

ОЛЕКСИЙ ТОЛСТОЙ

ВИБРАНЕ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ • 1949

О. М. ТОЛСТОЙ

Олексій Миколайович Толстой — класик російської радянської літератури, один з найбільш улюблених і популярних письменників нашого народу. Майстер соціалістичного реалізму, справжній художник О. Толстой написав монументальні епічні твори про нашу кипучу сучасність і про далекі історичні епохи. В цих творах післяжовтневого періоду з особливою силою виявилось вміння художника надати зображуванім явищам життєвого забарвлення, вразити уяву читача відчутною, скульптурною випуклістю образів, чіткістю й чистотою прекрасної російської мови.

У творчості О. Толстого ми бачимо не тільки продовження й розвиток кращих традицій російської класичної літератури, а й, передусім, вираження принципів нового соціалістичного мистецтва, народженого радянською дійсністю.

«Справжній, російський і по-російському розумний», за висловом О.М.Горького, веселий, життєстверджуючий талант О.М. Толстого виявився в найрізноманітніших жанрах, дивуючи своєю багатогранністю й широтою охоплення життя. О. Толстой творець епопеї «Ходіння по муках», чудового історичного роману «Петро Перший», драматичної повісті про Івана Грізного, драматург, автор утопічних і фантастичних романів, майстер новели і повісті, блискучий своєрідний публіцист.

Та в якому б жанрі не писав О. Толстой — один з найталановитіших представників радянської літератури, — за яку б тему не взявся — чи пише він про гарячі дні громадянської війни, чи відроджує колоритні образи Московської Русі XVI століття — він передусім є письменником-патріотом. Джерелом сили і багатогранності таланту письменника, досконалості й глибини його найкращих зрілих творів, пафосом їх є любов до радянської Вітчизни. Найзначніші твори О. Толстого вирости з його роздумів про долю російського народу, з любові до Батьківщини, гордості за її славетне минуле й героїчне сучасне.

Шлях О. Толстого до вершин соціалістичного мистецтва особливо виразно показує велич перетворювальних ідей комунізму, значення участі письменника в творчій праці радянського народу.

Виступаючи на Надзвичайному Восьмому всесоюзному з'їзді Рад, В. М. Молотов сказав: «Перед мною виступав усім відомий письменник О. М. Толстой. Хто не знає, що це колишній граф Толстой? А тепер? Один з найкращих і найпопулярніших письменників землі радянської — товариш Олексій Миколайович Толстой».

У цих словах В. М. Молотова підкреслено складний шлях ідейного і творчого розвитку письменника, показано велику перетворювальну силу радянської демократії, нашого соціалістичного ладу.

Олексій Миколайович Толстой народився в м. Ніколаєвську (нині Пу-гачовськ) 29 грудня 1882 р. (за старим стилем). Мати його — Олександра Леонтіївна — походила з роду декабристів Тургенєвих і була освіченою жінкою, письменницею, автором ряду повістей і оповідань для дітей, а також романа «Невгамовне серце», який в свій час був добре відомий. Шлюб її з батьком письменника Миколою Олександровичем Толстим був нещасливим, завдавав їй багато тяжких духовних страждань і, незадовго до народження Олексія Миколайовича, вона назавжди пішла від цього «страшного, як кошмар, життя».

«Моя мати, — пише в своїй автобіографії Олексій Миколайович, — покинула мого батька, вагітна мною».

Дитячі роки майбутнього письменника проминули в напіврозореній садибі, в степах Самарської губернії, на хуторі Сосновка, який належав його вітчиму — людині з ліберальними поглядами, прихильникові шестидесятників — Олексієві Аполлоновичу Бострому.

«Сад. Ставки, оточені вербами й зарослі очеретом, — згадує письменник, — степова річечка Чагра. Товариші — сільські хлоп'ята. Ковиліві степи, де тільки кургани порушували одноманітну лінію обрію. . . Зміни пір року, як величезні й нові події. Все це, і особливо те, що я ріс один, розвивало мою мрійливість»¹.

Часто глухими зимовими ночами у скромній їдальні, освітленій висячою лампою, хлопчик слухав у сімейному колі, як читали вголос, і вперше знайомився з творчістю Некрасова, Льва Толстого, Тургенєва, Пушкіна, Гоголя. В дитинстві улюбленим письменником Олексія Миколайовича був Гоголь, душу дитини приваблювала захоплююча романтика його повістей, його безсмертний гумор, прекрасна поезія України; захоплювався хлопчик і творами Тургенєва.

Книги, привільні забави з селянськими дітьми — першими товаришами, чудова російська природа, любов і увага матері й вітчима — в такому оточенні ріс О. Толстой до тринадцяти років, коли він вступив до реального училища. Були, проте, й інші враження, які несподівано порушували звичайне безтурботне і привільне життя. Назавжди запам'ятав О. Толстой страшні голодні роки, посуху 1891—93 рр. у Заволжі:

«Земля тоді лежала порепана, зелень передчасно в'янула і опадала. Лани стояли жовті, спалені. Обрій був оточений тьмяним валом імлі, що спустошував усе. В селах стріхи хат були оголені, — соломі з них згодували худобі»².

1897 року родина Толстого покинула Сосновку і переїхала в Самару. О. Толстой закінчив у 1901 році Самарське реальне училище і поїхав у Петербург, де вступив на механічний відділ Технологічного інституту. Студентські роки його, що минали в період наростання революційного піднесення, відзначені численними заворушеннями й страйками студентів, в яких брав участь і Олексій Миколайович.

¹ О. Л. Толстой, «Мій шлях», «Новый мир», 1943 р. № 1.

² Там же.

За спогадами О. Толстого перші його літературні спроби припадають на той час, коли йому було 16 років; він почав писати вірші, наслідуючи Некрасова і Надсона. Згодом, уже в інституті, він намагається, крім ліричних мотивів, внести в свої поетичні проби пера суспільні заклики, відобразити революційні настрої. Але в цьому йому перешкодив слабкий зв'язок з життям, віддаленість від народу, від політичної боротьби. Позначалася на ранній творчості і відсутність оригінальної поетичної форми: вірші виходили незрілі і розчаровували автора.

В період реакції, що настала після гарячих днів 1905 р., після масових політичних демонстрацій і барикадних боїв, у літературі, як і в інших галузях ідеології, наростали настрої песимізму, зневіри, виникали й прямі намагання звести наклеп на революцію і революціонерів, яскравим цвітом розквітала містика і порнографія. Символісти заповнили книжковий ринок своїми виданнями.

Саме в ці роки і О. Толстой, далекий від пролетарського табору літератури на чолі з О. М. Горьким, який високо тримав прапор революції, — знайомиться з поезією символістів: Вяч. Іванова, Бальмонта, Белого, і підпадає під їх вплив. Навесні 1907 р. вийшла в світ перша книга віршів О. Толстого «Лірика», яка складалася з «декадентських» віршів. Це була, як згодом визначив сам автор, — «наслідувальна, погана і наївна книга». Символізм не міг, однак, надовго заповнити активний життєрадісний талант О. Толстого. Його наступні книги «За синіми ріками» (1910 р.) і «Сорочі казки» (1911 р.) свідчать про інтерес молодого письменника до тем і образів російського фольклору, до народних пісень і казок.

Найкращі прозові твори дореволюційного О. Толстого — романи «Кривий пан», «Чудаки», оповідання, зібрані потім у книгу «Під старими липами» («Заволжя», «Пригоди Растьогіна», «Тиждень у Туренньові» та ін.) — свідчили також про те, що письменник вдається до традицій російського реалістичного мистецтва, — хоч і в цих творах подеколи позначилися декадентські впливи.

Письменник поступово знаходить свою тему і її своєрідне висвітлення. Його увагу привертає зображення життя і побуту дворянських заволзьких гнізд, їх занепад і розклад. Перед читачем проходить довга галерея поміщиків — «мертвих душ», які стали ще більш неживими й спустошеними з часів Гоголя.

Подібно до Чичикова мандрує Растьогін («Пригоди Растьогіна») по дворянських маєтках. Він шукає дворянського «стилю», аристократизму, краси мистецтва, таємничих і чарівних портретів на стінах старовинних залів, а знаходить реальних поміщиків: старих, безплідно згасаючих мрійників-маніловців, що вижили з розуму, злих розпусників і шахраїв.

В оповіданні «Заволжя», в романі «Чудаки» показане сонне, пусте або дико-п'яне, розпусне життя самодурів-поміщиків.

У творах цього періоду, завдяки неабиякому талантові і потягові до реалістичного методу зображення дійсності, письменникові вдалося правильно змалювати картину загибелі й розкладу дворянства; однак, навіть кращі дореволюційні твори О. Толстого свідчать про те, що молодий художник не розумів рушійних сил сучасної йому Росії. Правдива і часом сувора критика добре знайомого авторові поміщицько-дворянського середовища не

грунтувалася на глибокому усвідомленні соціальних причин, що породжують сатирично зображених «героїв». О. Толстой не підіймався до прямої й свідомої критики самодержавства, не ставав упевнено на точку зору революційного народу, від якого він був тоді далекий. Ця відсутність революційної перспективи у чесного художника-реаліста позначалася і на повістях і на романах, де він часто замикався в рамки побутописання або проповідував любов і смирення, як єдиний вихід з болісних суперечностей життя («Кривий пан»).

Відсутність зв'язку з народом призвела до того, що письменник, вичерпавши тему дворянських гнізд, відчув творчу кризу. «Працював ще наполегливіше, — лише О. Толстой, — але результати були сумні: я не бачив життя країни і народу»¹. З перших днів імперіалістичної війни 1914 р. О. Толстой як військовий кореспондент їде на фронт, прагнучи вийти, нарешті, з тупика й піти в ногу з життям. Але зв'язок з буржуазно-дворянською Росією, відсутність революційного світогляду не давали йому змоги подолати творчу кризу і творити, відображаючи справжні прагнення народу. Його нові оповідання, п'єси і повісті 1914—1918 рр. про інтелігенцію («Без крил», «У гавані», «Для чого йде сніг?») і про воєнні події («На горі», «Звичайна людина» та ін.) здебільшого були чужі народним інтересам. В оповіданнях, статтях і нарисах про світову війну 1914 року виразно позначилась шовіністична позиція О. Толстого, нерозуміння ним грабійницького характеру імперіалістичної війни.

Тільки Велика Жовтнева соціалістична революція докорінно змінила весь зміст художньої творчості О. Толстого, дала йому змогу широко і всебічно розвинути свій талант, вийти з тупика.

Але й Жовтневу революцію О. М. Толстой не зразу зрозумів і сприйняв. Кілька років (1918—1923) він живе за кордоном, в еміграції. Але, побачивши на власні очі всю реакційну гнилість білоемігрантів, зрозумівши всю трагічність відриву від Батьківщини, від історичних шляхів її розвитку, О. Толстой пройнявся ненавистю й огидою до навколишніх лютих ворогів російського народу і революції.

«Перебування в еміграції, — згадує О. Толстой, — було найтяжчим періодом мого життя. Там я зрозумів, що значить бути парієм, людиною відірваною від батьківщини, нікому і ні за яких умов не потрібною, — це відчуття нікчемності і марності існування».

У творах 20-х рр. («Рукопис знайдений під ліжком», «Ібікус або пригоди Невзорова» та ін.) О. Толстой зображає, як низько впали розлючені, здичавілі, викинуті революцією з країни поміщики. Письменник гостро сатирично викриває гнилі, продажні, сповнені ненависті до своєї країни і народу душі білоемігрантів, які туляться по різних закутках капіталістичної Європи. Згодом він рішуче пориває з своїм класом і відтоді беззавітно віддається служінню народові. Цей вирішальний злам у свідомості художника привів його в ряди найвизначніших будівників соціалістичної культури.

У 20-х рр. з'явилися перші твори О. М. Толстого, в яких він прагне усвідомити шляхи революції.

¹ О. Л. Толстой. «Мій шлях», «Новый мир», 1943 р. № 1.

Гострі, великі проблеми сучасності письменник опрацював уже в своїх фантастичних романах «Аеліта» (1922) і «Гіперболоїд інженера Гаріна» (1925).

Трохи осторонь стоїть автобіографічний роман «Дитинство Микити», що відображає минуле. Цей твір відзначається особливим світлим оптимістичним поглядом на життя і веселим гумором. Ідучи за традиціями класичної російської літератури, письменник тонко й любовно розкриває психологію дитини і сприйняття нею навколишнього середовища. Чудово зображено тут і російську природу, зимові хуртовини і безугавні стрімкі ручаї, перші провісники весняного пробудження безмежних лісів і степів. Здорова реалістична майстерність О. Толстого розкривається тут без спотворюючих хибних впливів.

Поступово збагачуючись досвідом нового життя, О. Толстой переходить до радянської тематики. У перших його оповіданнях про сучасну дійсність («Гадюка», «Голубі міста») поряд з щирим захопленням новими людьми — героями громадянської війни — позначається все ще недостатнє розуміння письменником шляхів розвитку нашої країни. О. Толстой не зумів у ті роки правильно розглядіти суть нової економічної політики, тому він перебільшував роль капіталістичних елементів і змальовував своїх героїв розгубленими або гинучими серед міщанства, що торжествує.

Від цих перших спроб зображення сучасності, в яких позначилось неповне розуміння шляхів революції і самого революційного середовища, письменник іде до великих творів, які глибоко і правдиво змальовують історичну долю Батьківщини, шляхи перетворення її на соціалістичну Росію.

Багатогранна й широка творча діяльність О. Толстого в період соціалістичного будівництва, багато яскравих талановитих оповідань («Морозяна ніч», «Гобелен Марії Антуанетти» та ін.), п'єс, романів («Шлях до перемоги» «Петро Перший» та ін.), чудових казок для дітей подарував видатний майстер слова радянському читачеві. Але кращі порівняння його душі, значні думки, самий шлях становлення О. Толстого як радянського художника найповніше відображені в монументальній епопеї «Ходіння по муках», в історичному романі «Петро Перший», у драматичній повісті «Іван Грізний», в оповіданнях і публіцистичних статтях воєнних років.

Все яснішим стає для письменника справжній напрям розвитку соціалістичної Батьківщини, чіткішим і впевненішим стає його світогляд, що оформлюється під впливом великих ідей партії Леніна—Сталіна і всієї практики побудови соціалізму в нашій країні, під впливом О. М. Горького. Чимраз більше віддаляється О. Толстой від колишнього побутописання, талант його набуває крил, його творчість починає вражати своїм потужним розмахом і епічною глибиною. У художника виникає почуття нового, зміняє і в сучасності і в історії бачити боротьбу провідних прогресивних тенденцій з косними, відсталими віджилими. Правдиве, конкретне зображення життя набуває особливої переконливості в світлі великих завдань побудови комунізму, реалістичні сторінки романів художника осяюються палкою вірою в світлий розум і волю народу-творця, в його творчі сили.

Нові герої — активні, цілеспрямовані, що виражають прагнення народних мас, — з'являються в творах О. Толстого; їх показано в непримиренній боротьбі з ворогами революції, з реакційними силами. У творчості О. Толстого

формуються принципи партійного радянського мистецтва, він стає видатним майстром соціалістичного реалізму.

Протягом понад 20-ть років О. М. Толстой писав роман «Ходіння по муках» («Сестри» — 1921 р., «Вісімнадцятий рік» — 1926 р., «Похмурий ранок» — 1941 р.), змальовуючи складний шлях інтелігенції в революції. Роман починається як розповідь про долю групи російських інтелігентів — сестер Катерини і Даші Булавіних, Івана Телсгіна, Вадима Рощина — і розростається в широку епопею про російську землю і російський народ, про боротьбу за утвердження соціалістичної революції. Роман відображає і шлях ідейного й творчого розвитку самого письменника.

Люди революції — більшовики Акундін, Рубльов, робітники, селяни в першій частині роману О. Толстого («Сестри») — це ще бліді епізодичні постаті, позбавлені живих фарб.

У романі «Вісімнадцятий рік» О. Толстой переносить центр уваги з долі окремих людей на історичну долю батьківщини. Перед читачем нова соціалістична Батьківщина у вогні громадянської війни, у боротьбі з численними зовнішніми і внутрішніми ворогами. Чимраз багатогранніше відображає письменник сили, що борються, чимраз ширше охоплює він життя країни. Москва, Волга, Кубань, Кавказ, Україна, місто і село, героїзм Червоної Армії і моральний розклад ворогів народу — змальовані на сторінках роману. О. Толстой відходить від колишнього сприйняття революції як величної але стихійної сили і прагне показати в ній організуюче начало — волю більшовицької партії, її вождів. Уже в романі «Вісімнадцятий рік» — у зв'язку з цим з'являються перші зарисовки Леніна-трибуна, Леніна-керівника молодой радянської республіки.

У третій частині роману — «Похмурий ранок» — героями епопеї стають не тільки інтелігенти, а й люди з народу — такі, як Горпина, Іван Гора, (зображені також у повісті «Хліб»).

У «Похмурому ранку» з особливою виразністю змальовано картини героїчної битви радянського народу з білогвардійськими полчищами, розкрито силу радянської державності й більшовицького керівництва. Сталінський стратегічний план розгрому білих армій блискуче здійснений і завершується перемогою й переходом народу до соціалістичного будівництва.

Опублікована в 1937 році повість «Хліб» («Оборона Царицина») тісно пов'язана з трилогією «Ходіння по муках». У центрі твору — боротьба за Царицин як один з найважливіших періодів громадянської війни, який обумовлював значною мірою долю революції. Пером великого художника змальовано в повісті образи геніальних вождів революції Леніна і Сталіна, відтворено багато характерних, істотних рис їх життя і діяльності. Володимир Ілліч показаний в Смольному в дні оборони Петрограда, в творчому єднанні з бойовими соратниками Сталіним і Свердловим, у гнівній принципіальній боротьбі проти ворогів народу. О. Толстому в ряді епізодів (бесіда з делегацією путіловських робітників, розмова в Смольному з Іваном Горою) вдалося розкрити глибоку справжню людяність Володимира Ілліча, його нерозривний зв'язок з народом.

Образ товариша Сталіна письменник показав у зв'язку з обороною Царицина, який швидко перетворювався, завдяки залізній волі й винятковому організаторському генію вождя, в один з бойових форпостів революції.

Мудрість державного діяча, геніальна стратегія полководця наочно постають перед читачем, який бачить у повісті живий образ Й. В. Сталіна в дні боротьби за волю житницю, за хліб для революційних робітників і солдатів.

Глибоко хвилюють і сторінки, де зображено перехід героїчної Шостої армії з Луганська до Царицина під керівництвом видатних полководців «народної війни» К. Є. Ворошилова і О. Я. Пархоменка.

Великою заслугою О. М. Толстого — автора повісті «Хліб» — є те, що він зумів показати тут у цільних художніх образах велич ідеї оборони соціалістичної Вітчизни, розкрити творче начало в народі, пробуджене з незвичайною силою Жовтнем, показати роль більшовицької партії та її вождів у полум'яні роки громадянської війни.

На сторінках повісті «Хліб» змальовано дозрілі, сильні, мужні характери людей з народу — пітерського робітника Івана Гори, наймички Горпини, — які стали в ряди найактивніших борців Червоної Армії.

Визначним майстром соціалістичного реалізму, збагаченим багаторічним досвідом соціалістичного будівництва, виступає тут О. Толстой, що пройшов величезний шлях ідейного і творчого розвитку відтоді як була написана перша частина трилогії — роман «Сестри», до її завершення в романі «Похмурий ранок», а також в повісті «Хліб».

Радянська дійсність, світло марксистсько-ленінської теорії обумовили досягнення О. Толстого не тільки в романах про сучасність, а й у тих творах, де він змальовував далекі історичні епохи.

«Марксистсько-ленінсько-сталінське вчення і розуміння радянської людини, — говорив сам письменник, — дають ключ до правдивого відтворення таких, приміром, надзвичайних епох, як опрична епоха Грізного, перехід народу через Смутні часи, повстання Разіна, епоха Петра I, козачі бунти, повстання кріпаків і заводських мужиків за Катерини II, нарешті, безприкладна в історії Жовтнева Революція, завершена будівництвом соціалістичного господарства».¹

Перші спроби написати історичні твори про петровську епоху О. М. Толстой робив ще в 1916—21 роки («Зваба» — 1916 р., «День Петра» — 1917 р., «На дибі» — 1921 р.).

У невеликому оповіданні «Зваба» зображено відомий епізод з відносин між Мазепою і Кочубеєм, показано долю нещасної Мотрьони, підступність і зрадництво Мазепи, страту Кочубея. Тут немає ще прагнення широко схарактеризувати епоху, показати її провідні тенденції. Позитивним в оповіданні є жива образна мова героїв, відтворена на основі ознайомлення письменника з пам'ятками російської мови XVII — XVIII століть.

На наступних творах цього періоду позначились неправильні ідеалістичні концепції історії.

Нове розуміння історичного процесу виникло у О. Толстого тільки в результаті багаторічної плідної участі в житті радянської країни і виявилось в його історичному романі «Петро Перший» (ч. I — 1930 р., ч. II — 1934 р.).

Значення роману полягає в розкритті особливостей російського націо-

¹ «Більше творчого дерзання.» Промова на X з'їзді ВЛКСМ 20 квітня 1936 р., «Олексій Толстой — кандидат у депутати Верховної Ради СРСР», стор. 32.

нального характеру, в показі патріотизму російського народу, який будував і зміцнював свою державу, в зображенні перемоги прогресивних сил над косністю.

У романі відтворено найголовніші історичні події епохи — повстання в Москві 1662 року, правління Софії, похід російської армії у Крим під начальством Василя Голіцина, Азовські походи, стрілецький бунт, початок війни з Швецією, Нарвську перемогу.

З перших сторінок романа розгортаються картини Росії петровської епохи — від імператорського палацу до зубожілої хати кабального холопа Івана Бровкіна. Живими й відчутними виникають перед нами люди далекого часу, представники різних класів і груп петровської епохи, показані в їх складних взаємовідносинах.

У тісному зв'язку з епохою виростає образ Петра I, перетворювача, видатного державного діяча, патріота своєї вітчизни. І цей образ зумів оживити О. Толстой, показавши в ньому людські почуття й пристрасті, його палкий нестримний темперамент, нездоланну волю, гостру допитливість.

Петро I показаний в рості, в безупинному розвитку — на наших очах він перетворюється за поривчастого, палкого, нетерплячого підлітка в дозрілого діяча й видатного полководця, який веде побідоносні полки на штурм Нарвської фортеці. Замість старого мотиву трагічної самотності й приреченості Петра («День Петра», «На дибі») О. Толстой змальовує в романі сподвижників реформатора, які співчують його діяльності. Хитрий і відважний Меншиков, кмітливий Бровкін, худорідний боярин Волков і багато до них подібних оточують Петра, становлять його опору, допомагають йому ламати опір косного реакційного боярства. Але, змальовуючи взаємини Петра I з деякими іноземцями (наприклад, з Лефортом), О. М. Толстой неповно розкриває суть цих відносин, дещо ідеалізуючи їх.

Характерно разом з тим, що в третій частині романа О. Толстой уже в іншому світлі змальовує роль іноземних помічників Петра. Особливо показова щодо цього сцена з Огільві, в якій зображено критичне ставлення російського царя-полководця до диспозиції, складеної австрійським фельдмаршалом, і гнів Петра у відповідь на зневажливий відгук іноземця про російського солдата.

« . . . Обличчя Петра було страшне ; шия немовби вдвічі витяглась, здулися люті жовна обабіч стиснутого рота, з розширених очей ось-ось — боронь боже, боронь боже — вирвуться фурії . . . Він важко дихав. Велика жилава рука з коротким рукавом, що лежала серед дохлих караморів, чогось шукала . . . намацала гусяче перо, зламала . . . »

— Он як, он як, російський солдат-мужик з рушницею! — промовив він здавленим голосом. — Поганого не бачу . . . Російський мужик — розумний, тямущий, сміливий . . . А з рушницею — страшний для ворога . . . За все це палицею не б'ють! Порядку не знає? Знає він порядок. А коли не знає — не він поганий, офіцер поганий . . . »

Тут виявилась самостійність Петра і його гордість російської людини.

Не тільки Петро I і його найближчі сподвижники постають на сторінках романа. О. Толстой створює образ героїчного російського народу, без якого немислиме було б здійснення прогресивних петровських реформ і славетні перемоги під Нарвою й Полтавою.

У зображенні народної долі для письменника було вирішальним визначення діяльності Петра I, дане Й. В. Сталіним:

«... Петро Великий зробив багато для піднесення класу поміщиків і розвитку купецького класу, який народжувався. Петро зробив дуже багато для створення і зміцнення національної держави поміщиків і торговців. Треба сказати також, що піднесення класу поміщиків, сприяння класові торговців, який народжувався, і зміцнення національної держави цих класів відбувалося коштом кріпосного селянства, з якого дерли три шкури»¹.

Йдучи за вказівкою Й. В. Сталіна, О. М. Толстой поряд з прогресивністю реформ Петра I, скевераних на зміцнення російської держави, показує й їх історичну обмеженість. Письменник змалює розум, стійкість, мужність і талановитість російських людей петровської епохи, їх героїзм, але він же говорить про злидні й страждання кріпаків, про їх каторжну підневільну працю на казенних уральських заводах, на болотистих берегах Балтійського моря. Талановитий самородок коваль Жемов, кріпак живописець-самоук Андрійко Голиков, Федько-Умийся-грязю, волковський селянин. Циган, який п'ятнадцять років був «у бігах», «катований і випитуваний на муках досить» — такі образи представників народних мас у романі. Ці люди, пройняті палкою жадою волі, тікають від боярських батогів за Дон, за Урал, у північні ліси, аби «не тягти на горбі купу воевод, поміщиків, дяків і под'ячих, шинкарів і губних старост, кровожерних без закону й жалю». В романі багато картин дикої сваволі поміщиків і злиднів народу, картин, з яких відчуваєш неминучий вибух народного обурення. «Час разінський повернеться, хлопці» — говорить селянин Овдоким.

На жаль, О. Толстой не встиг закінчити третю частину роману. Будівництво пристаней на Балтійському морі, образ нового міста Петербурга, яке виросло на болотистому й грузькому березі, наступ на шведів і побідоносний штурм Нарви російським військом — такі епізоди з кількох опублікованих розділів незавершеної частини роману.

Глибоке розуміння духу та напряму російської історії, вміння розкрити провідні прогресивні її тенденції і разом з тим глибоке поетичне зображення народного життя відзначає роман О. М. Толстого. В історичному минулому вимогливий художник строго добирає істотні риси характерів, найвизначніші й важливі моменти епохи, не спускаючись до дріб'язкового археологічного копірвання в незначних подробицях.

Мова роману — барвиста й жива — ґрунтується на вмілому сполученні слів і виразів народу петровської епохи з сучасною літературною мовою. Не переобтяжуючи мову архаїзмами, добираючи з минулого найбільш характерні, виразні й ясні слова, письменник дає всебічну мовну характеристику своїм героям, примушує читача бачити їх, розуміти їх духовне й зовнішнє життя, яке породжує цю живу, правдиву мову.

Роман свій О. Толстой хотів закінчити апофеозом — Прутським походом або Полтавською битвою. Йому не вдалося цілком виконати грандіозний задум, але й у теперішньому вигляді роман «Петро Перший» є одним

---

¹ Й. Сталін. Розмова з німецьким письменником Емілем Людвігом 13 грудня 1931 р., Ленін і Сталін. Збірник творів до вивчення історії ВКП(б). Партвидав ЦК КП(б) У, том III, 1937, стор. 537.

з кращих творів радянської літератури, «чудовим романом», за визначенням О. М. Горького.

Интерес до російської історії, до її великих переломних епох спонукав О. М. Толстого до створення іншого визначного твору радянського історичного жанру — драматичної повісті «Іван Грізний» (ч. I — «Орел і Орлиця», ч. II — «Тяжкі роки»), опублікованої повністю в 1943 році (перша частина повісті була закінчена ще 1941 року). Не випадково О. Толстого захопила в минулому епоха Івана Грізного. Він зробив своїм героєм історичного діяча, життєвим завданням якого була боротьба за незалежну й сильну російську державу.

Особа Івана Грізного здавна владно притягувала до себе увагу художників і вчених. Довгий час дуже впливовою була Карамзінська трагедія, той образ Грізного, який історик змалював у VIII і IX томах «Історії Держави Російської». Карамзін поділив епоху Грізного на два періоди: період юнацтва царя, коли той був «героєм добродетності», слухняним учнем старих бояр, і другий період — мужності й старості, коли цар, усунувши колишніх соратників і спираючись на «худорідних», стає «несамовитим кровопивцем», «тигром», а політичних противників царя, бояр, автор «Історії Держави Російської» змалює у світлому ореолі борців за правду і справедливість.

Згодом погляди Карамзіна розвивали і слов'янофіли й народники.

У багатьох романах, драмах, віршах російських письменників, присвячених епосі Грізного, відтворювались найпохмуріші сторінки Карамзінської історії. Приміром, у романі О. К. Толстого — «Князь Серебряний» — царя показано як мелодраматичного лиходія з нестримною пристрасною до катування, з безмежним деспотизмом і владолюбством. Державна діяльність Івана IV випадає з поля зору письменника, і перед нами тільки упереджено і однобічно змальований образ романтичного кровопивця, який протистоїть боярам, «світлим зорям на безраднісному небі нашої російської ночі».

Тимчасом трактування Івана Грізного у Карамзіна і його послідовників базується на невірогідних і необ'єктивних історичних джерелах. Серед них основні — це мемуари Курбського, що їх він написав в еміграції, в Литві.

Радянська історична наука цілком з'ясувала справжнє значення Івана Грізного і його державної діяльності. Очищений від упереджених і однобічних оцінок Іван IV постає перед нами як невтомний борець за створення сильної й незалежної російської держави. Його вперта боротьба з боярською зрадою — це непримиренна битва за нову, могутню централізовану монархію проти старої удільної системи, що прирікала державу на політичне й воєнне безсилля.

Завдання художнього втілення цього по-новому усвідомленого образу одного з найвидатніших діячів Русі XVI ст. взяв на себе майстер радянського історичного жанру Олексій Миколайович Толстой.

Правдивий і життєвий образ Івана Грізного в повісті О. Толстого. Письменник не прагне єлейно прикрасити й ідеалізувати царя: перед нами син своєї епохи, жорстокий і суворий.

Переконливо змалює автор вогонь пристрасей, які клекотіли у невгамовному серці Івана, нестримного в поривах гніву, а іноді несподівано довірливого й милостивого. Але серед «хаосу пристрасей», який так вражав

дослідників епохи Грізного, Олексій Толстой побачив і зрозумів одну головну пристрасть цього надзвичайного характеру — любов до Вітчизни, прагнення зміцнити її могутність, її силу й славу, що було метою його державної діяльності.

Та на шляху до здійснення цієї мети стоїть роздрібненість російської землі, невикорінене й косне удільне начало. Егоїстичні, користолюбні, пихаті феодалі-князі й бояри чинять опір створенню централізованої Русі, йдуть проти зовнішньої політики Івана, вони ладні пожертвувати благом народу, аби зберегти старі удільні права й привілеї. Проти цих реакційних сил Грізний провадить уперту боротьбу, жорстоко караючи за зраду інтересів Вітчизни.

Психологія Івана освітлюється по-новому, коли самий характер його показано в зв'язку з усією державною діяльністю царя і епохою.

В яскравій і мальовничій сцені на Лобному місці Грізний пояснює створення оприччини як сили бранної для зихисту держави. Традиційні образи опричників, найближчих соратників Івана Грізного, рішуче по-новому осмислені в драматичній повісті О. Толстого. Укорінене уявлення про буйних кровожерних вершників, які з розбоям і грабежем гасають по Москві, заступають образи вірних царських слуг, бойових соратників Грізного, уславлених воєнними доблестями, образи людей, які вимітають зраду з російської землі.

Народ епохи Грізного О. Толстой показав в епічних образах Васки Буслаєва, юродивого Василя, купця Калашникова, мужиків, які стають на захист Москви від татарської навали. Устами цих героїв О. Толстой немовби вимовляє історичний вирок діяльності Івана IV, стверджує її прогресивність і значущість.

Величною картиною пожежі московської завершується повість. Горить Москва, щоб знов відродитися, постати з попелу й жити в віках, подібно до слави російської держави.

Дивлячись на пожежу, Грізний вигукує: «Горить і не згорає, вогнище нетлінне і вогонь негасимий... Се — правда російська, батьківщина людям».

Полум'яний патріотизм, відданість високим ідеям О. Толстой показав тут на матеріалі історії Московської Русі XVI ст. як істотну рису національного російського характеру.

У роботі над історичними творами епох Івана Грізного і Петра I, над закінченням роману «Ходіння по муках» застала О. Толстого велика гроза. В той день, коли Олексій Миколайович дописав останню сторінку роману «Похмурий ранок» і поставив унизу дату — 22 червня 1941 року — фашистські орди напали на радянську землю.

У дні Великої Вітчизняної війни страшна небезпека ще більше посилла любов О. Толстого до радянської Батьківщини, прагнення служити їй до останнього слова, до останнього подиху, а якщо треба — померти за неї. Натхненні слова, сповнені глибокої любові, присвячує письменник Вітчизні. «Всі наші думки про неї, -- говорить він, — весь наш гнів, лють за наругу над нею, і наша готовність померти за неї».

Коли фашистська навала сунула на багьківщину письменника, він заговорив гнівною мовою воїна.

До його голосу прислухалися героїчні бійці на фронті й самовіддані

працівники тилу. Публіцистичні статті Толстого, його оповідання, які відтворювали образ радянської людини в битві з фашистськими недолюдками, знайшли величезний відгук у нашій країні й за її межами.

Велика Вітчизняна війна розгорнула її показала з особливою силою характер радянського народу, його високу ідейність й непохитність, які виявились у боротьбі з гітлеризмом. В історичній битві проти німецького фашизму особливо значною була роль російського народу, що став, як сказав товариш Сталін, «керівною силою Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни». В роки Вітчизняної війни О. М. Толстой яскравими, художніми образами змальовує силу, велич, моральну красу російської людини. «Руський характер» — так зветься одне з оповідань О. Толстого, але ця назва могла б бути заголовком багатьох його творів, у тому числі й історичних.

«У радянському патріотизмі, — говорить Й. В. Сталін, — гармонійно поєднуються національні традиції народів і спільні життєві інтереси всіх трудящих Радянського Союзу»¹.

В історичних творах, які змальовують великі переломні епохи, письменник відтворював кращі національні традиції російського народу. Про нові риси радянської людини, яка виросла й виховалась в умовах соціалістичного ладу, про силу радянського патріотизму, про дружбу народів говорив він в оповіданнях і публіцистичних статтях воєнних років, показуючи гармонійне поєднання кращих національних рис з новими рисами, створеними нашою сталінською епохою.

Подвигам і героїзмові російських людей, які йдуть у бій пліч-о-пліч з іншими народами Радянської країни, присвячено цикл «Оповідання Івана Сударєва» («Вночі, в снігах, на сні», «Як це почалося», «Ніна», «Дивна історія», «Семеро замурзаних», «Мати і дочка», «Руський характер»). Ці оповідання споріднені єдністю жанру, одним оповідачем і спільними рисами радянської людини, які послідовно розкриваються в кожному з оповідань. Своїм жанром «Оповідання Івана Сударєва» належать до типу народно-патріотичних оповідань, звернених безпосередньо до серця радянського воїна на фронті, радянської людини, яка працює в тилу, і мають на меті викликати у відповідь хвилю високих патріотичних почуттів, які перетворюються в дію.

Оповідання про подвиги простих мужніх і благородних людей О. Толстой веде від імені Івана Сударєва, учасника боїв проти німецько-фашистських варварів. Іван Сударєв — внук кріпака, тепер — один з бійців великої Радянської Армії, проста, розумна і хоробра людина. Стейкий і сильний, він, як сам визнає, має «ліричну душу», не від того, щоб пофілософствувати при нагоді, і навіть вірші друкує у фронтовій газеті. Любов до Батьківщини, органічний, нерозривний зв'язок з нею — становлять основу цього характеру.

Перше оповідання цього циклу («Вночі, в снігах, на сні») дає характеристику самому оповідачеві. Далі він лише зрідка згадує про себе як про учасника боїв і свідка подвигів своїх бойових соратників. Відступаючи в

---

¹ Й. Сталін, Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу. Укрполітвидав, Київ, 1946, стор. 148.

тінь, Іван Сударєв яскравим світлом осяє бійців Червоної Армії, партизанів, радянських людей в тилу ворога.

Героєм оповідання «Руський характер» є танкіст Єгор Дрьомов. Людина проста, тиха, звичайна, коліосник з приволзького села, богатир з молодечим характером, він хоробро б'є ворожих «тигрів» і наганяє жах на фашистських воєак.

Богатиря й героя, у якого всі груди вкриті орденами, спіткало нещастя: під час однієї з бойових операцій його танк запалав. Єгора врятували, але обличчя його обвуглилося, спотворилось, його не можна пізнати, а голос звучить глухо й хрипло. Важко Єгорові, але ще важче, коли вдома, на селі його не пізнала мати і злякалася світлокоса кохана дівчина Катя. Гордість і душевне благородство не дозволили Єгорові відкритися перед близькими і здобути право на увагу і співчуття. Неспізнаний він покидає рідний дім, повертається до бойових товаришів, йде у вогонь нових боїв.

Та не тільки його душі властива людська краса. Довідавшись про все, до нього приїжджають мати і Катя. Вони прийшли до нього не за обов'язком, а з щирою, люблячою, вірною навіки душею.

«Так, ось вони, руські характери, — каже Іван Сударєв. — Здається, проста людина, а спіткає суворе лихо і піднімається в ній велика сила — людська краса».

Діяльність партизанських загонів, які виникали в тилу у німців, бої під час зимових холодів і весняного бездоріжжя, міцна бойова дружба росіян, українців, кубанських і донських козаків, усе це постас перед нами в оповіданнях «Як це почалося і «Семеро замурзаних». У боях формулюються чотири непорушні заповіді бійців: «Не визнавати оточення, виходити з будь-якої обстановки, що створювалася, битися до останнього патрона і живим не здаватись, любити свою зброю і не кидати її навіть у смертний час».

У битвах міцніє велика «Світла» вогненна ненависть радянських воїнів до підлого ворога, яка пізніше приведе до перемоги під Москвою і Сталінградом («Ніна» та інші оповідання).

Новий дійовий і активний гуманізм радянської людини розкривається і в невеличкому оповіданні О. Толстого «Мати і дочка». Недитяче горе маленької дівчинки, що її матір по-звірячому закатували фашисти, глибоко зворушило серця радянських бійців, які воюють не на життя, а на смерть. Піклуванням, ласкою, невмілою ніжністю оточують солдати дитину й добиваються неймовірного — повернення дитячої довірливості, зникнення старечих зморшок біля стиснутих губ Валі. Але очі дівчинки не прощають, вимагають помсти падлюкам і мерзотникам, що зруїнували рідну оселю, позбавили дитину материнської ласки. За кров матерів, за сльози дітей ідуть наші воїни у смертний бій, щоб перемогти.

Радянські розумні, кмітливі й хоробрі люди, змальовані в патріотичних оповіданнях О. Толстого, заради волі й незалежності радянської держави, заради щастя людського йдуть на великі жертви, готові віддати свою кров і життя.

Тісно пов'язана з усім напрямом літературно-художньої діяльності О. Толстого його блискуча публіцистика періоду Великої Вітчизняної війни.

Громадянський пафос і сагірична дошукульність поєднуються в статтях О. М. Толстого з схвильованим ліризмом, історичні картини і роздуми про

долю народну з полум'яними захоплюючими закликами віддати всі сили на захист радянської Вітчизни.

«Віра в перемогу», «Розгнівана Росія», «За радянську Батьківщину», «Я закликаю до ненависті», — так називає письменник свої статті, які влучно били ненависного ворога.

У тяжкі для Батьківщини дні, коли озвірілий ворог поривався до її серця — Москви, письменник, пройнятий вірою в перемогу свого народу, відтворював перед нами славне історичне минуле, заповіти великих предків. В одній з найгостріших своїх публіцистичних статей Толстой відроджує образ нашого далекого предка, який вдивляється в майбутнє, в далечинь століть. Червоні щити Ігоря в Половецьких степах, списи на Куликовому полі, кров'ю политий лід Чудського озера проходять перед очима нашого предка. І він, виражаючи силу й міць героїчного народу, каже: «Нічого, ми подужаємо».

Від давноминулого О. Толстой переходить до наших днів, коли народ став хазяїном Батьківщини і в будівництві соціалізму виявив новий, небачений творчий розмах. Патріотизм радянської людини набуває іншого значення, ніж патріотизм дореволюційний. Радянська людина бореться за вільну соціалістичну країну, за славі завоювання Жовтня. Міцна віра народу в свою перемогу, сильна його воля й стійкість у боротьбі. Від імені багатомільйонних радянських людей О. Толстой говорив у відповідь на навалу чорних фашистських орд: «Нічого, ми подужаємо».

Гнівно виступав О. Толстой проти німецьких фашистів, проти лютих ворогів нашої землі. Душителі культури й цивілізації, злочинці, які знущалися з мирного населення, по-звірячому вбивали радянських військовополонених, жінок і дітей — такими є фашистські недолюдки в майстерному зображенні О. Толстого. Криваві злочини гітлерівців назавжди відзначені в статті «Коричневий дурман», яку написав О. Толстой, будучи членом Надзвичайної Державної Комісії по розслідуванню злочинів німецьких фашистів та їх спільників у Ставропольському краї.

Всенародний гнів збуджували статті О. Толстого. Разом з іншими радянськими письменниками він сприяв наростанню сили могутнього наступу радянського народу на ворога.

Перед лицем усього світу, здивованого «чудом» перемоги нашої країни, Толстой показує джерела героїчних подвигів, їх коріння в сталінській дружбі народів, у самій психології людини, вирощеної, вихованої більшовицькою партією, радянською державою.

У пам'яті нерозривно об'єднаних народів Радянського Союзу, які переможно будують комунізм, назавжди залишаться ті світлі слова безмежної віри в перемогу, які вимовив О. Толстой-публіцист у тяжкі дні смертельних боїв з ворогом.

Образ Олексія Толстого, письменника-трибуна і воїна у свідомості радянського народу нерозривний з його образом державного й громадського діяча. Академік, член президії Спілки радянських письменників, депутат Верховної Ради СРСР, член президії Всеслов'янського Комітету — Олексій Миколайович Толстой був безпосередньо близький народові й виявляв невичерпну енергію в усіх галузях своєї широкої й багатогранної діяльності. Він був одним з найулюбленіших і популярних письменників землі радян-

ської. Його кращі твори — романи «Петро Перший», «Ходіння по муках» і драматична повість «Іван Грідний» удостоєні високої нагороди — Сталінської премії — і є гордістю радянської літератури.

Великому патріотіві не пощастило зустріти разом з усім радянським народом день свята перемоги над німецьким фашизмом. 23 лютого 1945 р. смерть перервала це вируюче життя, повне нових творчих задумів. Але Толстой знав про близькість нашої повної перемоги, коли говорив:

«Ми переможемо, але мені хочеться сказати — ми вже перемогли. Сильною рукою переможця ми перегорнемо нову сторінку нашої історії відважного народу — будівника справедливого життя. Мудре серце Сталіна запорука в тому, що ми збудуємо щастя нашого життя»¹.

«Комунізм — наше завтра» — так назвав колись письменник свої висловлювання до XVIII з'їзду Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків. «Комунізм — це так само реально для нас, як урожай наступного року»², — писав він, виявляючи глибоку впевненість у розквіті радянської культури, в прийдешньому її світлому дні. Разом з усім радянським народом у повсякденному будівництві величної споруди Комунізму бере участь і тепер гордість нашого мистецтва, майстер соціалістичної культури О. М. Толстой.

Н. Крутикова.

---

¹ О. Толстой. Розгнівана Росія. Вибрані твори, М., 1945, стор. 767.

² Слово письменника. Збірка висловлювань радянських письменників до XVIII з'їзду Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків, Держлітвидав, М., 1939, стор. 286.

ОПОВІДАННЯ

ЗБАГА

Був я о тій порі послушником у Спаському монастирі, співав на криласі тонким голосом. Зиму проспіваш — нічого, а після великого посту — мука: від плоті сама шкіра лишиться на кістках. Стоїш, стоїш цілу ніч на криласі, — і попливе душа понад свічками, мов клуб ладану. І солодко. і, знаю, гріх. А за вікнами берези набубнявіли, ніч зоряна, — весна до самого храму підступила. Сил нема!

На Хоминому тижні йшов з монастиря ієромонах Никанор до печерських святителів по благодать. З ним я і одпросився. Три доби біля келії архімандрита навколішках простояв, побої прийняв і лайку; кажу — душа проситься, одпусти. На мое благання зглянулись.

І вийшли ми з Никанором з воріт, просто полем на південь у степу. В траві та в небі пташки співають. Теплий вітер куйовдить волосся. Верстов із п'ять одійшли, пороззувались і знов побрели понад річку. Никанор мені й каже:

— Отак от, Рибанько, і в раю буде.

Був у нас тоді царем Петро, нинішньої государині рідний батько. Десь певно, чули? З великою осторогою доводилося йти по дорогах. Волоцюжників ловили драгуни. Або причепиться на базарі ярижка, із підозрінням — чи не втікач? І тягне у земську хату, не зважа на духовний сан. Ну, одкупились: кому копійчину даси, од кого сховаєшся в коноплі.

Добрели ми так до України. Земля широка. Подекуди димок видно, чумаки вози порозпрягали, кашу варять; подекуди засіки від татар. Довкола трава, і птиці, і хмари за краєм та кам'яні баби на курганах.

Чумаки годували нас кашею та в'яленою рибою, яку везли разом із сіллю з Перекопу. Везли не поспішаючи: верст із десять од'їдуть та й заночують, — розпалять багаття з кізків, посідають навкруг, підібгавши по-турецькому ноги, дивляться на вогонь, курять люльки.

І наслухались ми оповідань про Рим і про Крим, про Ясниські корчми й про гетьмана, і про такі речі, що й згадують проти ночі не зовсім добре було.

Ближче до Дніпра хутори стали траплятись частіше, заходили туди ночувати христовим іменем; пускали всюди. І тут стало мені куди важче.

Бачимо — тин, на ньому горщики, сорочки сохнуть, за вербами — біла хата, навкруги соняшники стоять. Прибійжить, забреше собачка, і на голос визирне з-за рогу дівчина чи молодичка, така лукава! Богом прошу Никанора:

— Бий мене палицею нещадно!

Зайдемо в хижу, сорочку задеру: бий, кажу, бий, а то, боюсь, не піду до Києва, покину тебе.

І хоч побої приймав великі, та помагало воно мало. Так дійшли ми до Батурина; попросились ночувати в щонайпоганішу хатинку, край міста, в древньої бабусі. А як на світ благословилося, вийшли на базарний майдан, що біля земляного валу. Купили калача й тараню. Посідали на лавку та й їмо собі. А риба солена.

Дивлюсь — Никанор усе щось на віконце поглядає скоса. За ним гладкий, опухлий шинкар очі тре, позіхає. Никанор мені й каже:

— Рибанько, піди попроси в шинкаря вина на копійку, — так бог велить.

Я підійшов до вікна, показую копійку. Шинкар покрутив її, поклав за щоку, виніс нам вина око. Ми з молитвою хильнули, і їда куди спорше пішла. Никанор мружитьсья. Тут сонце зійшло над степом, і став народ прибувати. Хто колесо нове когить, хто тягне мазницю з дьогтем; цигани проїхали на конях, такі чорні, кучеряві, мов чорти страшні; у ятках корита, залізо всяке, шапки — гарні шапки! — горщики мальовані, сопілки, польські пояси, — чого тільки нема в Батурині! Вік би отак просидів на лавці!

Підходить до нас козак невеличкий на зріст, худорлявий; сів поруч на лавці, поглядає, вуса почав жувати. А вина в нас у посудині ще половина лишилась.

— Ви, — питає козак, — не тутешні, москалі?

Я йому відповідаю тонким голосом, чемно:

— Достеменно; ми з Великої Росії, прочани, йдемо в печери, до святителів.

— А вино, — питає козак, — ви почім у шинкаря брали?

Тут йому Никанор одповідає ще солодше:

— На копійку брали, синку. А ти не нудись, випий з нами.

І подає йому вино та риб'ячу голову пожувати.

Козак до самого денця з посудини видудлив, струснув краплі в траву, риб'ячу голову пожував і присунувся ближче.

— Бачу я, — справді ви люди духовні, звичай у вас не злодійський, не важкий. Треба б вам до нашого отамана зайти. Він до прочан милостивий і подає милостиню.

— Що ж, коли милостивий, можна й зайти до отамана, — каже Никанор. — Збирай, Рибанько, крихти в торбу.

І повів нас козак Іван через місто до отаманової садиби. Підходимо не без остраху: біля воріт гармати стоять. У траві спить сторож із тесаком. Будівель на подвір'ї — безліч, усе білі, мазані; отаманів будинок довгий, низенький, з високою солом'яною стріхою, і весь деревами заслонений. Вдалині видно храм п'ятиглавий. Місце чудове. Дивувались ми і з птиць, які без остраху ходили поміж курей та собак, розгортали хвости, наче блакитний куц, дивувались і з коней, — вивели їх жовніри чистити: ногайські іноходці, горбоносі, з Дону, рейтарські вороні жеребці на ланцюгах — такі вже люті.

Великим багатством володів пан Кочубей, наказний отаман, генеральний суддя...

Іван залишив нас біля людської, звелів ждати, а сам пішов. Поспішати нікуди, сіли ми собі на ганочку, Никанор і каже: — Про Кочубея казав мені наш архімандрит, — він сам тутешній, чи не з Диканьки. Може, Кочубей хоче йому листа послати, або поклін.

І став перевзуватись, постоли нові приладив, ношені сховав у торбу, косицю заплів і руки вимив, і мені те саме звелів зробити.

До вечерні прийшов Іван і повів нас через сад у церкву. Що за сад! Густий і чудовий. Понад стежкою стояв бузок, до самої землі поліг квітами: такий пишний. Од духу його Никанор носом повів і тикнув мене нігтем у щоку:

— Запам'ятай, запам'ятай сей сад. Коли помиратимеш — озирнись!

І от уже смерть моя незабаром, і я не забув цих слів і того чудового саду.

Після вечерні вийшла до нас отаманова дружина, Любов, і розпитувала, і Никанор їй одказув. І вона звеліла нам іти в дім вечеряти. Сіли ми в побіленій великій кухні коло двох столів. Никанор — до малого столу, під образами, а я — ближче до дверей, з челяддю, з козаками та з Кочубеевим сином. Сидимо, до страв не торкаємось. Аж ось чую, двері в горницях загнукали, іде чоловік, по кроках чути — владний. Я вистромив голову з-за кривого козака, який ліктем притис мене до стіни, — бачу, ввійшов Кочубей, присадкуватий, широкої кості чоловік, горбоносий, і голова не голена, як то в козаків, а кучерявий, сивий, з сивими ж вусами нижче плечей.

Увійшов, на нас з-під брів поглянув і до образів повернувся. Ми підвелись і заспівали вечірню молитву та «Отче наш». І я, до речі мовити, дивлячись на дужу потилицю отаманову, соловейком зайшовся, — ото догодити схотілось такому огрядному бояринові. Проспівавши, сіли. Молодичка, куховарка, піднесла кожному по чарці горілки, поставила борщ у мисках, і я оскоромився.

Напроти мене сидів молодий козак. Дивлюсь — похнюпився й не їсть, маслак поклав, і кров йому так і вступила в щоки. Ці

діла я дуже розумів тоді. Знову виглянув я з-за кривого: біля малого столу сидить Кочубей, поруч з ним Никанор шуляться, навпроти — Любов — отаманша, чорнувата стара, до речі мовити, мало схожа на боярину, а наче відьма, про яку нам чумаки розповідали, і спиною до мене, на розкладному стільці, — коли вона ввійшла, сам не знаю, — сидить жінка молода, чи дівчина, на руку сперлась, голу до ліктя, в парчевій сукні не нашого крою, перетягнена, з пишними рукавами, і дві темні коси в неї круг голови обкручені. Чую, каже їй Любов:

— Ти кирпу не верни від батьківських харчів, для тебе, матінко, окремо нині не варили.

Пожувала губами і — Никанорові:

— Ото, отче, послав нам господь за гріхи горе з дочкою.

Але тут їй Кочубей басом:

— А ти, Любов, мовчи собі, краще буде, еге... — І дочці присунув ліктем миску з варениками. — Іж, іж, Мотрьоно!

Вона взяла на шпичку вареник; бачу, з'їла і знов підперлась. Аж тут і до нашого столу подали вареників шість мисок. Кривий козак засопів, позакладав вуса за вуха й так затіснив мене, що за його спиною я так більш і не побачив красуню.

Коли всі розійшлись, Іван покликав нас у горницю. Там сидів Кочубей на подушці, смоктав люльку, віддихувався.

— Ви, — спитав він, — у Києві недовго затримаєтесь? Звідти просто до дому?

— До жнив треба бути дома, — відповів Никанор.

— До Москви не заходитиме?

— Ні, до Москви нам — великий гак.

— Ну, ну, — і поліз Кочубей у шаровари, — ось, отче, віднесеш у монастир два карбованці — жертва, а це тобі ефімок, а це товаришеві твому, — і подає мені сім алтин.

Ми дякувати стали, кланялись. Увійшла Любов, теж із дарами: по шматку нам польського полотна, та по два рушники, та пиріг великий на дорогу. Дари поклала на стіл. Ми знову дякуємо. Вона каже:

— Переночуйте в нас, прочани, в нас хат багато. Взавтра обідню одбудете, підете собі.

А Кочубей усе люльку смокче дуже й поглядає на нас. Потім узяв килим з лави й прикрив дари на столі. І нас відпустили.

Той самий Іван одвів нас у порожню хату. Никанор одразу ж заснув, а я не можу. На дворі голоси чути, сміх, пісень співають.

Покрутився я під сіряком, — туга, серце калатає, — і вийшов, ніби в своїй справі, з хати на волю. Ніч ясна; біля стайні в траві лежать хлопці. Один підвівся й пішов, бігцем побіг, — дивлюсь — за деревами дівоча сорочка біліє, він — туди, і сіли в траву. А мені що ж робити? Підійшов до хлопців, вони питають:

— Чого, москалю, не спиш, чи блохи заїли? — і сміються.

Потупцяв я біля них, пішов собі до воріт; на лаві сидить козак і з ним молодичка, та, що нам вечеряти давала. Повернулись до мене, зуби шкірять. Обійшов увесь двір; де що зашарудить -- так і здригнись, дроз проймає. Що за халепа!

Дійшов я до церкви, сів на паперті, на камінних східцях і дивлюсь. Місяць високо стоїть над садом. Усі кущі в росі, всі кущі темні, пишні. На високих тополях листя блищить. І тихо, так тихо — чутно, як на річці Семі ухкають жаби.

І в мене, чи в душі, чи, просто кажучи, ось тут, де ди-хання, — музика почалась. Чую немовби я спів багатьох голосів, і чую передзвони веселі й часті, і хор то їх покриває, то відходить. Слухаю, і солодко мені, і сльози душать.

І немовби спів чую я з храму. Повернувся — на дверях висить великий замок. А що, як це янголи, як Никанор мені казав, утреню служать?

І так мені стало страшно, — зсунувся з паперті та й побіг садом. А бузок мокрими китицями хлись, хлись в обличчя!

Отямився тільки біля дому. Стою, тремчу, смішно мені, й страшно озирнутись, і од радості зуби цокотять. Розсунув кущі, а за ними віконце, і там сидить жінка й дивиться на мене, в місячному світлі вся біла, тільки брови темні, та очі — мов дві тіні. Впізнав її -- Кочубеева дочка, Мотрьона.

Вона питає тихим голосом:

— Хто це?

Я мовчу.

— Підійди ближче.

Я присунувся.

— Добре ти оце співав, ченчику, нагородила б я тебе, та нічим; сама, як полонянка, в батенька живу.

Обличчя в неї суворе, брови темні, чернечі, а губи, мов у дитяти. І все їй немов пасмо волосся лоскоче — проводить пальцями по щоці.

— Ти чого до нас у сад забрався? — вона каже. — Ось поскаржусь батенькові — засічуть тебе козаки канчуками.

І сама посміхається. Я дивлюсь на її красу, і в подиху моїм усе стихло: мов ніч стало.

— Як тебе звуть? — вона питає.

— Трефілій.

— А в миру як звали?

— Тишко.

— А чи не гріх тобі серед ночі з дівками розмовляти? Адже дівка такого наговорить — потім навколішках не замолиш.

І знов засміялась:

— Ішов би ти собі од гріха, далєбі. А то й тобі гріх, і мені грішно. Якби ти був чернець старий. Підеш, чи ні? — Тут вона зітхнула. — Скажи, Тихоне, чого це вночі світло світить? Чого спати не дає? Скажи, великі нам будуть муки, чи все тут, на землі, проститься? Підійди ближче.

І я зовсім уже поруч стою, відчуваю, як вона сидить, гаряча, посміхається. А очі темні, похмурі, не на мене дивиться... Ото грішна!.. Ото гріх!.. І кажу їй:

— Відпусти. Я піду собі.

— Ченчику, — вона каже, — якби не бог, хто б тебе привів під моє віконце... А ти тікаєш!..

Поклала руку мені на плече, і відчуваю на потилиці її пальці. І хилюсь, поки обличчя до її обличчя не підійшло... Губи її, бачу, здригнулись, розкрились... Одвернулася вона трохи й каже:

— Поможі мені. Врятуй мене. Гину. Приведи мені коня. Біля конов'язі цілу ніч засідлані коні стоять... Одв'яжи двох, приведи до церкви й жди... Приведеш?.. Не злякаєшся?..

Нахилилася хутко й губами торкнула мене, мов жариною... Спочила з лутки й шепоче з темної горниці:

— Іди, іди... Поспішай...

Тут як зачало мене морозити, така радість... Нічого не розумію, — одне: коней привести...

— Добре, жди! — кажу, та й побіг.

На дворі всі спати полягали; місяць заходить, видно над самим дахом; тихо, тільки за ворітьми сторож бє в калатало.

Я крадусь од дерева до дерева, бачу — конов'яз, коні хрумають сіно. Тільки-но вийшов на видне місце, один повів оком, повернув до мене морду й заіржав дзвінко, протягло.

І я сів у траву, найбільш од того, що був як уві сні, у звабі. Хрещусь, бурчу собі: «Да воскресне бог...» І слів не чую, одне відчуваю — на шії пальці Мотрьонині, ніби в піч огнєнну тягне вона мене.

Помалу отямився, одпрукав коней, кинувся животом на одного, сів у сідло, другого взяв за повід і рушив ристю. А позаду як заірже кінь удруге, і собака завив.

Я доскакав до саду, і тільки звернув на стежку — назустріч біжить чоловік, розвів руки й крикнув:

— Трефілію!

Дивлюсь — Никанор. І сила в мені уся пропала. Він підбігає, вхопив за ногу, тягне з сідла:

— Злазь, злодюго! Злазь, погубителю! Вб'ю живцем!

А надворі вже голоси чути, погоня, кінський тупіт.

Никанор потяг мене крізь кущі в сад, у саму глушину, повалив обличчям у землю.

— Мовчи, — каже, — мовчи! Знайдуть — живими не будуть! Ах, злодюго! Ах, небитий!

І смикав мене за волосся, проте не знімаючи великого галасу.

А коли погоня стихла, привів манівцями до хати, штовхнув перед образом навколішки й став допитувати. Я мовчу. Він знов за своє — за волосся скубе.

Я мовчу, він передихнув, та як ушкварить палицею мене по крилах: «Синові, — каже, — зич добра — ламай ребра».

Тут серце в мені закипіло й одступило; розняв я зуби, залився слізьми й розповів усе, не приховав анічогісінько.

Никанор злякався:

— Ото лихо, синку! Ото ж воно в народі говорять не-гаразд про Кочубееву дочку. Ах, ах! А чи знаєш ти, куди це вона тікати хотіла з тобою? Тікати треба звідсіль. Бог з ними, з дарами!

Тієї ж ночі ми потай пішли з двору. На світанку дістались річки Семі та й посідали на бережку, дожидаємо перевозу, мовчимо.

Ранок ясний. Над рікою, в комишах, туман курить. Свистять кулички. Небо просторе. Земля широка, і в'ється Сем синьою водою далеко по степу.

Я лежу горілиць, і буцім не мое це тіло, не моя душа. «Піду собі, — думаю, — або на Дон до козаків, або за море, награбую золота в татар, чи в персів, повернусь до Мотрьони як жених. Навіщо мені душа, коли нема їй погібелі?»

Раптом бачимо, скаче вершник і нам ковпаком вимахує. Никанор мені зараз скоромовкою:

— Рибанько, коли що, — одрікайся та й одрікайся. Наче ми — і не ми, знать нічого не знаємо.

Під'їздить козак Іван і почав нам дорікати — чого пішли, і дарів не взяли, і не попрощались. А про те, що тільки-но сталося, і не згадав. Хльоснув канчуком по гедзю:

— Отаман, — каже, — честю вас просить повернутись, а непоштивості не потерпить.

Що ж поробиш? Повернулись ми до садиби. Никанор до обідни пішов, а мене замкнув у хаті, звелів читати Ісусову молитву й вуглиною позначати, скільки разів прочитаю.

У хаті сухо, душно, цвіркуни сюрчать. Я стою на долівці, навколішках, повторюю: «Господи Ісусе Христе, сине божий, помилуй мене, грішного», і чиркаю вуглиною по стіні. І не те, що гріха свого не відчуваю, не розумію святих слів — більш за те: все, що було і що пам'ятаю, — степи, і чумаки, і степові птиці, й хутори понад Дніпром, і Кочубеїв сад, і храм, повен ангелів, і ангели, наче птиці, над банею, і Мотрьона у віконці, і губи її, і дикі очі, і біла рука в мене на потилиці, і коня іржання — все це закружляло перед очима. І ніби вітер пройняв мое тіло. Така радість — світ божий! Слава тобі за життя й за світло, за тіло й за дихання. І солодший од усіх радощів зморив мене солодкий сон. Заснув просто долі. Потім чую голос:

— Трефілію, гей, Трефілію, годі тобі спати!

Дивлюсь, біля столу сидить Никанор. Перед ним лежать дари.

— Вставай, лихо скоїлось.

— Яке лихо, отче?

— Обмова. Государеві нашому донос. Кочубей сказав за собою слово на гетьмана Мазепу.

І Никанор став розповідати, що було. Після обідні підходить до нього козак Іван і говорить таємно: «Кочубей, мовляв, звелів тобі бути в світлиці. Коли побачиш, що біля світлиці його людей не буде, іди в горниці, й двері за собою зачиняй, і засуви накладай, і так дійдеш до світлиці, де отаман живе». І Никанор пішов, і двері за собою зачиняв, і заціпав гачки. В світлиці з голландською грубою, з килимами та сідлами на стінах, зустрів його Кочубей і спитав Никанора, якої він породи, і спитав — чи можна йому вірити в таємному слові. І Никанор сказав: вір! І цілував хрест наперсний. Тут увійшла Любов, принесла благословляючий хрест, дерев'яний, з мощами. І вони дали Никанорові той хрест цілувати, й цілували самі. І Любов сказала: «Гетьман Мазепа, Іван Степанович, злодюга і беззаконник, дочку нашу рідну, Мотрьону, свою хрещеницю, хотів узяти заміж. І вони її не виддали, бо вона йому хрещениця. Він же закликав її хитрістю в гості й зіпсував, і вона тепер жінка, і живе, наче божевільна й псована, ледве силою держать, щоб не втекла до нього, до Мазепа. За це Мазепа на них лютий і погрожує голови постинати, зводить наклеп, ніби вони з чоловіком таємно листуються з Кримом». Кочубей в цей час ходив по горницях, дивився, чи міцно заціпнута двері, чи нема кого з челяді, і, повернувшись, сказав:

— Гетьман Іван Степанович Мазепа, хоче государя нашого зрадити, одколотись до ляхів і полонити Україну й государеві міста.

І звелів Кочубей іти Никанорові до Москви — доповісти про все це бояринові Іванові Олексійовичу Мусіну-Пушкіну, не гаючи часу, щоб устигнути гетьмана захопити в Києві.

Легко сказати — іти в Москву з доносом! Наберешся лиха на допитах: не повірять — катування, а повірять — однаково на ланцюгу цілий рік триматимуть.

Змучився я, слухаючи Никанора. Згадаю вчорашню ніч, і так від люті й захлинуся, — горло б перегриз старому згубникові, розпутникові, злодієві! Насунув ковпак і кажу Никанорові:

— І думать нам нема чого. Хоч померти, а государя повідомимо про зраду. Ходім до Москви.

І пішли. І промучились ми цілу осінь і зиму до великого посту. Тягали нас по приказах. Возили в кайданах у Смоленськ. Никанорові ноги поморозили — зовсім старенький розум втрапив. А я терпів. Як тоді скам'яніло серце, так і лежало каменем. Катування приймав без крику. Багато чого передумав, лежачи в підвалах на гнилій соломі. Так і поклав собі: бути гріху з самою тільки Мотрьоною, а не бути — замучу сам себе. Молодий був, палкий і обітницю свою чернечу не порушував.

Государевим наказом справу велено було припинити. Видали нам пачпорти, відпустили на всі чотири вітри. До весни прожили ми в Москві, за рікою Яузою, у стрілецької вдови, а коли

трохи потеплішало, — вклонився я Никанорові в землю, попросив благословіння й пішов собі Курським шляхом. Ішов — усе пісень співав.

Коло Курська мене спіймали драгуни, як волоцюгу, і забрали в солдати. Спочатку тікав, звісно, — ловили й сікли дуже. Тільки від люті й живий zostався. Потім звик і навчився письма. Тоді можна було з простих в люди виходити, і я першу личку дістав у баталії, коли били ми генерала Левенгаупта.

А місяців за три перед цим послано мене до Борщагівки в гетьманський обоз за порохом. Під'їжджаю на вечірній зорі. Дивлюся, за селищем у полі стоїть високий поміст, навкруги — в дві шерехи солдати, зі зброєю та барабаном. За ними козаки, баби, простий люд. На поміст виводять двох, розв'язали їм руки, вони хрестяться.

Я лізу з конем просто на людей, придивляюсь... Господи, Кочубей!.. Старий, сивий, бородою заріс, голова труситься. Кат ухопив його за кучеряве волосся, пригнув до колоди і вдарив сокирою по шиї, як м'ясо рубають...

Мені очі закотились, захитався в сідлі. Люд суне назад, розходитьсь... І повз мене на вороному жеребці їде кроком худий, носатий дід у білому каптані, обличчя землисте, очі наполовину заплющені, на шапці дрижить, виблискує діамантова пір'їна. Проїхав, і вином од нього дуже запахло.

Так... знати б мені тоді в обличчя гетьмана Мазепу, — не розмовляв би з вами зараз!

А Мотрьону, кажуть, козаки в обозі задушили попонами тієї ж ночі.

ГОБЕЛЕН МАРІЇ АНТУАНЕТТИ

Проїшли один за одним останні одвідувачі палацу-музею — кожухи, сіряки, ватні куртки. Малинове сонце хилиться за дими в зимову імлу. Північний день короткий. Я ще бачу візерунки на шибках: високі вікна вкриті морозяним листям, наче спомином про древні ліси, що колись шуміли на землі.

Візерунки зникають у голубуватім, сірім присмерку. Віддалік грюкають двері. Відрипіли на стежці валянки сторожа, і настає зимова тиша в палаці і в сніговому парку.

Інколи з страшної висоти місяць посилає бліде світло в незавішене вікно, але це буває нечасто; пливуть, пливуть безнадійні тумани над парком, посвистує метелиця голим гіллям. Холодно й порожньо. Я розважаюсь, ворущаю в пам'яті минулі роки. Їх багато. Одні освітлені блиском святкувань, інші страшні.

Я не старіюсь і не в'яну, як жінки, що проходять у моїх споминах, як ті дві повелительки народів, яким я належала. Я все так само, як півторасти років тому, прекрасна; на мені висока напудрена перука й пишна сукня кольору крові. Я перебуваю у великій вітальні, ліворуч од входу, біля вікна. В глибині, проти світла, над каміном висить портрет моєї хазяйки. Вона зображена на весь зріст — юна, горда, занадто, по-солдатському, пряма, — такою вона була в перші роки заміжнього життя.

Коли місячне світло поблискує на золочених кріслах, я часто намагаюся вдивитись їй в обличчя. Але очі імператриці вперто й люто відведені од мене. Вона думала, що я — причина всіх її нещасть: вона похмуро забобонна, як середньовічна жінка.

Так чи так, президент Лубе вчинив безтакість, привізши на броненосці в подарунок російській імператриці гобелен страченої французької королеви. Мене витягли з цинкового ящика, принесли в цю вітальню, розгорнули й поклали на килим. Імператриця, мало тямлячи в мистецтві, спитала: «Що це таке?» (Вона стояла переді мною, випрямивши, мов гувернантка, груди, стиснувши на животі чисто вимиті, холодні пальці). Гладкенький Лубе, похрускуючи крохмальною фракною сорочкою, з жвавою готовістю відповів: «Ваша величність, це найрідкісніший гобе-

лен, що зображує портрет Марії Антуанетти. Випадково революція пощадила його. Франція кладе вам до ніг один із своїх національних скарбів». Тоді на в'янучому лущеному обличчі цариці виступили плями, тонкі, мов ниточка, губи міцно стулились у вольовому русі — приховати переляк. Але я прочитала шалений жах, що на мить промайнув у її голубих, круглих німецьких очах. «Чому вона в червоній сукні?» — спитала цариця. На це президент нічого не міг відповісти й тільки знов розшаркався, порипуючи буржуазними чобітками.

Мене повісили на стіні біля вікна. Не пам'ятаю, щоб цариця коли-небудь спиняла на мені погляд. Її дратувала червона сукня. Їй були до смаку бляклі, лілуваті, болотяні тони. Марія Антуанетта також не могла терпіти нічого яскравого, — тільки ніжне, заспокійливе. Справді, історія цього червоного кольору незвичайна. Ось вона.

Півтора ста років тому в Парижі проживала Єлизавета Рох, дівчина надзвичайної краси. Її батько був ткачем на королівській шпалерній фабриці і його вважали за найкращого майстра у Франції. За добу він міг наткати чверть дюйма, та зате лінії малюнку й кольори були так підібрані, що його гобелени змагались з живими барвами природи й навіть перевершували їх.

Єлизавета Рох, працюючи на фабриці з восьми років, мала такий же досконалий смак. Коли їй минуло дев'ятнадцять, її перевели у відділ макетів, де вона мала з клаптів шовку та шерсті відтворювати з картини взірцевий макет, з якого ткано вже самий гобелен.

Від природи Єлизавета була палкої вдачі, але поведінки суворої, бо крім незайманої краси в неї не було ніяких надій на краще життя. Виснажлива праця, чотирнадцять годин, гаяних за ганчір'ям та голкою, вбивали в ній усі бажання, притаманні юності. А втім, така сама суворість звичаїв панувала і по всій Франції, яка надсилу, в нестерпних злиднях працювала для того, щоб король, королева, принци та весь двір у Версалі жили в неугавних розвагах; балети, фейерверки, бали, блискуче полювання на витоптаних хлібних полях, уночі фантастичні битви за картярськими столами при світлі сотень воскових свічок. Усім цим вони приглушували в собі жах неминучого наближення загибелі: казна порожніла, країна убожіла, дворянство розорялося, паризький народ ричав услід гуркотливим золоченим каретам, буржуа в захопленні ширили зухвалі памфлети на королеву, на розпусне життя двору. Багатілі самі лише спиритні підприємці, лихварі, фабриканти розкошів.

На шпалерну фабрику надійшло з канцелярії королівського кабінету спішне замовлення — виткати портрет королеви за оригінальним портретом, доданим до сього, роботи великого Буше.

В той час королева була по самі вуха в клопоті на сільській іграшківій фермі, у версальському парку. Королеві доводилось самій доїти корову з позолоченими рогами й напахчену пачу-

лею, самій смажити омлет з шампінйонами, ловити вудкою китайських рибок на обід, поміж іншим танцювати з дамами на березі струмка пастуші танці. Серед цих турбот Буше вдалося лише мимохідь намалювати королеву, та й то — лише обличчя. Сукню він намалював од себе, кольору вершків, в дусі часу. Він не зовсім був задоволений з малюнка.

Цей картон надійшов до Єлизавети Рох, і вона почала копіювати з нього макет для гобелена. Стояли пекучі дні, працювати доводилось, то плазуючи по підлозі, то сходячи на драбинку, щоб глянути на роботу з висоти; на Єлизаветі була легенька сукня, що відкривала груди й до колін її струнки ноги.

Також побачив її директор фабрики, розорений дворянин, опасистий і неохайний чоловік, — незважаючи на свій вік, надзвичайно чулий до жіночих принад. Розставивши литки в погано натягнених панчохах, він страшно округлив очі. Піт з-під невеличкої перуки котився по його голених щоках. Того пекучого дня, коли мухи дзвеніли об запорошені шибки майстерні, він помітив, що дівчесько смачне, мов наливне яблуко. Він присів біля мольберта й витяг табакерку, розсипаючи тютюн на мереживо. Подагричні очі його вибалушувались. Єлизавета, думаючи тільки про роботу, лазила на колінах біля його ніг, то простягаючи руку, щоб узяти ножиці, то низько схиляючись, щоб одкусити нитку. Директор переживав сливе гурманську насолоду: принадність дівчеська вдаряла йому в роздуті ніздрі. Коли дівчина досадливо випросталась і підняла голі руки, щоб сколоти пухнасте волосся, яке лізло в обличчя, він раптом відчув щось ніби «конжексьон», тобто удар, здатний розірвати кровоносні судини, і, щоб швидше позбутись хвилювання, важко зі стільця впав на Єлизавету, обхопив її й став цілувати в обличчя, в шию та в груди.

Вона голосно скрикнула, бо вперше її торкнулась рука чоловіка. Вона скочила, почала боротись і, визволивши праву руку, хльоснула директора по щоці. Далі все відбувалось у мовчанні, якщо не зважати на кілька важких ударів директорського кулака й слабого стогону дівчини.

Коли грюкнули двері й за ними вщухло човгання кроків, до майстерні ввійшли жінки. Вони побачили Єлизавету в подертому платті, вона лежала непритомна на макеті. Сукня королеви кольору вершків була залята кров'ю. У Єлизавети було розбите обличчя. Її винесли. Того ж дня контора викинула її з фабрики.

Пригода немовби й не варта була уваги; та коли Буше побачив зіпсований макет, він розлютився: кінчик кирпатого носа його спалахнув під пудрою, він наговорив купу нечемностей на адресу розпорядників фабрики, потім глянув ще раз, примружився й клацнув пальцями. Нагадую: він не був задоволений зі свого картону, і от йому спало на думку використати цей колір плям крові. Він вибрав підходящий кривавочервоний шовк і звелів замінити ним на макеті сукню королеви. «Чарівно», —

сказав він і послав макет у ткацьку майстерню до старого Роха.

Так я з'явилась на світ. Старий Рох вдень і вночі ткав мене. Часто гіркі сльози текли по його зморшках, але що насправді сталося потім з Єлизаветою — я не знаю.. Він почав ткати мене з голови, і довгі місяці я лежала в його верстаті перевернута. Його квапили, і він працював з мовчазною люттяю.

Нарешті я була готова. Буше мав щастя сам вручити мене королеві. При дворі знали мою історію, і він, виправдуючи червону сукню гобелена, сказав, що це колір незайманої дівчини. Це був каламбур в дусі часу. Королева ефірно посміхнулася до нього.

Гобелен повісили в королівській спальні в Тріаноні — однопверховому маленькому палаці, який служив любовним розвагам королівської сім'ї. Безперечно, була частка правди в тому, що писали в памфлетах. Королева була легковажна. Краса її в'янула. Король не часто відвідував її в спальні. Та й то, з'являючись у китайському халаті й туфлях, опасистий, м'який, з подвійним підборіддям, він більше розмовляв не про тонкощі кохання, а про вдалий постріл на полюванні або про власні досягнення в токарнім ремесві. Після його безплідного відходу королева наказувала подати венеціанське дзеркало і, лежачи вся в мереживі, все ще таки принадна при світлі свічок, з деяким зачудованням придивлялась до власного зображення, потім нижня губа її — неодмінна приналежність Габсбурзького дому — починала випинатись, і саме тут веселі дами, які оточували її широке ліжко, вигадували яку-небудь нічну витівку, після якої королева міцно засинала.

Ранок у Версалі завжди починався святом. Гуркотіли, наближаючись, різьблені колеса карет, гули веселі голоси. Дами, схожі на живі квіти, в пишних спідницях, напахчені амброю та пачулями, юрмилися в спальні королеви, щебечучи по-пташиному, або спокусливо миготіли за деревами в парку. Дзюрчали, шуміли фонтани, лебеді били крилами, золочені човники погойдувались на поверхні штучного озера. Там — руїни в грецькому дусі, там — мармурові торси з виграванням сонячних зайчиків — зваблювали пусту уяву в аркадські країни. Схожі на жінок кавалери, які заглушували парфумами міцність природного запаху, скидались більше на істот з ідеального світу, ніж на дворян із заставленими та перезаставленими замками й простягнутою по королівське подаяння рукою.

Природа була щедра до цього вигаданого життя. На галявинах пахло гарячим сіном, літали строкаті метелики, літні хмари відбивались в озері, і навіть вітерець, здавалося, з поштивістю шарудів деревами. Дні летіли за днями, легковажні й сліпучі. Королева гнала геть від себе чорні думки; король, виточуючи на верстаті черепахові табакерки, думав, що все кінець кінцем влаштується: памфлетистів укинуть у Бастілію, казначейство

звідкілясь роздобуде грошей, добрі буржуа знову полюблять свого короля, добрі поселяни перестануть журитись подагками, а там, бог дасть, вдала війна поверне розтринькані багатства...

Відомо, чим скінчились усі ці безтурботні веселощі у Версалі. Люта красуня зі зрощеними бровами, в червоній сукні, в червоній шляпі з червоними пір'їнами, куртизанка Терієн де Мерікур верхи на коні, вимахуючи кривою шаблею, а за нею тисяч тридцять жінок з паризьких передмість прийшли по версальській дорозі, виючи: «Хліба, хліба, хліба...» Король посміхався їм з балкона, королева силкувалась посміхнутись, тримаючи в руках наслідника. Їх посадовили в карегу й відвезли до Парижа. Усім було вже не до сміху.

Тепер лише осінній дощ стукотів у високі, до самої підлоги, вікна Тріанона. Парк обсипався, і купи листя, неприбрані, гнили на стежках. Крізь оголене гілля безсоромно білили античні божества. Насунули зимові тумани, і тільки кроки сторожа порушували німу тишу занедбаного дому. На стелі спальні розпливалася мокра пляма, і крапля за краплею спадали на паркет.

З першими весняними днями з'явилися гуляючі; вони з цікавістю оглядали примхи королівського парку. Чоловіки були в негарній, темній сукняній одежі, без перук, жінки — в скромних косинках і простих спідницях з шерстяної тканини. Вони несли кошики з провізією і вели за руки дітей. Посідавши просто на траві, вони снідали, залишаючи по собі масні клапті памфлетів, куди загортали їжу. Благопристойні буржуазки соромливо відводили очі від голих статуй і голосно охали, розглядаючи крізь вікна пишне ліжко королеви. Затулившись з боків долонями, сплющивши носа об шибку, вони люто дивились мені в обличчя, інколи погрожуючи зонтиком...

Промайнуло літо. Зимова буря вибила кілька шибок. І знову, в квітні, забігали чорні дрозди попід кущами. Стежки парку заростали лопухами, запливали ряскою басейни з замовклими водограями. Корови, походжаючи на волі, клали коржі біля підніжжя статуй. Святами дедалі більше з'являлось народу, але тепер уже не статечні буржуа, а якісь невідомі молодики в довгих, по кісточки, штанях, з голими грудями й засуканими рукавами, і їхні подружки, рум'яні та сміхотливі, абияк прикриті ситцьовими платтячками, — веселились, мов діти, втомившись — засинали на копицях сіна. Цілувались і реготали, сварились і мирились. З вереском розбризкуючи веселки, кидалися з камінних берегів в озеро, і їхні засмаглі тіла були не гірші, як у мармурових богів з одбитими носами. Смерком розпалювали з уламків золочених човнів, що догнивали, нікому не потрібні, чудові багаття і, немовби первісні істоти, танцювали, осяяні полум'ям, чортячу карманьйолу.

Та проминуло й це літо. Дедалі стурбованішими, суворішими ставали обличчя людей, — в їхніх темних очах я читала муки голоду й дикую рішучість. Було зрубно тоді на дроба багато

дерев у парку. Зникли обидві корови — сторожі, мабуть, їх з'їли, — пропав і сам сторож. Одного разу біля мого вікна спинились двоє: ставний юнак з темним пушком на щоках і молода жінка; обоє були босі; він закохано тримав її рукою за плечі, ледве прикриті лахміттям. Вона була прекрасна — пишноволоса, струнка, дужа. Вона щось сказала, юнак рвонув за клямку, гнила рама вікна-дверей затріщала, посипались шибки. Вони ввійшли, і в убогій красуні я впізнала Єлизавету Рох. Вона довго дивилась на мене, звелась навшпиньки й плюнула мені в обличчя. Притьмом юнак зірвав мене з стіни й шпурнув на голу постіль.

Так я валялась серед запустіння, аж поки стачечний буржуа, ковбасник з Парижа, підібрав мене як господарську дрібничку. Він приїхав у Версаль, сподіваючись пожитися якою небудь шкапою з поламаного ногою. Мене акуратно склали й сунули під передок, хазяїн сів на мене; ззаду, прикрита рогожею, лежала оббілована коняка. В такому вигляді я прибула в Париж. Мною завісили розбите кулями віконце в ковбасній крамниці. І там, на майдані Революції, я ще раз, востаннє, побачила королеву, але при яких жалюгідних обставинах!..

Півтора ста літ минуло з того дня. Було б тяжко розповідати про всю мінливість долі, що кидала мене з рук до рук. Коли над ратушею в один імлістий вітряний день затріпотів червоний прапор Комуни, ковбасника мого повісили на дверях крамниці, начепивши на груди дошку: «Ми вимагаємо твердих цін!» Чиясь закопчена порохом рука зірвала мене з вікна, і я опинилась у вигляді плаща на голих плечах високого хлопчини, який потряс списом з червоним ковпаком на вістрі. Цілий день мов палаюче полум'я, під свист куль, я маяла на його плечах. Коли настала ніч, він пішов до ратуші, освітленої знизу факелами, тоді як гострі вежки її тонули в тумані. Разом з натовпом, який вимахував шаблями й пістолетами, ми вдерлись у димний від чаду олійних ламп величезний зал. На дошках, на ящиках сиділи, без перерви засідаючи, члени Паризької комуни з темними від безсоння обличчями. Робітники та ремісники з секції вимагали в них голів аристократів та буржуа, вони ричали: «Розігнати Конвент! Смерть зрадникам! Всю владу Комуні! Хліба й обмежених цін!» Мій хазяїн примостився спати тут-таки, в залі, під вікном, загорнувшись у мене з головою.

Та, либонь, я, створена лише для всолодження очей, погано гріла його в ту вітряну ніч: він шпурнув мене в куток, на купу сміття. Там я валялась який час. Хтось, здогадавшись, розгорнув, струснув і покрив мною сосновий стіл президії. Відтоді на мені валялись папери, гусячі пера, шматки черствого хліба. Впершись мені в груди продраними ліктями, сидів, увесь здригаючись од люті, довгообразий чоловік з чорними кучерями, прилиплими до опуклого блілого чола. Якщо не зраджує пам'ять, його звали Гебер; він був втіленням волі нпівголих людей, які щовечора після роботи з'являлись у ратуші, щоб кричати про

справедливість, про свої вимоги, про свою ненависть, про останню свободу.

Йому, як і всім «несамовитим», одрубали голову. Того дня перед похмурими людьми з секцій промовляв маленький чоловік, з косяним гострим носом, чисто вдягнений, у невеличкій білій перуці. Вдавивши злегка закинуту потилицю в плечі, торкаючись мене кінчиками холодних пальців, він говорив різким голосом про поміркованість та добросердечність, він клявся відрубати голови всім, хто веде аморальне жигтя, всім, хто помишляє про контрреволюцію, і також усім, кому здається, що він, Робесп'єр, недостатній революціонер і патріот. Крамарі в якобінських ковпаках вітали його. Але на жаль, буржуа втомилась, гірше редьки їм набридли революції, несамовитість черні, лахміття й паперові гроші.

І от одного разу до столу, який я все ще покривала, поквально сіли п'ятеро, підперезані триколюровими шарфами. Серед них був Робесп'єр; він поклав перед собою пістолет із зведеним кременем. Вони мовчали, не кліпаючи дивились на чорні вікна — там, на нічному майдані, люто гула юрба. Єдина свічка на столі, тихо коливаючи полум'я, не могла розігнати присмерк величезної порожньої зали.

Тої ночі кінчилась Революція. Затихало ричання натовпу на Гревським майдані. Гриміли колеса гармат, заскреготала військова команда. На сходах ратуші пролунали неблаганні кроки національної гвардії. Вони ввійшли. Зіниці п'ятерох терористів, які непорушно сиділи біля столу, розширилися загрозою. Але ще страшніше закричали національні гвардійці. Сен-Жюст, юний і схожий на жінку, спокійно підвівся, щоб самому віддатись їм до рук. Розбитий паралічем Кутон затулив обличчя рукою. Палкий Леба схопив пістолет і всунув його в руку Робесп'єру, — маленький чоловік знехотя підніс його до скроні. Але гвардієць кинувся, штовхнув під лікоть. Пролунав постріл, і голова Робесп'єра з розтрощеною нижньою щелепою впала мені на груди. Пальці його стиснули несписані аркушики паперу; намагаючись зупинити кров, він розмазав її по обличчю.

Дальші мої спогади стосуються похмурих років серед порошеного мотлоху в крамниці тандитника. За мене не давали й ста франків, поки Наполеон розганяв багнетами по всій Європі поміщицькі армії. Але він занадто багато випустив крові в добрих буржуа, і вони зрадили його, вирахувавши, що вигідніше проміняти меч на бухгалтерську книгу. Революція описала шалене коло й на мить замкнулась: на французький престол зійшов Людовик Вісімнадцятий, і мене, причепуривши, повісили, як священну реліквію, в Тюльрійському палаці. Ах, з яким давнім запалом танцювали в його заново позолочених залах знайомі мої версальські дами, що зав'яли за двадцять літ еміграції! Пудра хмарами сипалася з їхніх нарум'яених зморщок. Меланхолічне видовище!

Наступні революції й реставрації я провела спокійно в Луврському музеї. Така є історія мого життя аж до того часу, коли мене перевезли в Олександрівський палац, що в Царському селі — у вітальні цариці Олександри Федорівни, яка панувала над незчисленими мільйонами народів.

Після таких різноманітних вражень тут було страшенно нудно. Цар і цариця не любили розважатись на людях — їм і вдома було добре. Крім хіба в справах, у них мало хто бував: прийде улюблена фрейліна, поцілує ручку; або подзвонить по телефону, попроситься приїхати один волоцюга з колишніх конокрадів, духовний мужичок: з'явиться — в підд'ювці, в лакових чоботях, — поцілується з щоки на щоку, сяде й бреше, що на думку спаде, мружачи шахраюваті баньки, а цар і цариця молитовно дивляться йому на масну бороду, не сміють кліпнути.

Коли хотілось випити, цар ішов у офіцерське зібрання. Кликали полкових сурмачів, пили, закусували, а наступного дня він крадькома від цариці зітхав, тримаючись за голову. Правда, він не виточував табакерок, на кшталт Людовика французького, але зате вдало захоплювався фотографією або, мурмочучи щонебудь одноманітне, грав сам із собою на більярді або почитував оповідання Аверченка, пирскаючи від сміху. Він любив у час присмерку стояти з цигаркою біля вікна й дивитися, як лле дрібний дощик на ялини й кущі, за якими сиділи, боячись викрити себе, веснянкуваті сищики з охранки, в котелках, на-сунутих на вуха.

Цариця на своїй половині вишивала серветочки й думала, думала, зсунувши брови, про численних ворогів, про нерозкриті підступи проти її сім'ї, про невдячний, розбещений, скандальний народ, що випав їй на долю, про нещасний характер чоловіка, який не вміє примусити поважати себе й боятись. Іноді, опустивши вишивання, вона зло стукотіла наперстком по ручці крісла, і невидючі очі її темнішали. За ширмою на стільнику стояла чудотворна ікона з дзвіночком; часто, ставши перед нею навколішки, вона молилась, чекаючи чуда, коли сам собою задзвонить дзвіночок.

Скажіть самі, — не весело летіли роки в Олександрівському палаці. І зовсім стало похмуро, коли цар і наслідник виїхали на війну, а цариця надягла полотняну косинку та сіру сукню з кривавим хрестом на грудях. У Версалі весело, принаймні, пожили перед смертю, — було чим спом'янути минуле, коли кат на помості гільйотини скручував руки й різав волосся на потилиці. А тут? Були б у мене виллиці — вивернула б їх з нудьги. Варто було цим людям мазатись миром, щоб жити так нудно й серед загальної зненависті!

І от, з деякого часу я помітила, що цариця стала якось дико поглядати на мене. Спиниться, стиснувши на животі руки, і низенький лоб її брижиться гнівними зморшками, ніби вона

силкується щось зрозуміти й щось подолати. За віконними рамами сипле снігом грудень, на котелках сищиків, які дмуть в кулаки попід кущами, біліють кучугурки. І цариця ходить, ходить, роздимаючи ніздрі од безсилового гніву. На жаль, вона не мала влади повісити хоч би навіть голову Державної думи. Вороги — повсюди; всі најжились проти неї.

В одну з таких хвилин вона одержала звістку, яка зломилася їй: духовного мужичка, її єдиного друга та керівника, знайшли під мостом в ополонці зв'язаного, з проваленим черепом. Про це повідомила їй улюблена фрейліна, впавши в розпачливих сльозах на килим. Цариця мертвою зблідла, похитнувшись, притулилась негнучкою спиною до мого кривавочервоного плаття: «Ми загинули, нікому більше стояти за нас перед богом», — сказала вона. Смерком, одягнена в чорне, в чорній хустці, спущеній на обличчя, вона непомітно пробралась поміж сищиками, і я довго бачила на снігу, як віддаляється її постать: вона йшла ридати над гробом духовного мужичка, таємно привезеного з Петербурга у відлюдне місце в дерев'яну капличку.

Востаннє я бачила царицю глибокої ночі, коли далека заграва світила в замерзлі вікна, кривавочервоне світло дихало над верхів'яттям ялин: десь щось горіло. У вітальні було темно й тепло, в палаці всі спали. Зненацька рипнула половинка високих дверей, і я побачила царицю; вона була в білому халаті. «Що це горить, що це горить?» — по-німецькому спитала вона по-рожнечу й підійшла до вікон. Листя морозу на них, то багрове, то чорно-синє, лежало фантастичним візерунком.

Її обличчя було спотворене, в очах мигтів забобонний жаж. І мені і їй примарився цієї хвилини той же самий спогад...

...Десятки тисяч голів шуміли й хвилювались вздовж штахет і терас Тюільрі й по всьому широкому майдану Революції, де над щетиною багнетів височів поміст з піднесеним трикутником леза поміж двома стояками. З вікна ковбасної крамниці мені було видно гостроверхі вежі тюрми Конс'єржері. Повз них сунув двоколісний візок. Він завернув на міст і переїхав на цей бік ріки. Голови хвилювались, немов по них ходив вітер. Візок, оточений солдатами й барабанщиками, поплив у це море голів. Ревіння юрби покривало тріскотняву барабанів. Візок наблизився до мого вікна, я побачила в ньому королеву, яка сиділа спиною до коня. Руки їй були зв'язані ззаду, від чого спина витягалась особливо прямо. Під зім'ятою чорною шерстяною сукнею не було корсета і окреслювалися старі її груди, — про них колись писали придворні поети мадригали, за їх формою було зроблено янтарну чашу, з якої король пив вино. Жовта шия була оголена, голова опущена, і презирливо, з гордою огидою випнута нижня губа. З-під високого чепця висіло пасмо волосся. «Смерть проклятій австріячці!» — кричали простоволосі старі жінки; по чотири в ряд вони йшли за візком, і все, без упину, плели

панчохи для армії. Це були «плетільниці Робесп'єра». Я бачила, як візок спинився. Стало тихо. На помості зчинилась коротка метушня, майнув білий чепець. Надриваючись, усе гучніше, страшно затріскотіли барабани, і бліком світла ковзнув униз по перекладинах трикутник сокири. Над натовпом в чийсь витягнений руці повисла голова королеви...

«Прокляті, божевільні, біси, біси!» — хрипкувато, по-російському, промовила цариця, все ще дивлячись у зернясто-лапчасте, заляте загравою вікно... По тому вона почала дрібно-дрібно хреститись і кланятись самою головою, не згинаючи шию... Нижня губа їй випнулася і трохи одвисла...

Тієї ночі її діти захворіли на кір. Тієї ночі вона востаннє переступила поріг вігальні, де я перебуваю і нині, ліворуч од вікна. Відвідувачі палацу-музею, в парусинових туфлях поверх валянок, на хвилину спиняються переді мною, і керівник говорить:

— А це зразок продукту кріпацького виробництва, який належить до самого початку боротьби між хліборобським капіталом та капіталом торгово-промисловим.

МОРОЗЯНА ПІЧ

Пригадуєте самий початок, перші тижні громадянської війни? Ще до корніловського льодового походу... Цікаві були часи!.. Перші формування червоних загонів... Метушня, безладдя, саботаж, ніхто нічого не знає, всюди зрада... Тоді офіцерство, юнкери, студенти, поліцейські стали злітатись у Новочеркаськ під крило до отамана Каледіна, і позначився перший непевний, хисткий фронт. Війська в них було тисяч до десяти, головна сила — офіцерська бригада. Діяли вони по-розбійницькому — нальотами. Особливо відзначався загін осавула Чернецова. Громив шахти, робітничі селища, вузлові станції. Наганяв страшну паніку. Проти самого рідва Чернецов наскочив на великий залізничний вузол Дебальцево: нищпорили по всьому селищу, витягали на сніг комуністів, тут же рубали їх шаблями. Знищили і взяли в заложники двадцять сім чоловік. Настрасили населення до смерті. Навантажили цукор і спирт, біля вагона Чернецова вишикували всіх залізничників і станційних лакеїв і звеліли їм кланятись, аж поки поїзд не щезне. Словом, вчинили такий бешкет — аж далі нікуди.

Так... Головком Антонов наказує мені з Харкова: іти з загonom до Дебальцево і там держати фронт... А в мене загін свіженький, необстріляний, я його тільки-но сформував у Костромі. Були такі жовтороті богатири, у кого рукава шинелі теліпались по коліна, і головна турбота — добратись до білих паляниць на Дону. Почули, що йдемо на Дебальцево, — захвилювалися в теплушках. Я віддаю наказ: дордогою виділити чергову роту, підсумків не знімати й не спати, ще гірше хвилювання, образа... Політпрацівники — також хлоп'ята, невмілі — день і ніч моїх бійців заспокоюють, підбадьорюють, цілими сторінками чешуть за Енгельсом... Матінко, думаю, університет, а не ешелон...

Прибули в Дебальцево. До наших вагонів так і рвонула юрба жінок, — плач, зойки: дивігься, мовляв, що з нами зробили... Справді, картина жахлива... У селищі в будинках повибивано шибки, на снігу — здоровенні калюжі крові, мозок... У пожежному сараї лежать двадцять трупів... Ми їх того ж таки дня

поховали, віддавши військову шану. Тут-таки на могилі багато хто присягався помститись, і чоловіка зо сто — родичі забитих, свідки розправи — записались до загону добровольцями... От на цих я вже міг покладатись.

Вивантаживши загін, одну роту я лишив при ешелоні, три — в резерві на станції, рештою зайняв фронт по всій території залізничних колій та передмостові укріплення. На станції повнісінько народу, — їдуть біженці, демобілізовані, всякі шпигуни, провокатори... Скільки я таких не виловлював, не садовив — пробірались, нашіптували. І двох-трьох днів не минуло — загін мов зурочено. Настрій пригнічений. Командири побоюються. Політичні працівники розгубились, мнутья... Почнеш розмовляти з бійцями — похмуре мовчання... Ну, думаю, ох... І чутки — одна одній тривожніші: і там повстали козаки, і звідти надходить хмара білих військ із самим Алексеевим на чолі... А в мене всього два кулемети, і хоча б якась завалюща гарматка була. Патронів по півсотні штук на бійця... Я телеграфую Антонову в Харків, прошу прислати артилерію та кулемети. По прямому проводу відповідає начальник штабу Муравйов, той самий, згодом знаменитий командарм, якого через сім місяців у Сибірську в Троїцькій гостиниці застрелили латиші за зраду... Муравйов відповідає: «Добре, негайно вишлемо». Жду... Другого дня, — це було тридцятого грудня, — одержую протокол за № 1: «Загальні збори делегатів від кожної роти... Начальникові загону. Постанова. До прибуття артилерії і кулеметів ніяких постів не займати. Друге: просити вас негайно відправити загін у тил, просити також негайно вдовольнити нашу вимогу. Делегати: Суворов, Зираянов, Беляков, Аркцопов, Ловкой, Крутікєв», і більш нема... Ах, сволочи! Я — резолюцію: «Негайно. Делегатів узяти в оборот. Розтлумачити — відступу бути не може...»

Цілу ніч не спав. Сидів на телеграфі. Мороз лютий. Похукаю на шибку, погляну — місяць у райдужному колі, кругом мертва пустиня, і на коліях проти місяця блищить скло. Шкода стало, що вчора погарячився: в скрізному поїзді знайшли ящики з коньком, і я наказав усі пляшки потрощити об колеса... Люди плакали, дивлячись на цю руйнацію... А зараз не завадило б хильнути... Раптом, дивлюсь, під дверима записка, кривулями: «Одводь у тил, а то вбемо». Підпису нема. Гаразд... Ходжу собі по телеграфному приміщенню, курю. Апарати стукотять. У телеграфіста очі — мов яловичина, червоні. Обертається до мене і без голосу каже: «Прийнято зі станції Зверєво (тобто з білого фронту): «Ми тобі, падлюко, хриstopродавець, червона сволото, влаштуємо зустріч Нового року. Жди. Осавул Чернецов».

Гаразд, міркую, дождатиму... І — другу телеграму в Харків Муравйову: «Поспішайте артилерією, кулеметами...» Тільки-но розвиднилось — я вислав сурмачів і оголосив стан облоги: за

невиконання наказів — розстріл без суду, однаково солдатів і населення. Це трохи вплинуло. Пости, окопи зайняли без розмов... А морозяка — щодалі дужчає, сонце маленьке, туманне, повітря так усе рипить, дзвенить, наче скло, кроки за версту чути. Над селищем, по всіх коліях — білі дими. І з думки мені не йде — яку вони мені ушкварять зустріч?

О третій годині вдень Зверєво повідомляє телеграфом: «На Дебальцево вийшов ростовський № 3». Ну, вийшов, вийшов, — обшукаємо, пропустимо... За чверть години — із Зверєва: «Ростовський № 3 біс вийшов...» Еге, думаю, це, мабуть, не пасажирки ідуть... За п'ятнадцять хвилин знов: «Ростовський № 3 два біс вийшов...» І знов: «№ 3 три біс вийшов». І так підряд сім поїздів...

Тут і дурневі ясно: сім ешелонів білих військ шпарять щодуху на Дебальцево... Ось вона — зустріч! Мерщій до апарата, телеграфую в Харків. Звідти заспокоюють: поїзд з артилерією в дорозі... Запитую станції в напрямі Харкова: де наша артилерія? Запитую станції в напрямі Зверєва: де ешелони? Розгорнув карту, стежу за рухом поїздів... Кляті ешелони летять на крилах у Дебальцево, а поїзд з моєю артилерією ледве суне на немащених колесах... Вираховую — не встигне... Білі, — ну, щонайменше години на три, — з'являться раніш...

А в голові од безсонних ночей така тріскотнява, мов на ткацькій фабриці, — нічого не можу зметикувати. Дивлюсь, у телеграфіста ніс похнюпився і губи висять. Розбудив, показав йому наган: «Що це? Саботаж?» Витріщився він на мене яловичним баньками і жмаканим шепотом: «Бадьорливого чого-небудь, бо знов засну...» Я побіг на колю, наколупав шаблею з калюжі кавалків замерзлого коньяку, приніс у шапці телеграфістові... Він зразу оживився... Приймає депешу: ешелони за два перегони од Чорнухина, а Чорнухино — остання зупинка. Мене так і ошпарило... Вискакую. Сонце вже зайшло за дими. Мороз іще дужчий. Бодай дві піроксилінові шашки — підірвати міст! Нічого нема в нас, крім патронів. Викликаю командира батальйону: «Негайно взяти взвод піхоти, взяти залізничних робітників з інструментам, іти до станції Чорнухино й розгвинтити всі стрілки...»

Зовсім уже стемніло, місяця не видно — вгорнувся в імлу. Стою на пероні, рву зубами рукавицю. Нарешті пішли вогники ліхтариків у напрямі Чорнухина... Та як баряться! Ноги їм поперебивало, чи що?.. І в морозній тиші все вчувається мені гуркіт коліс. Я навіть приліг на рейки: вчувається — гуде земля... Наказав погасити вогні на станції та на коліях, затопати багаття. І так стало моторошно — собака не гавкне в тиші. Тільки чоботи мої риплять, плачуть...

Не пам'ятаю, скільки часу минуло, — скаче вершник. Посвітив на нього електричним ліхтариком: «Стій! Куди?» На

світло лізе в оболочці пари вся в паморозі коняча морда, сплигує командир батальйону: «Біда!» — «Що сталось?» — «Не можемо тих стрілок розгвинтити». — «Як то не можете? — Я вихопив револьвер. — Сволота!» Наган у мене в руці танцює, кричу якимось уже навіть не по-людському... Конячина рве морду. «Зажди, не горлай, — каже спокійно командир батальйону, — я тобі поясню: робітники всі ключі поламали на цьому морозі, не пальцями ж одгвинчувати, чорт!»

Я так і осів. «Що ж тепер нам робити?» Він мовчить. І ми чуємо: туууужно, далееееко, диииико закричав паровоз. У мертвому степу під місячним більмом завили паровози наших ворогів...

Аж тут голос: «Товаришу командир, дозвольте — я миттю колії розберу...» Озираюсь — стоїть у блаженській курточці, в картузику машиніст Шляпкін, і від нього конячним духом... «Дозвольте мені двадцять вагонів порожняка...»

Ось коли почалась гарячка! Настягали ми з півсотні порожніх вагонів, причепили їх до потужного сормовського паровоза. Батальйонний, чоловіка з п'ять охочих червоногвардійців скочили на паровоз, і Шляпкін погнав ту валку під гору на Чорнухино... Ніч загула... А коли вшухло вдалині стукотіння коліс, — виразніше стало чути протягли свисти семи ешелонів противника... Чи встигне Шляпкін? Життя трьох тисяч чоловік зараз у тому, чи встигне він розбити порожній поїзд на стрілках. Всі, хто був на станції, вискочили, слухають... Тільки серце калатає в кожушок, лічить неймовірні секунди...

Нарешті... Тріскотіння, брязкіт, скрегіт... Високо знялося полум'я за горбами... Го-го-го, — прокотився гуркіт... Я скочив на коня батальйонного, помчав на лінію військ. Вартові всі на місцях. З окопів підводяться діди-морози. Я голосно поздоровляю: «З Новим роком, товариші! Бажаю зустріти цю годину, як належить збройному пролетареві — переможем!... Попереджаю, ворог може підійти щохвилини. За лінію секретів нікого не пускати, стріляти в лоб... На дванадцятую годину прибуває поїзд з артилерією та кулеметами. Перемога забезпечена...» Всюди на відповідь — «ура»... І я, звісно, вдаю, що цілком певен їхнього бойового запалу. Але гармат, кулеметів все-таки ще нема... Захарастивши чорнухинські стрілки, ми тільки дістали відстрочку... Це всі розуміли...

Повертаюсь на станцію. Там мене вже давно викликає Чорнухино до апарата. Телеграфіст веселий, пику верне. Хапаю стрічку, читаю: «Говорить Чорнухино. Біля апарата начальник головного загону полковник Кузьминський. Командир корпусу наказав доповісти: на якій підставі ви псуєте народне майно, нищите вагони?»

Відповідаю я: «Дебальцево. Біля апарата начальник військ Дебальцівського району Іванов¹). Передайте корпусному, що за

¹ Прізвище вигадане.

свої дії звітуватиму перед робітничим урядом, а вашому корпусному до цього діла нема. . .»

Чорнухино: «А, так ти — груб'яниш?.. Я зараз наступаю: побачимо, де ви будете з вашим робітничим урядом».

Дебальцево: «Дозвольте дізнатись — якою дорогою маєте намір наступати, бо темно, я хочу посвітити вам путь вогнем артилерії».

Відповіді на це нема. Телеграфіст мовчки труситься від рету. За п'ять хвилин мене викликає Колпаково — станція між Чорнухином і Зверевим: «Біля апарата командуючий експедиційним корпусом генерал-від-кавалерії».

Я відповідаю: «Дебальцево. Біля апарата командир Червоної гвардії солдат Іванов. Дозвольте спитати — ваше прізвище?»

Колпаково: «Прізвище не відіграє ролі, товаришу московський комісар. Коли ви потрапите до моїх рук, то зразу відповісте за всі неподобства, за знуцання з народу, за псування колій і вагонів, за своє віроломство і боягузтво. Незважаючи на ваші барикади, ми до вас прийдемо, — ви, червоний генерал без чину, — і здеремо з вас шкуру, тоді ви станете справжнім червоним генералом. А тепер відповідайте мені, пройдисвіте, мерзотнику: хіба так воюють чесні воїни? Ти, жидівська пикко, ховаєшся за купи зламанних вагонів. Питаю тебе ще раз: коли ти перестанеш заважати вільному рухові поїздів? Коли скінчаться всі ваші неподобства?»

Дебальцево: «Православний генерале, прикрашений багатьма орденами! Можете собі лаятись і храбрувати, сидячи за сотню верст. А що буде, коли не я вам, а ви мені потрапите до рук? Тоді, справді, прізвище не відіграватиме ролі: всіх спійманих генералів і полковників особисто перестріляю. А наше неподобство скінчиться, коли в Республіці Рад не буде більше генералів та іншої офіцерської наволочі. Я скінчив. Щодо очищення колії мое рішення непохитне. На Дебальцево не пушу. Хай розмовляють гармати».

Колпаково: «Ти був чистильником чобіт у Ростові на Садовій і знов будеш ним, якщо тільки втечеш від моїх рук. А ми, генерали, завжди були на Русі й будемо. Хочеш війни матимеш її, туди твою, сукиного сина, в не мать і не так...»

І тут генерал почав загинати такі прості слова, що аж потилиця мені спітніла від люті. Все-таки встрявати не став, закурив, вийшов з апаратної, а його став лаяти телеграфіст. Час наближався вже до дванадцятої. Кожної хвилини ждали: блимне сліпучий спалах з боку Чорнухино, почнеться артилерійський обстріл. Невже не встигнуть харківські поїзди?

На станції вогні старанно згасили й приховали, вікна телеграфу запнули попонами. Та каламутне більмо в небі все яснішало, розходилося: придивитись — помітні вже обриси дахів та дерев... І я дивлюсь на той клятий місяць: згасни, собако, сховайся за хмарами, згинь, не влаштовуй мені контрреволюції...

І раптом, зовсім просто, немовби десь на підмосковній дачній станції, не кваплячись іде дідок у кожуху до п'ят, підходить до дзвона і — дин-дин-дин-дин!.. Я схоплююсь: «Здурів? Чого калатаєш?» Він мені з морозяної бороди спокійним баском: «Харківський вийшов зі станції Хацепетівки...» А Хацепетівка за сім верст... Я схопив його за комір, притяг до себе: «З Новим роком, діду!» Побіг до телефонів, викликав музикантську команду й чергову роту. Загрюкали, зарипіли двері, завищав сніг, замигтіли ручні ліхтарики. Вишикувались. І тут уже добре чуємо: іде, — співають морозяні рейки...

З гулом, гуркотом, обдаючи жаром, вкотив на станцію кур'єрський паровоз, замигтіли яскраво освітлені класні вагони. Завили сурми «Інтернаціонал» — одно до ліса, друге до біса від радощів... На ходу зіскочив начальник загону, вручив мені пакет, рапортував: «Двадцять кулеметів, сто тисяч патронів. При кулеметах — команда, москвичі...»

Вилізли ці москвичі-кулеметники, — я, просто як уві сні, дивлюсь на них: моторні, з жартами, левко вдягнені: «Вказуйте позицію, ми до цих генералів давно добирємось...» І бігцем потягли кулемети на лінію військ... А хвилини за десять підійшов і другий поїзд з артилерією... Перед світанком наші цепи рушили в наступ на Чорнухину...

ДРЕВНІЙ ШЛЯХ

Темної весняної ночі по стрімкому трапу на бак океанського пароплава зійшов високий чоловік у військовому плащі. Поль Торен сходив повільно, зі сходинки на сходинку — на силу. Од світла ліхтаря зі щогли виблискували на його кепі три золоті галуни. Він обійшов обліплений мулом якірний ланцюг і спинився на самому носі — сперся на бильця й так завмер не порушно. Лише край його плаща надимало зустрічним слабким рухом повітря.

На пароплаві світились самі тільки топові вогні — зелений і червоний, та два ліхтарі на щоглах губились угорі в непомітному серпанку туману. Зірки також заволокло. Ніч темна. Внизу на великій глибині залізний ніс із тихим плюскотом розрізав воду.

Прихилившись до поручнів, Поль Торен дивився вниз на воду. Пропасниця пекла очі. Вітерець проймав усе тіло — і це було непогано. Про каюту, гарячу койку, про сестру-жалібницю, що заснула під колючою лампочкою, болісно було подумати — біла косинка, кривавий хрест на халаті, пергаментне обличчя сумовитого супутника стражденних. Вона проводжала Поля Торена на батьківщину, до Франції. Коли вона задрімала, він крадькома вийшов з каюти.

У чорній, мов базальт воді пропливла, світяться, якась тварина — довгий ледь рожевий гачок з головою морського коника. Ліниво ворущачи плавниками, вона з гумором поглядала, як насувається днище корабля, аж поки зустрічні струмені не потягли її геть. Вода була студена, глибина блаженна... Нехай сестра з кривавим хрестом сердиться... Буття, — Поль відчував це з печальним хвилюванням, — скоро скінчиться для нього, мов стежка, яка зривається в нічну прірву, і тому незмірно важливішою за мікстури, койку, несмачну їжу була ця нічна тишина, де пливли величні спогади.

Шлях, яким ішов пароплав, був древньою дорогою людства, — з дубових аттичних гаїв у темні гіперборейські країни. Його назвали Геллеспонтом на спогад про нещасну Геллу, що впала в море з золотого барана, на якому вона разом з братом утекла від гніву мачухи на схід. Безперечно, про мачуху та барана вигадали пелазги — пастухи, що бродили з отарами по

міжгір'ях Арголіди. Зі скелястих узбереж вони дивились на море й бачили вітрила та кораблі дивних обрисів. У них пливли низенькі, гладкі, носаті люди. Вони везли мідну зброю, золоті оздоби й тканини, барвисті, мов квіги. Їхні оббиті міддю кораблі кидали якір біля цілинних берегів, і тоді вниз до моря сходили з отарами пелазги, високі на зріст, білошкірі та голубоокі. Їхні діди ще пам'ятали льодовикові рівнини, біг оленів місячної ночі та печери, оздоблені зображеннями мамонтів.

Пелазги вимінювали на металеву зброю тварин, вовну, сир, в'ялену рибу. Вони дивувалися з високих кораблів, прикрашених на носу й кормі мідними гребенями. З якої землі пливли ці низенькі, носаті купці? Може, знали тоді, та забули. Через багато віків по тому — ходив переказ, буцімто бачили пастухи, як мимо берегів Еллади мчали гнані вогненною бурею кораблі з пошарпаними вітрилами, і плавці в них здіймали руки в одчаї, і немовби о тій порі країна міді й золота загинула.

Чи було це насправді? Мабуть що, так: пам'ять людська не бреше. Переказували в піснях, що відтоді стали з'являться у пустинній Елладі герої, заковані в мідь. Мечем і жахом вони поневолювали пелазгів; називаючи себе князями, примушували будувати фортеці й стіни з циклопічних каменів. Вони вчили землеробства, торгівлі та війни. Вони сіяли драконові зуби, і з них народжувались воїни. Вони внесли дух тризги й пожадливості в серця голубооких. Над Елладою займалась рожевоперста зоря історії. Мідний меч і золотий триніжок, де димувало дурманне куриво, стояли над колицкою європейських народів.

Нашадка пелазгів, Поля Торена, на тих самих берегах Середземного моря пронизано кулею у верхівку легенів, отруєно газом, кинутим з повітряного корабля, і, вмираючи від туберкульозу й малярії, він повертався з палаючої Гіпербореї до Парижа тою самою древньою дорогою дорого купців і завойовників, дорогою, яка з'єднує два світи — Захід і Схід, дорогою, яка тече між берегів, де під пагорбами лежать черепки зниклих царств, дорогою, де глибоко на дні дримають серед водоростей човни ахейців, триреми Мітридата, пишні кораблі Візантії, і на обмілинах біля глинястих урвищ валяються іржаві днища підірваних і викинутих водою пароплавів.

Здавалось, — це здавалось Полю, — він завершує зараз круговорот тисячоліть. Його розум, рззтривожений пропасницею та відчуттям своєї близької смерті, силкувався охопити всю боротьбу, розквіт і загибель численних народів, які пройшли по цьому шляху. Спогади поставали перед ним, як ожиле буття. Через кілька днів, може, згасне його мозок, разом з ним згасне те, що він ніс у собі, — загине світ. Яке йому діло — чи існуватиме світ, коли не буде Поля Торена? Світ загине в його свідомості — це все. Припавши до поручнів, укритий росою, дивлячись у темряву, він закічував круговорот.

Продзвеніли склянки. Змінювалась вахта. Вгорі, над ка-

пітанським містком, стояла безсонна постать стернового. Освітлювалось тільки його широке обличчя, схилене над колонкою, де тріпотіла душа корабля — чорна стрілка компаса. Темрява ночі густішала. Води внизу вже не було видно. Тепер здавалось, ніби корабель летить у безплотному просторі. То був пердранковий морок.

Обличчя й руки Поля вкрились росою. Він здригнувся. Скільки рук людських, розкинутих по землі з останньою судорогою смерті, в цю ніч, — у всі ці ночі, — будуть укриті такою ж росою... Кожен, вгризаючись зубами в землю, змішану з кров'ю, залізом і калом, забере з собою тисячоліття віджилого, в кожному простріленому черепі з сумовитим гуркотом упадуть і зникнуть тисячоліття культури. Яке безглуздя! Який розпач! Коли б голубоокому пращурові показати книгу життя, перегорнути всі сторінки прийдешнього, всі барвисті картинки, — «це просто дурна й жорстока книжка, — сказав би веселий пращур, чухаючись під баранячою шкурою, — тут якась помилка: дивіться, скільки хорошої праці витрачено, скільки розвелось народу, скільки збудовано прегарних міст, а на останній картинці все це палає з чотирьох кінців, і трупів стільки, що можна тиждень годувати рибу в Середземному морі»...

«Десь помилка, десь допущено хибний хід у шаховій партії, — думав Поль Торен: — історія завершила до прірви. Який чудовий світ гине!»

Він заплющив очі і з шаленим жалем згадав Париж, своє вікно, голубуватий ранок, голубі тіні міста, алею бульвару й напівкруглі дахи, які губляться в імлі, невисхлі краплини дощу на лутці, внизу нукання візника на візку з морквою, веселі голоси тих, хто щасливий з того, що живе в такий чудовий ранок. Згадав свій стіл з книгами та рукописами, що пахнуть ранковою свіжістю. І свій п'який порив щастя й доброти до всього... Яку чудову книгу він писав тоді про справедливість, добро та щастя! Він був молодий, здоровий, багатий. Йому хотілось усім обіцяти молодість, здоров'я, багатство. І тоді здавалось, — тільки ідеї добросердя, новий громадський договір, збагачений здобутками фізики, хімії, техніки, простягне ці дари всьому людству.

Як хотілось Полю знов повірити в той ранок, коли він од зайвини щастя одчинив вікно на туманний Париж! Та коли те щастя розчавлено солдатськими чобітьми, розірвано снарядами, заллято наривним газом, — то що ж лишається? Навіщо була Еллада, Рим, Ренесанс, увесь залізний гуркіг дев'ятнадцятого століття! Чи всьому судилось — горбок з черепків, порослий колючою травичкою пустині? Ні, ні, — десь має бути правда. Не хочу, не можу вмерти в таку безнадійну ніч!

— Мсьє, ви знову вийшли на повітря. Мсьє, вам буде гірше, — промовив за спиною заспаний голос сестри.

Поль повернувся в каюту, ліг, не роздягаючись. Сестра примусила його випити ліки, принесла гаряче питво. Віддалік м'яко стукотіла машина. Дзеленчали пляшечки з мікстурами. Справді, це було навіть приємно, — ніби якась надія на порятунок: тепле світло абажура, м'яка койка, куди, мов у хмарину, поринуло його кощаве тіло, запалене пропасницею. Поль задрімав, але, мабуть, на хвилину. І знову маячною зграєю поповзли думки. Безсоння чатувало на нього: не можна спати, лишилось небагато годин, надто вже дорогоцінна робота мозку...

Один із споминів затримався довше від інших. Поль неспокійно заворушився, переплів холодні пальці, хруснув ними. Два місяці тому в Одесі він одержав знайомий довгастий конверт. Писала Люсі, кухня, його наречена:

«Любий і далекий друже, я без краю самотня, без краю сумна. Від вас нема вістей. Ви пишете матері й братові, але ніколи — мені. Я знаю ваш пригнічений стан і тому ще раз намагаюсь писати... Важко вам, важко мені. Чотири роки розлуки — чотири вічності пролетіли над моїм бідним життям. Тільки думка про вас, надія, що, може, вам ще будуть потрібні рештки моєї молодості, мого роз'ятреного серця і вся моя величезна любов, — змушують мене жити, рухатись, робити все те ж саме, все те ж саме: лазарет, ночі біля вмираючих, плетіння солдатських напульсників, читання щоранку списків убитих... Франція — суцільне, велике кладовище, де поховано ціле покоління молодості, розбитих сердець, нездійснених сподівань... Ми, живі, — плакальниці, черниці, які проводжають мертвих. Париж стає чужим. Поль, ви пам'ятаєте, як ми любили старе каміння міста, воно розповідало нам величну історію. Каміння Парижа замовкло, його топчуть якісь нові люди, чужі... І тільки старі біля камінів ще войовничо вимахують руками, розповідаючи про минулу славу Франції... Але ми погано їх розуміємо...»

У споміні урвався текст листа, що його Поль читав тисячу разів. Але він так і не відповів Люсі. Не міг. Про що він написав би дівчині, яка все ще намагалась віддати йому свою печальну любов? Що б він став робити з цією любов'ю? Що став би робити труп, якому в скарлючені руки встромили букет троянд? Та чомусь не давав йому спокою спогад про губи дурненької Люсі, які тремтіли жалісно, мов у дитини. Рік тому він був у Парижі (на один день), і тоді ж, мучаючи себе та її, скривдив Люсі. Він сказав: «Чи бачили ви коли-небудь, як по сходах паризької біржи йде вниз буржуа, що втратив за одну хвилину все майно? Запропонуйте йому букетик фіалок як компенсацію... От... Жажлива річ, Люсі. Я розорений, мені лишається повернутись до згаслого багаття в палеолітичну печеру й відшукати серед мотлоху мою добру кам'яну сокиру»... Ось тоді-то й затремтіли ще невинні губи Люсі... Але — жаліти її, — дурниці, дурниці... Жалощі — ті самі дурниці з

тієї ж незакінченої книги, яку писало сліпе щастя, а перегортав весняний вітер... І жалощі випалено воєнним газом...

Над ранок Поль знову задрімав ненадовго. Розбудив його хрипкий рев пароплава. Нерви напружились. В ілюмінатор було пасмо світла, і огидними в ньому здавались жовті брижі на обличчі сестри. Вона взяла плед і повела Поля на палубу, посадила в шезлонг, прикрила йому ноги.

Ревучи на всю горлянку, пароплав виходив із Дарданелл в Егейське море. На низьких глинястих берегах виднілися обгорілі рештки казарм і висаджених в повітря укріплень. На обмілині лежав з потопленою кормою заржавілий пароплав. Війна була перервана на час, сили, що викликали її, перебудовувались, народам дано дозвіл радіти й веселитись. Чого ж краще!.. Ранок був вогко-теплий. Пароплав, трохи нахилившись на лівий борт (пароплав південно-американської лінії — «Карковадо», на шість тисяч тонн, реквізований у німців, перевозив війська, біженців і вантажі, які швидко псуються) все далі відходив од землі у блакитну пустиню. За його кормою кошлате сонце чимраз вище сходило на страшенно височінь безхмарного неба. Попереду вилетіла колесом із сонячної води чорноблисуча, з ножем плавника, спина дельфіна. «Мамо, мамо, дельфін!» — по-російськи закричала білява дитина, стоячи коло борту й показуючи худенькою ручкою на море. Попереду корабля бавилося стадо дельфінів. І стало зрозумілим, що саме в такий ранок в Егейському дзеркальному морі під танець дельфінів з білої піни підвелась, розплющуючи ясні очі, краса життя — Афродіта. «Ну, що ж, спробуймо радіти й веселитись», — подумав Поль.

Білява дитина висіла на поручнях, тішачись водяною грою супутників Афродіти; дитину підтримувала мати в пуховій брудній хустинці на плечах, у стоптаних черевиках. На її виплаканому обличчі застиг жах пожарів Росії. В руці, давно не митій, вона стискувала морський сухарик. Яке їй було діло до того, що в сонячному мареві примружені очі Поля немовби побачили тінь Арго, крутобокого, з косим парусом, чудового корабля аргонавтів — морських розбійників, шукачів золота, що виблискував міддю щитів і бризками з весел... Він промчав тим самим древнім шляхом з пограбованої Колхиди...

По широкій палубі пройшла літня жінка у фальшивих соболях зверх капота, пошитою з кретонової завіски. Обличчям і рухами вона нагадувала жабу. За нею бігли дві надзвичайно виховані болонки з рожевими бантами. Ця теж їхала з Одеси, везла в третьому класі чотирьох проституток, обдуривши їх золотими горами, — тільки б добратись до Марселя. Ось вона заспішила, нахилила голову до плеча й показала фальшиві щелепи, вітаючи знайомого — високого, погано вдягненого чоловіка з дурним обличчям і закрученими вусами. Цей сів у Константинополі, розмовляв по-польському, гордо походжав, курячи

довгу люльку, по якій текла слина, і прагнув знайти аристократичних партнерів, щоб засісти в карти. Минаючи Поля, він затріпотів стегами з поштивості.

«Перед загибеллю будинку з усіх щілин виповзають блощиці», — подумав Поль. Пароплав звертав на південний захід. Праворуч з-за моря здіймались гострі лілові вершини. Над ними клубочились хмари. Пасмом велетенських гір впливав острів. Навкруги — дзеркальне море, пройнята сонцем блакить, а гребенястий острів удалині весь був укритий мороком. Грозові хмари висіли над ним, спускалась заслونا дощу і, — немов там насправді був трон Зевса, — розірваною ниткою по хмарах промайнула блискавка... До пароплава долетів віддих грому.

— Це Імброс, курйозний острівець, над ним завжди грози, — промовив за спиною Поля неголений чорномаз у фесці. Він ще вчора в порту пропонував Полю розміняти які завгодно гроші на які завгодно або влаштувати знайомство з жабою, яка везла чотирьох дівчат, і радив, між іншим, не грати з вусатим поляком у карти.

Поль заплющив очі, щоб кощаве обличчя у фесці не заступило видіння слави бога богів — Зевса. З лівого борту наближався низький берег Малої Азії, де кожен горбок, кожен камінь оспівано гекзаметром, — земля героїв, Трояда. За прибережною смужкою піску простягалась бура рівнина, покряяна річищами висхлих потоків. Удалині, на сході, хмарним пасмом стояли вершини Іди, подекуди ще вкриті жилами снігу.

Поль підвівся з шезлонга, підійшов до борту. На цій рівнині шуміли колись лани пшениці та маїсу, росли запашні сади, незліченні стада сходили з Фрігійських гір. Ось — кременисте гирло Скамандра, — жовтий струмок відходить смугою далеко в море. Ліворуч — кургани, могили Гектора і Патрокла. Тут колись було витягнуто на пісок чорні кораблі ахейців, а там, на випаленій рівнині, де покопано землю і курить димок бідної хатини, — височіли циклопічні стіни Трої з навислими карнизами, квадратними вежами й золотою багатогрудою статуєю Афродіти азіатської.

З давніх-давен еолійські греки пливли до берегів Трояди, оселялись там і займалися землеробством та скотарством. Але незабаром зміркували, що місце добре, і стали будувати фортецю Трою біля воріт Геллеспонта, щоб захопити шляхи на Схід. І Троя стала могутнім і багатим царством. У торгові дні на базар, — перед високими стінами міста, — їхали рипучі арби з хлібом і плодами; слов'яни з кордонів Фракії вели скажених коней, уславлених прудким гоном; приїздили на пишних колісницях хетти з Богазкея з усяким крамом, виробленим за кращими єгипетськими зразками; фрігійці й лідійці в шкіряних ковпаках гнали отари круторунних баранів; фінікійські купці з накладними бородами, в синій повстяній одежі, підганяли бичами чорних рабів із клунками та глиняними амфорами; по-

важні морські розбійники, озброєні двосічними сокирами, приводили гарних рабинь і припадних хлопчиків; жерці напинали намети й ставляли вівтарі, вигукуючи імена богів, погрожуючи і закликаючи приносити жертви. Зі стін на метушню базару дивились воїни, що охороняли ворота. В місті було зібрано тоді незліченні скарби, і чутка про них сягала далеко.

Еллада за тих часів була бідна. Давно пройшли пишні часи Мікен, Тірінфа й Фів, збудованих героями. Циклопічні стіни заросли травою. Земля неродюча, населення нечисленне, — пастухи, рибалки та воїни, які ще не втекли в море. Царі Ахеї, Арголіди, Спарти жили в мазанках під солом'яними стріхами. Торгувати було нічим. Грабувати в себе нікого. Торгівля йшла мимо Еллади. Лишалась — легендарна слава минулого, кипуча кров, що б'є в голову, і надзвичайна заповзятливість. Мета була ясна: пограбувати й розбити Трою, оволодіти Гелеспонтом і завернути купецькі кораблі в гавані Еллади. Стали шукати приводу до війни, а знайти його, як відомо, нема нічого простішого. Вплутали Прекрасну Єлену. Зняли галас на цілий півострів. Покликали Ахіллеса з Фессалії, набрехавши, буцімто оддадуть половину здобичі. Спитали Додонського оракула та й попливли на чорних кораблях, щоб розпочати мідними звуками гекзаметра тритисячолітню історію європейської цивілізації...

Відтоді й донині не знайшлося, видно, іншого засобу поліпшувати свої справи — крім меча, грабунку й лукавства. Герої Троянської війни були, принаймні, пишні в гривастих шоломах, з дужими стегнами та бичачими серцями, не роз'ятреними ідеєю торжества добра над злом. Вони не писали біля відчиненого вікна книг про гуманізм.

Пароплав завернув на захід, низький берег став оддалятися. Поль знову сів у шезлонг. «Суругат, — подумав він і повторив це слово: — брехня, якій більше не хочуть вірити... Загибель, загибель неминуча... Історію треба починати спочатку... Або...»

Він посміхнувся, кволо знизав плечима, — це «або» давно вже нав'язувалося в хвилини роздуму. Але після «або» йшло протиприродне: світ вивертався навиворіт, мов шкура, зідрана зі звіра.

На палубі з'явилась купка російських емігрантів. Один, молодий, з нахабними, страшними очима, сіпаючись та чухаючись, стежив за грую дельфінів.

— Влучу. Парі — хочеш? — спитав він хрипливатим баском і витяг із кишені іржавий наган.

Другий, блідий, з роздвоєною борідкою, спинив його руку:

— Кинь. Тут тобі не Росія. І взагалі, брат, кинь шпалер у море.

— Еге, кинь... Сто двадцять душ відправлено ним до чортової матері... Його в музей треба...

Двое зареготали невесело, третій зашипів:

— Не горланьте... Капітан, здається, задрімав...

Російські офіцери озирнулись на Поля і навшпиньках одійшли далі. Сонце лягло на палубу, на обличчя, — Поль задрімав. Крізь повіки сонні очі його бачили червонуватий колір... Як дивно, куди ж поділось море?.. (Так подумалось.) Шкода, шкода... (І він побачив.) Похмура осіння рівнина, телеграфні стовпи, обірвані дроти... Налітає холодний вітерець... А обличчю жарко... Внизу, під горою, палають криті соломою хати, — без диму, беззвучно, мов свічки. Беззвучно стріляє батарея по селу — сліпучі спалахи з жерл. Похмурі обличчя у артилеристів... Це все свої — парижани... Б'ються за права людини... «О, чорт!» (Поль чує, як скреготять його зуби...) «Ви повинні виконати свій обов'язок», — кричить він солдатам і відчуває, як кінь під ним прогинається, спина в нього ніби зламана, без кісток... І тут-таки на батареї, поміж людьми крутиться цей — з нахабними, страшними очима, з наганом. Нестерпно підлабузнюється, все чувається, регоче... І раптом руками починає швидко-швидко рити землю — по-собачому... Витягає з землі, струшує двох у матроських безкозирках, підводить під морду прогнутого коня: «Паце капітан, ось — більшовики!..» У них широкі обличчя, дивною усмішкою відкриті зуби, а очі... Ах, очі в них таємничо заплющені... «Ти застрелив їх, негіднику!» — кричить Поль нахабному вертунові й силкується вдарити його стеком, але рука ніби ватна... Несамовито калатає серце... Якби тільки матроси розплющили очі, він уп'явся б у них, розгадав, збагнув...

Поля розбудив обідній дзвінок. І знову сяяло молочного-лубе море. Вдалині пропливали гористі острови. Пошарпаний за війну іржавий «Карковадо» плив, наче по небесах, похилившись на лівий борт, по цій дзеркальній безодні. Сонце схиялоось на захід. Часом з-за краю води та неба здіймався димок. Надвечір пропасниця відпускала Поля, і квалість навалювалась на нього стопудовим тягарем. Хололи руки, ноги. Це було майже блаженно.

Рано вранці «Карковадо» кинув якір біля Салонік у брудно-жовті води затоки. Місто, видне, мов на долоні, поміж бурими та крейдяними горбами, було спалене. Руїни стародавніх стін чотирикутником обмежували сумне згарище, де шпилями височіли білі мінарети. Жарко палило сонце. Крейдяні горби, здавалось, були витопані до каменю підшошвами племен, які пройшли тут, шукаючи щастя. Від набережної одділилась барка з солдатами. Маленький буксирчик, пихкаючи в сонячній тиші, підвів до «Карковадо» барку. З рипінням спустили трап. І попарно побігли вгору зуави в трав'яного кольору френчах, червоних штанях, червоних фесках. Сміючись і кидаючи мішки та фляжки, вони лягли на тільовому боці горішньої палуби. Запахло потом, курявою, поплив тютюновий дим. Зуавам було

на чорта наплювати: їх спробували були послати до Росії на Одеський фронт. У Салоніках вони заявили: «Додому!» — і обрали батальйонну раду солдатських депутатів. Тоді визнали за краще відправити їх по домівках. «Оце діло! — іржали зуави, катаючись від надміру сил по палубі. — До біса війну, додому, до баб!..»

До полудня вантажили вугілля. Згинаючись під тягарем корзин, сходили хистким трапом голодранці, — голови їх були пов'язані ганчірками, — греки, турки, левантинці, — всі вони були однаково чорні од вугільного пилу, краплями вакси капав піт з їх аттичних носів. Порожні корзинки летіли вниз у барку. З містка лаявся в рупор помічник капітана. Лівиво висіли пасажирки на бортах. Нарешті «Карковадо» заревів, запінилась брудна вода за кормою. Зуави замахали фесками берегові. І — знову блакить, древня тиша.

Вдалині, праворуч, проплив Олімп сніговою шапкою з ліловими жилами. Зевс був милостивий сьогодні — жодна хмаринка не затінювала сяючої вершини. От і Олімп пішов за море. Зуави хропли в тіні під висячими човнами. Дехто грав у кості, викидаючи їх з шкіряного стаканчика на палубу. Один, широкоплечий, з бровами й віями, світлішими від загару, посадовив на коліна маленького російського хлопчика й ніжно, лапою гладячи його волосся, розпитував незнайомою і дивною мовою про істотні події життя. Мати здаля з тривогою і радісною посмішкою стежила за першим успіхом сина серед європейців... Ні, ні, жоден з цих людей не хотів разом з Полем лізти в могилу, кінчати історію людства.

Близько тепер — то з правого, то з лівого борту пропливали острови високими короваями, з кам'янистими пропліщинами, вкриті низькорослим гайком. Море коло їх підніжжя було зелене, вони дзеркально відбивались у ньому, і там не було дна — перевернуте небо. Біля одного острівця пройшли так близько, що було видно чорноголових дітей, які вовтузились біля порога хатини, складеної з каміння й приліпленої до урвища. Жінка, яка працювала на винограднику, заслонилася рукою — дивилась на пароплав. Смуги виноградників займали весь схил. З давніх-давен тут кирками довбали шифер, щоб із кам'яного пилу, який всотав світло й росу, здіймалось на закрученій лозі золотаве гроно — сік сонця. Вершина гори була гола. Бродили руді кози і стояв чоловік, спираючись на палицю. На ньому був повстаний капелюх, який малювали цегляночервоним на чорних вазах гомерівські греки. І пастух, і жінка в смугастій спідниці, і діти, що бавилися з цуценям, і біловолосий старий унизу в човні проводили байдужими поглядами пошарпаний війною пароплав, де клацав зубами від пропасниці й ознобу смертних думок Поль Торен, лежачи під пледом у шезлонгу.

Коли пролунав звук сурми — тра-та-та-тааааа, — зуави го-

рохом сипонули з палуби на корму. Там біля відчиненого дощаного камбуза високий негр у білому ковпаку черпав із паруючих казанів, розливав суп у солдатські казанки. «Повніше, гарячіше!» — кричали зуави, сміючись і штовхаючись. Впивались зубами в хліб, зі звіриним смаком сьорбали бобову юшку, задерши голову, лили червоним струмком у рот вино з манірок. Ще б пак, у такий пекучий, блакитний день можна з'їсти гору хліба, море юшки! За камбузом, прив'язаний до стріли підйомного крана, стояв рудий старий бик, взятий у Салоніках. Він похмуро озирався на веселих солдатів. «З'їдять, — очевидно думало йому, — завтра неодмінно з'їдять...» Зуав з пушком на губі, з довгастими очима, змахнувши манеркою, закричав йому: «Не бійся, старий, завтра віддамо тебе в жертву Зевсові!..»

На солдатський обід дивилося з горішньої палуби сімейство цукрозаводчика, що втекло з Києва. Тут був сам цукрозаводчик, схожий на лисого краба у візитці; його син, ліричний поет з книжечкою в руці; мама — в корсеті по коліна і в соболинному хутрі, з якого стирчала сивувата дуля зачіски; модно вдягнена невістка, яка боялась брутальностей; трое дітей і нянька з немовлям. Тато-краб неголосно хрипів, не виймаючи з рота сигари:

— Мені ці солдати мало подобаються, я не бачу жодного офіцера, від таких можна сподіватись всього...

— Це якісь грубіяни, — казала мама, — вони вже поглядали на наші сундуки.

Син-поет поглядав на смужку пустельного берега Евбеї. «Добре б там оселитися з дружиною та дітьми, нічого не бачити навколо, ходити в грецькому хітоні», — так, либонь, думав цей багатий молодик з похмурим носом.

Зуави знизу сипали жартами:

— Поглянь, он той, пузатий, нагорі, з сигарою...

— Гей, дядя-краб, кинь-но нам тютюню...

— Та скажи невістці, хай зійде вниз, ми з нею пожартемо...

— Він сердиться... О, ля-ля! Дядя-краб, нічого, зажди — в Парижі тобі буде непогано.

— Ми напишемо більшовикам, хай повернуть тобі заводи...

Галасом, реготом, метушнею зуави сповнили весь цей день. Розпечена палуба тріщала від їх біганини. Їм до всього було діло, повсюди сунули носа, — ніби взяли «Карковадо» на бордаж разом з пасажирями першого класу. Тато-краб ходив скаржитись капітанові, той тільки розвів руками: «Поскаржитесь на них у Марселі, коли схочете...» Дама з собачками, дуже занепокоєна долею своїх чотирьох дівчат, замкнула їх на ключ у каюті кочегара. Російські офіцери не з'являлись більше на палубі. Поляк, обурений з хамського засилля, марно шу-

кав пристойних партнерів. Виповз із трюму російський громадський діяч, англофіл, у пенсне, з скуйовдженою борідкою, де засіла солома, і став знімати паніку, доводячи, ніби серед зуавів — переодягнені агенти Чека, і погром інтелігенції на «Карковадо» неминучий.

Вночі обминали Пелопоннес — сувору, кам'янисту Спарту. Над темним дзеркалом моря сяяли великі сузір'я, мов у казці про Одиссея. Сухим духом полину віяло з землі. Поль Торен пригадував імена богів, героїв і події, дивлячись на зорі, на їх бездонні відображення. Знову ніч без сну. Він змучився денною метушнею. Але дивна зміна сталася в ньому. Очі щохвилини застигали слізьми. Яка велич світів! Яке мале, швидкоплинне життя! Які складні, багатокровні його закони! Як він жалів своє серце — хворий клубочок, який лічить секунди в цім сяючім зорями всесвіті! Навіщо повернулось бажання жити? Він уже примирився, відходив у ніщо печально й поважно, мов розвінчаний король. І раптом — шалений жаль... Навіщо? Які чари змусили знову потягнутися до сонячного вина? Навіщо це накопичення мук?.. Він силкувався знову відродити тканину недавніх думок про загибель цивілізації, про порочне коло людства, про те, що, відходячи, він забирає з собою світ, який існує остільки, оскільки його мислить і одухотворяє він, Поль Торен... Але тканина розірвалась, лахміття зникало мов туман. А в пам'яті перегукувались веселі голоси зуавів, стукали їх варварські кроки. Згадав пастуха на вершині острова, жінку, яка зрізувала виноград, чорних вантажників, що з реготом шпурляли вниз вугільні корзинки...

«Так будь же сміливим, Поль Торен. Тобі втрачати нічого. Є твоя культура, твоя правда, те, на чому ти зриси, те, через віщо вважаєш кожний свій вчинок розумним і необхідним... А є життя мільйонів. Ти чув тупіт їх ніг по кораблю?.. І їхнє життя не збігається з твоєю правдою. Вони, мов ті синьоокі пелазги, дивляться з дикого берега на твій гинучий корабель з подертими вітрилами. Волай з піднесеними руками до твоїх богів. У відповідь з неба тільки вогонь та гуркіт артилерійської канонади...»

Цю ніч Поль пробув на палубі. Ранкова заграва розлилась кораловим, рожевим сльвом, на теплому та вологому вітрі затріпотіла солдатська білизна на вантах, заревів рудий бик, і з води, мов диво, випливла куля сонця. Вітер усух. Пробили склянки. Пролунали хриплаваті голоси тих, хто прокидався. Почався жаркий день. Зуави босоніж, підтягаючи штани, побігли вмиватися, з диким виттям обливали один одного з брандспойта. Задимів дощаний камбуз. Високий негр у білому ковпаку вишкіряв зуби.

Крізь серпанок безсоння Поль Торен побачив, як за кормом пароплава потягся густий кривавий слід, забарвлюючи піну. Це

в жертву Зевсові віддали бика. Він лежав на боці з роздутим животом, з перерізаного горла струмувала кров по жолобу в море. Туди ж кинули його сині нутроці. Оббіловану тушу підтягли на щоглу. Вимахуючи величезною ложкою, негр проголошував зуавам промову про те, що на ріці Замбезі — його батьківщині — їжу називають Кус-Кус, і що ця туша — великий Кус-Кус, і добре, коли в людини багато Кус-Кусу і погано, коли нема Кус-Кусу...

— Браво, шоколад!.. Звари нам великий Кус-Кус, — тупаючи від задоволення, кричали зуава.

Палоало сонце. Через море лежав сяючий шлях. Повітряні хвилі спеки коливались на півдні. Здавалось, там, біля берегів Африки, бродять міражі. Опівдні з розпеченого нутра пароплава пролунав короткий, пронизливий жіночий зойк. Потім засміялось кілька чоловічих голосів. Жаба з собачками, вилупивши очі, перекосившись, пробігла по палубі, за нею — собачки з бантами. Виявляється, зуава пронюхали, де сидять чотири дівчиська, і намагалися зламати двері в кочегарці. Було вжито якихось заходів. Все заспокоїлось. Перший клас ніби вимер. Зуава лежали в самих тільниках на розпеченій палубі. Поль Торен нестерпно хотів зігрітись, та сонце не пропікало ознобу, цокотіли зуби, червонувате світло заливало очі.

— Погано, старий? — спитав за спиною чийсь голос, тихий, суворий.

Не здивувавшись, не обертаючись, Поль поворушив висхлими губами:

— Так, погано.

— А нащо заварювали кашу? А нащо варите цю кашу? Тепер розумієш — що таке ваша цивілізація? Смерть...

Крижаний холодок перебігав по сухій шкірі, гуло у вухах, ніби гули махові колеса. Полю здалось, ніби від його шезлонгу хтось одійшов... Може, примарилось — бо хотілось почути звук людських кроків. Але ні, він навіть відчув запах солдатського сукна тієї людини, що сказала йому зухвали слова... Значить, правда, що на пароплаві — агенти Чека... Шкода, що урвалась розмова...

І зараз же перед очі Полю спустилась хистка картина спогадів. Він побачив...

...Глиняні стіни душної хати, велика біла груба з намальованими по кутах птахами й квітами. На долівці лежить на боці людина в короткому кошушку, руки зв'язані за спиною. В кучерявому волоссі закипіла кров. Обличчя, бліде від ненависті й страждання, обернене до Поля. Він говорить по-французькому з бурсацьким акцентом:

— Звідки приїхав, туди й паняй... Тут не Африка, ми хоч і дикі, та не дикуни... Свободу свою не продамо, до останньої людини битимемось... Чуєш ти? Росія колонією не буде. Брешеш, брат! Під твоїми гарними словами — плантатор.

Які дурниці! — Поль страшенно щирий. — Які дурниці! Ми не про колонії думаємо. Ми рятуємо щонайбільші цінності. Колись була навала гуннів, ми їх розбили на Рейні. Тепер розіємо їх на Дніпрі.

Той, що лежить, зухвало посміхається:

— Ти що ж — з ідеалістів?

— Мовчати! — Поль стукає перснем об дощаний стіл. — Розмовляти чемно з офіцером французької армії!

— Чого мені мовчати, однаково розстріляєш, — каже зв'язаний мені руки, і я піду собі. А ти собі їдь у Францію, та революєєр — не забудь — по дорозі кинь у море... Однаково, ваша справа програна. Нас півмільярда. Твої руки — це ми, твої ноги — ми, черево твоє — ми, голова — ми... А що твоє? Цінності? Культура? Наша... Хранителів інших поставимо, і — наша. (Поранений підповз, до стола. Очі його, розширені, дикі, страшні, оволодівали, тисли...) Я бачу — ти чесна людина, ти, може, один із кращих... Чого ж ти на їхнім боці, не на нашім?.. Вони отруїли тебе газом, заразили лихоманкою, прострілили тобі груди... Вони розлили всі святині... Так чому ж ти з ними? Шматок хліба ми тобі обіцяєм... Проведи рукою по очах, зніми павутиння століть... Прокинься... Прокинься, Поль...

Поль Торен, стогнучи, розплющив очі. Коли скінчиться ця мука? Колючі, переплутані уламки спогадів, денна метушня перед очима, гуркіт скляних маховиків у вухах... Хоч би швидше темрява, тиша, небуття!

Згас і цей день. Знову над морем — палаючі світи, потоки чорного світла, у фокусах їхніх схрещень виникаючі з квантів енергії клубки первинної матерії, і, гнані світлом з кутка в куток по сочевиці всесвіту, летять насідини життя. З одного такого мікрожиття виник Поль Торен. І знову, коли-небудь, його тіло, його мозок, його пам'ять розкинуться пилом атомів у крижаному просторі.

Цієї ночі, як і минулої, сестра не могла одвести його в каюту. Коли вона з досали заплакала, він підняв тремтячий, сухий, мов сучок, палець до зірок:

— Це мені потрібніше за ваші мікстури.

Рано вранці проходили повз Калабрію: дикий берег, гострі зуби скель, нагромадження лілово-сірих каменів. Рідкі кущі в розколинах. Вище — тераси бурих плоскогір'їв. Подекуди купки овець. На мисі — такий самий, як і каміння, замок; вежа, руїни стін: старе розбійницьке кубло, звідкіль виїздили грабувати кораблі, занесені штормом до цього чортового місця. Ліворуч в імристо-сонячному тумані курів дим над сніговою вершиною Етни, голубили береги Сіцилії. «Карковадо» мчав по коротких хвилях протоки, якої так боявся Одиссей. На палубу

вийшло сімейство цукрозаводчика — всі в рятувальних поясах. Виявляється, тут була небезпека зустрітись з блукаючою міною. Зуави пловали в потоку. Але бистрину проминули щасливо. Іржавим великим носом «Карковадо» різав тепер бірюзово-голубі води Середземного моря.

Громадський діяч, із соломою в бороді, пройшовши по палубі, голосно сказав, ні до кого не звертаючись:

— Барометр падає, панове.

Справді, спека дужчала. Небо було металевого відтінку. На півдні повітря ходило імливими хвилями, ніби там кип'ятили воду. Знічев'я, від спеки, від нестерпного світла на пароплаві стало коїтись щось недобре. Кажали, що одне з жабиних дівчисьок цієї ночі одвели нагору, в каюту капітана. З учорашнього дня капітан не з'являвся на містку. Виявилось, що решта дівчаток утекли з кочегарки. Одну вдалося розшукати в трюмі, де вона ходила по руках, кричала й дряпалась. Її замкнули в аптеці під наглядом фельдшера. Зуави хвилювались, перешіптувались. То один, то другий зривався з розпеченої палуби й зникав десь у чорлих надрах пароплава, де тхнуло пацюками, цвіллю й залізні стіни рипіли від зітхань машини.

Барометр падав. Під човном сиділа російська дама, зажурившись. Хлопчик спав, поклавши мокру від поту голову їй на коліна. Замок навигь стукіт ножів у камбузі. І раптом десь унизу виник короткий гармидер — удари, ричання... На палубі з'явилось двоє, з волоссям сторч, голі до пояса, в замазаних парусинових штанах. Озирнувшись, вони побігли. Передній показував витягнену скривавлену руку:

— Одкусив пальця, одкусив пальця, — повторював він надривним, глухим голосом. Спинився, несамовито стягнув з ноги дерев'яний черевик (друга нога — боса), жбурнув його в море. Легко побіг далі.

— Одкусив пальця!

Другий, вищий на зріст, біг за ним мовчки. На живавій спині його під лопаткою видно було криваву гулю з слідами зубів. Ідким потом і кров'ю війнуло по палубі. Зразу ж за цими двома вискочив на палубу третій, з вузьким обличчям, чорнявий, у розідраній бязевій сорочці. Розставивши ноги, він пронизливо свиснув, немовби вночі, на пустирі. Зуави схопились. Очі їх дичавіли, вуса настобурчувались. Хутко, щільно вони оточили поранених кочегарів. Шумно дихали груди. Високий, з гулею на спині, промовив нестямно:

— Обидва дівчиська в нього в каюті...

— В кого?

— В шоколада...

З відкушеним пальцем крикнув:

— У нього ніж... У нього величезний ніж і рожен... Одкусив мені пальця. Наших усіх переб'ють тут... Живими не доїдемо...

Знову свист. І тоді всі, і солдати, і кочегари, побігли по трапах вниз... Трохи згодом там грізно загули голоси... На палубу вискочила з кают-компанії жаба з обома собачками на руках, заметалась, мов сліпа. У каютах першого класу загрюкали, спускаючись, жалюзі. Пробіг з переляканим обличчям помічник капітана.

Кок-негр з'явився, нарешті, у вируючому натовпі; він здорово відбивався довгими руками. Біла куртка на ньому в клаптях, у плямах крові. Він задкував до трапу. Зненацька пирхнув, зашипів на тій, що напосідали, двома стрибками злетів на палубу і помчав по ній, викотивши білки очей, мов облуплені яйця. «Лови, лови!» — кричали зуави, посунувши за ним. Він видрався ще вище, на капітанський місток, і звідти — сторч головою — промайнуло його лаковане тіло, впало у воду. Далеко від корабля, пирхаючи, виринула чорна голова.

На «Карковадо» спинили машину. В море полетіли рятувальні круги. Негр підплив до борту й ухопився за кінець. Весело вишкіряючись, він поглядав на звішені через поручні голови зуавів. Було ясно, що його вже більше не битимуть.

А барометр усе падав. Небо нависло розпеченим свинцем. Задихаючись, стукотіла на пароплаві машина, стукотіла кров у головах. І на палубі знов закружляв вихор: солдати перешіптувались, перебігали, збилися у купу. Пролунав підвищений, співучо-чіткий (очевидно, парижанина) панічний голос:

— На нас іде шторм. Усіх, хто на палубі, змиє в море. Нас не пускають навіть у кают-компанію. А в першому класі пружинні койки для спекулянтів. Срібні плювальниці, щоб їм блювати. Невже нам і тут іще вмирати за буржуа? В трюм спекулянтів!

— В трюм спекулянтів! — загукали голоси. — Багатіів, буржуа — в трюм.

Зуави, виючи, посунули крізь обое дверей до кают-компанії. Але там нікого не було. На столі — недокінчений обід. Двері кают замкнені. Тут було душно, наче в духовці, де смажать гуску. Деякі з солдатів повалились на дивани, витираючи струмені поту. Ті, хто лютіший, стали грюкати в двері кают:

— Алло! Гей, ви, дітки, — в трюм, у трюм! Геть із кают! З однієї каюти, куди гримнули кованим черевиком, висунувся тато-краб з тремтливими ліловими губами, весь спітнілий:

— Ну? В чім, власне, річ? Чого ви так галасуете?

Вже чиясь замуззана рука загребла його за візитку, десятки розчервонілих облич, розширених очей наблизились до нього... Не минути б лиха татові-крабу з його сімейством та сундуками... Та в цей час пролунали пронизливі боцманські свистки. Свистіли: «Всі нагору». І зразу ж тріснуло, розколось небо над пароплавом, ударив такий грім, що люди сіли. Сяйнула блискавка в усі ілюмінатори. І тужно заспівали ванти, снасті,

«Карковадо», дужче повалило на лівий борт. Налетів шторм. Стало темно. Плямами виднілися перелякані обличчя.

Пошматовані хмари мчали над самою водою. Море стало гри-васте, свинцево-похмуре, і хвилі все лютіше, все вище били в іржаві борти. Вода вже хлюпала на палубу. Розгойдувало шлюпки на стрілах. Одну запарусило, рвонуло, зірвало, і вона шугонула геть, перекидаючись у шаленому шумовинні. Тут би треба бочку зі скарбами кинути морському цареві, заколоти йому бика, щоб змилосердився! Невдогад! Тріщав, зариваючись, валився, гудів гвинтами, густо димів «Карковадо». Ураган ішов з південного сходу, гнав його до рідних берегів.

Поль Торен, збуджений, сидів на койці на подушках. Люто бив тризубом Нептун у задраений ілюмінатор. Який прекрасний кінець путі! Очі Полеві блищали трагічним гумором. Оце удар, так удар, — у борт! Корабель здригнувся, важко почав хилитись. Попадали пляшечки, покотились речі й дрібнички до каютних дверей. Мов на гойдалці, на останньому зльоті, каюта стає сторч. Завмирає серце. Не випрямиться.

— Ми загинули, загинули! — закричала сестра, вхопившись за стовпчик біля койки.

Ні, випросталась стара посудина. Каюта поповзла вгору. Випрямилась. Сестра, ставши навколішки, плачучи, збирала порозбивані пляшечки. І знову б'є в борт тризуб морського царя.

— Сестро, — каже Поль, посміхаючись обтягнутим, мов у трупа, обличчям, — це ураган часів накинувся на нас.

Більше як добу мотало «Карковадо». Поламало й змило все, що було на палубі. Змило в море двох зуавів. Змило двох собачок нещасної жаби й шкіряні скрині — великий багаж — київського цукрозаводчика. Хтось помітив — нема громадського діяча з соломою в бороді, — так і не знайшли.

Настав останній вечір. Поль сказав сестрі:

— Попросіть солдатів, хай винесуть мене на палубу.

Прийшли зуави, похитали головами в червоних фесках, поцмокали язиками. Підняли Поля разом з матрацом і винесли в шезлонг на палубу. Він сказав:

— Бажаю вам щастя, діти.

Там, на заході, — куди, здіймаючись і опускаючись, линув важкий ніс корабля, — в жовтогарячу пустиню неба сідало сонце, ще гнівне після бурі. Сідаючи, воно проходило за довгими стягами вуальових хмаринок, розпікаючи їх — жевріло. Знизу вгору по його диску пробігали червонаві тіні.

Море було похмуро-лілове, сповнене безпросвітного жаху. По верхівках хвиль линули червонясті, густі на дотик відблиски сонячної кулі. Гребінь кожної хвилі вилискував кров'ю.

Та це тривало недовго. Сонце зайшло. Згасли відблиски. І коли заходило сонце, стали творитись дива. Немовби невідома планета наблизилась до спохмурнілої землі, і на тій планеті в зелених, теплих водах лежали острови, затоки, скелясті узве-

режжя такого радісного, жарко-червоного, сяючого кольору, якого не буває — хіба що присниться. Якись із вогнінного золота збудовані міста... Немов крилаті постаті над зеленястою затокою.

Поль стиснув холонучими пальцями поручні крісла. Захоплено калатало серце... Тривай, тривай, дивне видіння!.. Та ось попелом беруться обриси. Згасає золото на вершинах. Руйнуються материки... І нема більш нічого. Тьмяніючий пруг сонця...

Такий був останній спалах життя в Поля Торена. Довго по тому байдужим зором він розрізняв білу зорю низько над морем — вона то спалахувала, то зникала. Це був марсельський маяк. Древній шлях закінчено. Зуави мурмотіли пісеньки від задоволення, нав'ючували мішки на спинах, перевзувались... Один, проходячи повз Поля, сказав півголосом:

— А за цим заплаче хтось...

Поль опустил голову. Потім холоднуватий важкий тягар став повзти на нього — знизу, з ніг на груди. Доповз до обличчя. Але ще раз прийшлося йому відчутти подих життя. Над ним хтось нахилився, його вуст торкнулись чийсь прохолодні, тремтячі вуста, і жіночий голос, голос Люсі, звав його на ймення. Його підняли й понесли по хистких щаблях, по рипучих дошках на галасливий берег, що тхнув пилом та людьми, заллятий вогнями...

1927.

ДИТИНСТВО МИКИТИ

Повість

Моєму синові
Микиті Олексійовичу Толстому
з глибокою повагою
присвячую

Автор

СОНЯЧНИЙ РАНОК

Микита зітхнув, прокидаючись, і розплющив очі. Крізь морозні візерунки на шибках, крізь чудово розмальовані сріблом зорі та лапчасте листя свігло сонце. Світло в кімнаті було сніжно-біле. З умивальної миски плгнув зайчик і тремтів на стіні.

Розплющивши очі, Микита пригадав, що вчора ввечері тесля Пахом сказав йому:

— От я його обмажу та поллю гарненько, а ти вранці встанеш, — сідай і паняй.

Учора надвечір Пахом, кривий і рябий мужик, змайстрував Микиті, за особливим його проханням, ослін, Роблено його так:

У каретнику, на верстаку, між поскручуваними у кільця запашними стружками Пахом вистругав дві дошки й чотири ніжки; спідню дошку з переднього краю, — з носа, — зрізано, щоб не заїдалась у сніг; ніжки — точені; у верхній дошці зроблено два вирізи для ніг, щоб зручніше сидіти. Спідню дошку обмазувано коров'ячим лайном і три рази поливано водою на морозі, — після цього вона ставала, мов дзеркало, до верхньої дошки прив'язувано мотузочок — возити ослін, і коли їдеш з гори, то правити.

Зараз ослін, звісно, вже готовий і стоїть біля ганку. Пахом така людина: «Коли, каже, я що сказав — закон, зроблю».

Микита сів на край ліжка і прислухався, — в домі було тихо, ніхто ще, мабуть, не встав. Якщо вдягтися миттю, без усякого, звісно, вмивання та чищення зубів, то через чорний хід можна втекти на двір. А з двору — на річку. Там на крутих берегах намело кучугури, — сідай і лети...

Микита скочив з ліжка і навшпиньках пройшовся по гарячих сонячних квадратах на підлозі.

У цей час двері прочинилися, і до кімнати просунулась голова в окулярах, з настобурченими рудими бровами, з яскраворудою борідкою. Голова підморгнула й сказала:

— Встаєш, розбійнику?

АРКАДІЙ ІВАНОВИЧ

Чоловік з рудою борідкою — Микитин учитель, Аркадій Іванович, усе пронюхав ще з вечора і навмисно встав раніше. Напрочуд меткий і хитрий був чоловік оцей Аркадій Іванович. Він увійшов до Микити в кімнату, посміхаючись, зупинився біля вікна, похукав на шибку і, коли вона стала прозора, поправив окуляри й поглянув на подвір'я.

— Біля ганку стоїть, — сказав він, — чудовий ослин.

Микита промовчав і насупився. Довелось одягтися й вичистити зуби і вимити не тільки обличчя, але й вуха і навіть шию. Після цього Аркадій Іванович обняв Микиту за плечі й повід до ідальні. Біля столу за самоваром сиділа матінка в сірій теплій сукні. Вона взяла Микиту за обличчя, ясними очима глянула в очі йому й поцілувала.

— Добре спав, Микито?

Потім вона простягла руку Аркадієві Івановичу й спитала ласкаво:

— А ви як спали, Аркадію Івановичу?

— Спати-то я спав добре, — відповів він, посміхаючись незрозуміло чому в руді вуса, сів до столу, налив у чай вершків, укинув у рот шматочок цукру, вхопив його білими зубами й підморгнув Микиті кризь окуляри.

Аркадій Іванович був нестерпна людина: завжди веселився, завжди підморгував, не говорив ніколи прямо, а так, що серце тьохкало. Наприклад, здається, ясно спитала мама: «Як ви спали?» Він одповів: «Спати-то я спав добре», — отже, це треба розуміти: «А ось Микита хотів на річку втекти від чаю та занять, а ось Микита вчора замість німецького перекладу просидів дві години на верстаку в Пахома».

Аркадій Іванович не жалівся ніколи, це правда, але зате Микиті увесь час доводилось бути насторожі.

За чаем матінка сказала, що вночі був великий мороз, у сінях замерзла вода в діжці, і коли підуть гуляти, то Микиті треба надягти башлик.

— Мамо, слово честі, страшенно жарко, — сказав Микита.

— Прошу тебе надягти башлик.

— Щоки мені коле й давить, я, мамо, гірше застуджуся в башлику.

Матінка мовчки поглянула на Аркадія Івановича, на Микиту, голос її затремтів:

— Я не знаю, в кого ти вдався неслухом.

— Ходімо вчитись, — сказав Аркадій Іванович, підвівся рішуче й хутко потер руки, немовби в світі не було більшої приємності, як розв'язувати арифметичні задачі та диктувати приказки й прислів'я, що від них очі злипаються.

У великій, порожній та білій кімнаті, де на стіні висіла карта двох півкуль, Микита сів за стіл, увесь у чорнильних плямах та намальованих мордочках. Аркадій Іванович розгорнув

задачник. «Ну, — сказав він бадьоро, — на чому спинились?» І заструганим олівцем підкреслив номер задачі.

«Купець продав кілька аршинів синього сукна по 3 карбованці 64 копійки за аршин і чорного сукна...» — прочитав Микита. І зразу ж, як і завжди, уявився йому цей купець із задачника. Він був у довгому запорошеному сюртуці, з жовтим похмурим обличчям, увесь нудний і плоский, висухлий. Крамничка його була темна, як щілина; на запиленій плоскій полиці лежали два шматки сукна; купець простягав до них худорляві руки, знімав шматки з полиці і дивився тьмяними, неживими очима на Микиту.

— Ну, що ж ти думаєш, Микито? — спитав Аркадій Іванович. — Всього купець продав вісімнадцять аршинів. Скільки було продано синього сукна і скільки чорного?

Микита зморщився, купець зовсім розплюснувся, обидва шматки сукна ввійшли в стіну, обгорнулися пилом...

Аркадій Іванович сказав: «Ай, ай» — і почав пояснювати, хутко писав цифри олівцем, помножував їх і ділив, повторюючи: «Одна в умі, дві в умі». Микиті здавалось, що під час множення — «одна в умі» або «дві в умі» хутко стрибали з паперу в голову й там лоскотали, щоб їх не забули. Це було дуже неприємно. А сонце іскрилося в двох морозяних шибках класної, виманувало: «Ходім на річку».

Нарешті з арифметикою покінчили, почався диктант. Аркадій Іванович став ходити вздовж стіни і особливим сонним голосом, яким ніколи не розмовляють люди, почав диктувати:

«Всі тварини, які є на землі, завжди трудяться, працюють. Учень був слухняний і старанний...»

Висунувши кінчик язика, Микита писав, перо рипіло й бризало.

Раптом у будинку грюкнули двері, і стало чути, як по коридору йдуть у мерзлих валянках. Аркадій Іванович опустив книжку, прислухаючись. Радісний голос матінки вигукнув неподалік:

— Що, пошту привезли?

Микита зовсім опустив голову в зошит, — так і кортіло засміятись.

— Слухняний і старанний, — повторив він співучим голосом, — «старанний» я написав.

Аркадій Іванович поправив окуляри.

— Отже, всі тварини, які є на землі, слухняні і старанні... Чого ти смієшся?.. Кляксу вліпив?.. А втім, зараз ми зробимо невелику перерву.

Аркадій Іванович, стуливши губи, погрозив довгим, як олівець, пальцем і швидко вийшов із класної. В коридорі він спитав у матінки:

— Олександр Леонтіївно, що — листа мені нема?

Микита догадався, від кого він чекає листа. Але гаяти часу було не можна. Микита надяг короткий кожушок, валянки, шапку, засунув башлик під комод, щоб не знайшли, і вибіг на ганок.

КУЧУГУРИ

Широке подвір'я було все вкрите сяючим, білим, м'яким снігом. Синіли на ньому глибокі людські та часті собачі сліди. Повітря, морозяне й тонке, защипало в носі, голочками вколало щоки. Каретник, сараї та обори стояли присадкуваті, покриті білими шапками, немовби вросли в сніг. Мов скляні, пробігали сліди полозків од будинку через увесь двір.

Микита мерщій зійшов з ганку по рипучих сходинок. Униз стояв новенький сосновий ослін з віхтяною крученою вірьовкою. Микита оглянув, — зроблено міцно, попробував, — ковзає добре, взяв ослін на плече, прихопив лопатку, думаючи, що знадобиться, та й побіг дорогою вздовж саду, до греблі. Там стояли нелицезні, мало не до неба, широкі верби, вкриті памороззю, — кожна гілочка була немовби з снігу.

Микита звернув праворуч до річки й намагався йти по дорозі, по чужих слідах, а в тих місцях, де сніг був незайманий, чистий, Микита йшов задом наперед, щоб заснітити очі Аркадієві Івановичу.

На крутих берегах ріки Чагри намело за ці дні великі пухнасті кучугури. Де-не-де вони звисали над річкою мисами. Тільки стань на такий мис — і він ухне, сяде, і гора снігу покотиться униз у хмарі снігового пилу.

Праворуч річка звивалась синюватою тінню поміж білими й пустинними полями. Ліворуч, над самою кручею чорніли хати, стирчали журавлі села Сосновки. Сині високі димки здіймались над дахами й танули. На сніговому урвищі, де жовтіли плями та смуги від попелу, що його сьогодні вранці повигрібали з печей, ворушилися невеличкі постаті. Це були Микитині приятелі — хлопчак з «нашого кутка» в селі. А далі, де річка вигиналась, ледве виднілися інші хлопчак, «кончанські», дуже небезпечні. Микита кинув лопату, поставив ослона на сніг, сів на нього верхи, добре взявся за вірьовку, відштовхнувся ногами разів зо два, і ослін сам посунув з гори. Вітер засвистів у вухах, знявся обабіч сніговий пил. Униз, усе вниз, як стріла. І зненацька там, де сніг обривався над кручею, ослін пролетів у повітрі й сковзнув по кризі. Пішов тихше, тихше й став.

Микита засміявся, зліз з ослона й потяг його на гору, грузнучи по коліно. А коли він вибрався на берег, то неподалік, на сніговому полі, побачив чорну, вищу від людського зросту, як здалося, постать Аркадія Івановича. Микита схопив лопату, кинувся на ослін, злетів униз і побіг по кризі до того місця, де кучугури нависали мисом над річкою.

Забравшись під самий мис, Микита почав копати печеру. Робота була легка, — сніг так і різався лопатою. Виривши печерку, Микита вліз у неї, втягнув ослін і зсередини став закладатись грудками. Коли він заклав стінку, у печерці розіллалось голубе напівсвітло, — було затишно й приємно.

Микита сидів і думав, що ні в кого з хлопчаків немає тако-

го чудового ослона. Він витяг складаний ніжик і став вирізувати на горішній дощі ім'я «Вевіт».

— Микито! Куди ти провалився? — почув він голос Аркадія Івановича.

Микита сунув ножа в кишеню й поглянув у щілину поміж грудками. Внизу, на кризі стояв, задерши голову, Аркадій Іванович.

— Де ти, розбійнику?

Аркадій Іванович поправив окуляри й поліз до печерки, але миттю загруз по поясу.

— Вилазь, однаково я тебе звідти витягну!

Микита мовчав, Аркадій Іванович спробував лізти вище, але знову загруз, сунув руки в кишені й сказав:

— Не хочеш, не треба. Лишайся. Річ у тім, що мама одержала листа з Самари... А втім, прощай, я йду...

— Якого листа? — спитав Микита.

— Ага! Значить, ти все-таки тут.

— Скажіть, від кого лист!

— Лист щодо приїзду одних людей на свята.

Згори зараз же полетіли грудки снігу. З печерки висунулась голова Микити. Аркадій Іванович весело засміявся.

ТАЄМНИЧИЙ ЛИСТ

За обідом матінка прочитала, нарешті, цього листа. Він був од батька: «Люба Сашо, я купив те, що ми з тобою вирішили подарувати одному хлопчикові, який, по-моєму, навряд чи заслуговує на те, щоб цю чудову річ йому подарували». — При цих словах Аркадій Іванович страшенно почав підморгувати. — «Ця річ досить велика, а тому пришли по неї зайву підводу. А от ще новина, — на свята до нас збирається Ганна Аполлосівна Бабкіна з дітьми...»

— Далі не цікаво, — сказала матінка і на всі запитання Микити тільки заплющувала очі й хитала головою:

— Нічого не знаю.

Аркадій Іванович також мовчав, розводив руками: нічого не знаю! Та й взагалі увесь той день Аркадій Іванович був надміру веселий, відповідав не до речі і — часом витягав з кишені якогось листа, прочитував рядків зо два з нього й морщив губи. Очевидно, і в нього була своя таємниця.

Смерком Микита побіг через двір до людської, звідки на ліловий сніг спадало світло двох замерзлих віконечок. У людській вечеряли. Микита свиснув тричі. За хвилину з'явився його головний приятель Мишко Коряшонок, у величезних валянках, без шапки, у козушку наопашки. Тут же, за рогом людської, Микита пошепки розповів йому про листа й питав, яку таку річ повинні привезти з міста.

Мишко Коряшонок, цокаючи зубами від холоду, сказав:

— Неодмінно що-небудь величезне, хай мені очі повилазять. Я побіжу, холодно. Слухай-но, завтра на селі кончанських хлопців бити хочемо. Підеш, га?

— Гаразд.

Микита повернувся додому й сів читати «Вершника без голови».

Біля круглого стола під великою лампою сиділи з книгами матінка і Аркадій Іванович. За великою грубою — тр-тр, тр-тр, — розпилював деревинку цвіркун. Потріскувала в сусідній темній кімнаті мостина.

Вершник без голови мчав по прерії, хльоскала висока трава, сходить червоний місяць над озером. Микита почував, як волосся його ворухиться на потилиці. Він обережно озирнувся, — за чорними вікнами промайнула якась сірувата тінь. Слово честі, він її бачив. Матінка сказала, підвівши голову од книги:

— Вітер знявся проти ночі, буде хуртовина.

СОН

Микита побачив сон, — він снівся йому вже кілька разів, усе той самий.

Легко, нечутно прочиняються двері в залу. На паркеті лежать голубуваті відбиття вікон. За чорними вікнами висить місяць — великою світлою кулею. Микита зліз на ломберний столик у простінку поміж вікнами та й бачить:

Ось напроти, коло білої, мов крейда, стіни гойдається круглий маятник у високому футлярі годинника, гойдається, відбиває місячне світло. Над годинником, на стіні, в рамі висить суворий дідок з люлькою, обіч нього — бабуся, в чіпці та шалі, і дивиться, міцно стуливши губи. Від годинника до кутка, вздовж стіни, повитягали руки, поприсідали, на чотирьох ногах кожне, широкі смугасті крісла. В кутку розчепірювся низенький диван. Сидять вони без обличчя, без очей, витріщилися на місяць, не ворухаться.

З-під дивана, з-під торочок, вилазить кіт. Потягнувся, стрибнув на диван і пішов, чорний та довгий. Іде, опутив хвоста. З дивана стрибнув на крісла, пішов по кріслах вздовж стіни, пригинається, пролізає попід ручками. Дійшов до кінця, стрибнув на паркет і сів перед годинником, спиною до віконця. Маятник гойдається, дідок та бабуся суворо дивляться на kota. Тоді кіт підвівся, однією лапкою зіперся на футляр і другою лапою намагається спинити маятник. А скла в футлярі нема. От-от дістане лапою.

Ох, закричати б! Але Микита пальцем не може поворухнути, — не ворухиться, — і — страшно, страшно, — ось-ось буде біда...

Місячне світло нерухомо лежить довгими квадратами на підлозі. Все в залі принишкло, присіло на ніжках. А кіт витягся,

нагнув голову, прищулив вуха і дістає лапою м'ятник. І Микита знає, — якщо зачепить він лапою, м'ятник зупиниться, і в ту ж мить усе трісне, розколеться, задзвенить і, як пил, щезне, не стане ані залу, ні місячного світла.

Від страху в Микити дзвенять у голові гострі скельця, сплеться пісок мурашками по всьому тілу... Зібравши всю силу, з одчайдушним криком Микита кинувся на підлогу. І підлога раптом пішла вниз. Микита сів. Озирається. В кімнаті — два морозяні вікна, крізь шибки сяє дивовижний, більший проти звичайного, місяць. На підлозі стоїть горщик, валяючись чоботи.

«Господи, слава тобі, господи!» — Микита похапцем перехрестився й сунув голову під подушку. Подушка ця була тепла, м'яка, щерть напхана снами.

Але не встиг він заплющити очі, бачить — знову стоїть на столі в тій же залі. В місячному світлі гойдається м'ятник, суворо дивляться дідок і бабуся. І знову з-під дивана вилізає голова kota. Але Микита вже простягнув руки, відштовхнувся від стола й стрибнув і, швидко-швидко перебираючи ногами, не то полетів, не то поплив над підлогою. Надзвичайно приємно летіти по кімнаті. Коли ж ноги стали торкатись підлоги, він змахнув руками й повільно піднявся до стелі й летів тепер нерівним польотом вздовж стіни. Близько біля самого носа видно було ліпний карниз, на ньому лежав пил, сіренький і лепський, і пахло затишно. Потім він побачив знайому тріщину в стіні, схожу на Волгу на карті, потім — старовинний і дуже дивовижний гвіздок із обривком мотузочка, обсаджений мертвими мухами.

Микита штовхнувся ногою в стіну і поволі полетів через кімнату до годинника. На верху футляра стояла бронзова вазочка і у вазочці, на дні, лежало щось, — не можна роздивитись. І раптом Микиті немовби сказали на вухо: «Візьми те, що там лежить».

Микита підлетів до годинника й сунув був руку в вазочку. Але зараз же з картини швидко висунулась зла бабуся й худими руками схопила Микиту за голову. Він вирвався, а ззаду, з другої картини висунувся дідок, замахав довгою люлькою й так ловко вдарив Микиту по спині, що той упав на підлогу, ахнув і розплющив очі.

Крізь морозяні візерунки сяяло, іскрилось сонце. Біля ліжка стояв Аркадій Іванович, торсав Микиту за плече й говорив: — Уставай, уставай, дев'ята година.

Коли Микита, протираючи очі, сів на постелі, Аркадій Іванович підморгнув кілька разів і шпарко потер руки.

— Сьогодні, братіку ти мій, учитись не будемо.

— Чому?

— Тому, що тому кінчається на у. Два тижні можеш бігати, висолопивши язик. Уставай!

Микита скочив із постелі й затанцював на теплій підлозі.

— Різдвяні канікули! — Він зовсім забув, що з сьогоднішнього дня починаються щасливі й довгі два тижні. Пританцьовуючи перед Аркадієм Івановичем, Микита забув і про інше, а саме — свій сон, вазочку на годиннику і голос, що шепнув на вухо: «Візьми те, що там лежить».

СТАРИЙ БУДИНОК

На Микиту звалилось чотирнадцять його власних днів, — роби, що хочеш. Стало навіть нудно трохи.

За вранішнім чаєм він зробив собі з чаю, молока, хліба та варення тетерю і так наївся, що довелось якийсь час посидіти мовчки. Дивлячись на своє відображення в самоварі, він довго дивувався, яке в нього довге, на весь самовар, потворне обличчя. По тому він став думати, що коли взяти чайну ложку та зламати, то з однієї частини вийде човник, а з другої можна зробити колупальце, — що-небудь колупати.

Матінка, нарешті, сказала: — Пішов би ти гуляти, Микито, справді.

Микита прокволоом одягся і, ведучи вздовж штукатуреної стіни пальцем, пішов по довгому коридору, де тепло й затишно пахло печами. Ліворуч від цього коридору, на південній стороні будинку, були розташовані зимові кімнати, наоплені й жилі. Праворуч, з північної сторони, було п'ять літніх, наполовину порожніх кімнат, з залом посередині. Тут у величезних кахляних печах, протоплювано тільки раз на тиждень, кришталеві люстри висіли, вкутані марлею, на підлозі в залі лежала купа яблук, — гнилуваті, солодкі пахощі їх сповнювали всю літню половину.

Микита насилу прочинив дубові двійчасті двері й навшпиньках пішов через порожні кімнати. Крізь напівкруглі вікна видно було сад, закиданий снігом. Деревя стояли неперушно, спустивши біле гілля, зарості бузку обабіч балконних сходів попрігинались під снігом. На поляні синіли заячі сліди. Біля самого вікна на гілці сиділа чорна головата ворона, схожа на чорта. Микита постукав пальцем у шибку, ворона шарахнула боком і полетіла, збиваючи крилами сніг з гілок.

Микита дійшов до крайньої, наріжної кімнати. Тут уздовж стін стояли вкриті пилом шафи, крізь їхні шибки виблискували оправи старовинних книг. Над кахляним камином висів портрет дами надзвичайної краси. Вона була в чорній оксамитній амазонці і рукою в рукавичці з розтрубом держала хлист. Здавалось, вона йшла і обернулась і дивиться на Микиту з лукавою посмішкою пильними довгими очима.

Микита сів на диван і, підперши кулаками підборіддя, розглядав даму. Він міг так сидіти й дивитись на неї подовгу. Через неї, — він це не раз чув од матері, — з його прадідом стались великі лиха. Портрет нещасного прадіда висів тут же

над книжковою шафою, — худий гостроносий дідок з запалими очима; рукою в персях він придержував на грудях халат; обіч лежав напіврозгорнений папірус та гусяче перо. З усього видно, що дуже нещасний дідок.

Матінка розповідала, що прадід звичайно вдень спав, а вночі читав та писав, — гуляти ходив тільки смерком. Ночами круг дому тинялись сторожі й торохтіли в калатала, щоб нічні птиці не літали попід вікнами, не лякали прадіда. Сад у той час, кажуть, заріс високою, густою травою. Будинок, крім цієї кімнати, стояв позабиваний, неоселений. Дворові мужики порозбігались. Діла у прадіда були зовсім смутні.

Одного разу його не знайшли ні в кабінеті, ні в будинку, ні в саду, — шукали цілий тиждень, так він і пропав. А через п'ять років його спадкоємець дістав од нього з Сибіру загадкового листа: «Шукав спокою в мудрості, знайшов забуття серед природи».

Причиною до всіх цих дивних явищ була дама в амазонці. Микита дивився на неї з цікавістю й хвилюванням.

За вікном знову з'явилась ворона, обтрушуючи сніг, сіла на гілку й стала пірнати головою, роззявляти дзьоба, — кричала. Микиті стало трохи моторошно. Він вибрався з порожніх кімнат і побіг на подвір'я.

БІЛЯ КОЛОДЯЗА

Серед двору, біля колодязя, де сніг довкола був жовтий, обледенілий і стоптаний, Микита знайшов Мишка Коряшонка. Мишко сидів на краю цямрини й умочав у воду кінчик накожнів — шкурятяної рукавиці, надягнутої на руку.

Микита спитав, навіщо він це робить? Мишко Коряшонок відповів:

— Усі кончанські накожні вмочають, і ми тепер будемо вмочати. Рукавиця закоцюбне, — страх як ловко битись. Ти підеш на село?

— А коли?

— Ось пообідаємо й підемо. Матері нічого не кажи.

— Мама відпустила, тільки не веліла битись.

— Як не веліла битись? А якщо на тебе хто наскочить? Знаєш, хто на тебе наскочить, — Стьопка Карнаушкін. Він тобі дасть, ти — брязь.

— Ну, зі Стьопкою я впораюсь, — сказав Микита, — я його на один мізинець пушу. — І він показав Мишкові палець.

Коряшонок подивився, сплюнув і сказав грубим голосом:

— У Стьопки Карнаушкіна кулак замовлений. Минулого тижня він до села, до Утевки, їздив з батьком по сіль, по рибу, там йому над кулаком шептали, хай очі повилазять — не брешу.

Микита задумався, — звісно, краще б зовсім не ходити на село, та Мишко скаже, — страхополох.

— А як же йому над кулаком шептали? — спитав він.

Мишко знову сплюнув.

— Пусте діло. Спершу візьми сажі та й руки вимасти і тричі скажи: «Тані, бані, що під нами, під залізними стовпами?» От тобі й усе...

Микита з великою повагою дивився на Коряшонка. На дворі в той час з рипінням прочинились ворота, і звідтіль щільною сірою купою вибігли вівці, — стукали ратичками, мов кісточками, трусили хвостами, ронили горішки. Біля колодязя отара з'юрмилась. Мекаючи й тиснучись, вівці лізли до колоди, проломлювали мордочками тонкий льодок, пили й кашляли. Баран, брудний, з довгою вовною, втупився в Мишка білими, перістими очима, тупнув ніжною. Мишко сказав йому: «Ледацюга», — і баран кинувся його буцати, але Мишко встиг перескочити через колоду.

Микита й Мишко побігли по двору, сміючись та дразнячись, баран погнався за ними, та роздумав і зачекав:

— Саааамі ле-е-е-едацюги.

Коли Микиту з затільних дверей стали гукати — йти обідати, Мишко Коряшонок сказав:

— Гляди, не обдури, підемо ж на село!

БИТВА

Микита й Мишко Коряшонок пішли на село через сад і ставок короткою дорогою. На ставку, де вітром позмітало сніг на кризі, Мишко на хвилинку загаявся, витяг складаного ножа й коробку сірників, присів і, шморгаючи носом, став довбати синій лід у тому місці, де в ньому був усередині білий пухир. Ця штука називалась «кішкою», — з дна ставу підіймались болотяні гази і вмерзали в лід пухирцями. Продовбавши лід, Мишко запалив сірника й підніс до шпари, «кішка» спалахнула, і над кригою знявся жовтуватий безшумний язик полум'я.

— Гляди нікому про це не кажи, — сказав Мишко, — ми на тому тижні на нижній ставок підемо кішки палити, я там одну знаю — здоровенна така, цілий день буде горіти.

Хлоп'ята побігли по ставку, пробрались через повалені жовті очерети на той берег і ввійшли в село.

Цієї зими нанесло великі сніги. Там, де вітер продував вільно поміж дворами, снігу було небагато, але поміж хатами впоперек вулиці понамітало кучугури вище дахів.

Хатинку бурлаки, дурника Савоськи, закидало зовсім, самий димар стирчав над снігом. Мишко сказав, що позавчора Савоську всією громадою викопували лопатами, а він, дурник, як його закидало за ніч хуртовиною, розпалив у печі, зварив пісного борщу, попоїв та й поліз спати на піч. Так його сонного на печі й знайшли, розбудили й нам'яли чуба — за придуркуватість.

У селі було порожньо й тихо, з димарів де-не-де курів ди-

мок. Невисоко, над білою рівниною, над заметеними ожередами й дахами світило імлисте сонце. Микита й Мишко дійшли до хати Артамона Тюріна, страшного мужика, що його боялися всі на селі, — до того був сильний та сердитий, і у віконечку Микита побачив руде, як віник, бородище Артамона, — він сидів біля столу й сьорбав з дерев'яної миски. У друге віконечко, приплюснувши до шибки носи, дивились три веснянкуваті хлопчики, Артамонові сини: Сьомка, Льонька та Артамошка-менший.

Мишко, підійшовши до хати, свиснув, Артамон обернувся, кутуляючи великим ротом, погрозив Мишкові ложкою. Троє хлопчаків зникли і зараз же з'явилися на ганку, підперезуючи поясами кожушки.

— Ех, ви, — сказав Мишко, зсуваючи шапку на вухо, — ех, ви, дівчиська... Дома сидите, — забоялись.

— Нічого ми не боїмось, — відповів один з веснянкуватих, Сьомка.

— Тятька не велить валянки тріпати, — сказав Льонька.

— Оце я ходив, кричав кончанським, вони не ображаються, — сказав Артамошка-менший.

Мишко сунув шапку на друге вухо, мугикнув і промовив рішуче:

— Ходім дражнити! Ми їм покажемо!

Веснянкуваті відповіли: «Гаразд», — і всі разом полізли на велику кучугуру, що лежала впоперек вулиці, — звідсіль за Артамоновою хатою починався другий куток села.

Микита думав, що на кончанському боці аж кишить хлопців, але там було порожньо й тихо, тільки дві дівчинки, обмотані хустками, витягли на замет санки, сіли на них, попростягавши перед собою ноги в валянках, вхопились за мотузок, заверещали й покотили через вулицю повз комори і — далі по крутому берегу на річковий лід.

Мишко, а за ним веснянкуваті хлопчики й Микита почали гукати з кучугури:

— Гей, кончанські!

— От ми вас!

— Поховались, бояться!

— Виходьте-но, ми вас поб'ємо!

— Виходьте на одну руку, гей, кончанські! — гукав Мишко, лясаючи рукавицями.

На тому боці, на заметі, з'явилися четверо кончанських. Поляскуючи, погладжуючи рукавицями по боках, поправляючи шапки, вони також почали кричати:

— Дуже вас боїмось!

— Зразу злякались!

— Жаби, жабенята, ква-ква!

З цього боку на замет злізли товариші — Альошка, Нил, Ванько-чорні вуха, Петрушка — бурлаків племінник і ще зовсім

маленький хлопчик з великим животом, закутаний хрест-навхрест у материнський платок. З того боку також прибуло хлопчиків п'ять-шість. Вони гукали:

— Гей, ви, веснянкуваті, йдіть сюди, ми вам відітремо ластовиння!

— Ковалі косоокі, мишу підкували! — гукав з цього боку Мишко Коряшонок.

— Жаби, жабенята!

Набралося з обох боків до сорока хлопчаків. Але починати — не починали, було боязно. Кидались снігом, показували носи. З того боку гукали: «Жаби, жабенята!» З цього: «Ковалі косоокі!» І те й те було образливе. Зненацька поміж кончанськими з'явився невеликий на зріст, широкий, кирпатий хлопчик. Порозштовхував товаришів, перевальцем зійшов з замети, взявся в боки й гукнув:

— Жабенята, виходь один на один!

Це й був славнозвісний Стьопка Карнаушкін з замовленим кулаком.

Кончанські підкидали вгору шапки, свистіли пронизливо. На цьому боці хлопчаки принишкли. Микита озирнувся. Веснянкуваті стояли, понасуплювавшись. Альоша та Ванько-чорні вуха поступились назад, маленький хлопчик у маминому платку витрищав на Карнаушкіна круглі очі, маючи намір заревти. Мишко Коряшонок бурчав, відтягаючи пояс попід живіт:

— Не таких укладав, ото — не бачили. Починать неохота, а то — розсерджуся — я йому так дам — шапка на два сажні злетить.

Стьопка Карнаушкін, бачачи, що ніхто не хоче з ним битись, змахнув рукавицею до своїх:

— Валяй, хлопці!

І кончанські з криком та свистінням посипали з кучугури.

Веснянкуваті завагались, за ними подався геть Мишко, Ванько-чорні вуха і нарешті всі хлопчики, побіг і Микита Маленький у платку сів на сніг і заревів.

Наші пробігли Артамонів двір та двір Черноухова й повилазили на замет. Микита озирнувся. Позаду на снігу лежав Альошка, Нил і п'ятеро наших, — хто впав, хто ліг сам зі страху, — лежачого бить було не можна.

Микиті стало, — хоч плач, прикро й соромно: злякались, не прийняли бою. Він спинився, стулив кулаки й зараз же побачив Стьопку Карнаушкіна, що біг на нього, кирпатий, з великим ротом, з чубом з-під смушевої шапки.

Микита нагнув голову і, ступивши назустріч, з усієї сили вдарив Стьопку в груди. Стьопка мотнув головою, впустив шапку й сів на сніг.

— Ех, ти, — сказав він, — годі...

Кончанські зразу ж спинились. Микита пішов на них, і вони поступились. Обганяючи Микиту, з криком: «Наша бере», —

всією стіною посунули на кончанських наші. Кончанські стали тікати. Їх гнали дворів із п'ять, поки всі вони не полягли.

Микита повертався на свій куток, схвильований, розпалений, поглядаючи, з ким би ще схопитись. Його гукнули. За комірчиною стояв Стьопка Карнаушкін. Микита підійшов. Стьопка дивився на нього спідлоба.

— Ти здорово мені дав, — сказав він, — хочеш дружитись?

— А звісно, хочу, — мерщій відповів Микита.

Хлопчики, посміхаючись, поглядали один на одного. Стьопка сказав:

— Давай поміняємось.

— Давай.

Микита подумав, що б йому таке віддати найкраще, і дав Стьопі складаного ножа з чотирма лезами. Стьопка сунув його в кишеню й витяг звідти свинчатку — бабку, налляту свинцем.

— На! Та не загуби, дорого коштує.

ЧИМ ЗАКІНЧИВСЯ НУДНИЙ ВЕЧІР

Увечері Микита розглядав картинки в «Ниве» й читав пояснення до картинок. Цікавого було мало.

Ось намальовано: стоїть жінка на ганку з голими по лікоть руками, в волоссі в неї — квіти, на плечі й біля ніг — голуби. Через паркан шкірить зуби якийсь чоловік із рушницею за плечима.

Найnudніше в цій картинці те, що ніяк не можна зрозуміти, для чого її намальовано. В поясненні сказано:

«Хто з вас не бачив домашніх голубів, цих справжніх друзів людини. (Далі про голубів Микита пропустив.) Хто рано-вранці не любив кидати зернята цим птицям. Талановитий німецький художник, Ганс Вурст, зобразив один з таких моментів. Молода Ельза, дочка пастора, вийшла на ганок. Голуби побачили свою улюбленицю і радісно летять їй до ніг. Погляньте — один сів їй на плече, інші дзьобають з її руки. Молодий сусіда, мисливець, милується нишком з цієї картини».

Микиті уявилося, що ця Ельза погодує, погодує голубів і робити їй більше нічого — нудьга. Батько її, пастор, також де-небудь у кімнатці — сидить на стільці й позіхає з нудьги. А молодий сусіда вишкірився, ніби йому живіт болить, та отак собі й піде, вишкірившись, по стежці, а рушниця в нього не стріляє, звісно. Небо на картинці сіре, і світло сонця — сіре.

Микита наслинив олівця й намалював пасторській доні вуса.

Дальша картинка зображувала вигляд міста Бузулука: верстовий стовп та поламане колесо при дорозі, а віддалік — дощані будиночки, церковця й косий дощ із хмари.

Микита позіхнув, закрив «Ниву» і, підпершися, став слухати.

На горищі, посвистувало, підвивало протяжно. Ось затягло басом, — уууууу, — тягне, хмуриться, надимаючи губи. Потім

закорючкою перейшло на тонкий, жалібний голос і засвистало в одну ніздрю, мучиться до того вже тонко, як ниточка. І знову спустилося в бас і відкопилило губи.

Над круглим столом горить лампа під білим фарфоровим абажуром. Хтось важко пройшов за стіною по коридору, — мабуть, грубник, і під лампою ніжно задзвеніли кришталіки.

Матінка схилила голову над книгою, волосся в неї попелясте, тонке й кучерявиться на скроні, де родинка, мов просяна зернина. Коли-не-коли матінка розрізує аркуші в'язальною спицею. Книжка — в цеглистій обкладинці. Таких книг у батька в кабінеті повна шафа, всі вони називаються «Вестник Европы». Дивно, чому дорослі люблять усе нудне: читати таку от книжку — немовби цеглу терти.

На колінах у матінки, поклавши мокрий свинячий носик на лапки, спить приручений їжак — Ахілка. Коли люди полягають спати, він, виспавшись за день, зачне цілу ніч тупцяти по кімнаті, стукати кігтями, порохкувати, понюхувати по всіх кутках, зазирати в мишачі нори.

Грубник за стіною загрюкав залізними дверцятами, і чутно було, як ворухив у печі. В кімнаті пахло теплою штукатуркою, вимитими підлогами. Було досить нудно, але затишно. А той, на горищі, старався, насвистував, — юу-юу-юу-юу-юу.

— Мамо, хто це свистить? — спитав Микита.

Матінка звела брови, не відриваючись від книги. Аркадій же Іванович, що лінував зошит, негайно, немовби того тільки й дожидав, проговорив скоромовкою:

— Коли ми говоримо про щось неживе, то треба вживати займенника — що.

Буууууу — гуло на горищі. Матінка підвела голову, прислухоючись, знизала плечима й потягла на них пухову хустку. Їжак, прокинувшись, задихав носом сердито.

Тоді Микиті уявилось, як на холодному темному горищі на несло снігу в слухове віконце. Поміж величезними сволоками, що їх закаляли голуби, валяються старі, продрані, з оголеними пружинами, стільці, крісла та уламки диванів. На одному такому кріселку біля пічного димаря сидить «Вітер»: кудлатий, увесь у пилу й павутинні. Сидить спокійно, і, підперши щоки, вие: «Нууудно». Ніч довга, на горищі холодно, а він сидить сам-самісінький і вие.

Микита встав зі стільця й сів біля матінки. Вона ласкаво посміхнулася, притягла Микиту й поцілувала в голову.

— Чи не пора тобі спати, хлопчику?

— Ні, ще півгодинки, будь ласка.

Микита притулився головою до матінчиного плеча. У глибині кімнати, рипнувши дверима, з'явився кіт Васька, — хвіст угору, увесь вигляд — лагідний, доброчинний. Роззявивши рожевого рота, він ледве чутно нявкнув. Аркадій Іванович спитав, не підводячи голови од зошита:

— У якій справі з'явився, Василю Васильовичу?

Васька, підійшовши до матінки, дивився на неї зеленими, з вузькою щілиною, нещирими очима й нявкнув голосніше. І жак знову запихкав. Микиті здалося, що Васька щось знає, про щось прийшов сказати.

Вітер на горищі завив шалено. І в цей час за вікнами пролунав неголосний крик, рипіння снігу, гомін голосів. Матінка швидко підвелась зі стільця, Ахілка, рохнувши, покотився з колін.

Аркадій Іванович підбіг до вікна і, придивляючись, вигукнув: — Приїхали!

— Боже мій, — промовила матінка схвильовано, — невже це Ганна Аполлосівна?.. В таку метелицю...

За кілька хвилин Микита, стоячи в коридорі, побачив, як важко відчинились оббиті повстю двері, влетів клуб морозяної пари, і з'явилась висока й огрядна жінка в двох шубах та в хустці, вся запорошена снігом. Вона тримала за руку хлопчика в сірім пальті з блискучими гудзиками та в башлику. За ними, тупаючи морозяними валянками, ввійшов ямщик, з обледенілою бородою та жовтими бурульками замість вусів, з білими волохатими віями. На руках у нього лежала дівчинка в білій, хутром наверх, козячій шубці. Схиливши голову на плече ямщиківі, вона лежала з заплющеними очима, личко в неї було ніжне й лукаве.

Ввійшовши, висока жінка вигукнула дужим басом:

— Олександро Леонтівно, приймай гостей! — І, піднявши руки, почала розкутувати хустку, — не підходь, не підходь, застуджу! Ну й дороги у вас — мушу я сказати — препогані... Біля самого дому в якісь куці заїхали.

Це була матінчина приятелька, Ганна Аполлосівна Бабкіна, що жила завжди в Самарі. Син її, Віктор, чекаючи, коли з нього знімуть башлик, дивився спідлоба на Микиту. Матінка прийняла в кучера сонну дівчинку, скинула з неї хутрянний капор, — з-під нього зараз же розсипалось світле, золотаве волосся, і поцілувала її.

— Лілечко, приїхали.

Дівчинка зітхнула, розплющила сині великі очі і зітхнула ще раз, покидаючись.

ВІКТОР І ЛІЛЯ

Микита й Віктор Бабкін прокинулись рано-вранці в Микитиній кімнаті і, сидючи на ліжках, понасуплювавшись, дивились один на одного.

— Я тебе пам'ятаю, — сказав Микита.

— І я тебе добре пам'ятаю, — зараз же відповів Віктор, — ти у нас у Самарі був один раз, ти ще тоді качкою з яблуками об'ївся, тобі касторки дали.

— Ну, цього чомусь не пам'ятаю.

— А я пам'ятаю.

Хлопчики помовчали. Віктор навмисне позіхнув. Микита сказав зневажливо :

— У мене вчитель, Аркадій Іванович, страшенно суворий, замучив навчанням. Він яку завгодно книгу може прочитати за півгодини.

Віктор посміхнувся.

— Я вчуся в гімназії, в другому класі. От у нас так суворо: мене щоразу без обіду лишають.

— Ну, це що, — сказав Микита.

— Ні, це тобі не що. Хоч я можу тисячу днів нічого не їсти.

— Ех! — сказав Микита. — Ти пробував?

— Ні, ще не пробував. Мама не дозволяє.

Микита позіхнув, потягнувся :

— А я, знаєш, позавчора Стьопку Карнаушкіна переміг.

— Це хто Стьопка Карнаушкін?

— Перший силач. Я йому як дав, він — брязь. Я йому ножика складаного подарував з чотирма лезами, а він мені — свинчатку, я тобі потім покажу.

Микита виліз із ліжка і не кваплячись почав одягатись.

— А я однією рукою Макарова словник підймаю, — голосом, що дрижав від досади, промовив Віктор, але було ясно, що він уже здається. Микита підійшов до кахляної печі з лежанкою, не торкаючись руками, скочив на лежанку, підібгав ногу й стрибнув на одній нозі на підлогу.

— Якщо швидко-швидко перебирати ногами — можна літати, — сказав він, уважно глянувши в очі Вікторові.

— Ну, це що! У нас у класі багато хто літає.

Хлопчики одяглися і пішли в їдальню, де пахло гарячим хлібом, здобними коржиками, де від ясно начищеного самовара йшла така пара до стелі, що спітніли шибки. Біля столу сиділи матінка, Аркадій Іванович і вчорашня дівчинка, років дев'яти, Вікторова сестра, Ліля. Із сусідньої кімнати було чути, як Ганна Аполлосівна гула басом: «Дайте мені рушника».

Ліля була зодягнена в біле плаття з голубою шовковою стрічкою, зав'язаною ззаду у великий бант. В її світлому й кучерявому волоссі був другий бант, теж голубий, у вигляді метелика.

Микита, підійшовши до неї, почервонів і шаркнув ногою. Ліля повернулася на стільці, простягла руку й сказала дуже серйозно :

— Здрастуйте, хлопчику.

Коли вона говорила це, верхня губа її піднялась.

Микиті здалося, що це не справжня дівчинка, до того гарненька, особливо очі — сині і яскравіші за стрічку, а довгі віі — мов шовкові. Ліля привіталась і, не звертаючи більше на Микиту уваги, взяла обома руками велику чайну чашку й опустила туди обличчя. Хлопчики сіли до столу поряд. Віктор,

виявляється, пив чай, як маленький, зігнувшись над чашкою, — тягнувся до неї довгими губами. Нишком він підкладав собі цукру доти, поки в чашці стало густо, тоді томним голосом він попросив розбавити чай водичкою. Штовхнувши Микиту коліном, він сказав пошепки:

— Тобі подобається моя сестра?

Микита не відповів і зашарівся.

— Ти з нею обережніше, — прошепотів Віктор, — дівчисько завжди матері жаліється.

Тимчасом Ліля скінчила пити чай, витерла рота серветочкою, не кваплячись зішла зі стільця, і підійшовши до Олександри Леонтіївни, промовила гречно і акуратно:

— Дякую вам, тьотю Сашо.

Потім пішла до вікна, влізла з ногами у величезне коричневе крісло і, витягнувши звідкись із кишені коробочку з голками та нитками, почала шити. Микита бачив тепер тільки великий бант її у вигляді метелика, два висячі локони і поміж ними ворухливий кінчик ледь-ледь висуненого язика, — ним Ліля допомагає собі шити.

У Микити були розгублені всі думки. Він почав був показувати Вікторові, як можна перестрибнути через спинку стільця, та Ліля не повернула голови, а матінка сказала:

— Діти, йдіть бавитись на двір.

Хлопчики вдяглись і вийшли на двір. День був лагідний та млистый. Червонаве сонце невисоко висіло над довгими, схожими на снігові поля, шаруватими хмарами. В саду стояли вкриті інеем трохи рожеві дерева. Невиразні тіні на снігу були проїняті тим же теплим світлом. Було напрочуд тихо, тільки біля затільних дверей дві собаки, Шарок і Коток, стоячи бік-о-бік і повернувши голови, гарчали одна на одну. Так вони могли гарчати, вишкіряючись і захилинаючись, дуже довго, поки перехожий робітник не пожбурить у них рукавицею, тоді вони, кашляючи від люті, ставали дибки й гризлись так, що летіла шерсть. Інших собак вони боялись, ненавиділи жебраків і ночами, замість того, щоб стерегти будинок, спали під каретником.

— Що ж ми будемо робити? — спитав Віктор.

Микита дивився на кудлату, невдоволену ворону, що летіла від току на обору. Йому не хотілось гратися і було, незрозуміло чому, сумно. Він запропонував був піти у вітальню на диван і почитати що-небудь, але Віктор сказав:

— Ех ти, я бачу, тобі з дівчиськами тільки гратись.

— Чому? — спитав Микита, червоніючи.

— Та вже тому, сам знаєш чому.

— От іще причепився. Нічого я не знаю. Ходім до колодязя.

Хлопчики пішли до колодязя, куди з прочинених воріт виходили на водопій корови. Віддалік Мишко Коряшонок ляскав, немов із рушниць, величезним пастушачим батоном і раптом закричав:

— Баян, Баян, стережись, Микито!

Микита озирнувся. Відокремившись від череди, до хлопчиків ішов Баян, рожено-сірий довгий бик із широким кучерявим лобом та короткими рогами.

Му-у, — уривчасто замукав Баян і вдарив хвостом себе по боці.

— Вікторе, тікай! — крикнув Микита і, схопивши його за руку, побіг до дому.

Бик рясю рушив за хлопчиками.

Му-ууу!

Віктор озирнувся, закричав, упав у сніг і затулив голову руками. Баян був кроків за п'ять. Тоді Микита зупинився, стало зненацька гаряче від люті, зірвав шапку, підбіг до бика й шапкою став бити його по морді:

— Геть, геть!

Бик став, опустил роги. Збоку підбіг Мишко Коряшонок, ляскаючи батогом. Тоді Баян замукав жалібно, повернувся й пішов назад до колодязя. У Микити від хвилювання тремтіли губи. Він надів шапку і обернувся. Віктор був уже біля дому й звідти махав йому рукою. Микита мимоволі поглянув на вікно, — трете ліворуч від ганку. За вікном він побачив два сині здивовані ока і над ними голубий бант, що стояв метеликом. Ліля вилізши на лутку, дивилась на Микиту й раптом посміхнулась. Микита зараз же одвернувся. Він більше не озирався на віконце. Йому стало весело, він гукнув:

— Вікторе, ходімо з гір кататись, мерщій!

Увесь час до обіду, катаючися з гір, регочучи й «дуріючи», Микита краечком думок міркував:

«Коли повертатимусь додому й пройду повз вікно, — озирнутись на вікно чи не озиратись? Ні, пройду, не озирнусь».

ЯЛИНКОВА КОРОБОЧКА

Під час обіду Микита намагався не дивитись на Лілю, хоч, коли б і намагався, все одно з того нічого б не вийшло, бо між ним та дівчинкою сиділа Ганна Аполлосівна в червоній оксамитній тілогрійці і, розмахуючи руками, розмовляла таким гучним та густим голосом, що бряжчали скельця під лампою.

— Ні та й ні, Олександро Леонтіївно, — гуділа вона, — учи счна вдома. В гімназії такі бридкі неподобства, що взяла б директора власними руками та й вигнала б за двері... Вікторе, — раптом вигукнула вона, — нема чого тобі слухати, що мати говорить про дорослих, ти повинен поважати начальство. А візьми-но ти, Олександро Леонтіївно, наших учителів, — йолопи царя небесного. Один дурніший за іншого. А вчитель географії? Як його прізвище, Вікторе?

— Синичкін.

— А я тобі кажу, що не Синичкін, а Синявкін. Так цей учи-

тель до того дурний, що одного разу в передпокої, йдучи з гостей, замість шапки взяв кішку, яка спала на сундуку, й надів її на голову... Вікторе, як ти тримаєш виделку й ножа?.. Не плямкай... Присунься ближче до столу... Так от, Олександро Леонтіївно, що пак я хотіла сказати тобі? Еге: привезла я цілий чемодан усякого мотлоху для ялинки... Завтра треба звеліти дітям клеїти.

— А по-моєму, — сказала матінка, — треба почати клеїти сьогодні, інакше всього не встигнемо.

— Ну, робіть, як хочете. А я піду листи писати. Спасибі, друже мій, за обід.

Ганна Аполлосівна витерла серветкою губи, з грюкотом відсунула стільця й пішла в спальню з наміром писати листи, але за хвилину в спальні так страшно затріщали пружини ліжка, немовби на нього звалився слон.

З великого столу в ідальні забрали скатерть. Матінка принесла чотири пари ножиць і стала заварювати крохмаль. Робилось це так: із шафочки в кутку, де містилась домашня аптечка, матінка витягла банку з крохмалем, насипала його не більше чайної ложки в склянку, налила туди ж ложки дві холодної води й почала розмішувати, поки з крохмалю не вийшла кашка. Тоді матінка налила в кашку з самовара кип'ячого окропцю, весь час дуже розмішуючи ложкою, крохмаль став прозорий, мов желе, — вийшов дуже гарний клей.

Хлопчики принесли шкіряний чемодан Ганни Аполлосівни й поставили на стіл. Матінка відчинила його й почала витягати: аркуші золотого паперу, гладенького і з тисненням, аркуші срібного, синього, зеленого та жовтогарячого паперу, брістольський картон, коробочки із свічками, з ялинковими підсвічниками, з золотими рибками та півниками, коробку з дутими скляними кульками, що нанизувались на нитку, і коробку з кульками, у яких зверху була срібна петелька, — з чотирьох боків вони були вдавнені та іншого кольору, потім коробку з хлопавками, пасма золотої та срібної канителі, ліхтарики з кольоровими слюдяними віконечками та велику зірку. З кожною новою коробкою діти стогнали від захоплення.

— Там іще є гарні речі, — сказала матінка, опускаючи руки в чемодан, — але їх ми поки не будемо розгортати. А зараз давайте клеїти.

Віктор узявся клеїти ланцюжки, Микита — мішечки для цукерок, матінка різала папір і картон. Ліля спитала ввічливим голосом:

— Тьотю Сашо, ви дозволите мені клеїти коробочку?

— Клей, любя, що хочеш.

Діти почали працювати мовчки, сопучи, витираючи крохмальні руки об одяг. Матінка тимчасом розповідала, як за давніх часів ялинкових прикрас не було і в заводі і все доводилось робити самому. Отож були такі митці, що клеїли, — вона

сама це бачила, — справжній замок з вежами, з гвинтовими східцями та підйомними мостами. Перед замком було озеро із дзеркала, оточене мохом. По озеру пливли два лебеді, запряжені в золотий човник.

Ліля, слухаючи, працювала тихо й мовчки, тільки допомагала собі язиком у трудні хвилини. Микита покинув мішечки й дивився на неї. Матінка на той час вийшла. Віктор розвішував аршинів з десять різнобарвних ланцюжків на стільцях.

— Що ви клеїте? — спитав Микита.

Ліля, не підводячи голови, посміхнулась, вирізала з золотого паперу зірочку й наклеїла її на синю кришечку.

— Вам навіщо ця коробочка? — півголосом спитав Микита.

— Це коробочка для куклячих рукавичок, — відповіла Ліля серйозно, — ви хлопчик, ви цього не зрозумієте. — Вона підвела голову й подивилась на Микиту синіми суворими очима.

Він став червоніти все густіше й гарячіше й нарешті аж побагровів.

— Який ви червоний, — сказала Ліля, — мов буряк.

І вона знову схилилась над коробочкою. Обличчя їй стало лукавим. Микита сидів, немов прилип до стільця. Він не знав, що тепер сказати, і він не міг би ні за що вийти з кімнати. Дівчинка сміялася з нього, але він не образився й не розсердився, а тільки дивився на неї. Раптом Ліля, не підводячи очей, спитала його іншим голосом, так, немовби тепер між ними була якась таємниця і вони про неї говорили:

— Вам подобається ця коробочка?

Микита відповів:

— Так. Подобається.

— Мені вона теж дуже подобається, — промовила вона й похитала головою, від чого захиталися в неї й бант і локони. Вона хотіла ще щось додати, але в цей час підійшов Віктор і, просунувши голову поміж Лілею та Микитою, проговорив скромовкою:

— Яка коробочка, де коробочка?.. Ну, дурниці, звичайна коробочка. Я таких скільки завгодно зроблю.

— Вікторе, я, слово честі, нажаліюсь мамі, що ти мені заважаєш клеїти, — промовила Ліля тремтячим голосом. Взяла клей та папір і перенесла на другий кінець стола.

Віктор підморгнув Микиті:

— Я тобі казав, з нею треба обережніше — ябеда.

Пізно ввечері Микита, лежачи в темній кімнаті в постелі, вкрившись з головою, спитав з-під ковдри глухим голосом:

— Вікторе, ти спиш?

— Ні ще... Не знаю... А що?

— Слухай, Вікторе... Я повинен тобі сказати страшну таємницю... Вікторе... Та ти не спи... Вікторе, слухай...

— Угум — ф'юю, — відповів Віктор.

ТЕ, ЩО ПРИВЕЗЛИ НА ОКРЕМІЙ ПІДВОДІ

Ще на світанку, крізь сон, Микита чув, як по будинку ворухили в печах і грюкали в кінці двері, — це грубник вносив в'язки дров та кізяки.

Микита прокинувся від щастя. Ранок був ясний і морозяний.

Шибки позамерзали густим шаром лапатоного листя. Віктор ще спав, Микита шпурнув у нього подушкою, але той, замукавши, потяг на голову ковдру. Від щастя Микита мерщій виліз із постелі, одягся, подумав, — куди? — та й побіг до Аркадія Івановича.

Аркадій Іванович тільки що прокинувся і лежачи читав усе того ж таки, тридцять разів ним прочитаного листа. Побачивши Микиту, він підняв ноги разом із ковдрою, вдарив ними по ліжку й закричав:

— Надзвичайний випадок! Встав раніше за всіх!

— Аркадію Івановичу, який день сьогодні гарний!

— День, братіку ти мій, чудовий.

— Аркадію Івановичу, я от що хотів спитати. — Микита поколупав пальцем одвірок, — вам дуже подобаються Бабкіні?

— Хто саме з Бабкіних?

— Діти.

— Так, так... А хто саме з дітей хочеш ти, щоб мені подобався?

Аркадій Іванович говорив це хоч і звичайним голосом, але надто квапливо. Він зіперся на подушку й дивився на Микиту без посмішки, це правда, але надто уважно. Він теж, очевидно, знав щось. Микита раптом одвернувся, вибіг з кімнати, подумав і пішов на подвір'я.

Над людською, над банею в яру і далі за білим полем над усім селом стояли стовпами сині дими. За ніч на деревах іще густіше ліг іній, і величезні осокори над ставом зовсім звісили снігове гілля, виразно видне проти синьо-мерзлого неба. Сніг саяв і рипів. Свербіло в носі, і зіплиувались вії.

Біля ганку на трохи димуючій купі попелу Шарок і Коток гарчали один на одного. Грузнучи в снігу, навпростець через подвір'я до Микити йшов Мишко Коряшонок з дрючком, — збирався ганяти котятші на льоду. А на дорозі тимчасом правіше від села з'явилися вози. Один за одним вони виповзли з ярочка і котили, низькі й темні на снігу, вздовж нижнього ставу до греблі.

Мишко Коряшонок, приставивши великий палець рукавиці до носа, висякався й сказав:

— Наш обоз прийшов з міста, гостинців привезли.

Вози йшли тепер по греблі, попід величезним склепінням засніжених верб, і вже було чути хрускіт снігу, вищання полозків та дихання коней.

Першим в'їхав на подвір'я на чолі обозу, як завжди це бувало, старший робітник Ничипір на великій рудій кобилі Весті.

Ничипір, кремезний старик, легко йшов у мерзлих, обкручених вірьовками валянках обіч саней. Кожух його був розхристаний, піднятий смушевий комір, шапка, борода його й брови були в інеї. Веста, потемніла від поту, широко дихала боками і вся парувала. На ходу Ничипір обернувся і застудженим дужим голосом гукнув до задніх возів:

— Гей, завертай до комор. Слухай! Останній віз до будинку!

Всього в обозі було шістнадцять саней. Коні йшли бадьоро, дуже тхнуло кінським потом, вищали полозки, ляскали батоги, пара здіймалась над обозом.

Коли останній віз скотився з греблі й наблизився, Микита не зразу втнув, що на ньому лежить. Це було велике, дивовижної форми, зелене, з довгою червоною смугою. У Микити закалатало серце. На санях, з припряженими позаду другими санчатами, лежав, порипуючи й погойдуючись, двовесельний крутоносий човен. Збоку човна з саней стирчали два зелені весла і щогла з мідною маківкою на кінці.

Так от що був за подарунок, обіцяний у таємничому листі.

ЯЛИНКА

До вітальні втягнули велику мерзлу ялинку. Пахом довго грюкав та обтесував сокирою, приладжуючи хреста. Деревину, нарешті, підняли, і вона опинилась так високо, що ніжнозелена верхівочка зігнулась під стелею.

Від ялини віяло холодом, але потроху злежане гілля її відтануло, піднялось, розпушилось, і по всьому дому запахло глицею. Діти принесли до вітальні купи ланцюжків та картонки з прикрасами, непідставляли до ялинки стільці й стали її прикрашати. Але незабаром виявилось, що речей мало. Довелось знову сісти клеїти мішечки, золотити горіхи, прив'язувати до пряників та кримських яблук срібні мотузочки. Коло цієї роботи діти просиділи цілий вечір, поки Ліля, поклавши голову з пом'ятим бантом на лікоть, не заснула біля стола.

Настав свят-вечір. Ялинку прикрасили, заснували золотим павутинням, почіпляли ланцюжки та повставляли свічки в кольорові защіпочки. Коли все було готове, матінка сказала:

— А тепер, діти, йдіть собі й до вечора в вітальню не заглядати.

Того дня обідали пізно й похапцем, — діти їли саме тільки солодке, — шарлотку. В домі була метушня. Хлопчики тинялись по дому й до всіх чіплялись, чи скоро настане вечір. Навіть Аркадій Іванович, надягши чорний довгополий сюртук і накрохмалену сорочку, що стирчала коробом, не знав, що йому робити, — ходив од вікна до вікна посвистував. Ліля пішла до матері.

Сонце страшенно поволі повзло до землі, рожевіло, вкрива-

лось млистами хмаринками, довшала лілова тінь від колодязя на снігу. Нарешті матінка звеліла йти одягатись. Микита знайшов у себе на постелі синю шовкову сорочку, вишивану ялинкою по коміру, подолу й рукавах, плетений поясок із китицями та оксамитні шаровари. Микита одягнувся й побіг до матінки. Вона пригладила йому гребенем волосся на проділ, взяла за плечі, уважно поглянула в обличчя й підвела до великого, з червоного дерева трюмо.

В дзеркалі Микита побачив пишно вбраного й доброзвичайного хлопчика. Невже це був він?

— Ах, Микито, Микито, — промовила матінка, цілючи його в голову, — якби ти завжди був таким хлопчиком.

Микита навшпиньках вийшов у коридор і побачив дівчинку в білому, що поважно йшла йому назустріч. На ній було пишне плаття з серпанковою спідничкою, великий білий бант у волоссі, і шість пишних локонів обабіч її обличчя, також зараз невідомого, спускались, на худенькі плечі. Підійшовши, Ліля з гримаскою оглянула Микиту.

— Ти що думав — це привид, — сказала вона, — чого злякався? — І пройшла в кабінет і сіла там з ногами на диван.

Микита теж пішов за нею і сів на диван, на другий його кінець. У кімнаті горіло в печі, потріскували дрова, розсіпались жаринками. Червонавим мигтючим світлом були освітлені спинки шкіряних крісел, кут золотої рами на стіні, голова Пушкіна поміж шафами.

Ліля сиділа нерухомо. Було чудово, коли світлом печі освітлювалась її щока й кирпатенький носик. З'явився Віктор у синьому мундирі із світлими гудзиками та з галунним коміром, таким тісним, що трудно було розмовляти.

Віктор сів у крісло й також замовк. Поряд, у вітальні було чути, як матінка й Ганна Аполлосівна розгортали якісь пакунки, щось ставили на підлогу й розмовляли стиха. Віктор підкрався був до щілини в замку, але з того боку щілину заклали папірцем.

Потім у коридорі грюкнули на блоці двері, стало чути голоси й багато дрібних кроків. Це прийшли діти з села. Треба було бігти до них, але Микита не міг поворухнутись. У вікні на морозяних візерунках затеплілось голубувате світло. Ліля промовила тоненьким голосом:

— Зірка зійшла.

І в цей час прочинилися двері в кабінет. Діти зіскочили з дивана. У вітальні від підлоги до стелі сяяла ялинка, безліччю, безліччю свічок. Вона стояла, як вогненне дерево, виграючи золотом, іскрами, довгими променями. Світло від неї йшло густе, тепле, з пахощами глиці, воску, мандаринів, медових пряників.

Діти стояли нерухомо, вражені. У вітальні прочинились другі двері, і, збиваючись до стіни, ввійшли сільські хлопчики

та дівчатка. Всі вони були без валянок, у вовняних панчохах, у червоних, рожевих, жовтих сорочках, у жовтих, ясночервоних, білих хусточках.

Тоді матінка заграла на роялі польку. Граючи, обернула до ялинки усміхнене обличчя й заспівала:

Журавлині довгі ноги
Не знайшли путі, дороги...

Микита простяг Лілі руку. Вона дала йому руку і все ще дивилась на свічі, в синіх очах її, в кожному оці горіло по ялинці. Діти стояли, не ворушачись.

Аркадій Іванович підбіг до юрби хлопчиків та дівчаток, схопив за руки і галопом помчав з ними круг ялинки. Поли його сюртука розвівались. Бігаючи, він прихопив іще двох, потім Микиту, Лілю, Віктора, і, нарешті, всі діти закружляли хороводом круг ялинки, заспівали сільські.

А я золото хороню, хороню,
А я срібло хороню, хороню...

Микита зірвав з ялинки хлопавку й розірвав, у ній був ковпак із зіркою. Зараз же захопали хлопавки, запахло порохом од них, зашаруділи ковпаки з цигаркового паперу.

Лілі припав паперовий фартух з кишеньками. Вона надягла його. Щоки її зашарілись, мов яблука, губи були замашчені шоколадом. Вона весь час сміялась, поглядаючи на величезну ляльку, що сиділа під ялинкою на кошику з ляльчиним посагом.

Там же під ялинкою лежали паперові пакети з подарунками для хлопчиків і дівчаток, загорнені в барвисті хустки. Віктор одержав полк солдатів з гарматами й наметами, Микита — шкуратяне справжнє сідло, вуздечку і хлист.

Тепер було чутно тільки, як гризли горіхи, хрустіла шкара-луца попід ногами, як сопіли діти, розв'язуючи пакети з подарунками.

Матінка знов заграла на роялі, довкола ялинки пішов хоро-вод з піснями, але свічі вже догоряли, і Аркадій Іванович, підстрибуючи, гасив їх. Ялинка тьмяніла. Матінка закрила рояль і звеліла всім іти до ідальні, пити чай.

Але Аркадій Іванович і тут не заспокоївся, — зібрав малечу і сам попереду, а за ним двадцять п'ять дітей, побіг обходом через коридор у ідальню.

В передпокої Ліля відірвалась від ланцюжка й зупинилась, зводячи подих і дивлячись на Микиту сміхотливими очима. Вони стояли біля вішалки з шубами. Ліля спитала:

— Ти чого смієшся?

— Це ти смієшся, — відповів Микита.

— А ти чого на мене дивишся?

Микита почервонів, але підсунувся ближче і, сам не розуміючи, як це вийшло, нагнувся до Лілі й поцілував її. Вона зараз же відповіла скоромовкою:

— Ти гарний хлопчик, я тобі цього не казала, щоб ніхто не дізнався, але це секрет. — Повернулась і побігла до їдальні.

Після чаю Аркадій Іванович затіяв гру в фанти, але діти стомились, наїлись і погано розуміли, що треба робити. Нарешті один зовсім маленький хлопчик, у сорочці горошком, задрімав, упав із стільця й почав голосно плакати.

Матінка сказала, що ялинка скінчилась. Діти пішли в коридор, де вздовж стіни лежали їхні валянки та кожушки. Одяглись і висипали з дому всім гуртом на мороз.

Микита пішов проводити дітей до греблі. Коли він сам повертався додому, в небі високо, в райдужному блідому колі, горів місяць. Дерева на греблі і в саду стояли величезні та білі і, здавалось, вирости, витяглись під місячним світлом. Праворуч простягалась в неймовірну морозяну млу біла пустиня. Збоку Микити переступала ногами довга головата тінь.

Микиті здалося, що він іде вві сні, в зачарованім царстві. Тільки в зачарованім царстві буває так дивно і так щасливо на душі.

НЕВДАЧА ВІКТОРА

Віктор подружив у ці дні з Мишком Коряшонком і ходив з ним на нижній ставок палити «кішки». Одну кішку вони запалили таку, що вогонь вилетів з криги вище за людину. Потім на рівчаку, за ставом, вони збудували фортецю, — вежу із снігу і круг неї стіну з амбразурами та воротами. Після цього Віктор написав кончанським листа :

«Ви, кончанські, ковалі косоокі, мишу підкували, ми вас так одлупцюємо, що будете тямити. Приходьте, ми вас дожидаємо в фортеці. Комендант, гімназист другого класу Віктор Бабкін».

Листа цього прибили до палиці. Мишко Коряшонок поніс його на село та й устроїв у замет біля Артамонової хати. Сьомка, Льонка та Артамошка-менший, Альошка, Ванько-чорні вуха та Петрушка, бурлаків племінник, злізли на замет біля палиці і довго грозились кончанським, кидали на їхній бік котяші й потім пішли з Мишком Коряшонком і сіли з ним у фортецю.

Віктор звелів катати грудки та кулі. Все це розіклали все-редині в фортеці вздовж стін, ввіткнули на вежі палицю з пучком очерету і стали ждати.

Прийшов Микита, оглянув укріплення, засунув руки в кишені :

— Ніхто до вас не прийде, фортеця ваша нікуди не годиться, з вами гратись не буду, піду додому.

— З дівчиськом зв'язався, — гукнув йому Віктор зі стіни, — кавалер!

Артамонові сини голосно засміялись, Ванько-чорні вуха за-свистав у зігнутий палець.

Микита сказав:

— Була б охота, я б усіх вас порозкидав з вашою фортецею, рук не варто каляти, — показав Вікторові язика й пішов через ставок додому.

Услід йому полетіли грудки снігу, — він навіть не обернувся.

У фортеці дожидали недовго: із-за засніжених ожередів, від села з'явилися кончанські. Вони йшли просто на фортецю, грузнучи по коліно в снігу. Кончанських було чоловіка з п'ятнадцять.

Віктор став говорити, що нанне боки кончанським, пошморгував почервонілим від морозу носом. Очі в нього бігали. Кончанські підійшли й розташувались перед ворітьми фортеці, а деякі посідали на сніг. Приплентав з ними й маленький хлопчик у мамчиному платку. Кончанських привів Стьопка Карнаушкін. Оглянувши фортецю, він підійшов до самої стіни й сказав:

— Дайте нам цього хлопчиська із світлими гудзиками, ми йому вуха снігом натрем...

Віктор заклопотано шморгнув. Мишко шепнув: «Кидай на нього брилою, кидай». Віктор підняв грудку снігу, кинув і промахнувся. Карнаушкін відступив до своїх. Кончанські скочили й почали катати сніг. Із фортеці в них полетіли грудки. Артамонові сини кидались дуже ловко. Вони зразу ж збили з ніг маленького хлопчика в мамчиному платку. Кончанські стали відповідати. Сніжки полетіли з обох боків хмарою. На вежі звалилась жердина із значком. Ванько-чорні вуха упав зі стіни й здався кончанським. Раптом з Віктора збили кашкет і другою грудкою вдарили в обличчя. Кончанські завили, завизготіли, засвистіли, пішли на приступ...

Стіну проломили, оборонці фортеці побігли через очерети по кризі ставка.

ЩО БУЛО В ВАЗОЧЦІ НА СТІННОМУ ГОДИННИКУ

Микита сам не розумів, чому так нудно йому гратися з хлопчиськами. Він повернувся додому, роздягся і, проходячи через кімнати, почув, як Ліля говорила:

— Мамочко, дайте мені, будь ласка, чистеньку ганчірочку. В новій ляльки, Валентини, розболілась нога, я турбуюсь за її здоров'я.

Микита зупинився і знову, як у всі ці дні, відчув щастя. Воно було таке велике, що здавалось, немовби десь усередині в нього крутиться, грає ніжно й весело музична скринька.

Микита пішов у кабінет, сів на диван, на те місце, де позавчора сиділа Ліля, і, примружившись, дивився на розмальовані морозом шибки. Ніжні й химерні візерунки ці були, як із зачарованого царства, — звідти, де грала чарівна скринька. Це

були гілки, листя, дерева, якісь дивні постаті звірів та людей. Дивлячись на візерунки, Микита відчув, як слова якісь самі собою складаються, співають, і від цього, від цих чудовних слів та співу — волосся в нього на маківці стало лоскотно.

Микита обережно зііз з дивана, знайшов на столі в батька чвертку паперу і великими літерами став писати вірш:

Уж ты, лес, ты, мой лес,
Ты, Волшебный мой лес,
Полный птиц и зверей
И весёлых дикарей...
Я люблю тебя, лес...
Так люблю тебя, лес...

Але далі про ліс писати було трудно. Микита гриз ручку, дивився на стелю. Та й написані слова були не ті, що самі виспівувались тільки-но, просились на волю.

Микита перечитав вірш. Він усе-таки йому подобався. Він склав папірця у вісім разів, сунув його в кишеню та й пішов у ідальню, де біля вікна шила Ліля. Рука його, що тримала в кишені папірця, спітніла, але він так і не зважився показати віршик.

Присмерком повернувся Віктор, посинілий від холоду і з розпухлим носом. Ганна Аполлосівна сплеснула руками.

— Знову ніс йому розбили! З ким ти бився? Відповідай мені негайно.

— Ні з ким я не бився, просто ніс сам розпух, — похмуро відповів Віктор, пішов до себе й ліг на ліжку. До нього з'явився Микита й став біля груби. В зеленкуватому небі засвітилися, немовби від уколу голочкою, кілька зірок. Микита сказав:

— Хочеш, я тобі один віршик прочитаю про ліс?

Віктор смикнув плечем, поклав ноги на спинку ліжка.

— Ти цьому Стьопці Карнаушкіну так і скажи, — нехай він мені краще не попадається.

— Знаєш, — сказав Микита, — в цих віршах ліс один описується. Цей ліс такий, що його не можна побачити, але всі про нього знають... Якщо тобі сумно, прочитай про цей ліс, і все минеться. Або, знаєш, буває вві сні привидиться щось страшенно гарне, не зрозумієш, що, але гарне, — прокинешся і ніяк не можеш пригадати... Розумієш?

— Ні, не розумію, — відповів Віктор, — і віршів твоїх не хочу слухати.

Микита зітхнув, постояв біля груби й вийшов. У великому передпокої, освітленому вогнем із груби, проти груби, на скрині, покритій вовчим хутром, сиділа Ліля і дивилась, як танцює вогонь.

Микита сів поруч з нею на скриню. В передпокої пахло пичним теплом, шубами та солодкувато-сумним запахом старовинних речей із шухляд величезного комода.

— Давайте з вами розмовляти, — задумливо промовила Ліля, — розкажіть мені що-небудь цікаве.

— Хочете, я розкажу, який я недавно сон бачив?

— Так, про сон розкажіть, будь ласка.

Микита почав розповідати сон про кота, про портрети, що тоді ожили, і про те, як він літав і що бачив, літаючи під сте-лею. Ліля уважно слухала, держала на колінах ляльку, у якої був поставлений компрес.

Коли він кінчив розповідати, вона обернулась до нього, очі в неї були розплющені від страху та цікавості. Вона спитала пошепки:

— Що ж було у вазочці?

— Не знаю.

— Напевно, там було що-небудь цікаве.

— Але ж я це уві сні бачив.

— Ах, однаково, — треба було подивитись. Ви — хлопчик, ви нічого не розумієте. Скажіть, а така вазочка у вас є насправді?

— Годинник у нас є насправді, а вазочку я не пригадую. Годинник у кабінеті в дідуся стоїть, зламанний.

— Ходімте, подивимось.

— Там темно.

— Ми ліхтарик з ялинки візьмемо. Принесіть ліхтарик, ну, будь ласка.

Микита побіг у вітальню, зняв з ялинки ліхтарик зі слюдяними кольоровими віконечками, засвітив його й повернувся до передпокою.

Ліля накинула на себе велику пухову хустку. Діти крадькома вийшли в коридор і прошмигнули на літню половину. У темній високій залі густим інеем були запушені шибки, на них від місячного світла лежали тіні гілок. Було холоднувато, пахло гнилими яблуками. Дубові половинки дверей у сусідню темну кімнату були трохи прочинені.

— Годинник там? — спитала Ліля.

— Ще далі, в третій кімнаті.

— Микито, ви нічого не боїтесь?

Микита смикнув за двері, вони жалібно зарипіли, і звук цей гучно пролунав у порожніх кімнатах. Ліля схопила Микиту за руку. Ліхтарик затремтів, і червоні та сині промені його полетіли по стінах.

Навшпиньках діти ввійшли в сусідню кімнату. Тут місячне світло крізь вікна лежало голубуватими квадратами на паркеті. Біля стіни стояли смугасті крісла, в кутку — диван розчепірою. У Микити запаморочилося в голові, — точнісінько такою він уже бачив одного разу цю кімнату.

— Вони дивляться, — прошепотіла Ліля, показуючи на два темні портрети на стіні, — на діда й бабусю.

Діти перебігли через кімнату й прочинили другі двері. Ка-

бінет був заллятий яскравим місячним світлом. Поблискували скляні дверцята шаф і золото на палітурках. Над каміном, вся в світлі, дивилась на тих, що ввійшли, дама в амазонці, посміхаючись таємничо.

— Хто це? — спитала Ліля, припадаючи до Микити.

Він одповів пошепки:

— Це вона.

Ліля кивнула головою і раптом, оглядаючись, скрикнула:

— Вазочка, дивіться ж, Микито, вазочка!

Справді, в глибині кабінету, на верху старовинного з червоного дерева годинника з нерухомим диском маятника, стояла між двома дерев'яними закрутками бронзова вазочка з лев'ячою мордою. Микита ніколи її чомусь не помічав, а зараз упізнав: це була вазочка з його сну.

Він підставив стільця до годинника, скочив на стільця, став навшпиньки, засунув палець у вазочку і на дні її намацав пил і щось тверде.

— Знайшов! — гукнув він, затискаючи це в кулаці, і стрибнув на підлогу.

В цей час із-за шафи пирхнуло на нього, — блиснули лілові очі, вискочив кіт, Василь Васильович, — він ловив мишей у бібліотеці.

Ліля замахала руками, побігла, за нею — Микита, — ніби чиясь рука торкалась до його волосся, так було страшно. Випереджаючи дітей, по місячних квадратах нечутно промчав Василь Васильович, опустивши хвоста.

Діти вбігли в передпокій, сіли на скриню біля вогню, ледве зводили подих од страху. У Лілі палали щоки. Дивлячись Микиті просто в очі, вона сказала:

— Ну?

Тоді він розтулив пальці. На долоні у нього лежав тоненький перстень з синеньким камінцем. Ліля мовчки сплеснула руками.

— Перстень!

— Це чарівне, — сказав Микита.

— Слухайте, що ми з ним будемо робити?

Микита, насупившись, узяв її руку й став надягати їй перстень на вказівний палець. Ліля сказала: «Ні, чому ж мені?» — подивилась на камінець, посміхнулась, зітхнула і, обхопивши Микиту за шию, поцілувала його. Микита так почервонів, що довелось одійти від пічки. Зібравшись з духом, він проговорив: «Це теж вам», — витяг із кишені зім'ятого, складеного в вісім разів папірця, де були написані вірші про ліс, і простягнув його Лілі. Вона розгорнула, стала читати, ворущачи губами, і потім сказала задумливо:

— Дякую вам, Микито, ці вірші мені дуже подобаються.

ОСТАННІЙ ВЕЧІР

За вечірнім чаєм матінка кілька разів переглядалася з Ганною Аполлосівною й знизувала плечима. Аркадій Іванович з обличчям, яке нічого не виявляло, сидів, уткнувшись в свою склянку, так, немов ріжете його, — він однаково не скаже ні слова. Ганна Аполлосівна, скінчивши п'яту чашку з вершками та гарячими здобними коржиками, звільнила від чашок, тарілок та крихот місце перед собою, поклала на скатертину велику руку, долонею вниз, і сказала густим голосом:

— Ні та й ні, та й ні, матінко моя, Олександро Леонтіівно. Я сказала, — значить ножем відрізано; гарного потрошку. От що, діти, — вона обернулась і ткнула вказівним пальцем Віктора в спину, щоб він не горбився, — завтра понеділок, ви це, звичайно, забули. Кінчайте пити чай і негайно йдіть спати. Завтра, тільки почне світати, ми ідемо.

Віктор мовчки відкопав губи далі свого носа. Ліля швидко опустила очі і стала нагинатись над чашкою. В Микити зразу затуманило очі, пішли промені від язика лампи. Він одвернувся й став дивитись на Василя Васильовича.

Кіт сидів на чисто вимитій підлозі, виставив задню ногу пістолетом і вилизував її, мружачи очі. Котові було не нудно й не весело, поспішати нікуди. «Завтра, — думав він, — у вас, у людей, — будні, почнете знов розв'язувати арифметичні задачі й писати диктата, а я, кіт, свят не святкував, віршів не писав, з дівчинкою не цілувався, — мені й завтра буде гарно».

Віктор і Ліля кінчали пити чай. Глянувши на густі брови матері, що вже починали потроху ворухитись, попрощалися й разом із Микитою пішли з їдальні. Ганна Аполлосівна гукнула навздогін:

— Вікторе!

— Що, мамо?

— Як ти йдеш?

— А що?

— Ти йдеш, як на резинці тягнешся. Виходь бадьоро. Не петляй по кімнаті, двері — ось вони. Випростайся... На що ти будеш здатен у житті, не розумію!

Діти пішли. В теплім і напівтемнім передпокої, де хлопчикам треба було завертати праворуч, Микита спинився перед Лілею і, покушуючи губи, сказав:

— Ви влітку до нас приїдете?

— Це залежить від моєї мами, — тоненьким голосом відповіла Ліля, не підводячи очей.

— Будете мені писати?

— Так, я вам писатиму листи, Микито.

— Ну, прощайте.

— Прощайте, Микито.

Ліля кивнула бантом, подала руку, кінчики пальців, і пішла

до себе, не обертаючись: пряменька, акуратна. Нічого не можна було зрозуміти, дивлячись їй услід. «Дуже, дуже стриманий характер», — як говорила про неї Ганна Аполлосівна.

Поки Віктор бурчав, складаючи в кошик книжки та іграшки, відклеював і ховав у коробочку якісь картиночки, лазив під стіл, розшукуючи складаного ножика, — Микита не сказав ні слова: швидко роздягнувся, закрився з головою ковдрою і вдав, немовби засинає.

Йому здавалося, що всьому в світі — кінець. У дрімоті, що опускалась на очі, востаннє з'явився, як тінь на стіні, величезний банг, якого він тепер не забуде за все життя. Крізь сон він чув якісь голоси, хтось підходив до його ліжка, потім голоси віддалились. Він побачив тепле лапате листя, великі дерева, червонясту стежку крізь густі зарості, що легко розступались перед ним. Було напрочуд солодко в цьому червонястому від світла, дивовижному лісі, і хотілось плакати від чогось небувало сумного. Зненацька голова червоношкірого дикуна в золотих окулярах висунулася з лопухів. «А, ти все ще спиш!» — крикнула вона громовим голосом.

Микита розплющив очі. На обличчя йому спало гаряче ранкове світло. Перед ліжком стояв Аркадій Іванович і постукував себе по кінчику носа олівцем:

— Вставай, уставай, розбійнику!

РОЗЛУКА

У січні батько Микити, Василь Микитович, прислав листа:

«Я... в розпачі, що справа про спадщину затримує мене ще надовго, любя Сашо, — виявляється; що мені доведеться поїхати до Москви з клопотанням... Принаймні, у великий піст я буду з вами...»

Матінка дуже зажурилась над листом, і ввечері, показуючи його Аркадієві Івановичу, говорила:

Бог з нею, з тою спадщиною, якщо через неї стільки клопоту й неприємностей: цілу зиму живемо в розлуці. От мені навіть здається, що Микита вже почав забувати батька.

Вона одвернулася і стала дивитися в чорне замерзле вікно.

За ним була глупа ніч, така морозяна, що в саду тріщали дерева, і голосно, так що все здригалось, тріскались балки на горіщі, а над ранок знаходили на снігу мертвих горобців. Матінка легенько витерла очі хустинкою.

— Так, розлука, розлука, — промовив Аркадій Іванович і задумався, мабуть, про свою власну розлуку, — його рука потяглась до кишені по лист.

Микита в цей час малював географічну карту Південної Америки, — сьогодні з матінкою була довга розмова, вона хвилювалась і доводила йому, що за свята він зледащів і став неохайний, готує з себе, очевидно, волосного писаря або телеграфіста на

станції Безенчук. «Увечері, замість дурних картинок, будеш у мене малювати Південну Америку».

Микита малював Америку і думав: невже він забув батька? Ні. На місці ріки Амазонки, там, де схрестились довгота й широта, він бачив червонощоке, з блискучими очима та з блискучими зубами, веселе батькове обличчя — темна борода на два боки, дужий реготливий голос. Можна було годинами дивитись йому в рота, помираючи зо сміху, коли він розповідає. Матінка частенько докоряла йому за безтурботність та легковажність, але це було від його надто живого характеру. Зненацька, наприклад, батькові спаде на думку, що жаби, якими були сповнені всі три садибні ставки, пропадають даремно, і він цілими вечорами говорить про те, як їх треба відгодовувати, вирощувати, плекати і в бочках одсилати в Париж. «От ти смієшся, — говорив він матінці, яка сміялась до сліз од цих оповідань, — а от побачиш, що я розбагатію на жабах». Батько звелів городити в ставку садки, варив місиво для прикорму й приносив спробних жаб додому, поки матінка не заявила, що або вона, або жаби, яких вона боїться до смерті, і що їй бридко жити, коли цієї гидоти повен дім. Одного разу батько поїхав до міста і прислав звідти з обозом старі дубові двері та віконні рами і листа: «Люба Сашо, випадково мені пощастило дуже вигідно купити партію рам і дверей. Це дуже до речі, бо, пам'ятаєш, ти мріяла побудувати павільйон на тополиній гірці. Я вже розмовляв з архітектором, він радить павільйон будувати зимовий, щоб жити в ньому взимку. Я зарані в захопленні, адже наш дім стоїть у такій калабані, що з вікон — ніякого краєвиду». Матінка тільки розплакалась: за ці три місяці не заплачено досі платні Аркадієві Івановичу, і раптом нові витрати... Від будування павільйону вона відмовилась рішуче, і рами та двері так і лишилися гнити в сараї. Або враз на батька нападе гарячка — поліпшувати сільське господарство, — теж біда: виписуються з Америки машини, він сам привозить їх зі станції, сердиться, вчить робітників, як треба керувати, на всіх кричить: «Чорти окаянні, обережніше!»

Як мине трохи часу, матінка питає в батька:

— Ну, як твоя надзвичайна снопов'язка?

— А що? — батько барабанить у вікно пальцями. — Чудова машина.

— Я бачила, — вона стоїть у сараї.

Батько знизує плечем, швидко розгладжує бороду на два боки. Матінка питає лагідно:

— Вона вже зламана?

— Ці йолопи американці, — фиркнувши, каже батько, — видумують машини, які щохвилини ламаються. Я тут ні при чому.

Малюючи ріку Амазонку з притоками, Микита з любов'ю та ніжною веселістю думав про батька. Сумління його було спокійне, — матінка даремно сказала, що він його забув.

Несподівано в стіні тріснуло, мов з пістолета. Матінка голосно ахнула, впустила на підлогу в'язання. Під комодом рохнув і засопів од злості їжак Ахілка. Микита подивився на Аркадія Івановича, який прикинувся, ніби читає, насправді ж очі його були заплющені, хоч він не спав. Микиті стало жалко Аркадія Івановича: сердега все думає про свою наречену, Васу Нилівну, міську вчительку. Ось вона, розлука.

Микита підпер щоку кулаком і став думати тепер про свою розлуку. На цьому місці біля стола сиділа Ліля, і зараз її нема. Який сум, — була й нема! А ось пляма на столі, де вона розлила гумі-арабик. А на цій стіні була колісь тінь од її банта. «Пролетіли щасливі дні». В Микити защипало в горлі від цих надзвичайно сумних слів, які він щойно видумав. Щоб не забути їх, він записав унизу, під Америкою: «Пролетіли щасливі дні», і, продовжуючи малювати, повів ріку Амазонку зовсім уже не в той бік, — через Парагвай і Уругвай до Вогняної Землі.

— Олександро Леонтіївно, я думаю, ваша правда: цей хлопчик готує себе в телеграфісти на станції Безенчук, — спокійним голосом, від якого полізли мурашки, проговорив Аркадій Іванович, що вже давно дивився, що витворює з картою Микита.

БУДНІ

Морози ставали дедалі міцніші. Крижаними вітрами обтрушувало інії з дерев. Сніги вкрились твердим настом, по якому змерзлі та голодні вовки, поодиноці й по двоє, підходили ночами до самої садиби.

Чуючи вовчий дух, Шарок і Коток від нудьги починали скімлити й підвивати, лізли під каретник і вили звідти тонкими, нудотними голосами — у-у-у-у-у...

Вовки переходили ставок і стояли в очереті, нюхаючи жилий дух садиби. Осмілівши, пробирались по саду, сідали на сніговій поляні перед будинком і, дивлячись очима, що світяться, на темні, замерзлі вікна, підіймали морди в крижану темряву і спочатку низько, немов бурмочучи, потім усе голосніше, виводячи голодною глоткою все вище, починали вити, не переводячи духу — вище, вище, пронизливіше.

Від цих вовчих зойків Шарок і Коток заривались мордою в солому, лежали без тям під каретником. В людській тесляр Пахом перевертався на печі під кожухом і бурчав спросоння:

— О, господи, господи, гріхи наші тяжкі!

В домі були будні. Вставали всі дуже рано, коли за синюваточорними вікнами прохоплювались і розливались червоногарячі смуги ранкової зорі і пухнасті шибки світлішали потроху, синіли вгору.

В домі грюкали лічними дверцятами. На кухні ще горіла гасова бляшана лампа. Пахло самоваром і теплим хлібом. За вранішнім чаєм не засиджувались. Матінка прибирала в ідальні

з стола і ставила швейну машину. Приходила домашня швачка, виписана з села Пестравки, — кривобокенька, рябенька Соня, з вищербленим від постійного перегризання нитки переднім зубом, і шила разом з матінкою теж якісь буденні речі. Розмовляли над шиттям неголосно, з тріскотіннями рвали колєнокор. Швачка Софія була така нудна дівця, немовби кілька літ валялась за шафою, — її знайшли, почистили трохи й посадили шити.

Аркадій Іванович за ці дні надолужував у заняттях і зробив, як він любив висловлюватись, — стрибок: почав проходити алгебру — предмет надзвичайно сухий.

Вивчаючи арифметику, принаймні можна було думати про всякі марні, але кумедні речі: про заіржавілі з дохлими мишами басейни, в які вливаються три труби, про якогось, у картатому сюртуку, з довгим носом, вічного «хтось», що змішав три сорти кави або купив стільки-то золотників міді, або все про того ж нещасного купця з двома кусками сукна. Але в алгебрі ні за що було зачепитись, в ній нічого не було живого, тільки палітурка її відгонила столярним клеєм та, коли Аркадій Іванович пояснював її правила, схиляючись над стільцем Микити, в чорнильниці відбивалось його обличчя, кругле, мов глечик.

Розповідаючи з історії, Аркадій Іванович ставав спиною до грубки. На білих кахлях його чорний сюртук, руда борідка й золоті окуляри були напрочуд гарні. Розповідаючи, як Піпін Короткий в Сауссоні розрубав кружку, Аркадій Іванович з розмаху різав повітря долонею.

— Ти повинен собі засвоїти, — говорив він Микиті, — що такі люди, як Піпін Короткий, відзначались непохитною волею та мужнім характером. Вони не ухилялись від роботи, як деякі, не витріщали шохвилини очі на чорнильницю, на якій нічого не написано, вони навіть не знали таких ганєбних слів, як «я не можу» або «я стомився». Вони ніколи не крутили в себе на лобі чуба, замість того, щоб засвоювати алгебру. Саме тому, — він піднімав книгу з закладеним у середину її пальцем, — досі вони правлять нам за приклад...

По обіді звичайно матінка говорила Аркадієві Івановичу:

— Якщо сьогодні знов двадцять градусів, Микита гуляти не піде.

Аркадій Іванович підходив до вікна й хукав на шибку в тому місці, де знадвору пригвинчений градусник.

— Двадцять один з половиною, Олександро Леонтіївно.

— Ну от, я так і знала, — казала матінка, — піди, Микито, візьмись до чого-небудь.

Микита йшов до батька в кабінет, злізав на шкіряний диван, ближче до печі, і розгортав чарівну книгу Фенімора Купера.

В теплом кабінеті було так тихо, що в вухах починало ледве чути дзвеніти. Які дивовижні історії можна було вигадувати в самоті на дивані, під оте дзвоніння! Крізь замерзлі шибки

лилось біле світло. Микита читав Купера; потім, насупившись, подовгу, без початку й кінця, уявляв собі зелені, що шарудять під вітром трав'яними хвилями, широкі прерії; строкатих мустангів, що іржуть на всьому скаку, обернувши веселу морду; темні ущелини Кордільєрів; сивий водоспад і над ним — ватажка гуронів — індійця, прикрашеного перами, з довгою рушницею, який нерухомо стоїть на вершині скелі, схожої на цукрову голову. В лісових хащах, в корінні велетенського дерева, на камені сидить він сам — Микита, підперши кулаком щоку. Біля ніг димить вогнище. В хащах тих так тихо, що чути, як дзвенить у вухах. Микита тут — в шуканні Лілі, викраденої підступно. Він зробив багато подвигів, багато разів одвозив Лілю на шаленому мустангу, видирався по ущелинах, влучним пострілом збивав з цукрової голови ватажка гуронів, але той щоразу стояв знову на тім же місці; Микита викрадав і врятовував і ніяк не міг скінчити рятувати й викрадати Лілю.

Коли мороз і матінка дозволяли витикати носа з дому, Микита йшов блукати по двору сам. Давніші гри з Мишком Коряшонком набридли йому, та й Мишко тепер сидів більше в людській, грав у карти — в носи або в хлюсти, коли того, хто програв, смикали за волосся.

Микита підходив до колодязя і пригадував: от звідси він побачив у вікні будинку єдиний у світі голубий бант. Вікно зараз порожне. А ось біля каретника Шарок і Коток розкопали під снігом здохлу галку, — це була та сама галка: присівши біля неї, Ліля говорила: «Як мені жаль, Микито, погляньте — мертва пташка». Микита відняв галку в собак, одніс за погрібняк і закопав у замети.

Проходячи по греблі, Микита пригадав, як він ішов тут уночі, після ялинки, під величезними, прозорими в місячному світлі вербами і обіч пливла його тінь. Чому тоді він так мало цінував те, що з ним сталось? Треба було б тоді уважно, заплющивши очі, відчути, — яке було щастя. А зараз — колючий вітер шумить у мерзлих чорних вербах, на ставку зовсім замело крижану гірку, з неї він і Ліля з'їхали тоді на санчатах, — Ліля мовчала, заплющилась, міцно вчепилась в бочки санчат. Всі сліди замело снігом.

Микита виходив по міцному насту за подвір'я, туди, де з півночі понамітало кучугури заввишки до солом'яних стріх. Звідси було видно все рівне, біле поле, — пустиня, що зливається морозною імлою з небом. Віяло, мов димком, поземком. Віддувало полу баранячого кожущка. З гребеня кучугури по-рошило снігом. Микита й сам не знав, чому хочеться йому стояти й дивитись на цю пустиню.

Матінка стала помічати, що Микита ходить сумний, і говорила про це з Аркадієм Івановичем. Вирішили скасувати заняття з алгебри, раніше відсилати Микиту спати й «завдати йому», як дуже нерозумно висловився Аркадій Іванович, — касторки.

Всіх цих заходів ужили. За спостереженням Аркадія Івановича, Микита повеселішав. Але справжній зцілитель прийшов через три тижні: сильний, вологий вітер з півдня, що вкутав поля, садок і садибу сірою імлюю, з пошматованими хмарами, що шалено летіли понад самою землею.

ГРАКИ

У неділю в людській гралі в карти наймит Василь, Мишко Коряшонок, Лекся-підпасок і Артем — величезний на зріст, сучутий мужик з довгим кривим носом. Він був бурлака, безкінний, все життя в наймах, і все хотів одружитись, а дівки за нього не йшли. Цими днями він став приглядатись до Дуняші, рум'яної, вродливої дівчини, що доглядала молочного господарства. Вона цілий день лігала з обори на погрібник, на кухню, бряжчала вузькими цинковими відрами, від неї завжди приємно пахло парним молоком, і, коли йшов сніг, то здавалось, — на щоках у неї шипіли сніжинки. Дівчина вона була сміхотлива. Артем, де б він не був, — чи з току віз полову, чи вівцям чистив ясла, — забачивши Дуняшу, стромляв вила і йшов до неї, виступаючи на довгих ногах, як верблюд. Підійшовши до Дуняші, скидав шапку й кланявся:

— Здрастуй, Дуню.

— Здрастуй, — Дуняша ставила відра, затуляла фартухом рота.

— Все про молоко дбаеш, Дуню?

Тоді Дуняша присідала, — сил не було, смішно, — хапала відра і по обмерзлій стежці в снігу мчала на погрібняк, бухала відра на долівку, говорила скоромовкою ключниці Василю: — Верблюд знову просить, щоб за нього заміж іти, от, матусю моя, умру! — і так дзвінко сміялась, — по всьому двору було чути.

Микита прийшов на людську. Сьогодні варили юшку з баранячих голів, добре пахло бараниною та печеним хлібом. Біля дверей, де над ряжкою висів глиняний рукомийник з носиком, натоптали з вулиці мокрого снігу. Біля печі на лавці сидів Пахом, чорне волосся його спадало на рябий лоб, на сердиті брови. Він підшивав халяву: обережно шилом протикав шкіру, одвівши голову, мружився, націлювався свинячою щетинкою на кінці драгви, просилував і, затиснувши халяву між колінами, тягнув драгву за два кінці. На Микиту він поглянув скоса з-під брів, — дуже був сердитий: сьогодні полаявся з куховаркою, — вона повісила сушити й пропалила його онучі.

Біля стола сиділи картярі в чистих, як годиться в неділю, сорочках, з розчесаним і намашеним волоссям. Самий тільки Артем був у дірявому сіряку й нечесаний: нікому було його доглянути, випрати сорочки. Картярі дуже ляскали липкими, пахучими картами, приговорюючи:

— Замирив та й під тебе — десять.
— Замирив та й під тебе ще півсотні.
— А ось це бачив?
— А ти це бачив?
— Хлюст.
— Ех!

— Ну, Артеме, держись!
— Як то я держись! — говорив Артем, здивовано дивлячись у карти. — Неправильно, помилка.
— Підставляй носа!

Артем брав у кожну руку по карті й затуляв ними очі.

Василь, наймит, тьома картами починав бити з відтяжкою по Артемовому довгому носі. Інші картярі дивились, рахували носи, сердито кричали на Артема, щоб він не одвертався.

Микита сів грати й зараз же програв, — йому всипали п'ятнадцять носів. У цей час Пахом, поклавши халяву та шевський інструмент під лавку, сказав суворо:

— Хто б уже від обідні повернувся, а ці — лоба не перехрестили, — в карти. Тільки й дивляться скоромне жерти... Степанидо, — закричав він, підводячись і йдучи до рукомийника, — готуй обідати!

На кухні Степанида, куховарка, з переляку впустила покришку з чавуна. Робітники зібрали карти. Василь, одвернувшись в куток, до паперової в тараканячих слідах іконки, став хреститись.

Степанида внесла дерев'яну миску з баранячими черепами; від них, застеляючи одвернене обличчя куховарки, шугала запашна пара. Робітники мовчки й серйозно посідали до столу, порозбирали ложки. Василь почав краяти хліб на довгі шматки, роздавав кожному по шматку, потім постукав по мисці, і почалась їда. Смачна була юшка з баранячих голів.

Пахом до столу не сів, узяв тільки шматок і пішов знову до печі на лавку. Куховарка принесла йому гарячої картоплі й дерев'яну сільничку. Він їв пісне.

— Онучі, — сказав їй Пахом, обережно розломлюючи паруючу картоплину й умочаючи половинку її в сіль, — онучі спалила; знов-таки ти баба, знов-таки дурна. От що...

Микита вийшов на двір. День був імлистий. Дув мокрий, важкий вітер. На сірому, крупкуватому, як сіль, снігу жовтів, протупаючи, гній. Гноїста, в калюжах, санна дорога, що завертала до греблі, була вища за сніг. Рублені стіни дворів, потемнілі солом'яні стріхи, голі дерева, великий дерев'яний непофарбований будинок — все це було сіре, чорне, чітке.

Микита пішов до греблі. Ще здалеку чути було шум мокрих дерев, немовби десь оддалік шуміла вода в шлюзах. Розгойдане верхів'ття верб було вкутане клаптями хмар, що летіли низько. У хмарах, поміж ворущим гіллям, злітали, кружляли, кричали горловими тривожними голосами чорні птиці.

Микита стояв, задерши голову, роззявивши рота. Ці птиці наче взялися з вологого, густого вітру, наче їх занесло разом із хмарами, і, чіпляючись за шумливі верби, вони кричали про невизрадне, про страшне, про радісне, — Микиті переймало дихання, калатало серце.

Це були граки, що прилетіли з першою весняною бурею на старі місця, до розорених гнізд. Починалась весна.

БУДИНОЧОК НА КОЛЕСАХ

Три дні задимав мокрий вітер, з'їдаючи сніги. На горбах оголилась чорними борознами рілля. В повітрі пахло талим снігом, гноем та худобою. Коли одчиняли ворота в оборі, корови виходили до колодязя, тиснучи одна одну, стукаючи рогами та голосно мукаючи. Бик Баян люто ревів, нюхаючи весняне повітря. Ледве-ледве Мишко Коряшонок та Лекся в два батоги загонили худобу назад у розбухлі гноем двори. Відчиняли ворота кінської загороди, — коні виходили сонні, наче п'яні, з потемнілою, линялою шерстю, з одвислими брудними гривами, з роздутими животами. Веста жеребилась у хижі, поряд зі стайнею. Безглуздо сновигаючи й горлаючи, літали понад дахами мокрі галки. На задвірках, за погрібняком, ворони ходили круг падла, що оголювалося з-під снігу. А дерева все шуміли, шуміли тяжким, тривожним шумом. Над греблею, в вербах, у хмарах, літали, кричали граки.

Микиті боліла голова всі ці дні. Сонний, стривожений, блукав він по двору, по розбухлих дорогах, ішов на тік, де від початих ожередів половини пахло хлібним пилом та мишами. Йому було мутно й тривожно, наче щось мало статися страшне, те, чого, не можна зрозуміти й простити. Все — земля, тварини, худоба, птиці перестали бути зрозумілими йому, близькими, — стали чужими, ворожими, зловісними. Щось мало статись, — незрозуміле, таке грішне, що хоч помри. І все-таки його, сонного й очманілого од вітру, від запаху падла, кінських копит, гною, рихлого снігу, мучила цікавість, вабило до всього цього.

Коли він повертався додому, мокрий, здичавілий, пропахлий собакою, матінка дивилась на нього уважно, неласкаво, з осудом. Він не розумів, за віщо сердиться вона, і це ще більше додавало каламуті, мучило Микиту. Він нічого поганого не зробив за ці дні, а все-таки було тривожно, немовби він також винен у якомусь злочині, що ні з того ні з сього почався по всій землі.

Микита йшов вздовж ожереда, з підвітряного боку. В цьому ожереді ще лишилися нори, викопані робітниками та дівками пізньої осені, коли домолочували останні скирти пшениці. В нори та печери в глибині ожереда люди залізали спати на ніч. Микита пригадав, які він чув розмови там, у темноті теплої запашної соломи. Ожеред видався йому страшним.

Микита підійшов до плугатарської будки — дощаного будиночка на колесах, що стояв неподалік од току, в полі. Дверцята його, теліпаючись на одній завісі, сумовито порипували. В будиночку була пуста. Микита заліз у нього по драбинці, з п'ятьма шаблями. В середині було маленьке віконечко на чотири шибки. На підлозі ще лежав сніг. Під дахом, при стіні, на полиці ще з минулої осені валялись обгризена дерев'яна ложка, пляшка від олії та колодочка від ножа. Посвистував вітер понад дахом. Микита стояв і думав, що ось тепер він сам самісінкий, його ніхто не любить, всі на нього сердяться. Усе в світі — мокре, чорне, зловісне. Йому застелило очі, стало гірко: ще б пак, — сам-один у цілому світі, в порожній будці...

— Господи, — промовив Микита негласно, і зразу по спині побігли холодні мурашки, — дай, господи, щоб знову було все добре. Щоб мама любила, щоб я слухав Аркадія Івановича... Щоб зійшло сонце, виросла трава... Щоб не кричали граки так страшно... Щоб не чути мені, як реве бик Баян... Господи, дай, щоб мені було знову легко...

Микита говорив це, кланяючись і похапцем хрестячись. І коли він так помолвився, дивлячись на ложку, на пляшку та колодочку від ножа, йому справді стало легше. Він постояв ще трохи в цьому напівтемному будиночку з малесеньким віконечком і пішов додому.

Справді, будиночок допоміг: у передпокої, коли Микита роздягався, матінка, проходячи мимо, поглянула на нього, як завжди в ці дні, — уважно, суворими сірими очима і враз ніжно посміхнулась, провела долонею Микиті по волоссю й сказала:

— Ну що, набігався? Хочеш чаю?

НЕЗВИЧАЙНА ПОЯВА ВАСИЛЯ МИКИТОВИЧА

Вночі, нарешті, линув дощ, злива, і так застукотіло у вікно та по залізному дахові, що Микита прокинувся, сів у ліжку і слухав, посміхаючись.

Чудовий є шум нічного дощу. «Спи, спи, спи», — квапливо стукотів він по шибках, і вітер у темряві поривами рвав тополі перед будинком.

Микита перевернув подушку холодним боком угору, ліг знову й ворочався під в'язаною ковдрою, влаштуючись якнайзручніше. «Все буде страх як, страх як гарно», — думав він і провалювався в м'які теплі хмари сну.

До ранку дощ пройшов, але небо ще було в важких вогких хмарах, що летіли з півдня на північ. Микита поглянув у вікна і ахнув. Од снігу не лишилося й сліду. Широкий двір був покритий синіми калюжами, що брижіли під вітром. Через калюжі, по зім'ятій бурій траві простяглась гнойова, не вся ще з'їдена дощем дорога. Розбухлі лілові гілки тополь тріпотіли весело й жваво. З півдня поміж розірваними хмарами

з'явився і з страшною швидкістю летів на садибу сліпучий блакитний клаптик неба.

За чаєм матінка була схвильована і весь час поглядала на вікна:

— Прятий день немає пошти, — сказала вона Аркадієві Івановичу, — я нічого не розумію... От — дїждався повені, тепер усі дороги стануть на два тижні... Така легковажність, жах!

Микита зрозумів, що матінка говорила про батька, — його дожидали тепер з дня на день. Аркадій Іванович пішов розмовляти з прикажчиком, — чи не можна послати по пошту верхівця? — але майже зараз же повернувся до ідальні і сказав гучним, якийсь особливим голосом:

— Панове, що робиться!.. Ідїть слухати, — води шумлять.

Микита прочинив двері на ганок. Усе гостре, чисте повітря було сповнене м'яким та сильним шумом спадаючої води. Це безліч снігових струмків по всіх борознах, рівчаках та водоміях стікало в ярочки. Повні до краю яри гнали весняні води в річку. Ламаючи кригу, ріка виходила з берегів, крутила крижини, вирвані з корінням куці, йшла високо через греблю й падала в ковбані.

Блакитна пляма, що легіла на садибу, розірвала, розігнала всі хмари, синювато-прохолодне світло полилося з неба, стали голубими, без дна, калюжі на дворі, позначились струмки блискітливими зайчиками, і величезні озера на полях і текучі яри снопами світла відбили сонце.

— Боже, яке повітря! — промовила матінка, притискаючи до грудей руки під пуховою шаллю. Обличчя її посміхалось, у сірих очах були зелені іскорки. Посміхаючись, матінка ставала кращою за всіх на світі.

Микита пішов довкола двору поглянути, що там робиться. Всюди текли ручаї, ховаючись подекуди під сірі крупкуваті замети, — вони ухкали й осідали під ногами. Куди не поткнись, — всюди вода: садиба, як острів. Микиті вдалось пробратись тільки до кузні, що стояла на пагорку. Приминаючи торішню траву, струміла, текла снігова, чиста, запашна вода. Він зачерпнув її в пригоршню й напився.

Далі по яру ще лежав сніг у жовтих, у синіх плямах. Вода то проривала в ньому річище, то текла понад снігом: це називалось «наслус», — не дай бог потрапити конем у цю снігову кашу. Микита йшов по траві вздовж води: от добре б попливти по цих весняних водах із яру в яр, мимо в'ялих берегів, що вже просихали, пливти через блискучі озера, брижуваті од весняного вітру.

На тому боці яру лежало рівне поле, подекуди буре, подекуди ще снігове, воно все виблискувало жмурами ручаїв. Віддалік через поле неквапливо скакали п'ятеро верхівців на конях охляп. Передній, обертаючись, щось, видно, кричав, вимахуючи жмутом вірьовок. По рябому коню Микита впізнав у ньому

Артамона Тюріна. Задній тримав на плечі жердину. Верхівці подались у напрямі Хом'яковки, села, що лежало по той бік ріки за ярами. Це було дуже дивно, — мужики, що скачуть без дороги по весняній воді.

Микита дійшов до нижнього ставка, куди по жовтому снігу широкою водяною пеленою вливався ярк. Вода покривала весь лід на ставку, ходила коротенькими хвилями. Зліва шуміли верби, зм'яклі, широкі, величезні. Поміж голими їхніми гілками сиділи, гойдаючись, граки, змоклі за ніч.

На грєблі поміж корявими стовбурами з'явився верхівець. Він лупцював п'ятами закосмичену конячинку, завалювався, змахуючи ліктями. Це був Стьопка Карнаушкін; він щось гукнув Микиті, обминаючи його по калюжах, — грудки брудного снігу, бризки води полетіли з-під копит.

Ясно, щось трапилось. Микита побіг додому. Біля чорного ганку стояла, широко роздимаючи боки, карнаушинська конячинка, — вона мотнула Микиті мордою. Він вбіг у будинок і зараз же почув короткий страшний крик матінки. Вона з'явилася в глибині коридору, обличчя в неї було спотворене, очі — побілілі, розширені жахом. За нею з'явився Стьопка, і збоку, з других дверей вискочив Аркадій Іванович. Матінка не йшла, а летіла по коридору.

— Швидше, швидше! — крикнула вона, одчиняючи двері на кухню, — Степанидо, Дуню, біжіть у людську!.. Василь Микитович біля Хом'яковки тоне!..

Найстрашніше було те, що «біля Хом'яковки». Світло потьмарилося в очах у Микити: в коридорі раптом запахло смаженою цибулею. Матінка потім розповідала, що Микита зажмурився і, як заєць, закричав. Але він не пам'ятав цього крику. Аркадій Іванович схопив його й потяг до класної кімнати.

— Як тобі не соромно, Микито, а ще дорослий, — повторював він, з усієї сили стискаючи йому обидві руки вище від ліктя. — Ну що, ну що, ну що?.. Василь Микитович зараз приїде... Очевидно, просто потрапив у рівчак, вимок... А маму твою дурень Стьопка налякав... Слово честі, я йому вуха намну...

Все-таки Микита бачив, що у Аркадія Івановича тряслись губи, а зіниці очей були як цятки.

Тимчасом матінка в самій хустці бігла до людської, хоч робітники всі вже знали і біля каретника, з метушнею та гала-сом, запрягали сердитого, сильного жеребця Негра в сани без підрізів, ловили в кінській загороді верхових коней; хто тяг з солом'яної стріхи багор, хто біг з лопатою, із жмутом вірьовок; Дуняша летіла з будинку, тримаючи в оберемку баранячий кожух та доху. Пахом підійшов до матінки:

— Розстарайтесь, Олександро Леонтіївно, пошліть Дуньку на село, по горілку. Як привеземо, — йому зараз — горілки...

— Пахоме, я сама з вами поїду.

— Аж ніяк, додому йдіть, застудитесь!

Пахом сів бочком у сани, міцно взяв віжки: — Пускай! — гукнув він хлопцям, що тримали за вуздечку жеребця. Негр присів у голоблях, хропнув, рвонув і легко поніс сани по грязюці й по калюжах. За ним слідом поскакали робітники, гукаючи й лупцюючи вірьовками коней, що збились докупи.

Матінка довго дивилась їм услід, опустила голову й поволі пішла до будинку. В ідальні, звідки видно було поле й за пагорбом верби Хом'яковки, матінка сіла біля вікна й покликала Микиту. Він прибіг, обняв її за шию, припав до плеча, до пухової хустки...

— Бог дасть, Микитушко, нас помине біда, — промовила матінка тихо й виразно і надовго притулилась губами до волосся Микити.

Кілька разів у кімнаті з'являвся Аркадій Іванович, поправляв окуляри, потирив руки. Кілька разів матінка виходила на ганок дивитись: чи не ідуть? — і знов сідала до вікна, не відпускала від себе Микиту.

Світло дня вже ліловило перед заходом сонця, шибки вниз, біля самої рами, взялись тоненькими ялинками: проти ночі приморожувало. І несподівано біля самого дому зацмокали копита і з'явилися: Негр із мильною мордою, Пахом — бочком на передку саней, і в санях — під ворохом кожуха, дохи та кошми — багрове, поміж баранячим хутром, усміхнене обличчя Василя Микитовича, з двома великими бурульками замість вусів. Матінка скрикнула, прудко підводячись, — обличчя її затремтіло.

— Живий! — крикнула вона, і сльози бризнули з її очей, що враз засяяли.

ЯК Я ТОНУВ

В ідальні, в присуненому до круглого столу величезному шкіряному кріслі, сидів батько, Василь Микитович, одягнений у м'який верблужий халат, взутий у чесані валянці. Вуса й волога каштанова борідка його були розчесані в сторони, червоне веселе обличчя відбивалося в самоварі, а самовар якось незвичайно, як і все того вечора, шумно кипів, клацаючи іскрами з нижньої решітки.

Василь Микитович мружився від задоволення, від випитої чорілки, білі зуби його блищали. Матінка, хоч і була все в тому ж сірому платячку та пуховій хустці, але здавалась зовсім на себе несхожою, — ніяк не могла втриматись від посмішки, морщила губи, підборіддя її дрижало. Аркадій Іванович начепив нові, для особливих випадків, черепахові окуляри. Микита сидів на колінах на стільці і, навалюючись животом на стіл, так і ліз до батька в рот. Щохвилини вбігала Дуняша, щось хапала, приносила, витріщалась на пана. Степанида внесла на чавунній сковороді великі перепічки «скороспілки», і вони шкварчали ма-

слов, стоячи на столі, — самий смак. Кіт Василь Васильович, задерши сторч хвоста, так і ходив, так і кружляв коло шкіряного крісла, терся об нього і спиною, і боком, і потилицею, — урли-мурли — неприродно голосно муркочучи. Іжак Ахілка дивився свинячим писком з-під буфета, голки в нього пригладилися з лоба на спину: отже, також був задоволений.

Батько залюбки з'їв гарячу перепічку, — от так Степанида! — з'їв, скрутивши трубочкою, другу перепічку, — от так Степанида! — сьорбнув великий ковток чаю з вершками, розправив вуса й заплющив одне око.

— Ну, — сказав він, — тепер слухайте, як я тону. — І він став розповідати. — Із Самари виїхав я позавчора. Річ у тім, Сашо, — він на хвилиночку став серйозним, — що мені нагодилась надзвичайно вигідна покупка: пристав до мене Поздюнін, — купи та й купи в нього карогнідого жеребця, Лорда Байрона. Навіщо, кажу, мені твій жеребець? — «Піди, каже, поглянь тільки». Побачив я жеребця і влюбився. Красунь. Розумник. Скоса дивитися на мене ліловим оком і мало не каже — купи. А Поздюнін пристає, — купи та й купи в нього також і сани та збрюю... Сашо, ти не сердись на мене за цю покупку? — Батько взяв руку матінки, — ну, прости! — Матінка навіть очі заплющила: хіба вона сьогодні могла сердитись, навіть якби він купив самого голову земської управи, Поздюніна. — Ну, так от, — звелів я одвести до себе в двір Лорда Байрона і думаю: що робити? Не хочеться мені коня самого лишати в Самарі. Спакував я в чемодан усякі подарунки, — батько хитро примружив одне око, — на світанку запрягли мені Байрона, і виїхав я з Самари сам. Спочатку ще де-не-де був сніжок, а потім так розвезло дорогу, — жеребець мій увесь у милі, з тіла став спадати. Вирішив я заночувати в Колдибані, у батюшки Воздвиженського. Піп мене почастував такою ковбасою, — збожеволієш! Ну, добре! Піп мені каже: Василю Микитовичу, не доїдеш, побачиш — неодмінно вночі яри зрушать. А я, що б там не було — їхати. Так проспиречались ми з попом до півночі. Якою він почастував мене наливкою з чорної смородини! Слово честі, якщо привезти таку наливку в Париж, — французи ума рішаться... Але про це як-небудь після поговоримо. Ліг я спати, і тут ушкварив дощик, як із відра. Ти уявляєш, Сашо, яка мене взяла досада; сидіти за двадцять верст од вас і не знати, коли я до вас потраплю... Бог із ним і з попом із наливкою...

— Василю, — перепинила матінка і суворо стала дивитись на нього, — я серйозно тебе прошу більше нікбли так не ризикувати...

— Даю тобі слово честі, — не задумуючись, відповів Василь Микитович. — Так от... Вранці дощик перестав, піп пішов до обідні, а я звелів запрягти Байрона й виїхав. Матінко моя!.. Сама вода кругом. Але жеребцеві легше. Ідемо ми без

дороги, по коліно в воді, по озерах... Краса... Сонце, вітерець... Сани мої пливуть. Ноги промочені. Надзвичайно гарно. Нарешті бачу здалека наші верби. Проїхав Хом'яковку й став пробувати — де б його легше перебраться через річку... Ох, падлюка! — Василь Микитович ударив кулаком по ручці крісла: — Покажу я цьому Поздюніну, де мости треба будувати. Довелось мені піднятись верстов зо три за Хом'яковку, і там переїхали річку бродом. Молодець Лорд Байрон, так і вимахнув на крутий берег. Ну, думаю, річку от ми переїхали, а попереду три ярки, — це страшніше. А податися вже нікуди. Під'їжджаю до ярка. Уявляєш, Сашо: врівень з берегами йде вода зі снігом. Ярище, — сама знаєш, — сажнів зо три завглибшки.

— Жах! — збліднувши, промовила матінка.

— Я випряг жеребця, зняв хомут і сіделко, поклав їх у сани й не догадався скинути доху, — оце от мене й погубило. Зліз я на Байрона верхи, — господи благослови! Жеребець спочатку вперся. Я його огладив. Він нюхає воду, пирхає. Позадкував та й майнув у яр, у наслус. І занурився по саму шию, б'ється і — ні з місця. Я з нього зліз і також поринув, сама голова стирчить. Став я бабраться у цій каші чи то вплав, чи то плазом. А жеребець побачив, що я відходжу від нього, — заіржав жалібно — не покидай! І став битися й стрибати за мною слідом. Наздогнав і передніми копитами вдарив іззаду в розкриту доху та потяг мене під воду. Б'юся з усієї сили, а мене затягає все глибше, піді мною немає дна. Щастя, що доха була розстебнена і, коли я бився під водою, — вона злізла з мене. Так вона й зараз там у яру... Я виринув, почав дихати, лежу в каші розчепірівшись, мов жаба, і чую — щось булькає. Озирнувся, — у жеребця півморди під водою, бульбашки пускає: він наступив на повід. Довелось до нього повернутись. Відстебнув пряжку, зірвав з нього вуздечку. Він підняв морду та й дивиться на мене, як людина. Так ми борсалися більше, мабуть, як годину в цьому наслусі. Почуваю, — нема більше сил, коцюбну. Серце стало леденіти. В цей час дивлюсь — жеребець перестрав стрибати, — його повернуло й понесло: значить, вибились ми все-таки на чисту воду. У воді легше було плити, і нас прибило до берега. Байрон виліз на траву перший, я — за ним. Узяв його за гриву, і ми пішли поряд, — обидва хитаємось. А попереду — ще два ярки... Але тут я побачив скачуть мужики...

Василь Микитович проговорив ще кілька невиразних слів і зненацька схилив голову. Обличчя його було багрове, зуби дрібно й часто цокотіли.

— Нічого, нічого, це мене розморило від вашого самовара, — сказав він, відкинувся на спинку крісла й заплющив очі. Його починало морозити. Його покладали в ліжку, і він став гордити нісенітницю...

СТРАСНИЙ ТИЖДЕНЬ

Батько пролежав три дні в гарячці, а коли очунав, перше, про що спитав, — чи живий Лорд Байрон? Красунь-жеребець був у добрім здоров'ї.

Жвава і весела вдача Василя Микитовича незабаром звела його на ноги; валялись був не час. Починалась весняна метушня перед сівбою. У кузні наварювали лемеші, лагодили плуги, перековували коней. В коморах лопатами переганяли затхлий хліб, тривожачи та здіймаючи хмари пилу. Під повіткою шуміла віялка. В домі йшла велика чистка: витирали вікна, мили підлоги, знімали зі стелі павутиння. На балкони виносили килими, крісла, дивани, вибивали з них зимовий дух. Всі речі, що звикли за зиму лежати на своїх місцях, були потривожені, витерті від пилу, поставлені по-новому. Ахілка, що не любив метушні, зі злості пішов жити в комірчину.

Матінка сама чистала столове срібло, срібні ризи на іконах, одчиняла старовинні скрині, звідки йшов запах нафталіну, переглядала весняні речі, пожмакані в скринях, які від зимового лежання стали новими. В їдальні стояли козуби з вареними яйцями, — Микита і Аркадій Іванович фарбували їх наваром з лушпиння цибулі, — виходили яйця жовті, загортали в папірці й укидали в окріп з оцтом, — яйця барвисті з малюночками, фарбували лаком «жук», золотили й сріблили.

В п'ятницю по всьому домі запахло ваніллю та кардамоном, — почали пекти паски. Над вечір у матінки на постелі вже лежало, спочиваючи під чистими рушниками, штук із десять високих баб та присадкуватих пасок.

Увесь той тиждень дні стояли нерівні, — то наганяло чорні хмари, і сипала крупа, то з хутко очищеного неба, із синьої безодні, лялось прохолодне весняне світло, то ліпила мокра снігова буря. Ночами підморожувало калюжі.

В суботу садиба спорожніла: половина людей із людської та з дому пішли до Колокольцовки, до села за сім верст — стояти велику утреню.

Матінка того дня почувала себе погано — намучилась за тиждень. Батько сказав, що зараз же після вечері завалиться спати. Аркадій Іванович, що всі ці дні дожидав листа з Самари і не дїждався, сидів, замкнувшись, у себе в кімнаті, похмурий, як ворон.

Микиті запропонували: якщо він хоче їхати до утрені, нехай розшукає Артема і скаже, щоб запрягали в двоколку кобилу Афродіту, вона кована на всі чотири ноги. Виїхати треба завидна і спинитись у старовинного приятеля Василя Микитовича, що держав у Колокольцовці бакалейну крамницю, Петра Петровича Дев'ятова. «До речі, в нього повен дїм дітей, а ти все сам та сам, це шкідливо», — сказала матінка.

О вечірній зорі Микита сів у двоколїсну таратайку біля ви-

сокого на зріст Артема, низько підперезаного новим поясом по дірявому сіряку. Артем сказав: «Но, любя, виручай!» — і стара, з провислою шиєю, широкозада Афродіта пішла підтюпцем.

Проїхали двір, поминули кузню, переїхали через яр у чорній воді по ступицю. Афродіта навіщось увесь час поглядала через голоблю назад, на Артема.

Синій вечір відбивався в калюжах, зашерхлих тонким льодком. Похрускували копита, струшувало таратайку. Артем сидів мовчки, похнюпивши довгий ніс, — думав про нещасливе кохання до Дуняші. Над тьмяною смугою заходу в зеленому небі теплилась чиста, мов крижинка, зоря.

ДІТИ ПЕТРА ПЕТРОВИЧА

Під стелею, ледве освітлюючи кімнату, в залізному кільці висіла лампа з прикрученим синім, смердючим вогником. На підлозі, на двох ситцьових перинах, від яких затишно пахло житлом і хлопчиками, лежали Микита і шість синів Петра Петровича — Володя, Коля, Льошка, Льонька-скиглій та двоє маленьких, — імена їхні знати було нецікаво.

Старші хлопчики півголосом розповідали історії, Льоньці-скиглієві перепало, — то за вухо викрутом, то за виски, щоб не скиглив. Маленькі спали, увіткнувшись носом у перину.

Сьома дитина Петра Петровича, Ганна, дівчинка, ровесниця Микити, — веснянкувата, з круглими, як у птиці, без усякого сміху, уважними очима і темненьким од веснянок носиком, нечутно коли-не-коли з'являлась із коридора в дверях кімнати. Тоді хто-небудь із хлопчиків говорив їй:

— Ганно, не лізь, — от я встану...

Ганна так само нечутно зникала. В домі було тихо.

Петро Петрович, як церковний староста, ще завидна пішов до церкви.

Марія Миронівна, жінка його, сказала дітям:

— Галасуйте, галасуйте, — всі потилиці вам поодбиваю...

І прилягла спочити перед утренею. Дітям також велено було лежати, не вовтузитись. Льошка, кругловидий, чубатий, без передніх зубів розповідав:

— Минулого великодня в підкучки грали, так я двісті яець награв. Їв, їв, потім живіт от — роздуло.

Ганна промовила за дверима, боячись, як би Микита не повірів Льощі:

— Неправдичка. Ви йому не вірте.

— Їй-богу, зараз устану, — погрозив Льошка.

За дверима стало тихо.

Володя, старший, смуглявий, кучерявий хлопчик, що сидів, підібгавши ноги, на перині, сказав Микиті:

— Завтра підемо на дзвіницю дзвонити. Я почну дзвонити — вся дзвіниця дрижить. Лівою рукою в дрібні дзвони — дир-

линь, дирлинь, — а цією рукою в здоровенний — бум. А в ньому — сто тисяч пудів.

— Неправдичка, — прошепотіли за дверима.

Володя швидко, так, що кучері одлетіли, обернувся:

— Ганно!

— А от папаша наш дуже сильний, — сказав він, — папаша може коня за передні ноги піднімати... Я ще, звісно, не можу, але зате, літо прийде, приїздить до нас, Микито, підемо на ставок. У нас ставок — шість верст. Я можу злізти на дерево, на самий вершок, і звідти сторч головою — у воду.

— А я можу, — сказав Льошка, — під водою зовсім не дихати і все бачу. Минулого літа — купались, у мене в голові черв'яки та блохи завелись та жуки — ось які...

— Неправдичка, — ледве чутно зітхнули за дверима.

— Ганно, за косу!..

— Противне яке дівчисько вродилось, — сказав Володя з досадою, — до нас безнастанно лізе, нудьга від неї страшна, потім матері жаліється, що її б'ють.

За дверима схлипнули. Третій хлопчик, Коля, лежачи на боці, підпершись кулаком, увесь час дивився на Микиту добрими, трохи сумними очима. Обличчя в нього було довге, смирне, з довгою відстанню від кінця носа до верхньої губи. Коли Микита обертався до нього, він посміхався очима.

— А ви плавати вмієте? — спитав у нього Микита.

Коля посміхнувся очима. Володя сказав зневажливо:

— Він у нас усе книжки читає. Він у нас літом на даху живе, в курені: на даху — курінь. Лежить і читає. Папаша його хоче до міста определити вчитися. А я піду по господарській лінії. А Льошка ще малий, нехай побігає. Нам горе от із цим, із скиглієм, — він смикнув Льоньку за півнячий чубок на маківці, — такий осоружний хлопчисько. Папаша каже — в нього глисти.

— Нічого це не в нього, а це в мене глисти страшенні, — сказав Льонька, — бо я лопухи їм і струки з акації їм, я можу головастиків їсти.

— Неправдичка, — знову простогнали за дверима.

— Ну, Ганно, тепер держись, — Льошка кинувся по перині до дверей, штовхнув маленького, який не прокидаючись, захникав. Але по коридору немов листя пролетіло, — Ганни, звичайно, і сліду нема, тільки віддалік рипнули двері. Льошка сказав, повертаючись:

— До матері сховалась. Однаково, не втече від мене: я їй повну голову реп'яхів наб'ю.

— Облиш її, Альошо, — промовив Коля, — ну, чого до неї причепився?

Тоді Альошка, Володя і навіть Льонька-скиглій накинуплись на нього:

— Як це ми до неї чіпляємось, вона до нас чіпляється. Піди

хоч за тисячу верст, озирнись, вона обов'язково позаду теліпається... І все їй не терпиться, — що неправду кажуть, роблять, що не велено...

Льошка сказав:

— Я раз цілий день у воді в очереті просидів, тільки щоб її не бачити, — всього п'явки з'їли.

Володя сказав:

— Сіли ми обідати, а вона зараз матері доводить; мамо, Володя мишу спіймав, вона в нього в кишені. А мені, може, ця миша дорожча за все.

Льонька-скиглій сказав:

— Завжди втупиться, дивиться на тебе, поки не заплачеш.

Жаліючись Микиті на Ганну, хлопчики зовсім забули, що велено було лежати тихо, помовчати перед утренею. Раптом здалеку зачувся густий загрозливий голос Марії Миронівни:

— Тишу разів мені вам повторювати...

Хлопчики зараз же принишкли. Потім, шепочучись, штовхаючись, почали взувати чоботи, надягли кожушки, обмотались шарфами та й побігли на вулицю.

Вийшла Марія Миронівна в новій плюшевій шубі та в шалі з розанами. Ганна, вкутана у велику хустку, держалась за руку матері.

Ніч була зоряна. Пахло землею та морозцем. Вздовж порядку темних хат, по хрумтливих калюжах з відбитими в них зірками йшли мовчки люди: баби, мужики, діти. Віддалік, на базарнім майдані, в темному небі виднівся золотий купол церкви. Попід нею в три яруси, один нижче од іншого, горіли каганці. По них перебігав вітрець і пестив вогники.

ТВЕРДІСТЬ ДУХУ

Після утрени повернулись додому до накритого столу, де в пасках звичайних та сирних, навіть на стіні, пришпилені до шпалерів, червоніли паперові розани. Попискувала на вікні, в клітці, канарка, потривожена світлом лампи. Петро Петрович у довгополому чорному сюртуку, посміюючись у татарські вусики, — така в нього була звичка, — налив усім по чарочці вишневої наливки. Діти колупали яйця, облизували ложки. Марія Миронівна, не скидаючи шалі, сиділа стомлена, — не могла навіть розговлятися, тільки й ждала, коли, нарешті, орава — так вона звала дітей — втихомириться.

Ледве тільки Микита ліг собі під синім вогником лампи на перині, вкрився смушковим кожушком, — у вухах його заспівали тонкі холоднуваті голоси: «Христос воскрес із мертвих, смертю смерть подолав...» І знову побачив білі дощані стіни, по яких текли сльози, світло безлічі свічок перед сусальними ризами і крізь синюваті клуби ладану, вгорі, під церковним, у золотих зорях, синім склепінням — голуба, що простер крила. За

гратчастими вікнами — ніч, а голоси співають, пахне овчиною, кумачем, вогні свічок відбиваються в тисячі очей, прочиняються західні двері, нахилиючись у дверях — ідуть корогви. Все, що зроблено за рік поганого, — все простилося в цю ніч. З веснянкуватим носиком, з двома голубими бантами на вухах, Ганна тягнеться до братів цілуватись...

Ранок першого дня був сіренький і теплий. Дзвонив благовіст у всі дзвони. Микита й діти Петра Петровича, навіть найменші, пішли до громадської комори на сухий вигін. Там було барвисто й гучно від народу. Хлопчаки гуляли в чижика, в чухи, іздили верхи один на одному. Біля стіни комори, на колодках, сиділи дівки у всяких барвистих хустках, у ситцьових нових, відстовбурчених платтях. У кожної в руці — хусточка з насінням, ізюмом, з яйцями. Лузають, лукаво поглядають і посміюються.

З краю, на колодках, простягнув штуковані чоботи, розкинувся, ні на кого не дивиться, хахаль Петька — Старостин, перебирає лади гармонії, та враз як розтягне її. — «Ех, що ти, що ти, що ти!»

Біля другої стіни сидить гурток, грають в орлянку, в кожного гравця в долоні стовпчиком семишники, троячки. Той, кому черга метати, б'є п'ятаком об землю, підшовою притопне в п'ятак, шваркне його, підніме й мече високо, — орел чи решітка?

Тут же на землю, на торішню траву, з-під якої лізе куряча сліпота, посідали дівки, грають у підкучки: ховають у купки половини по два яйця, половина купок порожня, — вгадуй.

Микита підійшов до підкучок і витяг з кишені яйце, але зараз же ззаду, біля самого вуха, Ганна, що взялась невідомо звідки, шепнула йому:

— Слухайте, ви з ними не грайте, вони вас обдурять, обіграють.

Ганна дивилась на Микиту круглими, без сміху, очима і моргнула веснянкуватим носиком. Микита пішов до хлопчиків, що грали в чухи, та Ганна знову взялась звідкілясь і куточком стуленого рота зашепотіла:

— З цими не грайте, вони вас обдурити хочуть, я чула.

Куди б Микита не пішов, — Ганна летіла за ним, як листок, і нашіптувала на вухо. Микита не розумів, — навіщо вона це робить. Йому було незручно й соромно, він бачив, як хлопчики вже починали посміюватись, поглядаючи на нього, один гукнув:

— З дівчиськом зв'язався!

Микита пішов до ставка, синього й холодного. Під глинястим урвищем ще лежав талий брудний сніг. Віддалік, над високими голими деревами гаю, кричали граки...

— Слухайте, знаєте що, — знову зашепотіла за спиною Ганна, — я знаю, де ховрашок живе, хочете, підемо його подивимось?

Микита, не обертаючись, сердито мотнув головою. Ганна знов зашепотіла:

— Йй-боженьки, хай мені очі повилезять, я вас не обманюю. Чому ви не хочете ховрашка подивитись?

— Не піду.

— Ну, хочете, — курячої сліпоти нарвемо і очі нею понатираємо, і нічого не буде видно.

— Не хочу.

— Значить, ви гратись зі мною не хочете?..

Ганна стулила губи, дивилась на ставок, на синю забрижену воду, вітрець віддував у неї збоку тугу косичку, гострий кінчик веснянкуватого носика її почервонів, очі набрякли слезами, вона кліпнула. І зараз Микита все зрозумів: Ганна бігала за ним цілий ранок тому, що в неї було те ж саме, що в нього з Лілею.

Микита швидко пішов до самого урвища. Коли б Ганна й зараз учепилась за ним, — він би стрибнув у ставок, так йому соромно й ніяково. Ні з ким, тільки з одною Лілею в нього могли бути ті дивні слова, особливі погляди та усміхи. А з іншою дівчинкою — це вже була зрада і сором.

— Це вам на мене хлопчачи наговорили, — сказала Ганна, — от уже мамоньці на всіх нажаліюсь... Сама буду гратись... Не дуже й треба... Я знаю, де одна річ лежить... І ця річ дуже інтерна...

Микита, не обертаючись, слухав, як бурчала Ганна, але не піддався. Серце його було непохитне.

ВЕСНА

На сонце не можна було тепер глянути, — пелехатими сліпучими потоками воно лилося з височини. По синьому-синьому небу пливли хмарини, наче купи снігу. Весняні вітерці пахнули свіжою травою й пташиними гніздами.

Перед будинком розпукувались великі бруньки на пухнастих тополях, проти сонечка стогнали кури. В садку, з розігрітої землі, проштрикуючи зеленими паростями догніваюче листя, лізла трава, увесь луг поїнявся білими та жовтими зірочками. Щоднини прибувало птиць у саду. Забігали поміж стовбурами чорні дрозди — мастаки ходити пішки. В липах завелась іволга, велика птиця, зелена з жовтою, як золото, підпушкою на крилах, — метушилась і свистіла медовим голосом.

Коли сонцю вставати, на всіх дахах і шпаківнях прокидались, заливались на різні голоси шпаки, хрипіли, насвистували то соловейком, та жайворонком, то якимись африканськими птицями, яких вони наслухались за зиму за морем, — пересміювались, фальшували страх як. Сіренькою хустинкою крізь прозорі берези пролетів дятел, сідаючи на стовбур, обертався, настовбурчував червоний чубок.

І от у неділю, сонячного ранку, у непросохлих від роси деревах, біля ставка закувала зозуля: печальним, самотнім, ніжним голосом благословила всіх, хто жив у саду, починаючи з черв'яків:

— Живіте, любіте, будьте щасливі, ку-ку! А я вже сама проживу, не при чому, ку-ку!..

Увесь сад слухав мовки зозулі. Сонечко, птиці, завжди з усього здивовані жаби, які сиділи на животі хто на стежці, хто на східцях балкону, — всі загадали долю. Зозуля відкувала, і ще веселіше засвістив увесь сад, зашелестів листям.

Одного разу Микита сидів на гребені канави, біля дороги і, підпершись, дивився, як по берегу верхнього ставка по рівному зеленому вигону ходить табун. Статечні мерини, опустили шиї, швидко рвали ще коротку траву, обмахувались хвостами; кобили повертали голови, поглядаючи — чи тут лошатко; лошата на довгих, слабких, товстих у колінах ногах бігали риссю круг матерів, боялись далеко відходити, раз по раз били матері під пах, пили молоко, відставляючи хвоста: добре було напитись молока в цей весняний день.

Кобили-трилітки, відбиваючись від табуна, хвицяли, вищали, гасали по вигону, брикаючись, мотаючи мордою, — яка починала валятись, а яка, вишкірившись, з іржанням, силкувалась ухопити зубами.

Дорогою, поминувши греблю, їхав на дрожках Василь Микитович в парусиновому пальті. Бороду йому віддувало набік, очі були весело примружені. На щоці — бризка грязюки, Побачивши Микиту, він натягнув віжки і сказав:

— Яка з табуна тобі найбільше до серця?

— А що?

— Без усякого «а що»!

Микита так само, як батько, примружився й показав пальцем на темнорудого меринка Клопика, — він йому вже давно припав до вподоби, насамперед за те, що кінь був гречний, лагідний, з напрочуд доброю мордою.

— Оцей.

— Ну й добре, нехай подобається.

Василь Микитович дуже примружив одне око, цмокнув, ворухнув віжками, і сильний жеребець легко поніс дрожки по вкоченій дорозі. Микита дивився вслід батькові: ні, ця розмова неспрбста.

ПІДНЯТТЯ ПРАПОРА

Микиту розбудили горобці. Він прокинувся й слухав, як медовим голосом, наче в дудку з водою свистить іволга. Вікно було відчинене, в кімнаті пахло травою та свіжістю, світло сонця затінене мокрим листям. Налетів вітрець, і на лутку впали краплі роси. Із саду зачувся голос Аркадія Івановича:

— Адміралє, чи скоро очі продерете?

— Встаю, — крикнув Микита і з хвилину ще полежав: до того було гарно, прокинувшись, слухати свистіння іволги, дивитися в вікно на мокре листя.

Сьогодні був день народження Микити, одинадцятьє травня, і призначено підняття прапора на ставку. Микита, не поспішаючи, — не хотілося, щоб хутко минав час, — одягся в нову сорочку з голубого з квіточками ситцю, в нові чортової шкіри штани, такі міцні, що ними можна було зачепитись за який завгодно сучок на дереві — витримують. Милуючися з самого себе, він вичистив зуби.

В ідальні на сніжній свіжій скатертині стояв великий букет конвалій, вся кімната була сповнена їхніми пахощами. Матінка притягла Микиту і, забувши його адміральський чин, довго, немовби рік його не бачила, дивилась в обличчя й поцілувала. Батько розправив бороду, вирячив очі й відрапортував:

— Маю честь, ваше превосходительство, доповісти вам, що за відомостями грегоріанського календаря, так само як за обчисленнями астрономів цілої земної кулі, сьогодні вам поминуло десять років, у виконання чого маю вручити вам цього складаного ножа з дванадцятьма лезами, вельми придатного для морської справи, а також для того, щоб його загубити.

Після чаю пішли на ставок. Василь Микитович, особливим чином віддуваючи щоку, дуднів морський марш.

Матінка дуже з цього сміялась, — підбирала плаття, щоб не замочити поділ у росі. Позаду йшов Аркадій Іванович з веслами та багром на плечі.

На березі величезного з колінами ставка біля купальні вкопали жердину з яблуком на верхівці. На воді, відбиваючись зеленою та червоною смугами, стояв човен. В тіні його плавали жителі ставка — водяні жуки, личинки, дрібнєсенські пуголовки. Бігали по поверхні павучки з подушечками на лапках. На старих вербах із гнізд поглядали вниз грачихи.

Василь Микитович прив'язав до нижнього кінця мотузка особистий адміральський штандарт, — на зеленому полі червона, на задніх лапах жаба. Задуднівши в щоку, він прудко став перебирати мотузок, штандарт побіг по флагштоку і біля самого яблука розгорнувся. З гнізда та з гілок знялися граки, тривожно кричали.

Микита вступив у човна й сів до стерна. Аркадій Іванович узявся за весла. Човен осів, хитнувся, одійшов од берега й подався по дзеркальній воді ставка, де відбивались верби, зелені тіні попід ними, птиці, хмарини. Човен линув поміж небом та землею. Над головою в Микити з'явився стовп комариків, — вони метушилися і летіли за човном.

— Повний хід, самий повний! — кричав з берега Василь Микитович.

Матінка махала рукою й сміялась. Аркадій Іванович наліг на

вєсла, і з зелених, іще низьких комишів із кряканням, сполохані, напівльотом по воді побігли дві качки.

— На абордаж, жаб'ячий адмірал! Урррра! — закричав Василь Микитович.

ЖОВТУХИН

Жовтухин сидів на кущику трави, проти сонечка, в кутку поміж ганком та стіною будинку і з жахом поглядав на Микиту, що підходив до нього.

Голова в Жовтухина була закинута на спину, дзьоб із жовтою на всю довжину смугою лежав на товстому волі. Увесь Жовтухин настобурчився, підібрав під живіт ноги. Микита нагнувся до нього, він роззявив рота, щоб налякати хлопчика. Микита поклав його між долонями. Це був ще сіренький шпачок, — спробував, мабуть, вилетіти з гнізда, але не витримали невмілі крила, і він упав і забився в куточок, на притиснене до землі листя кульбаби.

У Жовтухина одчайдушно калатало серце: «Охнути не встигнеш, — думав він, — зараз злопають». Він сам знав добре, як треба лопати черв'яків, мух та гусінь.

Хлопчик підніс його до рота. Жовтухин закрив півкою чорні очі, серце застрибало під пір'ям. Але Микита тільки похукав йому на голову й поніс у будинок: значить був ситий і вирішив з'їсти Жовтухина трохи згодом.

Олександра Леонтіївна, побачивши шпачка, взяла його так само, як і Микита, в долоні й похукала на голівку:

— Зовсім іще маленький, бідолаха, — сказала вона, — який жовторотий, Жовтухин.

Шпачка посадили на лутку відчиненого в сад і запненого марлею вікна. Від кімнати вікно також до половини зависили марлею. Жовтухин зразу ж забився в куток, силкуючись показати, що дешево не продасть життя.

Зовні, за білим серпанком марлі, шелестіло листя, бились на кущі нікчемні горобці — злодії, кривдники. З другого боку, також через марлю, дивився Микита, очі в нього були великі, рухомі, не зрозумілі, зачаровуючі. «Пропав, пропав», — думав Жовтухин.

Але Микита так і не з'їв його до вечора, тільки напустив за марлю мух та черв'яків. «Відгодовують, — думав Жовтухин і скоса поглядав на червоного безокого черв'яка, — він, як змії, звивався перед самим носом. — Не стану його їсти, черв'як не справжній, обман».

Сонце сіло за листя. Сіре сонне світло заволокало очі, — все дужче чіплявся Жовтухин кігтками в підвіконня. От очі нічого вже не бачать. Затихають птиці в саду. Сонно, солодко пахне вогкістю і травою. Дедалі глибше поринає голова в пір'я. Настобурчившись сердито, — про всяк випадок, — Жовтухин хитнувся трохи вперед, потім на хвіст і заснув.

Розбудили його горобці — бешкетували, бились на бузковій гілці. В сіренькому світлі висіло мокре листя. Соладко, весело, з виласкуванням засвистів десь далеко шпак. «Сил нема — їсти хочеться, навіть нудить», — подумав Жовтухин і побачив черв'яка, що до половини заліз у щілинку лутки, підскочив до нього, дзьобнув у хвіст, витяг, проковтнув. «Нічого собі, черв'як смачний».

Світло ставало синіше. Заспівали птиці. І от крізь листя на Жовтухина впав теплий, яскравий промінь сонця. «Поживемо ще», — подумав Жовтухин і, підскочивши, дзьобнув муху, проковтнув.

В цей час пролунали кроки, підійшов Микита й просунув за марлю величезну руку; розтуливши пальці, висипав на підвіконня мух та черв'яків. Жовтухин від жаху забився в куток, розчепірів крила, дивився на руку, але вона звисла над його головою і сховалась за марлю, і на Жовтухина знову дивились чудні очі, засмоктуючи й виблискуючи.

Коли Микита пішов, Жовтухин заспокоївся й став думати: «Значить, він мене не з'їв, а міг. Значить, він птиць не їсть. Ну, тоді боятись нема чого».

Жовтухин ситно попоїв, почистив дзьобиком пір'я, пострибав уздовж лутки, дивлячись на горобців, наглядів одного старого, з драною потилицею, й почав його дражнити, крутити головою, пересвистувати: фюють, чилік-чилік, фюють. Горобець розсердився, розпушився і з роззявленим дзьобом кинувся до Жовтухина, — тицьнувся в марлю. «Що, дістав, ото ж-бо», — подумав Жовтухин і перевальцем заходив по лутці.

Потім знову з'явився Микита, просунув руку, на цей раз порожню, і надто близько підніс її. Жовтухин підстрибнув, з усієї сили дзьобнув його в палець, відскочив і приготувався до бійки. Але Микита тільки роззявив рота й закричав: ха-ха-ха!

Так минув день, — боятись було нічого, їжа гарна, але нуднувато. Жовтухин ледве діждався смерку й виспався за цю ніч з задоволенням. Вранці, попоївши, він став роззиратись, як би його вибратися з-за марлі. Обійшов усе віконце, але щілини ніде не було. Тоді він стрибнув до блюдечка й став пити, — набирав воду в носик, задирав голівку й ковтав, — по горлу котилась кулька.

День був довгий. Микита приносив черв'яків і чистив гусячим пером лутку. Потім лисий горобець здумав побитися з галкою, — і вона так його цюкнула, — він камінцем пірнув у листя дивився звідтіля наїжившись.

Прилетіла чогось сорока під саме нікно, тріщала, метушилась, трясла хвостом, нічого путнього не зробила.

Довго, ніжно співала вільшанка про гаряче сонячне світло, про медову конюшину, — Жовтухин навіть засумував, а в самого так і клекотіло в горлечку, хотілось заспівати, — але де, не на віконці ж, за сіткою!..

Він знову обійшов підвіконня і побачив страшенну тварину: вона йшла, скрадалась на м'яких коротких лапах, животом повзла по підлозі. Голова в неї була кругла, з рідкими вусами сторч, а зелені очі, вузькі зіниці горіли диявольською злістю. Жовтухин навіть присів, не ворушився.

Кіт Василь Васильович м'яко підстрибнув, вчепився довгими пазурами в край підвіконня — дивився крізь марлю на Жовтухина, роззявив рота... Господи... в роті, довші за дзьоб Жовтухина, жовтіли ікла... Кіт ударив короткою лапою, рвонув марлю... В Жовтухина тьохнуло серце, одвисли крила... Але в цей час — зовсім вчасно — з'явився Микита, схопив kota за одвіслу шкуру та й шбурнув до дверей. Василь Васильович ображено затявчав і втік, волочучи хвоста.

«Сильнішого за Микиту нема звіра», — думав після цього випадку Жовтухин і, коли знову підійшов Микита, — він дав себе погладити по голівці, хоча зі страху сів-таки на хвіст.

Скінчився й цей день. А вранці зовсім веселий Жовтухин знову пішов оглядати приміщення і зразу ж побачив дірку в тому місці, де кіт рвонув марлю пазурами. Жовтухин просунув туди голову, роздивився, виліз назовні, стрибнув у текуче легке повітря і, дрібно-дрібно тріпочучи крильцями, полетів над самою підлогою.

У дверях він піднявся і в другій кімнаті, біля круглого столу, побачив чотирьох людей. Вони їли, — брали руками великі шматки і клали їх у рот. Всі четверо обернули голови і, не ворушачись, дивились на Жовтухина. Він зрозумів, що треба спинитися в повітрі й завернути назад, але не міг зробити цього трудного на всьому льоту поворота, — упав на крило, перекинувся й сів за стіл, поміж вазочкою з варенням та сахарницею... І зараз же побачив перед собою Микиту. Тоді, не роздумуючи, Жовтухин скочив на вазочку, а з неї на плече Микиті та й сів, настовбурчився, навіть очі до половини прикрив плівками.

Одсидівшись у Микити на плечі, Жовтухин пурхнув під стелю, спіймав муху, посидів на фікусі в кутку, покружляв під люстрою і, зголоднівши, полетів до свого вікна, де були приготовані для нього свіжі черв'яки.

Надвечір Микита поставив на лутку дерев'яний будиночок з ганочком, дверцятами та двома віконечками. Жовтухину сподобалося, що всередині будиночка — темно, він стрибнув туди, перевернувся кілька разів і заснув.

А тої ж ночі, в комірчині, кіт Василь Васильович, замкнений під замком за спроби вчинити розбій, горлав хрипким нявчанням і не хотів навіть ловити мишею, — сидів біля дверей і нявчав так, що самому було неприємно.

Так у домі, крім kota і іжака, стала жити третя жива душа — Жовтухин. Він був дуже самостійний, розумний і вигадливий. Йому подобалося слухати, як розмовляють люди, і, коли вони сідали до столу, він дослухався, нагнувши голову, і про-

мовляв співучим голосом: «Саша», — і вклонявся. Олександра Леонтіївна запевняла, що він уклоняється саме їй. Побачивши Жовтухину, матінка завжди говорила йому: «Здрастуй, здрастуй, птичин сірий, енергійний і живий». Жовтухин зразу ж зіскакував матінці на шлейф плаття і їхав за нею дуже вдоволений.

Так він прожив до осені, виріс, вкрився чорним пір'ям, що вилискувало воронячим крилом, навчився добре говорити поросійському, майже цілий день жив у саду, але смерком неодмінно повертався в свій дім на підвіконні.

У серпні його зманили дикі шпаки в зграю, навчили літати, і, коли в саду стало обсіпатись листя, Жовтухин — ледве благословилось на світ — полетів собі з перелітними птахами за море, в Африку.

КЛОПИК

Весняні польові роботи закінчились, фруктовий сад перекопано й полито, — настав пустий час до Петрівки, до покосу. Робочих коней вигнали в табун, і вони ходили за ставком, на соковитих луках, де ранками стояв голубуватий туман, і величезні самотні осокори, здавалось, росли з млистого повітря, — висіли над землею.

При табуні за стаєнного був Мишко Коряшонок. Він їздив на високому козачому сідлі, встроївши в стремена босі ноги, завалювався й баламкав ліктями.

Скачучи по зеленому лузі за кобилкою, що відбилась від табуна, Мишко кричав: «азат!» — і ляскав батою, як із пістоleta. Потім, зіскочивши з розгнужаної коняки, яка, побрязкуючи вудилами, починала рвати траву, Мишко або сідав на гребені канави й стругав паличку, або, закасавши вище колін штани, заходив у ставок і з парної води витягав цибульки комишу та комишеве коріння, чорне та довге, як змії: цибульки були кисленькі та хрумтливі, а коріння — мучнисте й солодке. Якщо їх багато з'їсти, дуже починав боліти живіт.

Микита на цілий день ішов за ставок до Мишка Коряшонка й учився в нього їздити верхи.

Злізти в сідло було неважко, старий сивий, у гречку, мерин стояв смирно, лише підбивав себе в пузо задньою ногою, відганяючи гедзя. Але, сівши, взявши повід і пустивши сивого ряску, Микита починав хилитись то на правий бік, то на лівий. Коли ж сивий, пройшовши кроків з тридцять, зразу спинявся й занурював у траву губасту морду, Микита судорожно чіплявся за передню луку, а інколи й скочувався через шию під ноги сивому, до чого той ставився спокійно.

Мишко говорив:

— Ти не бійся, падати не боляче, шию тільки втягай, і руками збав тебе боже за землю хапатись, — падай клубком. Ось я тобі покажу, як без сідла, без вузди — скочив і лети.

Мишко побіг до неїжджених іще тріліток і, простягнувши руку, почав їх кликати:

— Хліба, хліба, хліба!..

До нього підійшла хлібниця, тонконога балувана кобила Зірка, карогніда в яблуках, нашорошила вушка і оксамитними губами шукала хліба. Мишко став чухати їй шию. Зірка закивала суворою голівкою — було приємно, і, щоб зробити Мишкові приємність, також стала хапати його зубами за плече.

Мишко огладив її, провів долонею вздовж атласної спини, — Зірка тривожно переступила, — він схопився за холку і стрибнув на неї. Здивована, розгнівана Зірка шарахнула вбік, замотала головою, брикнула, присіла, стала дибки і чимдуж поскакала вздовж табуна.

Мишко сидів на ній, мов кліщ. Тоді вона на всьому скаку спинилась і піддала задом, Мишко клубком покотився в траву. Повернувся він до Микити шкутильгаючи, витирив із пошкрябаної щоки кров.

— Просто в хмиз кинула проклятуша кобилка, — сказав він. — А ти так не можеш, у тобі жиру багато.

Микита промовчав. Подумав: «Голову зломаю, навчусь їздити краще від Мишка».

За обідом він розповів про Зірку, матінка розхвилювалась:

— Чуеш, — сказала вона, — я тебе прошу навіть близько не підходити до неїжджених коней, — і вона з благанням поглянула на Василя Микитовича. — Васю, підтримай хоч ти мене... Скінчиться тим, що він зламає собі руки й ноги...

— От і добре, — сказав на це Василь Микитович, — заборони йому їздити верхи, заборони ходити пішки, — адже також може носа розбити, — посади його в банку, обклади ватою, одправ у музей...

— Я так і знала, — відповіла матінка, — я знала, що цього літа мені ані години не буде спокою...

— Сашо, зрозумій, що хлопчикові десять років.

— Ах, усе одно!

— Пробач, будь ласка, але я зовсім не хочу, щоб із нього вийшов який-небудь нещасний Слюнтяй Макаронович.

— Так, але це не означає, що йому треба негайно ж дарувати Клопика.

— По-перше, на Клопика може їздити немовля.

— Він кований?

— Ні, я його звелів розкувати.

— Ах, коли так, робіть усе, що схочете, сідайте на скажених коней, ламайте собі голови! — У матінки налилися сльозами очі, вона швидко встала з-за столу й пішла в спальню.

Василь Микитович шпарко розгладив бороду на два боки, пожбурих серветку на стіл і пішов до матінки. Аркадій Іванович, що весь час сидів так, ніби ця розмова — його не стосується, поглянув на Микиту, поправив окуляри й промовив пошепки:

— Еге, брат, погане твоє діло.

— Аркадію Івановичу, скажіть мамі, що я не буду падати... Слово честі, що я...

— Терпіння, витримка й твердість характеру, — Аркадій Іванович спритно спіймав муху, яка вперто намагалася сісти йому на носа, — ці три якості важливі також для вміння добре їздити верхи...

В спальні тимчасом ішла гостра розмова. Голос батька гудів: «У його віці хлопчиська цілком самостійні...» — «Де, де вони самостійні?» — розпачливим голосом питала матінка. — «В Америці вони самостійні...» — «Це неправда...» — «А я тобі кажу, що в Америці десятилітній хлопчисько такий же самостійний, як от я, наприклад». — «Боже мій, але ми не в Америці...»

Цілий тиждень тривали розмови про самостійність. Матінка вже поступалась і з сумом поглядала на Микиту, як на приреченого на злам, надіялась тільки, що збереже він хоч голову.

Микита за цей тиждень старанно вчився за ставком верхової їзди, — Мишко його похваляв і показував молодецьку штуку — стрибати на коня з розгону, ззаду, як у чехарду.

— Вона тебе зроду брикнути не встигне, брикне, а ти вже в неї на холці.

Нарешті, за вранішнім чаем, на балконі, де красолі, що плелись по бечівках, кидали рухомі тіні на скатертину, на тарілки, на обличчя, матінка покликала до себе Микиту, поставила його перед собою й сказала печальним голосом:

— Ти знаєш, тобі вже десять років, і ти повинен бути самостійним, в твої роки інші хлопчики, цілком, цілком... — У неї затремтів голос, вона трохи нахмурилась на батька, — словом, папа правду каже, що ти вже не дитина! — Василь Микитович, опустивши очі, тарабанив пальцями по краю стола. — Завтра ми збираємося в гості до Чембулатової, і ти, якщо хочеш, можеш поїхати верхи на Клопику... Я тільки прошу, прошу тебе...

— Мамочко, чесне, розумієш, розчесне слово, зі мною нічого не станеться! — і Микита цілував матінку в очі, в щоки, в підборіддя, в запашні від ягід руки.

На завтра, після раннього обіду, Василь Микитович звелів Микиті взяти сідло, — англійське, з сірої замші, подароване на різдво, — говорив, ступаючи по траві до стаєнь:

— Ти повинен вивчитись чистити коня, загнуздувати, сідлати й після їзди виводити... Кінь повинен бути в пестошах, у чистоті, тоді ти — хороший кавалерист.

У розчиненім навстіж каретнику запрягали тройку в коляску. Кучер Сергій Іванович, у безрукавці, в малинових рукавах, але в простому картузі, — шапочку з перами він надягав тільки сідаючи на козла, — виправляв на припряжній наригтики й лаяв Артема, що допомагав йому:

— Куди ти їй під груди ремінь сунеш, неук. Адже це упряж виїзна. Покинь супоню, не торкайся! Тобі kota запрягати в кошик.

— Я безкінний.

— Ото-бо за тебе й дівки не йдуть, що ти — неук. Подай-но мені нові віжки.

Корінник Лорд Байрон, розтягнений на ремені в широких дверях, гриз вудила, тупав по дерев'яній підлозі і не боляче хапав зубами за плече Сергія Івановича, що виправляв йому чолку з-під цяцькованої вузди. В каретнику пахло широко, здоровим кінським потом та голубами. Коли тройку запрягли, Сергій Іванович з усміщечкою звернувся до Микити:

— Самі хочете сідлати?

Клопика вивели з конюшні. Микита з хвилюванням оглянув його.

Клопик був рудий, добре вичищений, курбатенький, дебелий меринок, у панчохах, з темним густим хвостом і темною ж гривою. Велика чолка закривала йому очі, і він мотав головою, весело поглядаючи з-за волосся. Вздовж спини в нього йшов чорний ремінець.

— Кінь добрий, — сказав Сергій Іванович і підніс йому відро з водою. Клопик випив і підняв морду, — вода текла в нього з сірих губ.

Микита взяв вузду і, як його вчили, завів вудила збоку в рота й загнуждав. Клопик похватав губами залізо. Микита наклав пітник, сіру з вензелем попону, поверх неї — сідло, і став зтягати підпруги, — діло було нелегке.

— Надимається, — сказав Сергій Іванович, — хитра тварина, пузо надимає, — і він лягнув долонею Клопика по животу: мерин видихнув повітря, Микита затягнув підпруги. Підійшов Василь Микитович і почав командувати:

— В ліву руку пбводи, заходь спереду коня, з лівого плеча. Сідай. Бери його в шенкелі. Не запускай ноги в стремено, не підвертай носки.

Микита сів, тремтячою ногою знайшов праве стремено, що втікало від нього, рушив, і Клопик риссю пішов просто в конюшню.

Василь Микитович закричав:

— Стій! Стій! Смикай за правий повід, роззяво!..

В конюшні, в холодку, Клопик зупинився. Микита, гарячий від сорому, зіскочив, узяв його за повід і повід до виходу, шепочучи хитрому меринові:

— Свиня, справжня свиня, дурень нещасний!..

Клопик весело кивав чолкою. Сергій Іванович сказав, підходячи:

— Сідайте, я його проведу. Мериночок який хитрющий. Не хочеться йому працювати, а хочеться в холодку стояти.

Нарешті Клопика вгамували, і Микита гарцював на ньому собачим галопом вздовж обори.

Сергій Іванович надяг шапочку з перами, обсіпані борошном рукавички, сів на козла й крикнув суворо:

— Пускай!

Артем, що держав за вуздечку Лорда Байрона, відскочив геть, і тройка, рвонувши та гупаючи по дошках, вилетіла з каретника, виблискуючи лаком та міддю коляски, кидаючи свіжими грудками з копит припряжних, заливаючись підібраними бубонцями, — обійшла по зеленому подвір'ю півколо й стала біля будинку.

З ганку зійшла Олександра Леонтіївна в білому платті і, розкриваючи білий зонтик, з тривогою дивилась на Микиту, що гарцював оддалік. Батько підсадив матінку в коляску, ускочив сам.

— Поганяй!

Сергій Іванович підняв віжки. Карогніді чудові звірі, просячись на тугих вудилах, легко понесли коляску, прогупали по місточку, припряжні пішли чвалом, завились. Лорд Байрон, знаючи, що все це — жарти, щулив вуха. Матінка щохвилини оглядалась. Микита, пригнувшись, покинувши повід, чимдуж наздоганяв тройку.

Він хотів хвацько пролетіти мимо, але Клопик зміркував, що це зайве, і, коли наздогнав коляску, то звернув на дорогу й пішов рессю, рівненько позаду коліс, у хмарі куряви. Ніякими силами його не можна було ні спинити, ні завернути вбік: усе це він вважав зайвим, — їхати, так їхати по дорозі, даремно не заводитись.

Матінка оглядалась, Микита трясся, міцно стуливши рота, напружено дивлячись поміж вуха коневі. Від куряви нудило, від Клопикової рисі перебовтався живіт.

— Хочеш у коляску?

Микита вперто замотав головою. Батько, засміявшись, сказав Сергієві Івановичу:

— Дай ходу!

Лорд Байрон нашорошив вуха й давай викидати залізними ногами, припряжні розстелились понад травою, Клопик перейшов у чвал, але коляска тікала, і він, розсердившись, скакав тепер, щосили — старався страх як.

Гидке відчуття рівної рисі минулось, Микита сидів легко й твердо, вітер свистів у вухах, обіч дороги ходили хвилями зелені хліба, невидимо в сонячному світлі співали простенькими голосами жайворонки... Це було майже так само гарно, як у Фенімора Купера.

Коляска пішла поволі. Микита наздогнав її і, охекуючись, радісно дивився на батька.

— Добре, Микито?

— Чудово... Клопик — прегарний кінь...

В КУПАЛЬНІ

Рано-вранці Василь Микитович, Аркадій Іванович та Микита йшли один за одним по стежці, у сизій од роси траві, на ставок — купатись.

Вранішній димок іще стояв у густих хащах саду. На поляні, над медовими жовтими волотями, над білими кашками метлялись легкими листочками метелики, летіла заклопотана бджола. В гушині саду туркотів дикий голуб, — заплющивши очі, надувши грудочки, печально, солодко туркотів про те, що точнісінько так само все це буде завжди, і минеться, й знову буде.

Пройшовши по довгих кладках, що хлюпали по воді, в дощану купальню, Василь Микитович роздягався в холодку на лавці, поляскував себе по волохатих грудях, по гладких боках, мружився на сліпучі відблиски води й говорив:

— Добре, чудово!

Його засмагле обличчя з блискучою бородою здавалось представленим до білого тіла. Від батька особливо гарно пахло здоров'ям. Коли на ногу чи на плече сідала муха, він дзвінко ляпав її долонею, і на тілі залишалась рожева пляма. Прохолонувши, батько брав запашне мило, дуже легке, що не тоне у воді, обережно сходив по слизьких від зеленої плісняви східцях у купальню, — вода була йому по груди, — і починав шпарко милити голову й бороду, пирскаючи й приговорюючи:

— Добре, чудово!

Вгорі, над купальнею, в сонячному синьому світлі стояли мушки. Залетіла бабка, тріпочучи дивилась смарагдовими виряченими очима на змилену голову Василя Микитовича й відлітала боком. Аркадій Іванович у цей час похапцем і соромливо роздягався, підбираючи довгі пальці на ногах, трохи кривуватих, одчиняв зовнішні двері купальні, озирався, — чи не бачить його хто-небудь з берега, — басом говорив: «Ну-с, хорошо-с», — і кидався животом у ставок. Вода з плюскотінням розступалась, злітали з верб налякані граки, а він плив сажнівками, вихляв під синюватою водою худим рудоволосим тілом.

Запливши на середину ставка, Аркадій Іванович починав перекидатись, пірнав та ухкав, як водяне страховище: «Ух — брррр...»

Микита сидів калачиком на смолистій лавці й дожидався, коли батько скінчить митися. Василь Микитович клав на східці мило й віхтика, затуляв вуха й поринав тричі — мокре волосся його прилипало, борода одвисала клином, увесь вигляд ставав нещасний, — так це й називалось: «робити нещасного Басю».

— Ну, попливли, — казав він, вилізав на зовнішні кладки, важко кидався в ставок і плив по-жаб'ячому, поволі розводячи руками й ногами в прозорій воді.

Микита летів сторч у ставок і, наздогнавши батька, плив поряд з ним, дожидаючи, поки батько похвалить: за це літо

Микита ловко навчився плавати, купаючися з хлопчачками в Чагрі — умів боком і на спині, і стоячи, і колесом попід водою. Батько говорив пошепки:

— Аркадія топити.

Вони розділялися й пливли з двох боків до Аркадія Івановича, що через короткозорість не помічав оточення. Підпливши, вони кидалися на нього сажнівками. Аркадій Іванович, заревівши, починав метатись, висуваючись по пояс і пірнав. Його ловили за ноги, — над усе в світі він боявся лоскотів. Але спіймати його було нелегко, — найчастіше він тікав, і, коли Василь Микитович та Микита повертались до купальні. Аркадій Іванович уже сидів на лавці в білизні та в окулярах і говорив з образливим реготом:

— Плавати, плавати треба вчитись, панове!

Повертаючися з ставка, звичайно зустрічали Олександрю Леонтівну в білому чепчику та в волохатім халаті. Матінка, мружачи очі проти сонця, посміхалась і говорила:

— Чай приготовано в саду, під липою. Сідайте, не ждїть мене, — булочки прохолонуть.

СТРІЛКА БАРОМЕТРА

Василь Микитович от уже кілька днів стукотів нігтями по барометру й пошепки чортыхався, — стрілка стояла: «сухо, дуже сухо». За два тижні не впало ні краплі дощу, а хлібам пора була зріти. Земля порепалась, від спеки вицвіло небо, і далеко, над обрієм, висіла імла, схожа на куряву од череди. Погоріли луки, потьмяніли, стали скручуватись листки на деревах, і скільки Василь Микитович не стукотів у скло барометра, стрілка вперто показувала: «сухо, дуже сухо».

Збираючись біля столу, домашні не жартували, як колись, — обличчя в батька і в матінки були заклопотані; Аркадій Іванович також мовчав, дивився в тарілку і коли-не-коли поправляв окуляри, намагаючись приховати цим стримане зітхання. Але в нього була своя причина: Васа Нилівна, міська вчителька, яка обіцяла приїхати погостювати в Сосновку, написала, що «прикована до ліжка хворої матері» і сподівається побачитися з Аркадієм Івановичем тільки восени в Самарі.

Микита так і уявляв собі цю Васу Нилівну: сидить довга похмура жінка в сірій кофтинці, із шнурком від годинника, і одна нога її прикована ланцюгом до нижки ліжка. Особливо в ці тьмяні від сухої імли, душні дні тоскно було уявляти собі міську вчительку, що сидить біля голої стіни, біля залізного ліжка.

В час обїду Василь Микитович, вистукуючи пальцями полечку об край тарілки, сказав:

— Якщо завтра не буде дощу, — врожай загинув.

Матінка зараз же опустила голову. Чути було, як немов у

маячінні дзвеніла муха у величезному вікні, в тому місці, де нагорі напівкруглі подвійні шибки, ніколи не протирані, були засновані павутинням. Скляні двері на балкон були зачинені, щоб із саду не віяло жаром.

— Невже знову — голодний рік, — промовила матінка, — боже, який жах!

— Та ось так: сиди й чекай страти, — батько підійшов до вікна й дивився на небо, засунувши руки в кишені чесучевих штанів, — ще один день цього окаянного пекла, і — ось тобі голодна зима, тиф, гине худоба, мруть діти... Не можу збагнути!

Обід закінчився в мовчанні. Батько пішов спати. Матінку покликали на кухню, — рахувати білизну. Аркадій Іванович, щоб уже зовсім стало погано на душі, подався один гуляти в розпечений степ.

У кімнатах, у полуденній зловісній тиші, тільки дзвеніли мухи, всі речі були немовби вкриті пилом. Микита не знав, куди подітись. Пішов на ганок. Під імлістим, але якимось особливо сліпучим білим світлом сонця широке подвір'я було пустинне й тихе, — все заснуло, завмерло. Від тиші, від спеки дзвеніло в голові.

Микита пішов у сад, але й там не було життя. Продзижчала сонна бджола. Непорушно висіло запорошене листя, мов бляшане. На ставку, врізаний у тьмяну воду, стояв човен, граки засиділи його білими плямами.

Микита побрів додому й приліг на диванчику, що тхнув мишами. Посеред зали стояв оголений від скатертини, з безліччю гидких тонких ніжок обідній стіл. Нічого в світі не було нуднішого за цей стіл. Віддалік на кухні неголосно співала куховарка, — чистить, либонь, товченою цеглою ножі та й вие, вие півголосом од смертної нудьги.

Але от у напіврозчиненому вікні, на лутці з'явився Жовтухін, дзьоб у нього розкритий, — до того жарко. Подіхавши, він пролетів над столом і сів Микиті на плече. Покрутив головою, зазирнув у очі й кліював у скроню, в те місце, де в Микити була чорненька рбдимка, мов зернятко, — ущипнув і знову зазирнув у очі.

— Одчепись, будь ласка, забирайся, — сказав йому Микита й ліниво підвівся, налив шпаківі водиці в блюдечко.

Жовтухін напився, стрибнув у блюдечко, викупався, розхлюпав усю воду, повеселішав і полетів шукати місця, де б обтруситись, почиститись, і сів на карнизик дерев'яного футляра барометра.

— Фюїть, — ніжним голосом сказав Жовтухін, — фюїть, бурря.

— Що ти кажеш? — спитав Микита й підійшов до барометра. Жовтухін кланявся, сидячи на карнизіку, опускав крила, бурмотів щось по птичому й по-російському. І в цю хвилину

Микита побачив, що синя стрілка на циферблаті, далеко віддалившись від золотої стрілки, дрижить поміж «перемінно» та «бурею».

Микита затарабанив пальцями в скло, — стрілка ще пересунулась на ділення до «бури». Микита побіг у бібліотеку, де спав батько. Постукав. Сонний, жмаканий голос батька спитав поспіхом:

— Га, що? що таке?..

— Папо, піди поглянь на барометр...

— Не заважай, Микито, я сплю.

— Поглянь, що з барометром робиться, папо!..

В бібліотеці було тихо — очевидно, батько ніяк не міг прокинутись. Нарешті зачалапали його босі ноги, клацнув ключ, і в напіврозчинені двері просунулася скуйовджена борода:

— Навіщо мене розбудив?.. Що сталося?..

— Барометр показує бурю.

— Брешеш! — зляканим шепотом промовив батько й побіг у залу, і зараз же звідти закричав на весь дім:

— Сашо, Сашо, буря!.. Ура!.. Врятовані!

Млість і спека посилювались. Замовкли птиці, мухи осовіли на вікнах. Надвечір низьке сонце сховалось у розпеченій імлі. Смерклося швидко. Було зовсім темно — жодної зірки. Стрілка барометра твердо вказувала — «буря». Всі домашні зібралися й сиділи біля круглого сороканогого столу. Говорили пошепки, оглядались на розчинені в невидимий сад балконні двері.

І от у мертвотній тиші першими глухо та важно зашуміли верби на ставку, долинули злякані крики граків. Батько пішов на балкон, у темряву. Шум дедалі дужчав, ставав урочистіший, і нарешті сильним поривом вітру прим'яло акації біля балкону, війнуло пахучим духом у двері, внесло кілька сухих листків, моргнув огонь у матовій кулі лампи, і вітер, налетівши, засвітив, завив у димарях та в кутках будинку. Десь бухнуло вікно, задзвеніли розбиті шибки. Увесь садок тепер шумів, рипіли стовбури, хиталось невидиме верховіття. З'явився з балкону скуйовджений Василь Микитович, рот його був розкритий, очі розширені. І от — біло-синім сліпучим світлом розкрилась ніч, на мить чорними обрисами з'явилися низько нахилені дерева. І — знову тьма. І гримнуло, завалилося все небо. За шумом ніхто не почув, як упали й потекли краплі дощу по шибках. Линув дощ, — сильний, щедрий, потоком. Матінка стала в балконних дверях, — очі її були повні сліз. Пахощі вологи, прілі, дощу й трави сповнили залу.

ЛИСТ

Микита зіскочив з сідла, прив'язав Клопика до цвяха біля смугастого стовпа й увійшов до поштового відділу в селі Утевці на базарному майдані.

За відкритою загородкою сидів кудлатий, з опухлим обличчям, поштмейстер і палив на свічці сургуч. Увесь стіл у нього був залапаний сургучем та чорнилом, затрушений тютюновим попелом. Накапавши на конверт купу палаючого сургучу, він схопив волосатою рукою печать і стукнув нею так, немов бажав проломити череп відправникові. Потім поліз у шухляду стола, витяг марку, висолопив великий язик, лизнув, наклеїв, з відразою сплюнув і вже тільки тоді скоса поглянув заплавленими очима на Микиту.

Поштмейстера цього звали Іван Іванович Ландишев. У нього був звичай читати всі газети й журнали: читав од палітурки до палітурки і, поки не прочитає — ні за що не видасть. Не раз на нього жалілись у Самару, але він тільки ще гірше сердився, а читання не припиняв. Шість разів на рік він запивав, і тоді в поштовий відділ боялись навіть заходити. В ці дні поштмейстер висувався у віконечко й кричав на весь майдан: «Душу мою з'їли, окаянні!»

— Мене папа прислав по пошту, — сказав Микита.

Поштмейстер нічого не відповів, знову розпалив сургуч, але, ляпнувши собі на руку, скочив, заричав і сів знову.

— Звідки я повинен знати — хто такий папа? — проговорив він з крайньою недобррозичливістю. — Тут кожен — папа, тут усі — папи...

— Що ви кажете?

— Що у вас тисяча пап — кажу, — поштмейстер навіть сплюнув під стіл, — прізвище, прізвище, питаю, в цього папи яке? — Він шпурнув сургуч і тільки після відповіді Микити витяг зі столу пачку листів.

Микита поклав їх у сумку, спитав несміливо:

— А журналів, газет хіба нема?

Поштмейстер почав надиматись. Микита, не дожидajući відповіді, зник за дверима.

Біля поштового стовпа Клопик тупав ногою і обмахував себе хвостом, — так його обліпили мухи. Два маленькі, перемазані квасною гущею хлопчики, з льяним волоссям, дивились на коня.

— Відступіться! — гукнув їм Микита, сідаючи в сідло. Один із хлопчиків сів у пил, другий обернувся й побіг. У віконечко було видно, як у руці в поштмейстера знову палав сургуч.

Виїхавши з села в степ, золотавожовтий і гарячий од стиглих хлібів, пустивши Клопика йти вільним кроком, Микита розкрив сумку й переглянув пошту.

Один із листів був маленький, у світлолілового конвертику, надписаний великими літерами: «Передати Микиті». Лист був на мереживному папірці. Моргаючи від хвилювання, Микита прочитав:

«Любий Микито, я вас зовсім не забула. Я вас дуже люблю. Ми живемо на дачі. І наша дача дуже гарненька. Хоч Віктор

дуже пристає, не дає мені жити. Він одбіг у мами від рук. Йому в третій раз обстригли машинкою волосся, і він ходить увесь пошкрябаний. Я гуляю сама в нашому саду. У нас є гойдалка і навіть яблука, які ще не достигли. А пам'ятаєте про чарівний ліс? Приїздіть восени до нас у Самару. Ваш перстень я ще не загубила. До побачення. Ліля».

Кілька разів перечитав Микита цей дивний лист. Із нього повіяло раптом чарівністю минулих різдвяних днів. Засвітилися свічки. Погойдуючись тінню на стіні, з'явився великий бант над уважними синіми очима дівчинки, зашаруділи ялинкові ланцюжки, заіскрилося місячне світло в замерзлих шибках. Примарним світлом були залляті снігові дахи, білі дерева, снігові поля... Під лампою, біля круглого стола знов сиділа Ліля, спершись на кулачок... Чаклунство!..

Микита звівся на стременах, змахнув батогом, — Клопик від несподіванки шарахнув убік і поскакав собачим галопом. Віковічно засвістав вітер у вухах. Над широким степом, над стиглими де-не-де вже зжатими хлібами, високо над глиняним урвищем річки плавав орел. У лощині, біля солончакового озерця кричали чайки — жалібно, пустинно.

«Скачи, скачи, скачи! — думав Микита. Серце його радісно, сильно билось. — Свисти, свисти, вітре!.. Лети, лети, птице орел!.. Кричи, кричи, чайко, — я щасливіший од тебе. Вітер та я, вітер та я!..»

ЯРМАРОК У ПЕСТРАВЦІ

Третій день Василь Микитович і матінка сварились: батькові дуже хотілось поїхати на ярмарок у Пестравку, а матінка була рішуче проти цієї поїздки:

— В Пестравці чудово, мій друже, й без тебе обійдуться.

— Дивно, — відповів батько, захвачуючи всією жменею бороду, кусаючи її та низуючи плечем, — це дуже дивно!

— Ну, нехай, мій друже, тобі дивно.

— Ні, це дуже дивно!

— А я ще раз повторюю, — казала матінка, — що нам нові коні не потрібні: слава богу, виїзних — повна стайня.

— Зрозумій, нарешті, що я їду, щоб продати цю проклятушу кобилу Заремку.

— Неварто, Заремка — чудова кобила.

— Що ти мені кажеш! — батько розставляв ноги й витріщав очі. — Заремка кусається й хвицає задом.

— Ні, — твердо відповіла матінка, — Заремка не кусається й не хвицає задом.

— Коли так, — батько навіть розшаркувався, — я прямо заявляю: або ця проклятуша кобила в господарстві, або я!

Зрештою матінка, як і догадувався Микита, — вибрала батька. Суперечка скінчилась замиренням і поступками: кобилу ви-

рішили продати, а батько дав слово честі «не тратити шалені гроші на ярмарку».

Щоб не тратити гроші, Василь Микитович придумав послати в Пестравку два вози яблук — падалиці, — і продати їх на вагу. Микита відпросився їхати на возах разом із Мишком Коряшонком.

Зранку почались перепони. Виявилось, що коні були не готові, і Мишко Коряшонок подався на припряжній у табун, що ледве виднів на димуючій вранішньою парою низині за ставками. Потім, коли зі стайні вивели руду в панчохах Заремку й почали чистити її скреблом, кобила схопила зубами Сергія Івановича, — мало не загризла. Батько побачив це з вікна і в нічній білизні побіг до стайні:

— Ага, кусається!.. Що, говорив я вам, чорти окаянні!..

Заремка стала задкувати, сідати, тягла Сергія Івановича за недоуздок, завищала, вирвалася і, опустивши морду, хвицяючи так, що грудки з копит її полетіли вище від каретника, поскакала до табуна. Потім пропав Артем, який мав їхати з возами. Кинулись шукати — виявилось, що він іще з учорашнього вечора сидить при волосній хаті, в клопівні: настав час платити недоїмки, а їх у Артема набралось років за п'ять неплачених, і тому, де б він не перебував, начальство брало його та й укидало в клопівню, поки його хто-небудь не викупить.

Василь Микитович послав до старости верхівця. Артема випустили на поруки, і він з'явився запрягати вози дуже веселий. Вози запрягли, до заднього — в розп'ялах прив'язали Заремку. Микита і Мишко Коряшонок сіли на переднього воза, Артем замахав кінцями віжок, вози рушили... «Чокушка, чокушка!» — навмисно, для сміху, закричав Сергій Іванович, показуючи на колесо. Артем зліз, оглянув, — заколєсники були в порядку. Почухався, покачав головою... Нарешті виїхали.

Іхати було дуже славно. Повівав вітрець, що пах полинем та пшеничною соломою, погойдував на межі високі лопухи. З ожередів, що стояли куди сягало око на рівному степу, здіймався яструб і повільно злітав у небо. Вдалечині синів димок — це біля плугатарської будки варили кашу.

Доїхавши до стану — будиночка на колесах, Артем спинив коня, і він і хлопчики пішли до діжки пити ставкову, повну інфузорій воду, що тхнула діжкою. Древній дідок, що варив плугатарям кашу, підійшов до возів, поклав руку на зав'язку воза й сказав, трясучи непокритою головою:

— Яблучка продавать везете? — Микита подав йому яблуко. — Ні, юнкере, мені жувати нічим.

Від'їхавши од стану, зустріли чотири цабани; за биками, що погойдувалися в ярмах, сунули перекинені вгору лемешами плуги, йшли кудлаті, в заскорузлих сорочках плугатарі — їсти кашу. Артем знову спинився й довго розпитував — який буде поворот на Пестравку.

До полудня вітер стих, і вдалині краєм степу заходили хвилі жару. Вдвляючиись, Микита розрізняв у цій хвилястій синяві то пливучий будинок, то дерево, що висіло над землею, то корабель без щогл. Вози йшли. Сюрчали коники. І от по степу зачулось рівне заливне дзеленькання. Заремка застрибала бочком у припоні, заіржала дзвінко. Артем обернувся й сказав, підморгнувши:

— Наш курить!

Скоро мимо возів пролетіла тройка з увалистою рисою Лорда Байрона, що задирав морду, з вислозадими припряженими, що гризли землю від злості. В колясці сидів батько в чесучевій піддьовці, взявшись в боки; борода його летіла на два боки за вітром; повівши веселими очима, він гукнув Микиті:

— Хочеш до мене? — І тройка помчала далі.

Нарешті з-за краю степу почали здійматись два куполи білої церкви, журавлі колодязів, верховіття нечастих верб, димки, дахи, і за степовою, глинясто-жовтавою рікою, що виблискувала проти сонця, відкрилося все село Пестравка, а за ним на вигоні — парусинові ятки й темні плями табунів.

Вози рисою проїхали по хисткому, над самою водою мосту, поминули церковний майдан, де в рожевому будинку, в крайньому віконці, грав товстий піп на скрипці, завернули по вигону до яток і стали біля гончарного ряду.

Микита стояв на возі й бачив: ось зарослий від самих очей чорною бородою циган, у розхристаному на голих грудях синьому каптані з срібними гудзиками, дивиться в зуби хворій конячинці, а хирлявий мужичок, її хазяїн, з подивом дивиться на цигана. Ось хитрий дідок умовляє перелякану бабу купити горщик, розмальований травками, — стукає по ньому нігтем. «Та мені, батецько, горщик не такий потрібен», — каже баба. — «Ти, красунько, такого горщика обшукай цілий світ — не знайдеш». Ось п'яний мужик сердиться біля козуба з яйцями й кричить: «Яке це яйце? Хіба це яйце, — це яйце шупле. От у нас у Колдибані — яйце, у нас в Колдибані кури по шию в зерні ходять». Ось ідуть дівчата в рожевих, у жовтих кофтах, у барвистих хустках і звертають до парусинових яток, де, перегинаючись через прилавки, кричать продавці, хапають перехожих: «До нас, до нас, у нас купували...» Курява, крик, кінське іржання над ярмарком. Свистять глиняні свистунчики. Всюди стирчать підняті голоблі возів. Ось, плутаючи ногами, штовхаючись, іде хлопець у розірваній на плечі голубій сорочці та й розтягає з усєї сили гармонь: «Гей, Дуня, Дуня, Дуня!..»

Артем одпріг коней і став розшпилювати вози. В цей час до нього підійшов чоловік у військовому сюртуці, з шаблею на ремінній портупеї, поглянув на Артема й похитав головою. Артем також на нього поглянув і скинув шапку.

— Ось ти мені коли попався, волоцюго, — сказав вусатий чоловік, — безумовно я тебе згнуо тепер.

— Воля ваша, — відповів Артем.

Вусатий чоловік узяв його під лікоть і потягнув. Услід їм засміявся хитрий дідок, що продавав горщики. Мишко Коряшенок заклопотано зашепотів Микиті:

— Збігай, знайди батька, скажи — Артема урядник до клопівні взяв, а я вози постережу.

Микита вибрався з юрмища й побіг по втоптаному ковило-вому полю до кінських загонів, де він іще здалеку побачив батькову коляску. Батько, дуже веселий, стояв біля одного з загонів, заклавши руки в кишні піддъовки. Микита почав був розповідати про пригоду з Артемом, але Василь Микитович зразу ж перебив:

— Бачиш гнідого жеребчика?.. Ах, жеребчик, ах, шельма!..

По загону поміж кіньми ходили три башкири в виляючих стьобаних халатах та вухастих шапках і намагались арканом зловити рудого прудкого жеребчика. Але він, прищулюючи вуха, показуючи зуби, шарахав, вивертаясь від аркана і то кидався в гущу табуна, то вибігав на просторе місце. Раптом він опустився на коліна, проліз попід жердиною загороди, трохи підняв її, скочив уже по той бік і веселим галопом помчав у ковиловий степ, віддуваючи гриву та хвіст за вітром. Батько навіть затупотів ногами від задоволення.

Башкири перевалюючись клишаво, побігли до верхових коней, кудлатих та низькорослих, легко скочили на високі сідла і поскакали — двоє навздогін за жеребчиком, третій — з арканом, наперейми йому. Жеребчик став крутитись по полю, і щоразу наперейми йому вискакував башкир, вицавшивши по-звіринному. Жеребчик заметався, і тут-то йому накинули аркан на шию. Він став дибки, але його з боків стали шмагати батогами, давити арканом. Жеребчик захитався і впав. Його привели в загін, тремтячого, в милі. Зморщений старий башкир мішком скотився з сідла й підійшов до Василя Микитовича:

— Купи жеребця, бачка.

Батько засміявся й пішов до іншого загону. Микита знову почав розповідати про Артема.

— От досада, — вигукнув батько, — і справді, що мені з цим беззем робити? От що, — візьми двогривенний, купи калача, риби якої-небудь і дожидай мене на возах... А Заремку я, знаєш, продав Медведєву, — недорого, зате без клопоту. Іди, я зараз прийду.

Але «зараз» виявилось дуже довгим часом. Велике блідо-оранжове сонце звисло над краєм степу, золотавий пил знявся над ярмарком. Задзвонили до вечірні. І тільки тоді з'явився батько. Обличчя в нього було ніякове:

— Цілком випадково купив партію верблюдів, — сказав він,

не дивлячись Микиті в очі, — страшенно недорого... А що, по кобилу ще не присилали? Дивно. Ну, а яблук ви багато продали? На шістдесят п'ять копійок? Дивно. Так ось що: чорт із ними, з цими яблучками, — я Медведеву сказав, що продаю їх йому на придачу до кобили... Ходім виручати Артема...

Василь Микитович обняв Микиту за плечі й повів його по принишклому ярмарку, поміж возами, що від них у присмерку пахло сіном, дьогтем та хлібом. Десь чути було пісню з високим танучим у степу підголоском. Иржав кінь.

— А знаєш, — батько спинився, очі йому лукаво блиснули, — перепаде мені дома на горіхи... Ну, та нічого. Завтра підемо трійку одну дивитись — сірі, в яблуках... Однаково — один одвіт...

НА ВОЗІ

Вечері, на возі свіжої пшеничної соломи, Микита повертався з молотьби. Вузький пруг заходу, тьмяного й по-осінньому багряного, догоряв над степом, над стародавніми курганами — слідами кочовників, що пройшли тут в незапам'ятні часи.

В присмерку на пустинних вижатих полях виднілися борозни ріллі. Подекуди при самій землі червонів вогник багаття стану плугатарів, і віяло гіркуватим димком. Порипував, погойдувався віз. Микита лежав на спині, заплющивши очі. Втома солодко гуділа в усьому тілі. Він напівсонно пригадував цей день...

...Чотири пари сильних кобил ходять у крузі молотарського приводу. Посередині, на шкворені, на сидінні поволі кружляє Мишко Коряшонок, покрикує, поляскує батогом.

З дерев'яного маховика, хлопаючи, тікає безконечний ремінь до червоної, великої, як будинок, молотарки, що несамовито трясеться соломотрясами та решетами. Вие, западаючи, ухає, люто реве барабан, далеко чутний у степу, — жере порозв'язувані снопи, жене в курні надра молотарки солому та зерно. Завдає сам Василь Микитович, у глухих окулярах, рукавицях по лікоть, у прилиплій до мокрої спини сорочці, — увесь закурений, з бородою повною полови, з чорним ротом. Під'їздять рипучі вози із снопами. Розставляючи ноги, біжить за возаркою хлопець, захопивши величезний ворох соломи, стає на дошку й риссю тягне солому до ожередів. Старі мужики мечуть ожереди довгими дерев'яними вилами. Кінчаються турботи, труди й тривоги цілого року. Цілий день лунають пісні, шуткуються жарти. Артема, що кидав з возів снопи на поміст молотарки, дівки зловили поміж возами, залоскотали, — він боявся лоскоту, — зваливши, напхали попід одежу полови. Ото було сміху!..

...Микита розплющив очі. Погойдувався, порипував віз. У степу було тепер зовсім темно. Все небо всіяне серпневими сузір'ями. Бездонне небо вигравало, немовби по зоряному пилу йшов вітрець. Розіслався світним туманом Чумацький шлях. На

возі, мов у колиці, Микита плив під зорями, спокійно дивився на далекі світи.

«Все це — мое, — думав він, — коли-небудь сяду на повітряний корабель та й полечу...» І він став уявляти летючий корабель із крилами, як у кажана, чорну пустиню неба й наближення блакитного берега невідомої планети, — сріблясті гори, чудесні озера, обриси замків і фігури, що летять над водою в хмарах, — які бувають в західному пружі.

Віз почав спускатись під гірку. Забрехали віддалік собаки. Війнуло вогкістю з ставків. В'їхали на подвір'я. Тепле затишне світло ляглося з вікон будинку, з ідальні.

ВІД'ІЗД

Прийшла осінь, земля клонилась на спочинок. Пізне сонце вставало, не гріючи, старе, — йому вже діла не було до землі. Одлетіли птиці. Спустів сад, обсіпалось листя. Із ставка витягли човна, — поклали в сарай догори днищем.

Ранками тепер, у тих місцях, де падали тіні від дахів, трава була сива, пририта інеем. По інєю, по осінньо-зеленій траві походжали гуси на став, — гуси розжиріли, перевалювались, мов грудки снігу. Дванадцяттеро дівчат із села шаткували капусту в великій колоді біля людської, — співали пісень, стукали сікачами на весь двір. З погрібняка, де збивали масло, прибігала Дуняша, гризла качани, — ще більше розхорошілась за осінь, так і спалахувала рум'янцем, і всі знали, що бігає вона до людської не для того, щоб гризти качани та реготати з дівчатами, а для того, щоб її з віконця бачив молодий робітник Василь, також — кров з молока. Артем зовсім носа похнюпив — лагодив у людській хомути.

Матінка перебралась на зимову половину. В домі розпалили в печах. Іжак Ахілка натягав ганчірок та папірців під буфет і мав намір завалитися спати на цілу зиму. Аркадій Іванович пошвистував у себе в кімнаті. Микита бачив крізь щілину в дверях — Аркадій Іванович стоїть перед дзеркалом і, тримаючи себе за кінчик борідки, задумливо пошвистує: ясно — людина задумала одружитись.

Василь Микитович послав обоз із пшеницею до Самари і сам ввійшов наступного дня. Перед від'їздом у нього були довгі розмови з матінкою. Вона дожидала від нього листа.

Через тиждень Василь Микитович писав:

«Хліб я спродав, уяви — успішно, дорожче ніж Медведєв. Справа із спадщиною, як і треба було сподіватись, не посунулась ні на крок. А тому, само собою, напрошується друге рішення, проти якого ти так опиралась, люба Сашо. Не жити ж нам нарізно ще й цю зиму. Я раджу поспішити з від'їздом, бо навчання в гімназії вже почалось. Тільки як окремий виняток

Микиті дозволять тримати вступні іспити в другий клас. Між іншим, мені пропонують дві чудові китайські вази — це для нашої нової квартири; тільки страх, що ти розсердишся, стримує мене поки що від покупки».

Матінка вагалась недовго. Тривога за перебування в руках у Василя Микитовича великих грошей і, особливо, небезпека, що він купить нікому в світі не потрібні китайські вази, змусили Олександру Леонтіївну зібратись за три дні. Потрібні для міста меблі, великі скрині, бочонки з засолом та живність матінка відсилала обозом. А сама порожнем, на двох тройках, з Микитою, Аркадієм Івановичем та Василюю — куховаркою, виїхала вперед. День був сірий і вітряний. Довкола пустинна стерня та рілля. Матінка жаліла коней, їхала підтюпцем. В Колдибані заночували на заїжджому дворі. Другого дня, в обід, із-за плоского краю степу, з сірої імли звелись куполи церков, димарі парових млинів. Матінка мовчала: не любила міста, міського життя. Аркадій Іванович од нетерпіння покусував борідку. Довго їхали повз салотопні смердючі заводи, повз склади лісу, поминули брудну слободу з шинками та бакалійними крамницями, переїхали широкий міст, де ночами бешкетували слободські хлопці, гірчичники; ось понурі рублені комори на крутому березі річки Самарки, — стомлені коні зійшли на гору, і колеса загриміли по бруку. Чисто вдягнені перехожі з подивом озирались на заліплені грязюкою екіпажі. Микиті стало здаватись, що обидві коляски незграбні й смішні, що коні — різномасні, сільські, — хоч би звернути з головної вулиці. Ось мимо, дуже цокаючи підковами, пролетіз вороний рисак, запряжений у лавкований шарбан...

— Сергію Івановичу, чого ви так їдете, швидше, — сказав Микита.

— І так доїдемо.

Сергій Іванович сидів статечно й суворо на кóзлах, придержуючи тройку підтюпцем. Нарешті звернули в бічну вулицю, проїхали повз пожежну каланчу, де біля хвіртки стояв мордатий хлопець у грецькому шоломі, і зупинились коло білого одноповерхового будинку з чавунним через увесь тротуар ганком. У віконці з'явилось радісне обличчя Василя Микитовича. Він замахав руками, щез і за хвилину сам одчинив парадні двері.

Микита вбіг у будинок першим. У невеликій обклеєній білим, зовсім порожній залі було світло, пахло олійною фарбою, на блискучій фарбованій підлозі біля стіни стояли дві китайські вази, схожі на вмивальні глечики. В кінці зали, в арці з білими колонками, що відбивалися в підлозі, з'явилась дівчинка в коричневому платтячку. Руки її були закладені під білий фартушок, жовті черевички також відбивалися в підлозі. Волосся було зачесане в косу, за вухами на потилиці чорний бант. Сині очі дивилися строго, навіть трохи примружились.

Це була Ліля. Микита стояв посеред зали, прилип до підлоги. Мабуть, Ліля дивилась на нього так само, як на головній вулиці перехожі дивились на сосновські тарантаси.

— Листа мого одержали? — спитала вона. Микита кивнув. — Де він? Оддайте зараз же.

Хоча листа при собі не було, Микита все-таки помацав у кишені. Ліля уважно й сердито дивилась йому в очі.

— Я хотів одповісти, але... — пробурмотів Микита.

— Де він?

— У чемодані.

— Якщо ви його сьогодні ж не віддасте, — поміж нами все скінчено... Я дуже шкодую, що написала вам... Тепер я вступила до першого класу гімназії.

Вона міцно стулила губи й стала навшпиньки. Тільки зараз Микита здогадався: адже він на ліловенького листа не відповів... Він проковтнув слину, одліпив ноги від дзеркальної підлоги... Ліля зараз же знову сховала руки під фартушок — носик у неї задерся. Від презирства довгі вії зовсім закрились.

— Простіть мені, — промовив Микита, — я страх як, страх як... Це все коні, жнива, молотьба, Мишко Коряшонок... — Він почервонів і опустил голову. Ліля мовчала. Він почув до себе відразу, немовби до коров'яного лайна. Але в цей час у передпокої загудів голос Ганни Аполлосівни, пролунали привітання, поцілунки, загупали важкі кроки кучерів, що вносили чемодани. Ліля сердито, швидко прошепотіла:

— Нас бачать... Ви неможливі... Наберіть веселого вигляду, може, я вам прошу на цей раз...

І вона побігла до передпокою. Звідтіль, по порожніх лунких кімнатах, задзвенів її тоненький голос:

— Здрастуйте, тьотю Сашо, з приїздом!

Так почався перший день нового життя. Замість спокійного, радісного сільського роздолля, — сім тіснуватих, не обжитих кімнат, за вікнами — ломовики, що гуркочуть по бружу, і заклопотані люди, що поспішають, одягнені всі, як земський лікар із Пестравки, Вериносов, біжать, затуляючи рота комірами од вітру, який несе папірці й куряву. Суєта, шум, схвильовані розмови. Навіть години йшли тут інакше, — летіли. Микита і Аркадій Іванович упоряджали Микитину кімнату, — розставляли меблі й книги, чіпляли завіски. Смерком прийшов Віктор, просто з гімназії, розповів, що п'ятикласники курять в убиральні і що учитель арифметики в них у класі приклеївся до стільця, вимазаного гумі-арабиком. Віктор був незалежний і неуважний. Випросив у Микити складаного ножа з дванадцятьма леза-зами й пішов «до одного товариша, — ти його не знаєш», — грати в пера.

Смерком Микита сидів біля вікна. Захід сонця за містом був усе той самий — сільський. Але Микита, як Жовтухин за

марлею, відчував себе спійманим бранцем, чужим — достоту Жовтухин. До кімнати ввійшов Аркадій Іванович, у пальті і в шапці, в руці він тримав чистий носовичок, що ширив пахощі одеколону.

— Я йду, повернусь години до дев'ятої.

— Ви куди йдете?

— Туди, де мене ще нема. — Він реготнув. — Що, брат, як тебе Ліля зустріла, — просто як вилами... Нічого, обтешешся. І навіть це почасти добре — сільського жирку спустити...

Він повернувся на каблучці і вийшов. За один день став зовсім іншою людиною.

Цієї ночі Микита бачив уві сні, немовби він у синьому мундирі з срібними гудзиками стоїть перед Лілею й каже сувороро:

— Ось ваш лист, візьміть.

Але на цих словах він прокидався і знову бачив, як іде по дзеркальній підлозі й говорить Лілі:

— Візьміть вашого листа.

У Лілі довгі вії підіймались і опускались, незалежний носик був гордий і чужий, але от-от і носик і все обличчя перестануть бути чужими й засміються...

Він прокидався, оглядався, — дивне світло вуличного ліхтаря лежало на стіні... І знов Микиті снилось те ж саме. Ніколи наяву він так не любив цю незрозумілу дівчинку...

Уранці матінка, Аркадій Іванович та Микита пішли до гімназії й розмовляли з директором, худим, сивим, суворим чоловіком, від якого пахло міддю. Через тиждень Микита витримав вступний іспит і вступив до другого класу.

1920.

ХЛІБ
(ОБОРОНА ЦАРИЦИНА)

Повість

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

I

Два тижні бушувала хуртовина, завиваючи в димарях, гуркочучи дахами, замітаючи місто, встилаючи на сотні верст навколо сніжну пустиню. Телеграфні проводи порвані. Поїзди не підходили. Трамваї стояли в парках.

Хуртовина вщухала. Над Петроградом світив, високо піднявшись угору, місяць з січневої імли. Час був не дуже пізній, але місто, здавалося, спало. Де-не-де, на перехрестях прямих і широких вулиць, білими клубами диміли вогнища. Біля вогню нерухомо сиділи озброєні люди, підперзані кулеметними стрічками, у вухатих шапках. Червонястий відсвіт лягав по кучугурах, на дзеркальні вітрини, що потріскалися від куль, на золоті літери перекошених вивісок.

Але місто не спало. Петроград жив у ці січневі ночі напружено, схвильовано, злобно, шалено.

Невським проспектом, звивистими стежками, попротоптуваними в пушистому снігу, що завертали в поперечні вулиці, проходив який-небудь бородатий пан, піднявши вкритий інеем комір. Озираючись праворуч, ліворуч, — стукав перснем у парадні двері, і одразу ж злякані голоси питали: «Хто? Хто?». Двері трохи відчинялись, пропускали його і знову зачинялись, грюкаючи запорами...

Чоловік входив у жарко натоплену залізною грубкою, захищену речами кімнату. Зів'яла дама, господиня з істеричними губами, підвівшись назустріч, вигокувала: «Нарешті! Розкажуйте...» Кілька чоловік, у чорних візитках і деякі у галлянках, оточували прибулого. Протерши запітніле пенсне, він розповідав:

— Генерал Гофман у Брест-Литовську відшмагав, як хлопчаків, наших «дорогих товаришів»... Замість того, щоб полізти під стіл від страху, генерал Гофман з надзвичайним спокоем, продовжуючи сидіти, — сидючи, майте на увазі, — заявив: «Я з приємністю вислухав утопічну фантастику пана уповноваженого, але мушу зауважити йому, що в даний момент ми перебуваємо на російській території, а не ви на нашій... І ми дик-

туємо вам умови миру, а не ви нам диктуєте умови...» Хе-хе...

Сивоусий рожевий старик, у візитці і валянках, перебив оповідача:

— Послухайте, але ж це тон ультиматуму...

— Цілком вірно, панове... Німці заговорили з нашими «товаришами» на весь голос... Я патріот, панове, я росіянин, чорт забори. Але, справді, я готовий аплодувати генералові Гофману...

— Дожилися, — промовив іронічний голос з-за фікуса.

І другий — з-за книжкової шафи:

— Ну, що ж, німці в Петрограді будуть через тиждень. Ласкаво просимо...

Істерична господиня дому — з плачливим смішком:

— Кінець кінцем, не доводиться ж нам вибирати; кінець кінцем, — ні гасу, ні цукру, ні поліна дров...

— Друга новина... Я щойно з редакції «Эхо». Генерал Каледін іде на Москву! (Вигуки). До нього масами прибувають добровольці-робітники, не кажучи вже про селян, — ці приїжджають за сотні верст. Армія Каледіна зросла вже до ста тисяч.

З десятка грудей видихається зім'яте повітря: хочеться вірити в чудо — в просвітлені духом селянські армії, що йдуть виручати розігнані Установчі збори, виручати таких хороших, таких широких, красномовних російських лібералів... І ще хочеться вірити, що німці прийдуть, зроблять своє діло і підуть собі, як добрий Дід-мороз.

Другий пішоход, покривулявши глибокими стежками повз вимерлі особняки, постукав з чорного ходу в одні з дверей. Увійшов у кімнату з ліпною стелею. В закутаній люстрі світила лампочка крізь запарошену марлю. На паркеті потріскувала залізна пічка з коліном у кватирку. Обабіч пічки на ліжках у подертих шерстяних шкарпетках і жованих гімнастюрках лежали штабс-капітан двадцяти років і підполковник двадцяти двох років. Обидва читали «Рокамболя». Сімнадцять томів цих надзвичайних пригод валялися на підлозі.

Новоприбулий промовив значущо: «Георгій і Москва». Штабс-капітан і підполковник глянули на нього з-за розгорнутих книжок, але не виявили здивовання і нічого не відповіли.

— Панове офіцери, — сказав прибулий, — будьмо відверті. Боляче бачити славне російське офіцерство в такому моральному розкладі. Невже ви не розумієте, що роблять більшовики з нещасною Росією? Відкрито розвалюють армію, відкрито продають Росію, відкрито заявляють, що саме ім'я — росіянин — зітруть з лиця землі. Панове офіцери, в цей грізний час випробувань кожен росіянин мусить стати зі зброєю в руках.

Штабс-капітан відповів похмуро й ліниво:

— Ми три роки бились, як чорти. Ми з братом загнали шпалери і не поворухнемось. Годі!

У прибулого пана роздулися ніздрі; піднявши палець, він сказав зловісно:

— На волю випущено звіра. Російський мужичок погуляє на ваших трупах, панове...

І добродій почав розписувати такі апокаліпсичні страхіття, що у штабс-капітана й підполковника не по-доброму засвітилися очі. Обидва скинули ноги з ліжок, сильним рухом обсмикнули гімнастюрки.

— Гаразд, — сказав підполковник. — Куди ви нас кличете?

— На Дон, до російського патріота — генерала Каледіна.

— Добре. Ми його знаємо. Він угробив дивізію на Карпатах. Але, власне, хто нас посилає?

— «Союз захисту батьківщини і свободи». Панове, ми розуміємо, що ідеї ідеями, а гроші грішми... — Добродій витяг елегантного бумажника і кинув на брудне ліжко кілька думських асигнацій по тисячі карбованців.

— Мишко, — сказав підполковник, підсмикуючи офіцерські штани, — їдьмо, чорти його батька! Пропишемо нашим мугилям гарячих шомполів.

У ці снігові ночі в Петрограді було не до сну. Вечірні контрреволюційні газетки розносили збуджуючі чутки про німецький ультиматум, про голод, про криваві бої на Україні між червоними і гайдамацькими полками Центральної ради, про побідоносний похід генерала Каледіна на Москву і з особливим смаком і подробицями змальовували грабежі та «жахливі вбивства». Невловимий бандит Котов, абе «людина без шиї», різав людей щоночі на Садовій біля картярського дому — ударом м'ясного ножа в нирки. В одній закусоchnій, що славилася підсмаженими свинячими вухами, в підпіллі знайшли сім обідраних людських туш. Усе місто говорило про пригоду в трамваї, коли в невідомого у солдатській шинелі витягли з-за пазухи відрізану жіночу руку з брильянтовими перснями.

Туга охоплювала заможних обивателів Петрограда. На сходах улаштували тривожну сигналізацію, у під'їздах — цілонічне чергування. Боже мій, боже мій! Та чи не сон це сниться довгими зимовими ночами? Столиця, мозок збунтованої держави, суворе, приbrane колонадами і тріумфальними арками, осяюване похмурими сонячними заходами великодержавне місто — в руках черні, — тих, хто, настовбурчившись, стоїть з гвинтівками біля вогнищ. Ніби незнані завойовники розташувалися табором у столиці. Не до них же, висунувшись уночі з кватирки, кричати: рятуйте, грабують! У цих фабричних, обмотаних кулеметними стрічками, у солдатні з найзлиденнішої сільської голоти — на все, на всяку біду — одна відповідь: «Поглиблюй революцію...»

Чимало було таких, хто зі зловтіхою чекав: хай би прийшли німці. Сурові, в зеленосірих шинелях, у стальних шоломах. Ну — висічуть кого-небудь прилюдно на майдані, — російському обивателеві навіть корисно, якщо його трохи пошмагають за свинство. І стали б на перехрестях доброзичливі шуцмани: «Тримайся правого боку!» Військовий губернатор, із золотими джгутами на плечах, пролетів би в автомобілі по розчищеному Невському, і засвітилися б вікна в пекарнях, у ковбасних та в пивних. І пішов би правим боком панелі щасливий, як з лазні, пітерський обиватель. Німцeve й на думку не спаде така нісенітниця — заявляти: «Хто не працює, той не їсть».

Тим, хто служив у колишніх міністерствах та департаментах, у банках та на підприємствах, а по-новому в комісаріатах, — ніякої, зважаючи на скорий прихід німців, не було рації зв'язуватися з більшовиками. Нехай вони самі поворочають державну машину. Це не на мітингу бити кулачищем у матроські груди: «Новий світ бачте, власною рукою збудуємо...» «Будуйте, будуйте, дорогі товариші!» І, як щури тікають з корабля, так з кожним днем чимраз більше великих і дрібних чиновників, через хворість і просто без жодних підстав, не з'являлося на службу. Саботаж знову день у день ширився, як зараза, — дедалі глибше насичувався політичною боротьбою.

Щільно позапинавши вікна, виставивши на парадному жовтого гімназиста з браунінгом, чиновники збиралися навколо залізної грудки, що потріскувала жаринками, і, відроджуючи старосвітський пітерський затишок — чиновницький вінт, — перекидалися іронічними думками:

«Еге, панове... Не такий уже й дурний був Микола, виявляється... Е-хе-хе... Мало сікли, мало вішали... Що й казати: всі гарні... Свободи закортіло, на капустку п'ятагло... От вам і капустка вийшла... А в Смольному у них, ваше превосходительство, кожної ночі — оргії, та такі, що просто — волосся дива...»

Клуби диму від двох жарких вогнищ застиляли колони Таврійського палацу.

Тупаючи валянками, поляскуючи рукавицями, походжала біля входу озброєна варта. Тьмяно горіло світло. У вестибюлях — льодова імла.

У великому залі засідав Третій всеросійський з'їзд рад. На лавах, розкинутих амфітеатром, було тісно, шумно — солдатські шинелі фронтників, кожушки, вухаті шапки і ватні куртки робітників. Під скляною стелею величезного залу — пара, напівтемрява... Гомін голосів замовкав насторожено. Кулаками підпиралися бороди, неголені щоки. Виблискували запалі очі. Слова оратора викликали рух пристрастей на худих і землистих обличчях. Назустріч деяким фразам зривався плескіг важких до-

лонь або здіймалось ремствування, прорізуване різким свистом, і довго доводилось дзвякати дзвоникові голови...

Дебати закінчувались. На трибуну, розташовану перед високим столом президій, квапливо пішов з бокової лави попанському одягнений чоловік з товстими щоками. Зняв шапку, розстебнув каракулевий комір і — густим голосом крізь хрипотинку:

— ... Ніколи ніяке насильство, ніякі декрети Ради народних комісарів не віднімуть у нас права говорити від імені всієї російської держави. Установчі збори розігнано, але Установчі збори живі, і голос їх ви ще почуєте...

Говорив член партії есерів. За його спиною головуючий Володарський беззвучно тряс дзвоником. Рев перекочувався по лавах амфітеатру: «Геть! К чорту! Геть!»

Оратор спираючись на кулаки, дивився туди з перекошеною усмішкою. Коли трохи стихло, він знову загудів, випинаючи товсті губи:

— ... Після жовтневого перевороту, коли ви, товариші, стали при владі, природно було б чекати, що ви не відкриєте фронту перед німецькою навалою... Але вся політика народних комісарів злочинно потурає тому, щоб оголитися фронт...

Вибух криків. Хтось у солдатській шинелі покотився зверху на каблуках радіальним проходом до трибуни. Його перехопили, заспокоїли...

— ... Якщо ви хочете миру, — гудів товстощокий, — то насамперед не повинні допустити, щоб Рада народних комісарів від вашого імені по-зрадницькому уклала сепаратний мир...

Амфітеатр заревів, захитались голови, замахали рукава. Чоловік з десять у шинелях кинулося вниз. Оратор похапцем надів шапку, нагинаючись, пішов на своє місце.

Головуючий, додзвонившись до тиші, дав слово Мартову. Член Центрального комітету меншовиків Мартов, у пальто з обірваними гудзиками, виставивши з шарфу кадик худой ший і відкинувши назад сухотне обличчя з рідкою борідкою, щоб дивитися на слухачів крізь брудні скельця пенсне, яке зсунулося на кінчик носа, — тихо, але виразно, глузливо заговорив про те, що глибоко задоволений з тільки-но зробленої сьогодні заяви голови мирної делегації в Брест-Литовську про намір не робити більше поступок німецькому імперіалізму...

Амфітеатр напружено затих. Напружена увага в президії. Мартов двома пальцями поправив пенсне. Сухотні щоки його втягнулись.

— Я заявляю, товариші, що політика радянської влади поставила російську революцію в безвихідне і безнадійне становище... Висновок робіть самі...

У президії голосно вилаялись. На лавах меншовиків і есерів заплескали. У центрі і на лівому крилі більшовики затупотіли

ногами, закричали: «Зрадник!» Знявся галас, лайка. Якийсь низенький вусатий чоловік у фінській шапці повторював ридаючим голосом: «Ти скажи — що робити? Що робити нам, скажи?»

За Нарвськими ворітьми ліворуч від шосе, в робітничому селищі, розкиданому по болотистих пустирях, в одному старенькому перекошеному будиночку, коваль Путіловського заводу Іван Гора — великий на зріст, носатий, двадцятидвохлітній хлопець — чистив гвинтівку, поклавши частини замка на стіл, де в блюдечку в олії плавав вогник.

Двое хлопчиків — одинадцяти і шести років — Альошка і Мишко — уважно дивилися, що він робить з рушницею. Іван Гора займав тут куток у вдови Карасьової. Мамка пішла зранку, їсти нічого не лишила. Іван Гора нагрів на трісочках чайник, напоїв маленьких окропом, щоб перестали плакати.

— Ну, тепер чисто, — сказав він грубим голосом. — Дивіться, замок буду вкладати. Ук-лав! Го-тово! Стріляй по ворогах робітничого класу...

Засміявшись, він подивився на Альошку і Мишко. У старшого худі щоки зморщились усмішкою. Іван Гора перекинув ремінь гвинтівки через плече. Застебнув гаплки бекеші, на сунув на брови солдатську штучного каракуля папаху.

— Ну, я пішов, хлоп'ята... Дивіться, — без мене не пуйте...

Приміська рівнина синіла снігами. Навколо місяця бліді кола. Іван Гора, грузнучи валянками, вибрався на шосе, на санні сліди, і повернув праворуч, на завод, по пропуск... Біля заводських воріт запушений інеем дідок, придивившись, сказав йому:

— На мітинг? Іди в ковальський...

На стоптаному дворі було безлюдно. Під сніговими земами поховані величезні казани з військових суден. Вдалині звисало гратчасте громаддя мостового крана. Тьмяно жовтіли задимлені вікна ковальського.

Іван Гора із зусиллям відчинив хвіртку в цех. Десятки схвильованих облич обернулись до нього: «Тихо, ти!» У вузькій довгій кузні пахло вугіллям, що жевріло в горнах. З півтори сотні робітників слухали світловолосого, маленького, з веселим рожевим обличчям, чоловіка, який гаряче розмахував руками. Він був у чорній, підперезаній ременем, сукняній сорочці. Комір розстебнутий на тонкій, інтелігентській шиї, зіниці світлих круглих очей злодійкувато бігали по обличчях слухачів:

—...Усе наше завдання — зберегти для світу чистоту революції. Жовтневу революцію не можна розглядати як «річ в собі», як річ, що самостійно може рости і розвиватись... Якщо наша революція стане на шлях такого розвитку, — ми неми-

нуче почнемо перероджуватись, ми не збережемо нашу чистоту, ми скотимось головою вниз, у дрібнобуржуазне болото, до міщанських інтересів російського села, в обійми до мужичка...

Швидкою гримасою він хотів зобразити віковичного російського мужичка і навіть ухопився за невидиму борідку. Робітники не засміялись, жодний не схвалив насміху. Це говорив один з вождів «лівих комуністів», які штурмували в ці дні ленінську позицію миру...

— Першим кроком нашої революції, — вниз, у болото — буде Брестський безсоромний мир... Ми розпишемося в нашій капітуляції, за сочевичну юшку продамо світову революцію... Ми не можемо йти на Брестський мир — хоч би що нам загрожувало.

Очі його розширились «до відказу», наче він хотів проквітнути ними всю кузню з слухачами.

— Ми кажемо: хай нас навіть задушить німецький імперіалізм... Хай він розтопче нашу «Расею»... — Це буде навіть дуже добре: Чому? А тому, що така загибель — наша загибель — запалить світову пожежу... Отже не Брестським миром ми повинні відповісти на німецькі домагання, а війною! Негайною революційною війною. Вила проти німецьких гармат?.. Так — вила...

У Івана Гори волосся наїжилося на потилиці. Але хотів би він ще послухати оратора, — до зміни чергування часу лишалося менше як година. Він протовпився до дверей, кашлянув від морозного повітря. Зайшов до контори, взяв наряд у Смольний, взяв пайок — скибку чорного хліба, що солодко пахнув життям, обережно засунув його в кишеню бекеші й пішов по шосе в напрямі до чорної колонади Нарвських воріт...

З боку пустиря з'явилися тіні бездомних собак — нечутно підступили до шосе. Сіли при самій дорозі, — десятків зо два різних мастей, — дивилися на крокуючу людину з рушницею.

Коли Іван Гора пройшов, собаки, похнюпивши голови, рушили за ним...

«Чи ти ба: ми вилами, а німці нас — гарматами, і це «навіть дуже добре», — бурмотів собі під ніс Іван Гора, дивлячись у морозну імлу... — Значить — по його — виходить: негайна війна вилами... Щоб нас роздушили і добили... І це дуже добре... Розумієш, Іване? Розстрілюй мене, — виходить провокація...»

Іванові аж жарко стало... Він уже не йшов, а летів, риплячи ваялками... У п'ятнадцятому році його брат, убитий незабаром після того, розповідав, як їхній дивізійний генерал атакував противника: треба було перейти глибокий яр, — він і послав чотири ескадрони — завалити яр своїми тілами, щоб інші перейшли через живий міст...

«По його, значить, — радянська Росія тільки на те й здатна: навалити для інших живий міст».

Він враз спинився. Похиливши голову, — думав. Собаки зов-

сім близько підступили до нього... Підсмикнув плечем ремінь гвинтівки, знову пішов...

«Неправильно!..»

Сказав це таким міцним від морозу голосом, — собаки позад нього наїжились...

«Неправильно! Ми самі хочемо своїми руками помацати соціалізм, ось що... Треба для цього сім шкур здерти з себе, і здеремо сім шкур... Але соціалізм хочемо бачити за життя... А ти, — вила бери! І потім — чому це: мужик — болото, мужик — ворог!..»

Він знову спинився посеред Єкатерингофського проспекту, де у високих будинках, в замерзлих вікнах подекуди, крізь щільні завіси, жовтіло світло. Іван Гора теж був мужик — восьмий син у батька. Крім найстаршого, — цей і досі хазяйнує на трьох десятинах у станиці Нижнечирській, — всі сини батракували. Трьох убили під час війни. Трое пропали без вісті.

«Е, ні: всіх мужиків — в один казан?.. Усіх чисто? Це, брат, дурниці... Села не знаєш: там буржуй, може, ще гірший за міського, та на нього — десяток пролетарів... А що темнота — це вірно...»

Була третя година ночі. Іван Гора стояв на варті біля дверей у Смольному. В довгий коридор за день понаносили снігу. Ледве світила лампочка під стелею. Порожньо. Пальці примерзали до гвинтівки. На варті біля дверей товариша Леніна — досхочу можна було подумати на дозвіллі. Замахнулись на велике діло: таку країнищу підняти з темряви, всю владу, всю землю, всі заводи, всі багатства дати трудящим!.. Удень, в гарячці, на людях легко було вірити в це. В нічну пору в холодному коридорі починав нібито брати сумнів... Довгий шлях, чи вистачить сил, чи вистачить життя?

Головою Іван Гора вірив, а тіло, що здригалося в благенькій бекеші, намагалось заперечувати. З кишені пахло печеним хлібом, в животі посмоктувало, але їсти на посту Іван Гора соромився.

Здалеку кам'яними сходами хтось, чути, спускався з третього поверху. В коридорі невиразно замаячила постать людини в шубі наопашки, — квапливо йшла, опустивши голову в каракулевій шапці, засунувши змерзлі руки в кишені штанів. Іван Гора, коли людина наблизилась, з полегкістю розтягнув великий рот усмішкою. Як тільки подивитися на цю людину, зникають сумніви. Повернувши ключ у дверях, він сказав:

— Змерзли, Володимир Ілліч, погрітися прийшли?

Спідлоба трошки розкосими очима Ленін глянув холодно, потім тепліше, — на виски набігли зморшки.

— Ось яка штука, — він узявся за ручку дверей. — Чи не можна зараз знайти монтера, полагодити телефон?

— Монтера зараз не знайти, Володимир Ілліч, дозвольте, я гляну.

— Так, так, гляньте, будь ласка.

Іван Гора брязнув прикладом гвинтівки, слідом за Леніним увійшов у теплу, дуже високу білу кімнату, освітлену голою лампочкою на блоці під стелею. Раніше, коли Смольний був інститутом для благородних дівиць, тут жила класна дама, і, як було при ній, так усе й лишилось: в одному кутку — поганенький вільховий буфетик, в другому — дзеркальна шафочка базарної роботи, витерті кріселя біля витертого диванчика, в глибині — невисока біла перегородка, за нею два залізних ліжка, де спали Володимир Ілліч і Надія Костянтинівна. На дамському облупленому столику — телефон. Володимир Ілліч працював на третьому поверсі, сюди приходив тільки ночувати й грітися. Але останнім часом залишався часто й на ніч нагорі, біля стола в кріслі.

Іван Гора поставив гвинтівку і став хукати на пальці. Володимир Ілліч — на дивані за круглим столиком — перебирав списані аркушки. Не підводячи голови, спитав неголосно:

— Ну, як телефон?

— Зараз поагодимо. Нічого неможливого.

Володимир Ілліч, помовчавши, повторив: «Нічого неможливого», посміхнувся, встав і відчинив дверці буфета. На полицях дві брудні тарілки, два кухлі і — жодної сухої шкоринки. У них з Надією Костянтинівною тільки в лютому місяці завелася одна бабуса — доглядати за хазяйством. До цього траплялося — цілий день не ївши: то ніколи, то нічого.

Ленін зачинив дверці буфета, здвигнувши плечем — повернувся на диван до аркушків. Іван Гора хитнув головою: «Ай, ай, — як же так: вождь — голодний, не годиться». Обережно витяг шматок житнього, відломив половину, другу половину засунув назад у кишеню, обережно підійшов до стола, хліб поклав на край і знов почав копирсатися в телефонному апараті.

— Спасибі, — сказав Володимир Ілліч. Продовжуючи читати, — відламував від шматка.

Двері, що вели у прийомну, де раніш була умивальна для дівиць і де й досі стояли умивальники, — відчинилась, увійшов чоловік з темним стоячим волоссям і мовчки сів біля Леніна. Руки він стиснув на колінах — теж, певно, змерз під широкою чорною блузою. Нижні повіки його блискучих темних очей були трохи підняті, як у того, хто вдивляється в далечінь. Тінь від вусів спадала на рот.

— Точка зору Троцького: війни не продовжувати і миру не укладати — ні миру, ні війни, — неголосно, глухувато промовив Володимир Ілліч, — ні миру, ні війни! Отака інтернаціональна політична демонстрація! А німці в цей час вгризуться нам у горло! Бо ми для захисту ще не озброєні... Демонстрація — не погана річ, але треба знати, чим ти жертвуєш заради

демонстрації... — Він олівцем постукав по списаних аркушках. — Жертвуеш революцією. А на світі зараз нема нічого важливішого за нашу революцію...

Лоб його взявся зморшками, вилиці почервоніли від стриманого збудження. Він повторив:

— Події більшої і важливішої не було в історії людства...

Сталін дивився йому в очі, здавалось, обидва вони читали думки один одного. Розпустивши зморшки, Ленін перегорнув списані аркушки:

— Друга точка зору: не мир, але революційна війна!.. Хм... хм!.. Це наші «ліві» — Він лукаво глянув на Сталіна. — «Ліві» одчайдушно розмахують картонним мечем, як оскаженілі буржуа... Революційна війна!.. І не через місяць, а через тиждень селянська армія, нестерпно стомлена війною, після перших же поразок скине соціалістичний робітничий уряд, і мир з німцями укладатимемо не ми, а інший уряд що-небудь на зразок ради з есерами-черновцями.¹

Сталін коротко, твердо кивнув, не зводячи з Володимира Ілліча блискучих очей.

— Війна з німцями! Це якраз і входить у розрахунки імперіалістів. Американці пропонують по сто карбованців за кожного нашого солдата... Справді, слово честі — не анекдот... Телеграма Криленка з ставки (Володимир Ілліч, піднявши брови, витяг з кишені уривки телеграфної стрічки), з кістками, з м'ясом — сто карбованців. Чичиков дорожче давав за душу... (Сталін ледве помітно усміхнувся в уса). Ми спираємось не тільки на пролетаріат, але й на бідніше селянство... При теперішньому стані речей воно неминуче відсахнеться від тих, хто буде продовжувати війну... Ми, чорт їх бери, ніколи не відмовлялися від оборони. (Жовтуватими — веселими й розумними, лукавими й ясными очима дивився на співбесідника.) Питання тільки в тому: як ми повинні обороняти нашу соціалістичну батьківщину...

Вибравши один з аркушків, він почав читати:

«...Мирні переговори в Брест-Литовську цілком з'ясували, в теперішній момент, на двадцяте (сьоме) січня тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року — що в німецького уряду безумовно взяла гору воєнна партія, яка по суті справи вже поставила Росії ультиматум... Ультиматум цей такий: або дальша війна, або анексіоністський мир, тобто мир з умовою, що ми віддаємо всі зайняті нами землі, німці зберігають усі зайняті ними землі і накладають на нас контрибуцію (прикрити зовні платою за утримання полонених), контрибуцію розміром приблизно в 3 мільярди карбованців, з розстрочкою платежу на кілька років.

Перед соціалістичним урядом Росії постає питання, яке вимагає невідкладного розв'язання, чи прийняти зараз цей анексі-

¹ В. М. Чернов — лідер есерів (*Прим. автора*).

оністський мир чи вести одразу ж революційну війну? Ніякі середні рішення, по суті справи, тут неможливі...»

Сталін знову твердо кивнув. Володимир Ілліч узяв другий аркушик:

«Укладаючи сепаратний мир, ми в найбільшій, можливій для даного моменту мірі звільняємось від обох ворогуючих імперіалістичних груп, використовуючи їх ворожнечу і війну, — яка утрудняє їм угоду проти нас, — використовуємо, дістаючи певний період розв'язаних рук для продовження і закріплення соціалістичної революції...»

Він кинув аркушик, очі його примружились лукавою хитрістю. — Для врятування соціалістичної революції три мільярди контрибуції не надто дорога ціна...

Сталін сказав напівголосно:

— Те, що німецький пролетаріат відповість на демонстрацію в Брест-Литовську негайним повстанням, — це одне з припущень, таке ж імовірне, як перша-ліпша фантазія... А те, що німецький штаб відповість на демонстрацію в Брест-Литовську негайним наступом по всьому фронту, це безсумнівний факт...

— Цілком вірно... І ще, — коли ми укладаємо мир, ми можемо зразу обмінятися військовополоненими і цим самим ми в Німеччину перекинемо величезну масу людей, які бачили нашу революцію на практиці...

Іван Гора обережно кашлянув:

— Володимир Ілліч, апарат працює...

— Чудово! — Ленін квапливо підійшов до телефону, викликав Свердлова. Іван Гора, виходячи, з-за дверей, чув його веселий голос:

— ...Так, так, — «ліві» ламали стільці на з'їзді... А у мене відомості, що одного з їхніх півнів на Путиловському заводі мало не побили за «революційну» війну... В тому то й річ: робітники прекрасно усвідомлюють... Якове Михайловичу, значить — завтра рівно о першій збирається ЦК... Так, так... Питання про мир...

Коридором до Івана Гори, дзвінко серед тиші тупаючи каблучками по плитах, ішов чоловік у бекеші й смушевій шапці.

— Я був нагорі, товаришу, там сказали — Володимир Ілліч зійшов униз, — квапливо промовив він, піднявши до Івана Гори розчервоніле від морозу міцне обличчя, з коротким носом і карими веселими очима. — Мені його терміново, на два слова...

Іван Гора взяв у нього партійний квиток і пропуск:

— Вже не знаю, Володимир Ілліч зараз зайнятий, секретар спить. Надія Костянтинівна ще не повернулась, — він вдивлявся в прізвище на партквитку. — Вугілля у них, у дияволів, чи що, нема на станції, — нічого не видно...

— Прізвище мое Ворошилов...

— А, — Іван Гора широко посміхнувся. — Чули про вас... Земляки... Зараз скажу...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Пізно вранці вдова Карасьова затопила в печі і зварила в чавунку картоплю, — її було зовсім мало. Голодна, сиділа біля ненакритого столу і плакала самими сльозами, без голосу. Була неділя — порожній довгий день.

Іван Гора заворушився на ліжку за перегородкою... В накинутий бекеші пройшов у сіни. Скоро повернувся, крехтячи і шулячись; побачивши, що Марія поклала на стіл руки і плаче, — спинився, узяв розхитаний стілець, сів край столу і почав перемотувати на ногах обмотки.

— Мороз, здається, ще дужчий, — сказав густим голосом. — У діжці вода замерзла, — не проб'єш. Картоплі на складах померзло — страх... Он воно як, Маріє дорога...

Вдова дивилася повз Івана мутними від сліз, блідими очима. Усі скарги давно були сказані.

— Он воно як, Маріє, моя дорога... Революція — справа мужня. Душею ти вірна, але слаба. Послухай мене, виїжджай звідси.

Не раз Іван радив удові покинути поганенький будиночок і їхати на Іванову батьківщину — в Донський округ, в станицю Чирську. Там не важко знайти роботу. Там хліба вдосталь і нема такої нещадної зими. Вдова боялася, — сама б — не завагалась. З дітьми їхати в таку чужу далечінь — страшно. Сьогодні він знов почав умовляти.

— Іване, — сказала йому вдова з тихим одчаєм. — Ти молодий, такий здоровенний, для тебе всяка далечінь близька. Для мене далечінь далека. Сили вимотані.

Вдова з докором закивала головою, нібито на тих, хто п'ятнадцять років вимотував її сили. Чоловік її, путіловський робітник, двічі до війни подовгу сидів у тюрмі. В п'ятнадцятому році, як неблагоннадійний, був узятий з заводу на фронт — пішов з дрючком замість гвинтівки. Так з дрючком його й погнали в атаку, на смерть.

— Даремно, — сказав Іван, — даремно так міркуєш, дорога, що сил немає. Тут ти зайвий рот, а там свідомі люди потрібні.

— Що ти, Іване... Мені аби їх прогудувати... Здається, якби померли вони зараз, — не так би їх жаль було... А як їм прожити — маленьким... Та ще підуть круглими сиротами старцювати.

Одвернулась, витерла носа, — потім очі. Іван сказав:

— От... А там для дітей рай: Донський округ, подумай. Хліб, сало, молоко. Там, бачиш, які діла... — Іван сперся на стіл ліктем і виставив палець з горбатим нігтем. — Я, мої брати — народилися в Чирській, і батько там народився. Але вважалися ми інгородніми, «хохли», одним словом — чужаки. Козаки володіли землею, козаки обирали отаманів... Тепер наші «хохли» і зажадали і землі й прав — нарівні з козаками... У

станичників до нас не те що ворожнеча — кривава ненависть. Козак озброєний, на коні, смілива людина... А наші — тільки гвинтівки з фронту поприносили. Цей Дон — це порох.

Марія посміхнулась пригуклими очима:

— А ти кажеш — рай, кличеш...

— Дон великий. Поїдеш у такі місця, де більшовицька влада міцна. Тобі роботу дадуть, на Дону будеш нашою людиною для зв'язку. Хліб от у Петроград звідки йде? З Дону... Зрозуміло? А вже дітей ти там, як поросят, відгодуеш...

Марія дивилася повз нього, повернувши худе, ще миловиде, обличчя до замерзлого вікна, звідки ледве лилося зимове світло.

— Пятнадцять років прожито тут...

— За цією халупою, Маріє, не те що жаліти — спалити давно треба. Палаці будемо будувати, — потерпи трохи.

— Вірю, Іване... Сил мало... Що ж, як велиш — поїду...

— Ну, велю, — Іван засміявся... — Все-таки чудні ви — жінки...

— Через молодість так говориш... Я от, бачиш ти, сиджу і — нічого, підведуся — попливе в очак, голова запаморочиться.

— Ну, я радий, ми тебе відправимо...

Поговоривши з удовою, Іван одягся, підперезався.

— Сьогодні йдемо до буржуїв лишки відбирати... І як вони, дияволи, хитро ховають! Минулого разу: ось так-о — коридор, — ми вже виходимо, нічого не знайшли, — товариш мене ненароком штовхнув, я ліктем у стінку: дивлюся — перегородка в кінці коридору і шпалери, щойно наклеєні. Перегородку враз рознесли, — там півсотні пудів цукру...

Він відчинив двері в сіни. Марія — йому вслід, неголосно:

— Хліб увесь, мабуть, з'їв?

— Та бачиш, яке діло, — віддати довелося, — розумієш, один був голодний...

Іван махнув рукою, вийшов...

2

Чимраз скупіше, тягучіше текли життєві соки з чорноземного черева країни на північ — у Петроград і Москву. Виборні продовольчої управи, що завідували збором і розподілом хліба, погано справлялися, а деякі навмисно гальмували цю справу: до управ пройшли члени ворожих політичних партій — меншовики та есери, щоб голодом боротися з більшовиками за владу. Голод дедалі виразніше виникав у свідомості, як зброя найпевніша, що б'є на смерть.

Більшовиків було небагато — жменька в триста тисяч. Їхня мега лежала далеко попереду. На сьогоднішній день вони обіцяли мир і землю і сувору боротьбу за майбутнє. В майбутньому розгортали перспективу майже фантастичного достатку, майже не

охоплюваної уявою свободи, і це приваблювало й запалювало тих з півтора мільйонів, для кого всякий інший устрій світу означав би довічне рабство і безнадійну працю.

Але цьому майбутньому поки що загрожували голод, холод і двадцять дев'ять німецьких дивізій, які, чекаючи миру або війни, стояли на кордоні від Чорного моря до Балтійського.

Для німців вигідний був якнайскоріший мир з радянською Росією. Німецьке командування всупереч усім зловісним даним сподівалося у весняний наступ розірвати англо-французький фронт. Людендорф готував останні резерви, але їх можна було дістати, тільки уклавши сепаратний мир з радянською Росією.

Німецькі представники в Брест-Литовську, де відбувалися переговори про мир, ладні були обмежитись навіть досить скромним грабежем. Їм потрібний був хліб і мир з Росією для війни на Заході. В Австро-Угорщині голод уже підступав до столиці, і міністр харчування наказав пограбувати німецькі баржі з кукурудзою, що пливли по Дунаю до Німеччини. Австрійський міністр граф Чернін істерично прискорював переговори, щоб одержати хліб і сало з України.

Це розумів і на це розраховував Ленін, борючись за мир, за необхідний, як повітря, як хліб, перепочинок од війни — хоча б на кілька місяців, коли змогла б зміцніти новонароджена дитина — молода радянська влада.

На нараді Центрального Комітету — разом з членами більшовицької фракції Всеросійського з'їзду рад — точка зору Леніна одержала п'ятнадцять голосів: перемога залишилась за «лівими комуністами», які галасливо вимагали негайної війни з німцями.

Через три дні зібрався Центральний Комітет. На ньому Ленін прочитав свої тези миру. «Ліві» на цьому засіданні були в меншості. Проти Леніна виступили троцькісти з своєю зрадницькою позицією, ні миру, ні війни. Ленін не зібрав більшості.

Тоді він зробив стратегічний хід: він відступив на крок, щоб зміцнити позиції і з них продовжувати боротьбу за мир: він запропонував зволікати мирні переговори в Брест-Литовську до того часу, поки у німців не вистачить більше терпіння і вони не поставлять, нарешті, ультиматуму. Робити все, щоб німці якнайдовше не ставили ультиматуму, і, коли, нарешті, поставлять, — то вже беззастережно підписувати з ними мир.

Пропозиція Леніна пройшла більшістю голосів. З цією обов'язковою для нього постановою Троцький тієї ж ночі виїхав з делегацією до Брест-Литовська.

Незважаючи на рішення Центрального Комітету, «ліві комуністи» на робітничих мітингах кричали про «національну обмеже-

ність» Леніна, про безумовну неможливість побудувати соціалізм в одній країні, та ще в такій відсталій, мужицько-міщанській... Вони шалено вимагали негайної революційної війни, потай розуміючи, що зараз вона неможлива, що вона перетвориться в розгром. Але їм треба було висадити в повітря радянську Росію, щоб від цієї жажливої детонації вибухнув світ. А проте, і світ для них був тим же полем для особистих авантур і гри честолюбств. Провокація і зрадництво були їх методом боротьби.

На початку лютого в Брест-Литовську, в залі засідань мирних переговорів, з'явилися два молодих чоловіка в синіх свитках і смушевих шапках — Любинський і Севрюк. Вони пред'явили німцям мандати повноважних представників Центральної ради і запропонували негайно укласти мир. Хоч уся територія самостійного українського уряду обмежувалась тепер лише містом Житомир, німців це не збентежило: територію завжди можна було розширити. І німці потай від радянської делегації підписали з Центральною радою мирний договір на віковічні часи, обіцявши не гаючись навести на Україні «порядок». Того ж таки дня імператор Вільгельм наказав натиснути дужче на радянську делегацію і поставити ультиматум.

Одного сіренького ранку десятого лютого, коли капотіло з дахів одноповерхових казенних будиночків, і горобці заводили на голих деревах Брест-Литовської фортеці донжуанське цвірінкання, — радянська делегація, ідучи через засніжене подвір'я в офіцерське зібрання засідати, дізналася про спритний маневр німців. Троцький пішов на телеграф. Прямим проводом він повідомив Леніна про загрозливу обстановку, він спитав: «Як бути?»

У відповідь на стрічці, що вибігла з апарата, відбилосся: «Наша точка зору вам відома. Ленін. Сталін».

Делегати, стоячи тісною купкою на засніженому подвір'ї, нервово курили. Талий вітер відносив дим. Дивилися, як Троцький з'явився на сходах пошти, спинився, застібаючи на горлі пальто, пішов по жовтій від піску доріжці. Делегати наперебій почали питати, що відповів Володимир Ілліч.

Широколобе темне обличчя Троцького, закам'янівши, витримало хвилинну паузу, потім — прямий, як розріз, рот його розтулився:

— Центральний Комітет стоїть на моїй точці зору. Ходімо...

Сорок делегатів — Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини — зібралися за зеленим столом.

Представник вищого німецького командування генерал Гофман (у якого напоготові стояли двадцять дев'ять дивізій) — великий, рожевий, голений, що сидів праворуч від статс-секретаря фон-Кюльмана, гидливо опускав губи. В австрійського міністра графа Черніна, що сидів ліворуч від статс-секретаря, сіпалося тиком худе, зім'яте безсонням, обличчя. Жирний, чорний болгарин Попов, міністр юстиції, сопів, ніби насилу перетравлюючи промови.

Було ясно, що в ці хвилини вирішується доля Росії. Голова радянської делегації — з вовчим лобом, татарськими вусиками, чорною — вузьким клинчиком — борідкою, стояв в елегантній візитці боком до стола, підвівши плечі супрематичним жестом, — схожий на актора, загримованого під диявола.

Впираючись погордливим поглядом крізь скельця пенсне в німецького статс-секретаря фон-Кюльмана — у якого в кишені піджака лежала телеграма Вільгельма про ультиматум, — Троцький сказав:

— Ми виходимо з війни, але ми відмовляємося від підписання мирного договору...

Ні миру, ні війни! Якраз те, що було потрібно німцям, — ця несподівана шулерська формула розв'язувала їм руки. Генерал Гофман густо побагровів, відкидаючись на стільці. Граф Чернін підняв угору худі руки, фон-Кюльман гордовито посміхнувся. Ні миру, ні війни! Значить — війна!

Так Троцький порушив директиву Леніна і Сталіна, вчинив підлу зраду: радянська Росія, не готова до опору, замість миру й перепочинку одержала негайну війну. Росія була віддана на розтерзання. Одинацятого радянська делегація виїхала в Петроград. Шістнадцятого лютого генерал Гофман оголосив Раді народних комісарів, що з дванадцятої години дня вісімнадцятого лютого Німеччина відновлює війну з радянською Росією...

3

Цілу ніч мокрий сніг ліпив у великі вікна. За прочиненими дверима постукував телеграфний апарат. Ленін, підводячи голову над паперами, питає: «Ну?» За дверима відповідали неголосно: «Есть». Він заклопотано йшов до апарата. Телеграфіст, мружачи око від ідкої махорки, подавав стрічку. На нескінченному вузькому папірці бігли з апарата повідомлення ставки, — тривога, тривога, тривога. В німецьких окопах почалося пожвавлення. Всюди задиміли кухні. Ходами сполучення сунуть великі військові частини, одягнені по-похідному. З'явилися аероплани. Німецька артилерія наближається на відстань прямої наводки. Прожектори обмацують наші позиції.

Володимир Ілліч читав, і ніс його брався іронічними зморшками. Не залишилося ніякої надії: завтра, вісімнадцятого лю-

того, німці розпочнуть наступ по всьому фронту від Балтійського до Чорного моря.

Учора ввечері в кабінеті Леніна знову зібрався Центральний Комітет. З холодною логікою Ленін доводив, що не можна чекати, поки німецька армія розпочне рух, а необхідно цьому рухові запобігти — негайно телеграфувати в Берлін про відновлення мирних переговорів.

Троцький, який прибув з Брест-Литовська, із запалом відповів, що німці, звичайно, наступати не будуть і, в усякому разі, треба не виявляти істерики, а вичікувати з пропозиціями, поки з достатньою переконливістю не ви'являться всі ознаки агресивності... Його шумно підтримали «ліві комуністи», — пропозиція Леніна не пройшла.

Володимир Ілліч повернувся до письмового стола. Безсонними ночами, під похмуру музику нічного вітру, між телефонними дзвінками, розмовами по прямому проводу, читанням паперів, листів, стенограм — він обмірковував статтю, в якій хотів зосередити революційне збудження товаришів на справді грандіозних щодо задуму, але *реальних*, неймовірно важких, але досяжних завданнях побудови соціалістичної батьківщини.

Перемогу і успіх революції він покладав на творчі сили народних мас і проводив лінію оптимізму через усі біди, страждання та випробування. Він указував на те, що революція вже покликала до життя сильний, вольовий, творчий тип російської людини. Він з пристрасстю, з передбаченням твердив, що історія Росії — історія великого народу і майбутнє її велике і неосяжне, коли це зрозуміти й захотіти, щоб так було. «Зрозуміти, захотіти і — буде», — соціалізм був для нього таким же реальним і близьким, як світло робочої лампи, що падало на аркуш паперу, по якому квапливо — з бризками чорнила — бігло його перо...

Пізно вночі він заснув за столом, поклавши лоб на долоню і ліктем упираючись у списані сторінки. На початку восьмої йому принесли знизу брудний від кіптяви чайник з морквяним чаєм. Володимир Ілліч сьорбнув окропу, що пахнув ганчіркою. — Ну — що? — спитав глухувато веселим голосом. — Які ще новини з фронту?

— Погані, — відповіли з сусідньої кімнати, де цокотів телеграфний апарат.

О дев'ятій годині в кабінеті Леніна знову зібрався Центральний Комітет.

Десять чоловік, не скидаючи шапок і верхнього одягу, посідали перед столом. Ленін, перебираючи в змерзлих пальцях переплутану паперову стрічку, почав прямо з повідомлення ставки за цю ніч.

— Німці виявляють усі ознаки наступу... (Голос його був приглушений і злий. Було видно тільки його залисий лоб і паперову стрічку, що плуталася в пальцях.) Залишилося три годи-

ни... Три години, за які ми ще можемо врятувати все... Не можна гаяти й хвилини... Ми можемо запобігти катастрофі... Ми ще можемо запропонувати мир.

Він говорив стисло, ніби забиваючи в голови думки. Закінчивши, кинув паперову стрічку, і вона заплуталась навколо чорнильниці. Сталін, який стояв біля стола, заклавши руки за спину, промовив одразу ж:

— Питання, товариші, стоїть так: або поразка нашої революції і зв'язування революції в Європі, або ж ми дістаємо перепочинок і зміцнюємось... Цим не затримується революція на Заході... Або перепочинок, або загибель революції... Іншого виходу немає...

Вождь «лівих комуністів» (той, кого мало не побили на Путіловському заводі), — в розстебнутій шубці, у фінській шапці з одвислими вухами, — сидючи на підвіконні, крикнув насмішкувато-напористо:

— Та німці ж не будуть наступати, — це всякому ясно... Німецькі готування — демонстрація та й тільки... На який же чорт їм наступати, коли ми демобілізуємо фронт...

Сталін, вийнявши з рота люльку, поволі повернув до нього голову і — холодно:

— Воєнний механізм зроблений для війни, а не для демонстрації. Німці підготували наступ і будуть наступати, бо ми їм не запропонували миру. Якщо не пропонують миру, то всяка розсудлива людина розуміє, що пропонують війну... Через три години німці розпочнуть війну... А це означатиме те, що через п'ять хвилин ураганного вогню у нас не залишиться жодного солдата на фронті...

За дві години до німецького наступу Центральний Комітет проголосував пропозицію Леніна, і знову одним голосом вона була відхилена...

4

Рівно о дванадцятій годині німецько-австрійський фронт від Ревеля до гирла Дунаю оповився іржавим димом важких гаубиць, задвигтіла від гуркоту земля, знялися вгору кошлаті стовпи розривів, застукотіли в гніздах кулемети, помчали над фронтом моноплани з чорним хрестом на крилах, вище піднялися, виблискуючи проти сонця, прив'язані аеростати у вигляді ковбас. Німецькі сталевоголові цепи вийшли з окопів на приступ російських потужних залізобетонних укріплень.

Залишки колишньої царської армії, що їх займали, не здатні ні до якого опору, в ту ж годину почали «голосувати за мир ногами», — покидавши зброю, кулемети, кухні, військові запаси, — ринули назад до залізничних ліній і вокзалів.

Те, що передбачав Ленін, — сталося: радянська Росія стояла перед готовим до стрибка противником беззбройна і оголена.

Солдати лізли в поїзди, на дахи вагонів, чіпляючись за буфери і приступки, загрожували смертю машиністам... Розбивали вагони з вантажем, — на брудному талому снігу виростили купи пиляного цукру, консервів, смушкових шапок, захисного одягу. Мільйонна армія, не бажаючи стріляти, вбивати, битися, відкотилась, немов хвиля від скель, — утративши всю лють в шумовинні та чорторях, побігла назад, у рідний океан.

Німці сподівались цього. У них все було обмірковано і приготовлено для глибокого наступу. Вони швидко розчистили забиті залізничні вузли і рушили по магістралі: Брест-Литовськ — Брянськ, Ровно — Київ — на Поділля, Одещину та Катеринославщину...

Зрадицтво Троцького в Брест-Литовську коштувало дорожче, ніж могла б собі припустити найпалкіша уява. Німці захопили шістсот вісімдесят дев'ять тисяч квадратних кілометрів території радянської Росії, тридцять вісім мільйонів жителів, і самих лише військових запасів — гармат, рушниць, вогнеприпасів, одягу і харчів — на два мільярди карбованців золотом.

Увечері того ж дня (третій раз за цю добу) зібрався Центральний Комітет.

Володимир Ілліч почав говорити, сидячи за столом, поволі потираючи рукою лоб:

— Тепер не час посилати німцям папірці... Гра зайшла в такий тупик, що крах революції неминучий...

Схопився — руки глибоко в кишенях. Протиснувся між товаришами на середину кабінету і забігав на двох квадратних аршинах... Обличчя обтягнулось, губи засмагли...

— Крах революції неминучий, якщо буде й далі проводитися середня політика — ні так ні сяк, ні миру ні війни... Політика найбільш боязка, найбільш безнадійна, найбільш неправильна з усього можливого... Німці наступають, — протидіяти ми не можемо. Виждати, зволікати з підписанням миру — значить здавати російську революцію на злом. Мужик зараз не піде на революційну війну, він скине кожного, хто штовхне його на таку війну... Ми повинні підписати мир, хоча б сьогодні німці поставили нам ще тяжчі умови, якби вони зажадали від нас невтручання в справи України, Фінляндії та Естляндії... то й на це треба піти в ім'я врятування революції...

Слідом за цими словами зчинився водоворот у накуреній кімнаті — слів, вигуків, шалених жестів. Сталін і Свердлов підійшли до Леніна. І — зразу тиша. Справді, не можна було чаяти ні хвилини. Почалось голосування, і на цей раз Ленін зробив пролом: більшістю одного голосу Центральний Комітет ухвалив послати німецькому урядові радіотелеграму про згоду підписати мир.

Телеграму було послано тієї ж ночі. Німці продовжували рішуче наступати по залізничних магістралях. Попереду з ще більшою швидкістю відкочувалась стара царська армія, розпорозувалась по селах. Німецькі солдати, відчиняючи вагонні вікна, весело поглядали на розкидані по косогорах — серед оголених садів — білі хати під солом'яними шапками, на приземкуваті комори, на граків, що стривожено злітали над торішніми гніздами. Тут було вдосталь хліба і сала, і картоплі, і цукру, тут, кажуть, текли молочні річки в берегах з пумпернікелю...¹ Німців охоплювала безтурботність...

Через кілька днів ешелони окупантів були атаковані червоними. Але радянські загони, що звалися українськими арміями, налічували всього лише коло п'ятнадцяти тисяч бійців. Вони були відкинуті тиском противника, який переважав їх у десять разів.

Київ було взято. Перший німецький корпус безборонно перейшов Дніпро і взяв напрям у райони шахт і заводів Донбасу.

Одночасно з цим німці силами двох дивізій розпочали наступ на Нарву і Псков. Фронт був оголений. Селяни не брали вил і не сідали на коней.

Уранці двадцять першого лютого Ленін оголосив соціалістичну батьківщину в небезпеці, селян і робітників закликано захищати її своїм життям. Того ж таки дня надійшла відповідь від німецького уряду. Відповідаючи певно на непевну формулу «ні миру, ні війни», німці вимагали тепер: негайно очистити всю Україну, Латвію, Естонію і Фінляндію з відмовленням назавжди від цих територій і, крім того, віддати туркам Баку і Батум, — строк ультиматуму закінчувався через сорок вісім годин.

За сорок вісім годин треба було вирішити: бути Росії німецькою колонією чи йти Росії незалежним, ніким ще ніколи не ходженням шляхом.

Цілий день і цілу ніч Смольний гудів, як вулик, куди залізла ведмежа лапа. «Ліві комуністи», ліві есери, праві есери, меншовики гасали по заводах і фабриках, скликаючи мітинги.

Штормовий західний вітер ліпив снігом у завішені вікна обивательських квартир, де насторожено чекали подій. Через тиждень — кінець більшовикам. Але німці — в Петрограді!.. Що там не кажи — шуцман на Невському: принизливо начебто! Обивательський патріотизм тріщав по всіх швах. І тут усім діставалось на горіхи — і більшовикам, і Керенському, і впертому ідіотові Миколі Другому.

---

¹ Пумпернікель німецький солодкий хліб.

Ніхто ще ніколи не бачив таким Володимира Ілліча: змарніле обличчя його ніби засмагло від внутрішнього вогню, лоб посмужили зморшки, на вилицях — плями. Він говорив з гнівною огидою, з гнівним присвистом крізь стиснуті зуби:

— Більше не буду терпіти жодної секунди! Досить фраз! Досить гри! Жодної секунди! Я виходжу з уряду, я виходжу з Центрального Комітету, коли хоч одну секунду триватиме ще ця політика революційних фраз!.. Або негайний мир, або смертний вирок радянській владі!..

Пристрасністю, непохитністю, оголеною логікою і тим, що в ці години на всіх пітерських заводах робітники почали, женучи к чорту з трибуни троцькістів і «лівих», кричати: «Ми — за Леніна, за мир!» — йому вдалося зломити опозицію.

Вночі під двадцять четверте лютого почалася боротьба у Всеросійському виконавчому комітеті. «Ліві комуністи» й ліві есери кидалися, як скажені, на трибуни в напівосвітленому залі Таврійського палацу. Логіці Леніна вони протиставили «удари по нервах», — розгортали запаморочливі картини селянських повстань. Деякі з «лівих» вискакували на лави і з завиванням заявляли про відмовлення від усіх партійних і радянських постів.

Ленін, без шапки, в криво застебнутій шубі, з землистим обличчям, відділився від величезної колони і простяг руку, що звисла над оскаженим амфітеатром:

— Можна кричати, протестувати, в шаленстві стискувати кулаки... Іншого виходу, як підписати ці умови, у нас немає. Суворі дійсність, саме справжнісіньке життя, не створене уявою, не вичитане з книжок, а таке, яке воно існує в усій своїй жахливій правдивості, постало перед нами...

Лише над ранок згоду на жорстокі умови миру було проголошено, і Всеросійський центральний виконавчий комітет надіслав телеграму в Берлін. У відповідь на неї двадцять четвертого лютого німці зайняли Псков. Назавтра можна було чекати німецьких кінних розвідників біля Нарвської і Московської застав.

5

У віконце проникло імлисте світло місячної ночі. На столі біліла порожня тарілка, — і — більше нічого не видно було в кімнаті. Постукували ходики: тік — виразно, так — м'якше. Альошка і Мишко лежали біля ледве теплої пічки під клаптиковою ковдрою. Альошка пошепки розповідав молодшому братові про хороброго Івана Гору. Мишко, слухаючи, повторював про себе: «тік, так...» Альошка сердився, що брат погано слухає, — штурхав його кулаком у стрижену потилицю, іноді так здорово, аж Мишко клацав зубами.

— Ти, їй-богу, слухай, а то — встану — так дам, перекинешся! — І Альошка розповідав: — Приходить Іван Гора в один двір. І він знає в цьому домі підвал, і в підвалі сидить буржуй на лишках... У нього там чого тільки нема...

— А чого у нього нема? Тік, так...

— Мовчи, кажу... — Ну, чого в нього нема? І борошно, і картопля, і цукор... Іван — туди-сюди по двору. Бачить — залізні двері. Як садоне він плечем, — і в підвал... А там буржуй на золотому стільці. І там — чого тільки нема! Сорок окороків шинки...

— А це що ж таке — шинка?

— Ну, кажуть тобі, така їжа, солодка. Буржуй побачив Івана, — як заверещить! А Іван не злякався: і давай витягати мішки... Буржуй — хап гранату... А Іван — як дасть йому межі очі...

Альошка раптом замовк. Мишко йому губами в самісіньке вухо:

— Це що?

Неначе зривався вітер. Ні, вітер так не вие. У нічній тиші здалеку — одчайдушне, тужливе, ледве чути тут — біля пічки — долинали неугавне завивання. Навіть у замерзлому віконці ледве-ледве деренчала шибка... Потім, уже близько, завила собака. Зарипів сніг коло хати. Відчинились двері — далеке сердите виття імистої ночі сповнило кімнату. Мати нічого не сказала, розстебнула шубку, розмотала хустку; сіла біля вікна, взялася за голову і так сиділа, як мертва. Хлопчики дивилися на неї з-під ковдри.

Хтось рвонув двері. Разом з завиваючим гулом вскочив Іван Гора — прямо за перегородку. Зняв із стіни гвинтівку. Клацнув затвором.

— Хто балувався гвинтівкою?

Альошка і Мишко притаїлись, як жуки, боялись дихнути.

— Маріє... Чого принишкла? Псков німці взяли... Виходь... Збиратись у Смольному...

Голос у нього був жорсткий. Марія сонно підвелася, запнула хусткою, застебнула шубку. Повернула голову до ліжка. Альошка одним оком з-за ковдри побачив, що обличчя у матері біле. Іван пхнув ногою двері, пішов. Марія підняла віник, допіру кинутий дітьми посеред кімнати, поклала його біля порога і вийшла слідом за Іваном.

— Боюсь, Альошенько, боюсь, — ледве чути закиглив Мишко.

— Мовчи, осоружний, знайшов коли...

У Альошки в самого до горла підступило від цих слів Івана Гори: «Псков узяли німці...» Уявлялося: Псков десь тут, неподалік, за чорним горбом Пулкова, — щось ніби кам'яна стіна, через яку лізуть величезні, вусаті... Від цієї неминучої біди вся ніч гуде і вие заводськими гудками.

Тривожні гудки з наказу Леніна залунали через дві години після взяття Пскова. Ревіли всі петроградські фабрики і заводи. Робітникам, що збігалися на гудки, роздавали зброю і патрони. Збиратися призначено в Смольному.

Цілу ніч з усіх районів столиці, з усіх околиць ішли купки озброєних — на широкий двір Смольного, де горіли вогнища, освітлюючи суворі, похмурі обличчя робітників, їх приношений одяг, перетворений нашивджуруч — поясом, патронташем, кулеметною стрічкою — у військовий; шинелі і рвані папахи фронтовиків; золоті літери на безкозирках балтійських моряків, які тримались окремо, ніби цей незвичайний огляд — лише один з багатьох авралів при свіжому вітрі революції.

Було багато жінок — у шалях, в хустках, в козушках, деякі з гвинтівками. В темному натовпі де-не-де поблискували студентські гудзики. Від освітлюваної вогнищами колонади відскакували вершники на худих конячках. Люди тягли кулемети, в'язки шабель, гвинтівки. Охриплі голоси вигукували назви заводів. Купки людей перебігали, шикувалися, стикаючись зброєю.

— Струнко! — надривалися голоси. — Шикуйсь! Хто володіє зброєю — крок вперед!..

Знову промчали кошлаті, хрупчі конячата. Грюкали двері під колонадою. Вибігали військові, пірнали у збуджений натовп... У вогнище летів кимсь принесений позолочений стілець, високо підкидаючи вгору іскри. Вогкі хмари рвали своє лахміття об голі верхи дерев, обгортали трикутний фронтон Смольного.

З темряви широкого Суворовського проспекту підходили нові й нові загони пітерських робітників, піднятих з убогих ліжок і нар, з підвалів і халуп безугавною тривоною гудків...

У коридорах Смольного робітники сунули суцільною стіною: одні — вгору сходами, інші, з зброєю та наказами, похапцем накиданими на клаптиках паперу — вниз, у морозну ніч, на вокзали.

На третьому поверсі, де був кабінет Леніна, — в цій тисняві протовплювались вістові, кур'ери, народні комісари, секретарі партійних комітетів, військові, члени Всеросійського центрального виконавчого комітету і Петроградської ради. Тут бачили притиснутих до стіни коридору, розгублених «лівих комуністів». Тут Іван Гора на власні вуха чув, як старий пугіловський майстер, у залізних окулярах, зустрівши вождя «лівих комуністів», казав йому:

— От, йолопе дурноверхий, народна війна коли починається... Це, бач, тобі — не фунт диму...

Володимир Ілліч у себе в кабінеті — збуджений, бистрий, насмішкувато-колючий, рішучий — керував бурєю: розсилав тисячі записок, сотні людей. Від телефону біг до дверей, викидав людину, розпитував, наказував, роз'яснював, короткими

запитаннями, різкими оголеними формулюваннями, як шпорами, піднімав на диби волю у людей, що розгубилися в цій жахливій метушні.

Тут же, звільнивши від паперів і книжок місце за столом, працював Сталін. Повідомлення з фронту надходили страшні, ганебні. Стара армія остаточно відмовлялась коритися. Матроський загін, на який покладались великі надії, раптом, навіть не зіткнувшись з ворогом, залишив Нарву і покотився до Гатчини... В хвилини перепочинку Володимир Ілліч, навалюючись ліктями на стоси паперів на столі, дивився в упор в очі Сталіну:

— Встигнемо? Німецькі драгуни можуть уже завтра вранці бути біля Нарвських воріт.

Сталін відповідав тим же рівним, негучним, спокійним голо-
сом, яким провадив усі розмови:

— Я гадаю — встигнемо. Роздано гвинтівок і кулеметів... — Він прочитав довідку. — Німецьке командування вже поінформоване про настрій робітників... Шпигунів досить... З незначними силами німці навряд чи наважаться лізти зараз у Петроград...

У сусідній порожній кімнаті, де на єдиному столі була розгорнута карта-десятиверстка, працював штаб. Ленін викликав військових спеціалістів з Могильова, де вони ліквідували штаб колишньої ставки. Ленін сказав їм: «Військ у вас немає, — робітники Петрограда повинні замінити озброєну силу». Генерали подали план: вислати негайно в напрямі до Нарви і Пскова розвідувальні групи по тридцять-сорок бійців і тим часом формувати й перекидати їм на допомогу бойові зағони по п'ятдесят — сто бійців. Ленін і Сталін схвалили цей план. Негайно, в цій же таки кімнаті, з одним столом і табуреткою, штаб почав формувати групи та зағони і відправляти їх на фронт.

Цілу ніч відходили поїзди на Псков і Нарву. Багато хто з робітників уперше тримали гвинтівку в руках. Ці перші зағони Червоної армії своєю чисельністю і бойовим значенням були ще дуже незначні. Але в людей — зціплені зуби, напружений кожний нерв, натягнутий кожний мускул. Поїзди проносились нічними засніженими рівнинами. Пітерські робітники розуміли, що вступають у боротьбу з могутнім ворогом і ворог цей має ім'я — *світовий імперіалізм*... Це усвідомлення величезних завдань було зброєю більш грізною, ніж німецькі гармати й кулемети.

Німці сподівалися без особливого клопоту увійти в Петроград. Їх численні агенти готували в Петрограді побоїще — вибух зсередини. Тисячі німецьких військовополонених — за таємними наказами — підтягувались туди з півночі, з сходу — з Сибіру. Пітерські обивателі перешіптувались, дивлячись на купки німців, що без діла тинялися по місту. Але однієї чорної ночі Петроград, за розпорядженням Леніна і Сталіна, був од-

разу розвантажений від німецьких підричників. Вибух не вдався.

Коли шпигуни почали доносити німцям про збудження пітерських робітників, про загальну робітничу мобілізацію, коли їх передові частини стали натикатися на вогонь новосформованих пролетарських частин, — захоплення північної столиці здалося справою ризикованою і ненадійною.

7

Старече, з чисто промитими зморшками, з твердим, зігну-тим на кінчику, носом, рожеве обличчя генерала Людендорфа було нерухоме і суворе, в очах — ясність і холод, лише дрябле підборіддя по-батьківському лежало на стоячому комірі сірого військового сюртука.

Час від часу він брав золотого олівця, і пальці його, з сухою шкірою і широкими нігтями, позначаючи кілька цифр або слів у блокноті, злегка тремтіли — єдина ознака втоми. Праворуч від його руки на сталюму черепку від снаряда диміла сигара. На бездоганно чистому столі з мертвою акуратністю розставлено предмети письмового приладдя з чорного мармуру, лежали папки з блискучого картону.

За дзеркальним вікном на карнизі, під промінням березневого сонця — голуби. Навколо темночервоні дахи Берліна.

Навпроти генерала Людендорфа в шкіряному кріслі, прямо і твердо, сидів генерал Гофман, теж бездоганно чистий, огрядний, з шанобливим, блискучим від поту, обличчям, до якого більше б пасувала борода та вуса, бо — оббрите — воно здавалося голим. Промінь сонця падав йому на джгут золотого погона.

Він казав:

— Я побоююсь, що проведена не до кінця операція на сході може не дати того, чого ми від неї чекаємо. Моя думка така: захоплення України і Донецького вугільного басейну не слід розглядати як операцію, спрямовану тільки для поповнення сировинних ресурсів Німеччини. Ми вводимо наші дивізії в країну, де панує неймовірний політичний хаос. Мої агенти в Росії надсилають дуже сумні повідомлення, які підтверджують найпесимістичніші припущення. Убивства освічених і заможних людей, крадіжки, розбої, міжусобиця, цілковите безладдя і навіть параліч життя... Все це виключає будь-яку можливість правильних торгових зносин з Росією, якщо ми будемо, повторюю, тільки спостерігати, склавши руки, ці надзвичайно небезпечні й обурливі неподобства більшовиків...

— Так, — хрипловато сказав генерал Людендорф. — Все це дуже сумно.

— Так, — теж хрипловато відповів генерал Гофман. — Дуже сумно. Я б міг запропонувати вашому високопревосходитель-

ству один з можливих варіантів активнішого втручання в російській справі...

— Будь ласка, — чемно хрипливато сказав генерал Людендорф.

— Щоб врятувати нещасну Росію від нестерпних страждань, потрібно, за моїм розрахунком, не дуже багато зусиль. Якби ми просунули наш лівий фланг на лінію Петербург—Смоленськ і сформували пристойний російський уряд, який міг би призначити регента... Я маю на увазі великого князя Павла Олександровича — він ще не розстріляний і живе в Царському Селі. Через пару тижнів Європейська Росія була б приведена до ладу, ми мали б спокійну сировинну базу і змогли б безболісно вивести з України половину наших дивізій...

Генерал Людендорф обережно взяв сигару, розкурив і знову поклав на черепок. Це забрало, принаймні, хвилину, — він обмірковував відповідь.

— Я цілком співчуваю ідеям, які запалюють вас, — сказав він суворо. — Ми не повинні і не будемо мати сусідо державу, якою управляють комуністи. Але, щоб втрутитися у внутрішні справи Великої Росії, потрібні розв'язані руки... Поки на Заході ми не вирішимо гру... (з легким тремтінням пальці його знову потягнулись до сигари) нерозумно з усіх поглядів розпочинати щось на такій значній території, як Великоросія... Крім того, перед нами стоять вищі завдання... Хоч би як закінчилась війна — Англія й надалі обмежуватиме нашу експансію на Заході. Історична місія Німеччини — це рух на схід, — Месопотамія, Персія і Індія, — для цього ми повинні міцно й назавжди закріпити за собою найкоротший і найбільш безпечний шлях: Київ — Катеринослав — Севастополь і морем — на Батум і на Трапезунд. Кримський півострів мусить назавжди залишитися німецьким, чого б це не коштувало. Мандат на Схід ми одержимо в Шампані, на Соммі і Уазі... Крім того, постачання такої величезної східної магістралі вимагатиме солідних запасів вугілля, — отже, ми повинні міцною ногою стати у вугільному басейні Дону. Я вважаю: захоплення України нашими військами має найближчою метою — постачання нам хліба й сировини, але захоплення України не можна розглядати як епізод. Захопити Україну, Донбас і Крим ми повинні міцно й назавжди... Москва прийняла наші умови миру, делегація виїхала в Брест-Литовськ, треба підписувати мир...

Від Нарвських воріт, де здіймалися чорні коні з бурульками на копитах і мордах, далеко по обледенілому тротуару стояла черга — жінки, старики, підлітки: мовчки, похмуро, хто притулившись до стіни будинку, хто сховавши обличчя в приношені ко-

міри, щоб уберегти від березневого вітру хоч краплинку тепла за довгі години чекання. Спини, рукава в усіх позначені крейдою — цифрами.

У Марії Карасьової стояв 231-й номер. Двісті тридцять чоловік, крок за кроком, по льодових горбках, з примерзлим до них падлом, мали пройти поперед неї до дверей продовольчої управи.

Тоді, у ніч тривоги, Марія записалась була в санітарний загін. Там давали фунт хліба і сушену рибу та по чвертці хліба на дитей. Але погано було з здоров'ям, — не проходили запаморочення голови, довелось демобілізуватись. Іван Гора поїхав начальником розвідувального загону під Нарву. Без Івана Гори зовсім стало скрутно, — Марія тільки й могла тепер простояти годин з п'ять у черзі і приплентатись, ледве жива, додому. Так вона стояла, притулившись до стіни, заплющивши очі. Сусід — сердитий дід з тютюною бородою — штовхав її, як шилом, кісткою зігнутого пальця: «Ну, чого ж ти задрімала...» Черга ворушилась, посувалась на крок і знову застигала...

О другій годині Марія побачила, нарешті, чоловіка з гвинтівкою біля дверей продовольчої управи, куди він по одному пропускав чергу. У цього чоловіка щоки, оброслі сизою щетиною, до того запали, немов він їх закусив, синій од вітру ніс — гачком, — певно, був єврей...

— Товариші, — повторював він, — не напірайте, більше організації...

Дід знову натиснув у бік, Марія підійшла і на фанері, вставленій у двері замість шибки, на папірці, приклеєному клейстером до фанери, — прочитала:

«Сьогодні по картках (таких-то) видається півфунта вівса. Завтра видачі не буде».

Папірець, облуплені двері, гачконосе обличчя з закушеними щоками — похитнулись, попливли... Марія осіла на тротуар, стукнулась головою об льодовий горбок.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

З'їзд рад виніс рішення — перенести столицю до Москви, щоб позбавити німців і фіннів спокуси коротким наскоком покінчити з більшовицьким урядом.

У Петрограді на Миколаївському вокзалі було подано три поїзди; в одному мав виїхати Ленін і члени Центрального Комітету, в двох інших — Всеросійський центральний виконавчий комітет і найважливіші установи.

Багато різного люду вешталось по майдану перед вокзалом, розмішуючи ногами весняну грязь на вивернутому брукові.

Була паскудна, вітряна погода. Латишські стрільці ретельно перевіряли пропуски біля дверей вокзалу. Але люди просочувались і без пропусків, — перестрибуючи через паркани на залізничні колії, де в безладді стояли напіврозбиті вагони, диміли, шипіли, одчайдушно свистіли маневрові паровози.

Охорони було мало. Кілька молодих людей, по-панському одягнених, насмішкуватого вигляду, з'являлись і зникали у вокзальній метушні. Одного — в окулярах з товстими скельцями — латиші затримали. Він, посміхаючись, показав квиток члена Петроградської ради і, тільки-но його випустили, пірнув у купку якихось «кльощників», що тримались окремо й незалежно.

Лише десь опівночі на пероні «царського павільйону» з'явилися: короткозорий, заклопотаний, говіркий керуючий справами Ради народних комісарів, що відав особистою охороною Леніна; Володимир Ілліч з товстою в'язкою рукописів; Сталін у солдатській шинелі і вухатій шапці; чорнобородий, хворобливо блідий Свердлов...

Уздовж синіх вагонів стояли рум'яні, росли латиські стрільці. Латиші втратили батьківщину. Щоб повернути її — потрібен довгий навкружний шлях через рівнини України, Росії, Сибіру, через перемоги революції та народів, імена яких латиші почули вперше. Трудно було уявити такий шлях, трудно було зважитися. Вони зважились. Спокійні, суворі, твердо тримаючи гвинтівки, — дивилися на Леніна, який проходив мимо. Життя цієї людини було їх життям, їх надією.

— Чому робітники не зрозуміють? Вони краще й простіше за нас зрозуміють — чому ми їдемо, — говорив Володимир Ілліч одному з товаришів, що тримав в обох руках картатий портплед. — Чому Смольний — символ радянської влади? Переїдемо в Кремль — символом стане Кремль. Що за сентиментальна нісенітниця — символ! Треба буде — і в Єкатеринбург переїдемо.

Щоб згладити, що він говорить так сердито, Володимир Ілліч мимохідь посміхнувся людині з портпледом і вліз у вагон. Комендант поїзда махав рукою запізнилім:

— Швидше, швидше, товариші!

Вагони грюкнули. Латиші скочили на приступки. Поїзд відійшов.

Майже одночасно з інших платформ відійшли два інші поїзди з членами Всеросійського центрального виконавчого комітету і установами. Ніч була чорна, льодовий дощ барабанив по вагонних дахах. Праворуч, де невизразно проступали обриси Іжорського заводу, мутно вирізнялося вогняне сяйво, — певно, випускали сталь з мартена.

Володимир Ілліч постукав нігтем у шибку:

— Оце — символ, коли ви вже хочете... Незважаючи на голод, на те, що німці в Пскові, — ллють сталь...

Поїзд, в якому був Ленін, вийшов другим у складі трьох поїздів. Та вже через годину машиніст виявив, що попереду

йде не один поїзд, а два. Якийсь невідомий состав вантажних вагонів з двома паровозами вклинився десь на стрілках між головним поїздом, в якому їхали члени Всеросійського центрального виконавчого комітету, і другим — з Леніним.

Про це повідомив керуючого справами помічник машиніста, перебравшись на ходу з тендера по дахах вагонів. Нікому, навіть Леніну, не було сказано про небезпеку. Латиші повідчиняли на площадках дверці, приготували кулемети. Була третя година ночі. Дощ перестав; за туманними хмарами, що тяглися над чахлим ялиником, з'явилася половина місяця. Попереду за півверсти ясно вирізнявся червоний вогонь загадкового поїзда, який стишував хід. З паровоза повідомили, що зараз — Любань і поїзд, який іде попереду, очевидно, має намір спинитися там на першій колії.

Так і вийшло. Загадковий поїзд, незважаючи на відкритий семафор і одчайдушні знаки жезлом начальника станції, — став проти буфету першого класу. Заскрипіли, заскреготіли двері теплушок. Поїзд з Леніним теж був примушений спинитися, вдаривши в передній по буферах пихкаючими грудьми паровоза.

Першим на перон вискочив керуючий справами в розмазаному вітром кашне. Кишені його розстебнутої шуби були напхані рукописами та документами. Зарослі бородою шоки, м'ясистий ніс з перекошеними окулярами багровіли від збудження. Він був озброєний олівцем.

— Наказую очистити перон! — крикнув він, простягаючи олівця до купок людей у морських бушлатах, в солдатських шинелях, що розлютовано гуділи. Вони вистрибували з вагонів. У багатьох в руках уже вертілася зброя. Тут же був відпущений недавно насмішкуватий громадянин в окулярах з товстими скельцями і ще кілька по-панському одягнених.

Керуючого справами помітили: «Чекіст, сучий син, під колеса його!» Людям у бушлатах і шинелях явно давалися вказівки: чоловік сто рішуче рушили до поїзда Леніна. Але їм назустріч з площадок зіскочили латиші, — вони бігом по асфальту тягли кулемети.

Керуючий справами з піднятим олівцем перекрикував гуркіт кулеметних котків:

— Назад, по вагонах!

Побачивши кулемети, натовп бушлатів і шинелей спинився. З дверей теплушок висувалися жінки в строкатих шалях, верещали, махали руками. Натовп відступив, — побігли, полізли у вагони, хапаючись за руки жінок... Загрюкали двері. Через кілька хвилин перон був очищений, загадковий поїзд завантажений.

Далі все сталося просто і швидко. Під дулами кулеметів дверні скобки в теплушках замотали дротом, запечатаний наглухо загадковий поїзд відвели на запасну колію і всі стрілки забили порожніми поїздами.

Шлях на Москву був вільний.

Тепер, коли мир у Бресті було підписано, Ленін з усією енергією почав організовувати обороноздатність республіки. На місці розпорошеної царської армії, на лінії стику з німцями оперували різні строкаті революційні загони, сяк-так підкоряючись трьом головнокомандуючим. (Один був призначений військовим комісаріатом, другий — радою «Калужької федеративної республіки», третій обраний на фронті, як Цезар — легіонами.) Загони склалися з робітників Пітера і Москви, з фронтовиків останніх призовів, з місцевих селян, партизанів, з біженців, з таких незвичайних формувань, як «Окрема армія Ремньова», що складалася на тридцять процентів з бандитів, або полку «ангелів смерті», набраного з усяких любителів пригод командиром Юрком Цибульком. Коли з'являвся такий ешелон, з чорним прапором на паровозі, станційна прислуга розбігалась, і начальник станції ховався під платформу або десь-інде.

Трое головнокомандуючих були зняті. Численні загони підкорені військовому керівникові — військкерові — і розташовані в дві лінії заслон — північну і західну, — які обороняли підступ до Петрограда та Москви. Безформні загони почали зводитися в роти і батальйони, комплектуватися через військові відділи місцевих рад добровольцями, — за підпискою і круговою порукою з платнею — п'ятдесят карбованців одинокому, півтора — сімейному. Тим же таки порядком набирали командний склад з колишнього офіцера. Комплектування відбувалося з великими труднощами. Офіцери боялися йти на фронт, де траплялося, що деяких командирів доводилось рятувати від розправи збройною силою.

З харчами було зовсім погано. Місцеві ради та управи не могли справитися з твердими цінами, — хліб ішов до спекулянтів, скуповувався куркулями. Загони голодували. Штаби дивізій у розпачі відправляли по селах фуражирів з сіллю та цукром — міняти на борошно та картоплю. Навіть «військовий керівник заслони» сам виїжджав у поїзді міняти у селян усякий мотлох на борошно й сало.

Армійські сухоробрі коні паслися на селянських межах. Невистачало чобіт, гармат, сідел, упряжі. Все це лежало десь по військових складах, — але чорт їх знайде, — ці склади, а й знайдеш — таке почнеться листування, що вже й сам чорт зломить ногу...

Все ж таки, незважаючи на безпорадність та саботаж постачальницьких організацій, на те, що для багатьох диким і незрозумілим було повернення кадрових офіцерів, незважаючи на огиду до війни людей, які просиділи чотири роки в окопах, і так само на те, що село з головою поринуло в свої справи, в боротьбу бідноти з куркульнею, — почали визначатися перші обриси кістяка Червоної Армії.

— Ви під охороною, генерале?

— Два якихось дурні... Вони мене охороняють, чи я їх охороняю... Анекдот!

На задній площадці останнього вагона, в поїзді, що йшов з Харкова до Москви, розмовляли двоє військових — один в «окопній», з обірваними гапליками, шинелі, в солдатському картузику з червоною стрічкою, — худий, з вузьким, колісь випещеним, давно не голеним обличчям, що спотворювалося виразом гидливості й перебореного приниження. Це був генерал-майор Носович. Другий — низенький, огрядний і рум'яний — у добрій бекеші й круглій шапочці, хвацьки — незважаючи ні на які революції — зсунутій на вухо, — полковник гвардійської артилерії Чебишев.

Носович, судорожно затагуючись цигаркою, з злою усмішкою розповідав:

— Четвертого я одержав від генерала Драгомирова інструкції — розшукати в Москві Савінкова, що стоїть на чолі «Союзу захисту батьківщини і свободи» і через нього зв'язатися з добровольчою армією. П'ятого я виїхав з Харкова, кіньми, восьмого мене затримали червоні під Білгородом... Начальник загону, Мухоперець, — непогане прізвище? — зворушливо боровся з бажанням розстріляти мене тут же таки з нагана... Я зажадав від червоних, щоб вони телеграфували в Москву в Найвищу військову раду, Троцькому. Розуміється, цей птах негайно відповів: «З усілякими вигодами відправити колишнього генерал-майора Носовича в Москву...» Анекдот, скажу я вам...

— Чи не вважаєте ви, генерале, що вся ця мерзенна історія надто довго триває?..

Носович кинув недокурок у розбите вікно на втікаючі назад рейки. Над березневими брудними снігами повзли брудні хмари. Де-не-де під веселим небом на рівнині темніли вбогі покрівлі сіл.

— Батьківщина! Будь ласка, милуйтеся! Святиня! — сказав Носович. — Цей російський народець на волі треба завоювати так, як його завойовував Чингіз-хан... Саботаж, дрібна підривна робота різних соціал-демократів — це тільки укуси боягузів. Цим їм не дошкулиш... Потрібна армія — маленька, прекрасно забезпечена, добре підібрана, здатна легко маневрувати і завдавати блискавичних ударів... Матеріалу — досить з двохсоттисячного офіцерського корпусу...

— Панове офіцери воліють чистити чоботи на вулиці, — сказав Чебишев.

— Не можна їх винуватити, полковнику. Нема прапора, нема залізної руки... Чому за три місяці генералу Драгомирову вдалося відправити з Харкова до генерала Каледіна всього тисячу офіцерів? Каледін — не прапор... І я вважаю за благодіяння

його самогубство... Дон треба вміти підняти. Каледін все-таки був генералом старої школи, — козаки йому не довіряли... От — перед від'їздом я говорив з генералом Красновим...

— Ну, це фрукт, знаєте...

— Авжеж, з авантюрним душком... Але — молодий, сповнений найширших планів.

— Генерал Краснов робить ставку на німців, — сказав Чебишев, зло піднявши губу над дрібними чистими зубами. — Краснов потай їздив до генерала Ейхгорна, в Київ... Вам це відомо?

Носович промовчав. Насупився. Якийсь час дивився на втікаючі назад рейки. Він відчув утому, — плечі опустились під зашкарублюю шинеллю, ніби на них лягло все безумство останніх місяців: захоплення влади черню, остаточна загибель армії, крах особистої кар'єри. Цей фрукт Краснов — шикарний балакун, любитель жінок, автор-романіст, легко маневруючий політик, — швидше від інших збагнув дух часу... Замість громіздкої вірності союзникам (а після Бреста цю вірність знову треба було доводити кров'ю) — Краснов, ураховуючи наявну обстановку, безперечно, сучий син, на німецьких штиках пройде в донські отамани.

— Що ж, — похмуро промовив Носович, — якщо йому вдасться згуртувати козачу армію, — не так уже й погано... Армія — завжди армія...

Чебишев відповів різко:

— Єдиний здоровий утвір — добровольча армія. Генерал Алексеев, генерал Корнілов — це прапор. А козаки — в найкращому разі — підсобний матеріал... Які у вас відомості про добровольців?

— Останні відомості були про блискучий успіх під Лежанкою... Ось уже місяць, як вісім тисяч штиків і шабель пропали десь у кубанських степах... Наше найближче завдання: розшукати добровольчу армію і встановити з нею зв'язок.

— Вам доведеться, генерале, увійти в вищу військову раду...

— Це буде неважко дякуючи Троцькому... Пробачте, полковнику, але мені не досить ясна ваша позиція.

У Чебишева знову відкрилися дрібні злі зуби.

— Моя позиція? Генерал-майор Носович, у всякій іншій обстановці я вважав би ваше запитання недоречним. Офіційно — я їду в Москву так само, як і ви, на телеграфний виклик Троцького... Очевидно, мені запропонують інспектувати артилерію.

Приїхавши, зразу з вокзалу, Носович відправився розшукати штаб Троцького. Знайти будь-яку установу в Москві було до відчаю важко. Люди ніби взяли собі за мету говорити неправду, плутати й посилати на неправильні адреси.

Москва здавалася йому кашею без плану й порядку. Хоч минуло вже п'ять місяців від жовтневого перевороту — московські обивателі погано розбиралися в конструкції радянської влади, всіх більшовиків називали комісарами і твердо вірили, що вся ця пітерська навала з автомобілями, декретами, з червоногвардійськими загонами, які особливим, повільним кроком, щільно, пліч-о-пліч, проходили по Тверській — незручне явище це — тимчасове, і, як жила Москва по кривих завулочках, з азіатчиною, з купцями, гарненькими гімназистками, з величезними текстильними фабриками, вільнодумними чиновниками, лихачами, плітками, всесвітньовідомими акторами й ресторанами, так, перемоловши лютих комісарів, і буде жити, торгувати, шахраювати, вихвалитися, перемелювати темне село біля ткацьких верстатів на фабричний люд, перебежуватися дзвонами старих церковок, обжитих зграями галичі.

Пізно ввечері, одержавши, нарешті, пропуск, він добрався до Олександрівського вокзалу, де на коліях стояв поїзд Троцького. Опівночі він був впушений до Троцького і говорив з ним.

5

Носович спалив коробку сірників, поки в брудному й темному завулку поблизу Тверської розшукав конспіративну квартиру — в невеликому будиночку в глибині двору. Постукавши особливим способом, він спитав крізь двері: «Георгій вдома?» Двері прочинились, затуляючи свічку, з'явився молодий чоловік в окулярах з товстими скельцями. «Не знаю, здається, ви йшов», — відповів він умовним паролем. Тоді Носович витяг з-за підкладки штанів половину візитної картки, розрізаної навскоси. Молодий чоловік в окулярах видобув з кишені другу половинку її і — з вибачливою усмішкою:

— Будь ласка, генерале, — вас чекають.

Він провів Носовича в непровітрену кімнату, слабо освітлену настільною лампою. Назустріч з дивана підвівся лисуватий, з жмутом рідкого волосся — на лоб, непоказний чоловік, середній на зріст, у жовтих крагах, сухий, чемний — Борис Вікторович Савінков, колишній есер, який пережив славу терориста й письменника і тепер, із спустошеним мозком, з спустошеним серцем продавав самого себе за примаару влади.

Він був тут, у Москві, конспіративно — представником добровольчої армії, хоч чудово розумів, що при серйозному успіхові добровольці його ж першого і повісять. З роками та невдачами в ньому нагромадилось досить багато презирства до людей. Леніна він вважав хитруном і не вірив жодному його слову. Коли він бачив робітничі демонстрації, його нудило. Вісім тисяч люто настроєних, готових на будь-які злигодні, добровольців під командою Корнілова — «лева з осячю головою», —

здавалися йому непоганим початком. Знову в його розпорядженні була влада, гроші і, головне, той чудовий стан милування собою, який був йому найпотрібніший.

— Вам вдалося бачити Троцького? — спитав він, поминаючи всі попередні умовності знайомства. (Такий револьверний початок він застосовував ще за часів бойової організації, промацуючи молодих терористів.) Носович з цікавістю глянув у його руді очі, на наполеонівський жмут волосся на лобі.

— Дозвольте сісти. Я втомився... Дозвольте закурити... — Він з насолодою простягнувся на дивані, закурив добру цигарку. — Справа значно спрощується, Борисе Вікторовичу. Видно, бог іде на допомогу. З Троцьким я щойно розмовляв... Він справив на мене надзвичайно вигідне враження: кілька разів під час розмови він прохопився і підніс мені — «пане генерал»... Я теж не залишився в боргу і вкинув йому разок — «ваше превосходительство»... З ним нам легко буде працювати... Ну, і — нарешті...

Носович спинився. Савінков, підсунувши під себе ногу, не спускав з нього допитливих очей...

— Він запропонував мені пост начальника штабу Північно-кавказького військового округу із ставкою в Царицині... Я подякував і прийняв...

— Троцький випередив мою ідею, — сказав Савінков, усмішкою витягуючи куток блідих губ. — Тим краще. Так от, можу вас порадувати, генерал... Цими днями ви почуете про взяття Єкатеринодара добровольцями. Корнілов матиме солідну базу і величезні запаси зброї.

(Носовичу захотілось перехреститись, але було незручно під немигаючим поглядом сухорлявого терориста, — обмежився хрестом у думках).

— Завтра я поставлю питання про вас у штабі московського відділу добрармії. Ми мали намір переправити вас до Денікіна, але тепер використаємо в цікавішому плані — як червоного начальника штабу. (Обидва посміхнулись.) Ваше завдання: організувати в Царицині центр повстання. Не забувайте, якщо німці займуть всю Україну і Донбас — Царицин залишиться у більшовиків єдиним зв'язком з приволзьким хлібним районом. Якщо ми його відірвемо — це буде смертельним ударом по Москві.

Носович схвально кивав. Йому починав подобатися цей перодряп, — у ньому була пружність організатора і, очевидно, великий досвід щодо всяких вибухових справ...

— Пробачте, Борисе Вікторовичу, хотів вас спитати... Чому ви підняли тоді руку на великого князя Сергія Олександровича, на Плеве?.. А от на різних Леніних... Рішучості, чи що, не вистачає? Чи — як? Пробачте...

Савінков нахмурився, поволі підвівся з дивана, узяв з стола цигарку, постукав об ніготь, закурив, поволі погасив вогник сірника.

— Про такі речі звичайно не питають... Але вам я відпо-

вім... Тиждень тому Рада народних комісарів мала покінчити своє існування на станції Любань. Лише випадково вони уникнули відплати...

Примружившись, він обережно підніс цигарку до рота, випустив тоненький струмінь диму.

— Знаєте, генерале, ніхто і ніщо не спинить караючої руки.

Слова і жести його були на межі літературної фатуватості. Носович упіймав себе на тому, що любиться...

— Хочете вина? — спитав Савінков. — Мені дістали чудового Амонтільядо.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Вийшовши з вокзалу, Марія Карасьова оглянула оповитий вологим весняним маревом степ, плаваючих шулік. Світло, синява. Марія сіла на траву, поклала голову Мишка до себе на коліна, — у нього голова звисала, до того був худий. Поїзд одійшов. Тепер тільки чути було, як тихо посвистував вітер у траві, дзвеніли жайворонки.

Марія виїхала з Петрограда з продовольчим загоном. На заводі було багато суперечок через цей загін. Комуністи кричали, що це зрив плану, самоплив, мішечництво... Старі робітники кричали комуністам: «Словами черева не напхаєш. Поки соціалізм здобудете, всі виздыхаємо». Зібрали між себе грошей, дістали солдатської бязі, солі та всякого залізного мотлоху — цвяхів, шурупів, дверних завіс, — і з цим вирядили шістьох надійних хлопців на Дон — міняти на борошно...

Умовляли їхати Івана Гору. Він відмовився: «А якими я очима на Володимира Ілліча гляну? Гавкати на мітингах, скаже, горлаті, — животи позатягало — крамничку на колесах послали. Це світова ганьба!» Марії він все-таки рішуче звелів узяти дітей і їхати на південь. Сам посадив її у вагон, дав дітям на дорогу по п'ять варених картоплин. «У станції Чирській, Маріє, прямо йди до мого брата Степана. Він тобі дасть притулок. Ти жнів зо два відпочинеш, тоді діло для тебе знайдеться...»

Альошка приніс води в банці з-під консервів. За дороги він навчився говорити грубим голосом.

— Мати, ходімо до станиці пішки.

— Зараз, синку, посиджу.

— Мишко, — сказав він, із задоволенням тупцяючись босими ногами по теплій траві, — ходім коників ловити.

У Мишка задерикувато заблищали очі, не підводячи голови з материних колін, посміхнувся зморшками:

— Ну, ходім...

— Устигнеш, наловиш, — промовила Марія, — їх тут багато. Краще он до воза добіжи, може, добрі люди підвезуть.

Піщаною дорогою, поганяючи ситого гнідого коня, їхала, стоячи на возі, широкоплеча дівчина в злинялій, очіпком пов'язаній, хустці, вітер оддував її залатану спідницю. Альошка наздогнав її: «Тітусю, почекайте-но!» Дівчина натягнула віжки, обернула до Альошки смугляве обличчя з темними бровами, з неласкавими пильними очима.

— Шість день стоячи їхали, тітусю, не спавши, не ївши, у мамки ноги попухли...

— До кого в станицю? — спитала вона суворо.

— До Степана Гори — Іванового братахи.

Почувши ім'я Івана Гори, дівчина здивовано підвела брови, широке обличчя її засвітилося ласкою. Кивнула Альошці, щоб сів на віз, завернула коня до вокзалу. Зіскочила біля Марії, спустила підткнуту спідницю на босі ноги.

— Речі де?

Марія силкувалася підвестись, бурмотіла, дякувала, дівчина взяла в неї багажну квитанцію. Речі — важку скриню і два клунки — бігом винесла з вокзалу. Підняла Марію, як дитину, посадовила на віз, на клунки, дала їй на руки Мишка і, нічого не кажучи, погнала ситу конячину до станиці. Тільки, як Марія спитала: «Як звати тебе, серденько?» — відповіла з досадою:

— Та Горпина...

Іхали довгим степом, горбами до станиці Чирської. Переїхали через місток звивисту річку Чир, затінену кучерявим чагарником. Показалися високі тополі, мазані жовті хати з міцними ворітьми. На широкій вулиці — кури, захоплені своєю справою біля куп гною. Над станичним управлінням злинялий кумачевий прапор, на східцях, затуливши обличчя кашкетом, куняє людина з гвинтівкою між ногами. Іде горбата свиня, звисівши на рило брудні вуха, за нею підтюпцем такі ж брудні горбаті поросята. Пекло сонце, відсвічувало в пузирчастих шибках. Пролітали стрижі з білої дзвіниці...

Марія сказала:

— От де тиша, спокій!

На це Горпина, не обертаючись, роздратовано смикнула плечем. Спинилась біля цегляного білого будинку на три вікна, з міцними віконницями. Горпина зіскочила з воза, почала відчиняти пофарбовані вохрою ворота.

— Ідть, — сказала, — аж он — до хати, навскоси, — то — хата Степана Гори. Я клунки принесу.

Вона завела воза у двір. Звідти грубий голос покликав:

— Гапко... Кого привезла?

— До Степана родичі.

— А я казав коня мучити?

На воротях, зачиняючи їх, з'явився чорнобородий, ротатий

козак, середнього віку, — у сорочці, заправлений в старі штани з червоними лампасами. Він недобре, з-під чорного чуба на лобі, дивився вслід Марії, одягненій у пітерську шубку з витертим рудим хутром, худенькому, з хворобливо крутою потилицею — Альошці і маленькому Мишкові, обв'язаному — хрест-навхрест — в'язаною хусткою.

— Пітерські! Ха! — гаркнув козак, роззявивши великого білозубого рота...

2

Того ж дня верст за двісті на захід від станиці Нижнечирської, в степовому містечку Луганську, де на околицях і в робітничих селищах стояли такі самі мазані хати на три віконця, але вже без скірт хліба у просторих городах, і вулицею брела така сама свиня з поросятами, так само мирно цвіли вишні і кричали граки над гніздами, — на машинобудівельному заводі Гартмана відбувався мітинг.

Народу було стільки, що сиділи на високих підвіконнях, на верстатах, звішували голови з мостового крана. Головував організатор і начальник луганської Червоної гвардії Пархоменко, — високий чоловік з висячими вусами у зсунутій на потилицю смушевій шапці.

На трибуні, нашвидку збитій з неструганих дощок, де прямо по дошках написано дьогтем: «Не віддамо Донбасу імперіалістам», — стояв невеликий на зріст чоловік, рум'яний від збудження. Бекешу він скинув, військова сорочка обтягувала його міцні груди, край коміра потемнів від поту.

Він говорив дзвінко, напористо. Веселі очі поширювалися, коли він обводив обличчя слухачів — то понурі, то похмуро рішучі. Ось вони розкрили роти: «Ха-ха» гучно лунає під закуреною стелею, і його очі мружаться від жарту. І знов зігнута в лікті рука ребром долоні відрубє грань між двома світами — нашим і тим, нещадним, що наступає зараз мільйонами багнетів...

— ...Ми повинні зрозуміти, що тільки в нас самих вирішення нашої долі. Грізний час настав. Російська буржуазія закликала на допомогу німецьку буржуазію. Їм треба залити кров'ю пролетарську революцію... Їм треба захопити наші заводи, наші рудники... І вас, товариші, прикувати ланцюгами до цих верстатів...

Його так слухали — здавалося, при деяких його словах почувеш, як у тисячі чоловік риплять зуби. Йому вірили, його добре знали — старого підпільника Климента Ворошилова, тутешнього уродженця. Під час світової війни він працював у Царицині, в підпіллі, де згуртовував групу більшовиків. Переслідуваний поліцією, втік у Петроград і там працював у майстернях Сургайла. Після Лютневої революції повернувся в

Луганськ, видавав газету, писав статті, був обраний головою ради депутатів. З мандатом до Установчих зборів поїхав у Петроград. Після Жовтня був там комісаром порядку. В дні німецького наступу знову повернувся на Донбас, увійшов членом Ради народних комісарів в Донецько-Криворізьку республіку і зараз мітингував із земляками — гартманівськими металістами.

— ... На Донбасі ми повинні вчинити рішучий опір німецьким окупантам, які готують в першу чергу вам, товариші, кризаву неволю... Німці вже оточують Харків. Революційні червоні загони нечисленні й розкидані. Центральна рада продала Україну, продасть і Донбас. Хто згодний простягнути шию в ярмо? — Ворошилов обвів очима закам'янілі обличчя. — Таких тут нема!

Чийсь чавунний голос промовив слідом за ним:

— Таких тут нема... Правильно!..

Багато хто обернулись туди, де за чавунною станиною стояв чоловік з чавунним голосом. Це був ливарник Бокун (який піднімав руками, коли незручно було підважити краном, сорокапудові вилки)...

— Здоров, Бокун! — крикнув Ворошилов. — Так от, товариші, за прикладом його перейдемо від слів до діла... Хай німці зустрінуть на Донбасі двісті тисяч пролетарських штиків. Почин за Луганськом... Ми повинні негайно сформувати загін у шістсот-сімсот бійців... Виступимо назустріч інтервентам. За нами кожний завод, кожна шахта пошлють загони. Ті, хто залишиться, повинні готувати броневики і бронепоезди. Зброя у нас є, а невистачить — дістанемо в бою. Сотня пролетарів, запалених революційною метою, озброєних класовою ненавистю, — варта бригади імперіалістичних наемників...

— Записуй — Тарас Бокун! — знову покритив його чавунний голос з-за верстата.

Головуючий Пархоменко, кашлянувши не менш густим голосом, ніж Бокун, позначив його на аркуші, поворушив вусами. Назустріч його погляду почали підноситися важкі руки.

— Став — Солох Матвій...

— Прохватулов Іван, став...

— Чебрець...

Пархоменко знову заворушив вусами.

— Як? Повтори...

— Ну, Микола Чебрець... Не знаєш, чи що?

— Записуй — Василь Кривонос і другий Василь Кривонос...

Записувались — обміркувавши і не поспішаючи. Протовплювали до трибуни і, кліпаючи, стежили, як голова проставляє його прізвище на аркуші. Зітхнувши, одвертались:

— Так, значить...

Дехто, повертаючись до товаришів, стріпував головою:

— Воюємо, хлопці...

Дехто і вихвалявся і жартував нескладно. Дехто, немов приголомшений, дивився перед себе невидючим поглядом. Усі розуміли, що справа серйозна і вже коли взявся — треба витягти. Народ тут був серйозний.

3

Частини першого німецького корпусу сунули з Києва на Ромодан — Полтаву в південно-західному напрямі і в північно-західному — на Бахмач — Конотоп, охоплюючи глибокими обіймами Харків і весь північний Донбас.

Оперативний штаб головнокомандуючого українськими червоними арміями не міг встановити тривкого зв'язку з численними загонами, розкиданими на підступах до Харкова. Загони діяли на свій революційний розсуд, відступаючи і скупчуючись у місцях, які вони вважали за потрібне обороняти.

Не існувало більше ні телеграфного, ні телефонного зв'язку. Орієнтувались — додзвонюючись до найближчої якої-небудь станції, і, коли в трубку гавкали незрозумілі слова, — визначали, що станція захоплена німцями.

Німці натискали на Ромодан, і коли обійшли його, червоні, відступаючи, почали скупчуватись під Бахмачем і Конотопом, загороджуючи район цукрових і порохових заводів. Під Бахмач відходили загони київських робітників «арсенальців», загони Шарова, Ремньова. В тому ж таки напрямі йшов з Харкова «Перший луганський соціалістичний загін», — командував ним прапорщик Гришин, комісаром у ньому був Климент Ворошилов. Ядро становили гартманівські робітники, решту — робітники інших заводів та залізничники. Ще в дорозі довелося вичистити з загону до півсотні бандитів.

Усі ці групи, колони та загони — крім Луганського — зайняли фронт під Бахмачем — підковою на південний захід. Німці, які невиразно уявляли місцеперебування і сили росіян, натрапили на них несподівано: локомотив головного ешелону звалився під укіс. По поїзду хльоснуло свинцем. Німці висипали з вагонів і, коли підтягнулись сили, — перейшли в наступ за всіма правилами сучасного бою.

Червоні бились нерівно. Загін Ремньова, що розгромив по дорозі конячинський винний склад, під вогнем відкотився у степ, у яри, і почав мітингувати. Бійці, вилазячи на віз, роздуваючи голі шиї, кричали:

— ... Через те, що на фронті ми прийшли у цілком безладний стан по причині дурного командування, ми, бійці партизанського загону імені товариша Ремньова, протестуємо проти руху на німців, бо з такою технікою результати наступу будуть нашою передсмертною агонією...

— Голосуйте за протокол, — збиваючись навколо воза, гор-

лали гарячі від злості людяці... — Не можемо битися з такою технікою... Котись по домівках!

Найбільш стійкими виявились київські «арсенальці» і червоний загін партизана Капусти, що порубав цілий корпус гайдамаків отамана Петлюри: їх німці кинули вперед, як буйволів на частокіл. На рівному полі довго валялись і гнили ніким не прибрані гайдамаки в синіх жупанах та червоних, як вогонь, шароварах.

Німці страшенно розлютувались, виявивши на правому фланзі червоних прекрасно дисципліновану стійку частину: це був полк з ар'єргарду чехословацького корпусу (з колишніх військовополонених), який після брестського миру почав відступати на схід, у Великоросію.

Лють німців розбилась об спокійну стійкість чехословацького ар'єргардного полку. Але несподівано вночі він самовільно знявся з фронту, повантажився в ешелони і пішов на з'єднання з своїм корпусом. Через прорив, який при цьому утворився, німецька кіннота зайшла в тил червоним частинам, і їм довелося відкочуватись, залишаючи німцям і Бахмач і Конотоп.

Луганський загін, не знаючи ще про ці події, підходив із сходу. Вісімнадцятого березня ешелон Луганського загону вдерся через закритий семафор на станцію Ворожба — за один перегін від Конотопа. На Ворожбі всі колії були забиті платформами з гарматами, вантажними вагонами, де у відчинених дверях, звисивши ноги, сиділи бійці різних загонів. Скрізь — вогнища, гомінливі купки людей, брязкіт казанків, біліючі під вагонами зади бійців, що посідали за своєю потребою, крики, іржання коней, онучі й сорочки, що тріпотіли на вітрі.

Ворошилов і Гришин пішли на вокзал у комендатуру — доповісти про прибуття загону і по прямому проводу зв'язатися з головнокомандуючим. Тут вештався різний строкатий люд у ватних пальтах, завдовжки до п'ят, у сільських кожухах, в окопних шинельках. Боездатність визначалася кількістю поначіплюваної зброї, особливо — ручними гранатами. На вокзалі двері виламани, на підлозі — покотом — сплячі.

У приміщенні коменданта в махорочному диму стояли — окремо кожний — похмурі люди. Вони з'явилися сюди з тремтливими від люті щокими, щоб одержати, що їм треба, або тут же застрілити, сучого сина, коменданта. Він, звичайно, зник.

І вони чекали його, боячись навіть глянути один на одного, бо в очах ні в кого з них не було пощади.

— Ходімо, знайдемо коменданта, — спокійно сказав Ворошилов. Він знав вокзальні порядки і прямо пройшов у порожню багажну камеру. Там на лаві для багажу спав комендант, закутавшись з головою в кожух. Ворошилов почав трясти його, аж поки той не висунув з кожуха свинцеве опухле обличчя.

— Ну? — сказав комендант, скося позираючи — чи нема у них в руках зброї?

— Ти чого ж? — спитав Ворошилов.

— А вам чого треба?

— А те, що я повинен тобі доповісти про прибуття загону.

— Ну, доповідай.

— Ходімо до комендантської.

— Не піду. Це марна річ. Я сім діб не спав.

І він знову поліз під кожух, але Ворошилов скинув його ноги з полиці і виразно промовив про прибуття Луганського загону в п'ятсот штиків.

Комендант кліпав очима. Слова, хоч які б вони були страшні, відскакували від його мозку.

— Ну, прибули, — сказав він. — Прибули — вивантажуйтесь.

— Вимагаємо пропустити наш ешелон на Конотоп, на фронт.

— Неможливо. Забиті всі колії.

— Ми вимагаємо з'єднати нас по прямому з головнокомандуючим.

— Неможливо, боже ж ти мій...

— Чому? Де командуючий? У Конотопі?

— А чорт його знає — де командуючий... Проводи не працюють... Взагалі — велика плутанина...

— Гаразд... Тоді ми знаємо — що нам робити.

— Робити не маєте права, — з млявою загрозою сказав комендант, знову скося позираючи на ручку нагана, що витикалася з кобури у Ворошилова.

Більше тут нічого було робити. Ворошилов і Гришин повернулись до ешелону. Гришин від обурення сичав, як гусак. Колишній прапорщик, син фельдшера, Гришин був непоганим хлопцем, але очевидно, в командирі ні к чорту не годився. Розставивши довгі, без литок, ноги, він казав:

— Що ж нам робити, товаришу Ворошилов? Ми просто в якійсь пастці... Тут просто якась каша з небоездатних елементів. Стояти тут, — наші хлопці просто-таки розкладуться.

Маленьке підборіддя у нього, коли він говорив, ховалося в комірці сукняної сорочки. Командир мусить подобатися бійцям і твердою дотепною мовою, і суворим, а коли треба — веселим блиском очей, і хоробрістю, і всією поведінкою. Гришин не пив горілки, не курив, був чесним до простоти. Але Ворошилов уже розумів, що з таким командиром багато не навоюєш.

— Постав вартових, щоб ніхто з вагонів не виходив під страхом смерті, — сказав він Гришину. — Приходь у мое купе, будемо радитись.

На нараду Ворошилов покликав начальника розвідки — Чугай, матроса-чорноморця. Було вирішено — насамперед в'яснити обстановку: де німці? І відповідно до цього займати фронт, діючи самостійно, оскільки зв'язку з командуючим не встановлено.

Чугай попросив чарку спирту і по-морському — клишаво —

поліз з вагона — вигукуючи охочих. Гришин повинен був до одержання відомостей від розвідки нагодувати бійців і берегти їх від розкладаючих чуток. Ворошилов мав зробити найважче: дістати паровоз, платформи і вивести їх з охочими на вільну колію.

Спочатку з ним не хотіли й говорити.

«Ти хто такий? — з погрозою питали отамани загонів. — Відійди від вагона. Відійди далеко!..»

Залізничники одвертались: «Нічого не знаємо, ніяких паровозів, площадок нема».

Наполегливий, веселий — у зеленій бекеші на баранячому хурті — він бігав по коляях, залазив у вагони, на паровози, знав уже, кого як звуть, у кого яка вдача, — одного — переконав, другого — налякав, тому — пригрозив, третьому — розповів про німецьку окупацію такими гарячими словами, — людина починала засукуватись.

І от все безформне скупчення поїздів і людей заворушилось: де штовхнули вперед вагони, де подалися назад. Брудний, чмихаючий паровоз і дві платформи вивели на першу колію. Поставили гармату, кулемети, навантажили снаряди. Сімдесят п'ять охотників, обвішаних гранатами, полізли на платформи. Ворошилов, Чугай і пропагандист загону стали на паровозі. Поїзд виїшов на Конотоп.

На заході, куди бігла смужка рейок, зеленів мирний степ. З-за його краю підіймалася, — не могла піднятися, — хмара, схожа на снігову гору. Швидко наближались — проскакували телеграфні стовпи з опадаючими дротами і птахами на них.

Паровоз набирав швидкості. Пропливла залізнична будка, бочка на возі, біла коза, що сполохано потягла вірвовку приколу. Сторож щось кричав, злякано вимахуючи нерозгорнутим прапорцем.

Замурзаний машиніст прокричав:

— На перегоні неблагополучно!..

Чугай сказав йому лїниво, крізь зуби:

— Давай, давай пари, що ти — спиш?

Чугай, налігши боком на поруччя площадки, підставляв вітрові широку шию, налиті силою груди. Йому завжди було жарко. Йому здавалося, що все на світі надто повільно рухається. Вітер бив у його широке нерухоме обличчя, з закрученими вусиками і ясными, круглими, як у птаха, очима.

Ворошилов, перекрикуючи брязкіт коліс, спитав: чи не буде обережніше вислати розвідників, не доїжджаючи до Конотопа? Чугай, не обертаючись, відказав крізь зуби:

— Не треба обережніше... Підійдемо на повній швидкості. Там розберемося...

Висунувшись по пояс з площадки, він став махати хлопцям, щоб готувались. Пролетіли залізничну будку на дванадцятій версті від Конотопа. Попереду на фоні білої, як снігова гора, хмари

позначився паровозний дим. Ворошилов торкнув машиніста за плече.

— Давай тихий...

Заскреготіли гальма, паровоз дихав, засапавшись. Коли пару віднесло, — попереду — верст за дві — ясно було видно німецький бронепоїзд — куполи башт і бліндирований паровоз.

Дали задній хід, але було вже пізно. З башт вихопились іржаві димки. Снаряди завили з синяви. Пасма землі, диму, вогню з гуркотом знялися перед самим паровозом і — правіше — біля платформи. Два громових удари потрясли степ. Завищали в повітрі осколки. Ворошилова зірвало з паровоза на насип. Він скотився під укіс, схопився, обсипаний землею, приглушений. Знову прошипів снаряд, — удар, сліпучий вогонь... Спи́на паровоза розкрилася з скреготливим вибухом, немов у розпачі поси́лаючи високо в небо свою душу в клубах пари.

Водночас другий снаряд другої черги вдарив у задню платформу. Люди, які не встигли зіскочити, злетіли вгору разом з трісками й грудками землі, і пошматовані рештки їхніх тіл у клаптях димучого одягу були розкидані по степу.

Від розвідувального загону лишилось менше як половина бійців, розбитий, перехняблений паровоз і палаючі платформи, де у вогні вибухали бляшанки з патронами.

Чугай був контужений — крутився під насипом, силкуючись звестися на ноги. Пропагандист загону розгублено обтрушував пил з лацканів пальто. Бійці — хто, лежачи, стріляв по німцях, хто очманіло дивився на палаючі залишки поїзда. Минуло кілька хвилин від першого гарматного пострілу.

Треба було негайно приймати рішення. (Знову рудий димок з башт бронепоїзда.) Ворошилов побіг до бійців.

— Виходь з лінії вогню! Забирай гвинтівки!..

Оповитий димом і пилом розриву, він переліз через насип і по той бік, гукаючи, лаючись, тикаючи наганом в ошалілих бійців, — звелів підіймати поранених, відступати:

— Спокійно, хлопці. Нічого страшного!

Із залишками загону він відійшов, несучи на шинелях сімох поранених. Німці послали навздогін чергу, але, очевидно, пошкодували витратити снаряди заради купки людей. Бронепоїзд стояв на обрії, на фоні снігової хмари, густо димів.

Зайшовши під прикриття залізничної виймки, Ворошилов наказав розгвинчувати рейки. Бійці поклали поранених на траву. Дивилися на рейки, хитали головами. Чугай силкувався щось вимовити, але тільки перекошував посинілі губи. Ключів — розгвинчувати рейки — ні в кого не знайшлося.

— Не годиться, — сказав Ворошилов. — Треба йти до поїзда. Ключів було багато.

Сидячи навпочіпки, він швидко оглядав обличчя. Один похмуро одвернувся, другий засопів, не дивлячись в очі...

— Добровільно. Хто піде?

— Гаразд. Я побіжу, — сказав Бокун.

Він був без шапки, з обсмаленим волоссям, у стьобаному жилеті із зеленого колескору.

— Зараз роззуюсь, Клименте Єфремовичу.

Він присів на рейку і почав розмотувати мотузки, — ними були прикручені до босих ніг гумові калози.

— Хлопці, дивіться, — побережіть калози...

Він підморгнув до Ворошилова й пішов, ніби по гарячому, — босими ногами по щебеню залізничного насипу, спустився на траву, і — ух, тут м'яко! — вчесав, миготячи чорними п'ятами.

На станції Ворожба почалася паніка: ніхто не сподівався німецького бронепоезда на цьому перегоні. Лазили на водокачку — дивитися в синювату далечинь, де коливалось весняне повітря, і через те, що на обрії нічого не було видно, — ще грізніше здавалась небезпека.

Як степовий вітер, раптом налетівши, закрутить пил на дорозі, та по всій станції закрутились безладні мітинги. Надсаджуючись, горлали командири, погрожуючи наганями з площадок вагонів. Диміли паровози. Смикалися, гуркотіли поїзди з бійцями на дахах вагонів. Частина загонів відступила в ешелонах. Частина пішла ґрунтом. Увечері на спорожнілій станції лишився один Луганський загін. Командир Гришин мужньо виконав наказ комісара: ніхто з бійців не покинув ешелону, ніхто з сторони на десять кроків не підійшов до вагонів.

Гришин не знав — чи живий Ворошилов. На обрії кожної хвилини міг з'явитися дим бронепоезда, — треба було самому, не вагаючись, приймати рішення: вивантажуватись, займати фронт абе відступати. Але рішення, як завжди, у Гришина потрапляло у вилку суперечливих ідей.

З наганом у лівій руці, з гранатою в правій, він ходив, як цепний пес, вздовж вагонів. Він вирішив дождити ранку. Сонце заходило, збільшуючись до неприродних розмірів. Гришин присів на вагонну приступку. Широко розливалось світло зорі — оранжеве, зеленкувате, віщуючи безвітря...

«Рискувати своєю шкурою, — будь ласка... Але ж я відповідаю, — не жарти! — за п'ятсот бійців... Причому ж тут нерішучість...»

У хутко темніючій ліловій височині засвічувались зірки. Почулося нерівне цокотіння кінських копит. Гришин люто закричав:

— Хто йде?

Чоловік зіскочив з коня, — ведучи його за повід, підійшов.

— Свої, свої...

Від радості Гришин незграбно змахнув руками: це був Ворошилов. Він сказав, поклавши руку на понуру шию селянської неосідланої конячини:

— Пошли чоловік з двадцять — забрати поранених з возів. Бійців нагодуй. Рейки ми подекуди розібрали. Місточки підірвати не змогли. Пошли на паровозі команду, — на п'ятій версті і на чотирнадцятій треба підірвати місточки...

— Німці в Конотопі?

— Німців дожидай на ранок.

— Значить, — як же ми, товаришу комісар? З одного боку...

— А ти вирішуй без одного і без другого боку...

У голосі його було глузування. Але Гришин так зрадів, що комісар живий, — тільки беззвучно хихикав, ховаючи маленьке підборіддя у комір гімнастюрки.

— Ну? — вже з погрозою спитав Ворошилов. — Будеш битися чи відступати?

— Та бачиш, я так міркую: наших під Конотопом розбито, зв'язку нема... Але де німці — невідомо. Це вже дає обстановку. Якщо ми відступимо, — ми не виконаємо завдання... Отже, спираючись на невідомі нам дані, ми мусимо зіткнутися з противником...

— Фу ти! — Ворошилов стріпнув головою і понура конячина мотнула головою. — Де ти навчився такої діалектики? Вивантажуйся цю ж мить. Давай — мітинг...

— Це й моє рішення, Ворошилов.

— Правильно.

— Постривай, ти, мабуть, голодний?

— Легко сказати — голодний! — Ну, давай, давай — вивантажуватись.

Гришин перехилившись з площадки вагона, тримав чадний кондукторський ліхтар. Ворошилов на нижній приступці говорив бійцям, що товпились біля вагона:

— ...Тільки бандит і зрадник може брехати в такий серйозний час, — ніби нам не справитися з німцями. Хто це крикнув?.. Не справимося з німцями? Підніми, командире, ліхтар, — хочу пізнати в лице зрадника...

Людських облич не було видно, у тьмяне світло ліхтаря потрапляла запала щока з відрослою щетиною або блискучі очі під зсунутими бровами... Бійці підступили тісно й близько, і різкий голос Ворошилова розносився по натовпу:

— ...Революційною волею самих трудящих ми повинні встановити залізну дисципліну... Командир наказав зайняти фронт, — умерти, а ворога не пустити на Донбас... Цей наказ не підлягає обговоренню... Підлягає обговоренню питання — як нам зміцнити дисципліну? — В наших лавах немає місця панікерам і провокаторам. Наказую — цьому, хто вигукнув, що нам не справитися з німцями, — виходь до ліхтаря!

Він з викликом простягнув руку. Ліхтар хитався над його головою, — по міцному обличчю його повзали тіні, весь він був

напружений. На секунду маса бійців затихла. Неосяжно розкинулись зірки над головами, над вагонами, над чорними обрисами пірамідальних тополь, що витягнулись до зірок... Як вітер, полетіло по натовпу бійців зростаюче ремствування. Десь позаду — раптом дикий крик: «Це не я!» і голоси: «Бреше! Бери його!..» Натовп загомонів. Почулись удари. Зойк: «Давай його, давай!..»

Бійці розступились, і крізь їх натовп до приступок вагона вилетів чоловік у міському пальто. Він важко впав, силкувався підвестись, повалився набік.

Ворошилов вихопив у Гришина ліхтар. Нахилився, освітлюючи закривавлене обличчя чоловіка.

— Зрозуміло, — сказав він. — Цього молодчика я ще ранком помітив на вокзалі.

І він швидко ліхтарем заслонив його від бійців, що підступили для розправи. Чоловіка підвели. Він крутив головою, падав, не хотів стояти. Декілька рук залізло йому в кишені, витягли документи; нахилившись до ліхтаря, прочитали, зніяковіли: виявилось, що чоловік цей — робітник київського депо із загону Ремньова. Шморгаючи носом, із сльозами він повторював:

— Даремно мене вбили, хлопці... Ой, даремно...

По обличчях бійців було видно, що даремно погарячкували, вже хтось недобре покосився на комісара. Ліктями розсуваючи бійців, до чоловіка підійшов Бокун. Вдивляючись, поклав величезну руку на плече йому.

— Хлопці, а я ж його знаю. Його прізвище інше. — Бокун раптом розсердився, загорлав чавунним голосом: — Чи не ти це взимку кричав за Установчі? Жаба!..

Ще до світанку Луганський загін верст за п'ять від станції зайняв позицію — обабіч полотна. Ворошилов залишився у Ворожбі, щоб повернути й організувати хоча б частину загонів, які щойно відступили.

Ранок був безхмарний, безвітряний. Жарко співали жайворонки над свіжозеленими полями. Бійці, поклавши гвинтівки на земляні горбки, підставляли сонцю спини, — дехто, скинувши сорочку, з насолодою поводив лопатками, почухувався. Хвилястий степ був безлюдний. Гришин стояв, як жердина, на даху залізничної будки, оглядаючи в бінокль обрій... Праворуч від залізничного полотна, по горбу, ледве помітні, повзли вершники — Чугай з розвідкою.

— Розкладаюча обстановка, — пробурмотів Гришин, опускаючи бінокль. — Сволота — ці жайворонки...

І справді, важко було придумати менш відповідну обстановку для того, щоб убивати і вмирати в такий благодатний ранок. Тут би йти за плугом, підганяючи сивих, як срібло, слинявих волів. Тут би, на порозі мазаної хати, попросити глечик холодного молока у повногрудої дівчини з сміхотливими очима, під спів жай-

воронків пити це молоко, скоса позираючи на дівочі щоки, обсмуглені весняною принадністю...

— Слухай, завгосп, — сердито крикнув Гришин з даху, — готуй бійцям обід! Що в тебе сьогодні?

— Куліш, — відповів завгосп, чухаючи скіпочкою пузо охлялому щеняті.

За горами, не з того боку, куди весь час дивився командир, — а з північного заходу, поважно застукотів кулемет. Гришин аж присів, бінокль застрибав у нього в руці. Ліворуч, теж за горами, застукотів другий кулемет. Степом покотився гарматний удар.

Гришин зсунувся з даху і, притримуючи польову сумку, побіг до передових окопів.

За хвилину перед тим, як застукотіти німецьким кулеметам, боєць Іван Прохватулов полаявся з бійцем Миколою Чебрецем. У нашивдку викопаних окопах було тісно, — бійці Матвій Солох, обидва Кривоноси й Микола лежали поруч на землі, — хто гриз гірку стеблинку, хто, прикривши долонями потилицю, дрімав — носом у полин. Іван Прохватулов, у розідраній на грудях сорочці, сидів, підібгавши по-татарськи босі ноги. Кругле козаче обличчя його, з маленьким ротом, було зле, насмішкувате.

— Ти мене з собою не рівняй, хохол, — виразно говорив Прохватулов, і похилі дужі плечі його вигравали під сорочкою. — Ми рівня в цеху. А на Дону ми не рівня...

— Дурень ти, — відповів Микола Чебрець, гризучи травинку. — Що ти козак — у тебе кров, чи що, гарячіша?

— Моєї крові тобі не куштувати... Її німецька шабля куштувала... А твою кров хто пив безславно? Іона Негодін твою кров пив, хохол...

Микола відповідав навмисне, — ліниво, далі нікуди:

— Чваньковитий ти... Всі ви, козаки, були нахабами і злодіями, нахабами і злодіями залишились на вічний амінь...

Іван Прохватулов відповів не зразу, — маленький рот його трохи розкрився, білі, міцні зуби зціплені, з усмішкою пильно дивився на Миколу, пальці загорілої ноги вп'ялися в гарячу землю.

— Шкодуєш, шкодуєш, даремно ти образив мене, Миколо...

Тоді старий робітник Матвій Солох, бачачи, що, чого доброго, не уникнути бійки, поважно хахикнувши, сказав розумно:

— Годі вам гарячитися, хлопці. Чого не поділили? Обидва ви — робітники, обидва ви вмиваетесь кров'ю за радянську владу. Давай покуримо...

Суперечка у них вийшла за дівку Горпину — сестру Миколи Чебреця. Обидва були з станиці Нижнечирської: Іван — козак, Микола, — іногородній. Обидва голодували. Обидва пішли на завод. Іван почав лаяти Миколу за те, що сестра його батракує у багатого козака Іони Негодіна, на весь Дон відомого снохача та шибайголову.

«Та я б мою сестру, Анютку, краще своїми руками задушив, ніж віддати на таку ганьбу... Ех, ви, хохла — одне слово...»

Микола образився — відповів, що в іногородньої дівки і в козачки одна будова, і Прохватіловській Анютці не буде чого жерти, — в ті самі ворота побіжить по шматок хліба. Так, слово за слово, забувши вже про дівок, почали зводити рахунки. В Іванові заговорила козацька кров, у Миколи — мужицька впертість.

— Кулаки надірвете, поки всі спори вирішите, — ще переконливіше сказав Матвій Солох, виймаючи з штанів кисет з махоркою. — А треба, хлопці, вирішити головний спір — за радянську владу.

В цей час і застукотіли кулемети. Іван Прохватілов, ніби опечений, схопив гвинтівку, вишкірившись, шукав бігаючими зіницями ще невидимого ворога. Бійці попадали за окопи. Іржавими димками безладних пострілів закурила передова лінія.

Командир Гришин, підбігаючи, щось гукав. З боку Ворожби бухнула єдина, що залишилась в загоні, гармата, снаряд свиснув над головами. Гришин спинився, задерши лікті — водив біноклем по обрїю. Кулемети стукотіли дедалі настирливіше, грізніше, ніби підповзаючи, — справа, зліва... Кулі диміли курявою перед окопами... Виходило зовсім не так, як гадав Гришин: німці, не виявляючи себе, змітали вогнем рідкі цепи червоних.

Завив і ліг неподалік важкий снаряд — рвонув, здавалося, сто тонн землі, кинув її на окопи. Гришин все ще стовбичив на полі, розставивши ноги, подаючи приклад мужності: більше він нічим не міг допомогти. Весь степ ухав, стугонів, стрясався. Попереду за горбами піднялися залізні шоломи, з'явилися німецькі цепи.

З окопів побігли двоє, нахилиючись. Гришин закричав: «Назад!» Бійці полягали. Ще і ще — вихор землі, свистячих осколків... Повз Гришина пробігли троє. Це був відступ. Він кинувся до них: «Назад! Ганьба!» Ліз чоловік, з відірваного рукава стирчала рожева кістка... Гришин побіг до окопів: «Товариші, тримайтесь...» Прохватілов тяг, ухопивши під пахви, Миколу Чебреця... «Не бачиш, чорт! — задихаючись, крикнув він, — обходять... Кавалерія!..»

З північних горбів спускались вершники, — німецькі драгуни, чисельністю не менше як ескадрон, риссю заходили з правого флангу в тил.

На кошлатій конячині Ворошилов вривався в натовп тікаючих. З очима круглими від напруження, без шапки, страшний, — зверху за плечі хапав бійців, штовхав їх конем, гукаючи — крутив наганом:

— Стій! Такі-сякі! Назад! Бокун! Солох! Прохватілов! Кривонос!

Вертівся, як чорт, серед бійців, — круглі очі... кричущий рот... помах кінської гриви... чіпка рука рве сорочку... вискалена кінська морда... револьвер прямо в очі... Лаявся, хапав, штовхав...

— Стій! Уб'ю! Вперед... За мною!

Його зібрана воля ввірвалася в натовп суворих, мужніх, розгублених людей. Він зосередив на собі увагу, миттю став фокусом сильнішим, ніж те, від чого бійці побігли... Він обростав людьми — енергійний, міцний, і конячина його хропла і кусалась.

Велетень Бокун отямився перший — обернувся в бік німців, загнав обойму в гвинтівку... Навколо Ворошилова, його кошлатого коня, збилося кілька десятків бійців, і він наказав їм збити те єдине, що було треба: залагти цепом і стріляти по драгунах...

Припавши до грив, німці — всього за півверсти — галопом заходили в тил; було ясно видно, як виблискували їх прямі палаші.

Ворошилов поскакав далі, збираючи тих, що тікали — тепер їх уже легше було повернути до цепу, який заліг, стріляючи... Бійці, підбігаючи до лежачих, стріляли. Було видно, як один драгун почав хилитися, і кінь, шарахнувшись, потяг його за стремено.

Тепер майже весь загін розсипався, заліг і швидко бив по драгунах. Вершники падали. Передні почали завергати, луплячи палашами по кінських крижах, відходили за горби...

Драгунів відкинули. Ворошилов послав частину загону з двома кулеметами на північні горби — прикрити фланг від нової спроби обходу і з усіма, хто залишився, — коло трьох сот бійців — пішов назустріч німецьким цепам.

Він наказав Бокунові розгорнути червоний прапор і нести попереду, поруч з собою. Він підібрав гвинтівку і йшов, майже біг, не нахилиючись, під свистячими кулями.

Бійці почали забігати поперед нього. Загін, розпалившись, бігом ішов на німців, сповнюючи степ несамовитою лайкою. Деякі падали, ронячи перед собою гвинтівку. Німці не сподівались такого натиску, — вогонь їх ставав чимраз квапливішим, нервовішим...

— Ура! — закричав Ворошилов, протискуючись вперед.

— Ура! — заревів Бокун, розмахуючи прапором.

— Ура... Ура! — Прохватулов, обидва Кривоноси, Солох, — з виряченими очима, роздираючи криком горлянки, — заскочили вперед, кидали гранати...

Німці не прийняли штикового бою — підвелися, відстрілюючись, задкували... Побігли...

— З таким командиром нам пропадати, як баранам... Даремно, товариші, ллеться дорога кров... Даремно заплачуть наші родини.

— Правильно... Скидай Гришина... Не хочемо Гришина, — загули голоси...

В темному степу, окопавшись після довгого переслідування німців, бійці зібрались у коло під зорями. Бійці казали, що в такій небезпечній справі потрібен розумний, винахідливий і відважний командир. Злоби на Гришина не було, — нехай бере господарство замість убитого завгоспа. Але командиром його не хотіли. Командиром одноголосно ухвалили обрати Ворошилова.

За ним пішов Бокун і привів його в коло. Ворошилов подякував бійцям за довіря і — відмовився.

— Не приймаємо. Хочемо тебе командиром, — загаласували бійці.

Виждавши, коли накричаться, Ворошилов сказав:

— Добра у нас буде дисципліна, коли в бойовій обстановці на мітингу почнемо скидати командирів... Гришин — наш начальник, в його руках наша доля. Якби я був на його місці, дорогі товариші, — всіх, хто зараз кричить, — без пощади віддав би до військового суду.

Він сказав це різко і замовк. Стало так тихо, чути було, як дере деркач у вологій лощині неподалік. У коло протиснувся Гришин. Заїкаючись від хвилювання, заговорив уривчастим голосом:

— Я ваш командир... Вимагаю послуху... Зважаючи на те, що не можу справитися з вами, як це показав сьогоднішній безладний відступ... Зважаючи на важливість загальної справи... Своєю владою складаю з себе обов'язки командира... Стаю рядовим бійцем... Голосую за товариша Ворошилова... І вимагаю, так би мовити, щоб він підкорився загальному рішенню.

4

Горпина несла мокрий волок і відро з окунями. Позад неї гунав підкованими чобітьми Юна Негодін. Піднявши чорну бороду, з-під козирка козачого кашкета досадливо поглядав на голі Горпинині ноги, по яких хвиськала мокра пелена, на її пряму міцну спину. Йшли берегом Чира — гарної річки, що неподалік впадала у світлий Дон, захований за густими заростями.

Чи вік Іонин уже був не той, чи часи були не ті, — такої неподатливої, лихої дівки йому зроду не траплялось. Бувало, яких об'їжджав степових кобил! Бувало, жартуючи, у повні перепливав Дон, коли, приспавши чоловіка, молода козачка ждала його вночі, притаївшись біля ожереду соломи.

Якось увечері несла Горпина оберемок сіна. Юна вхопив її за сильні боки: обернулась рвучко, — у нього розлетілися руки, — сказала:

— Облиш, не люблю цього.

— Ну, ну, тихше — женщино...

— Воспанне кажу — облиш...

І пильно глянула з-під темних брів... (Золотом би обдарував таку.)

— Скаржитись не побіжу, але ніж у тобі буде. Приловчуся, запам'ятай, Іоно Ларіоновичу.

Він закричав, затупотів чобітьми на неї. Мотнула пеленою, пішла до стайні. Давно б прогнати таке стерво, і все-таки тримав її.

На тому березі Чира білили гуси, лежали червоні воли з білими масками, з довгими рогами. На цьому березі, понад самою стежкою, якою йшли Горпина і за нею Іона, сиділа хвора Марія.

Її меншенький бавився внизу на піску з дітьми, старшенький, по коліна в ще студеній весняній воді, разом з голими хлопчачками ловив решетом мальків. Тихий і ясний був день над Чиром, над заливними луками.

Іона, проходячи повз Марію, круто спинився:

— Пітерська... Чому твої діти з козачими дітьми граються? Марія підвела бліде обличчя, злякавшись, спитала:

— А чому б же їм не гратися?

— Чому, чому!.. — передражнив Іона і показав на собаку, що сиділа на піску: — Будуть твої діти ссати молоко у цієї сучки...

І він пішов, вистукуючи підківками. Марія нічого не зрозуміла, закліпала йому вслід. Горпина, очевидно, добре зрозуміла, але промовчала, тільки тихо сказала Марії:

— Зайду ввечері...

По дерев'яному мосту через Чир ступбю їхав здоровий козак на низенькій конячині. Іона Негодін, запустивши кігті в бороду, став ждати, коли козак переїде міст. Конячина насилу несла його семипудове тіло: і на зріст і в плечах він був міцніший за Іону, мабуть що вдвоє, — з круглим обличчям, круглою головою, яка безпосередньо переходила в могутню шию. На ньому був розстебнутий кожух, поганенькі чоботи, старий кашкет із засмальцьованою червоною околичкою.

— Здоров будь, Іоно Ларіоновичу, — густо сказав він, не встаючи з коня, — тільки струснув кашкетом і підморгнув на відро в руці Горпини: — Ну, як улов?

— Здоров будь, Оникію Борисовичу, — відказав Іона і знову блиснув зубами. — Та що там — улов! Дрібний окунець. Що тепер доброго...

— Погано, я бачу, козаки, живете на Нижньому Чирі, — сказав Оникій Борисович, нагнавши на очі веселі зморшки. — Розкажуй бабусі, цапе, який у кози хвіст підібганий...

Іона відвів очі. Чекав, щоб Оникій Борисович від'їхав. Але той стояв і теж з усмішкою дивився зверху на Іону. Ще в царські часи найскандальніший, найнебезпечніший був козачисько, — а тепер поховав козачу честь: став членом станичної ради в П'ятизблянській станиці на високому березі Дону.

— А конячині твоїй, мабуть, двох вершків бракує, не по козакові кінь, — сказав Іона.

— Що ж, Іоно Ларіоновичу, через бідність на низенькій їздимо. Позаторік за цю конячину окружний отаман мені кігтями лице драв... При радянській владі нічого — їжджу.

— На ній тільки тепер і їздити...

— Не в вершках сила, і на ній повоюємо.

— З ким же воювати збираєтесь, п'ятиізбянські козаки?

— З ворогами радянської влади...

Іона почав розуміти, що Оникій заводить небезпечну розмову. Для цього, звичайно, і приїхав сюди — в Нижнечирську (де здавна був окружний центр і колись сидів отаман, а тепер на місці отамана — ревком).

— Ворогів тут у нас немає нібито.

— В добрий час, — вже суворо відповів Оникій Борисович. — А ми дещо чували.

— Ага! — Іона зовсім насторожився. — Про що ж ви чували?

— Позавчора начебто в твоєму дворі Гаврюшка Попов, п'яний, кричав слова...

— Гаврюшка — дурень відомий.

— Ото ж то, що дурень... Кричав: «Постривайте, такі-розсякі, під двадцятьє вночі засідлаємо коней, — або це станеться, або нам до німців іти!..»

— Не знаю, про що кричав Гаврюшка...

— Не знаєш?

Іона знову відвів очі від розкритих, блискучих очей Оникія Борисовича.

— Ну, не знаєш, — самі дізнаємось...

Оникій Борисович штовхнув каблуками конячину і рисую вийшов на узвіз, зник на станичній вулиці з двоповерховими білими цегляними крамницями, білою церквою на закуреному майдані. Тільки тепер Іона помітив, що Горпина, тримаючи волок і сачок на плечі, слухала всю їх розмову. Він закричав несамовито:

— Очі вилупила, суко! По дворах цокотіти, плітки розносити! Я тобі п'яти загну до потилиці. Гайда додому!

Степан Гора — такий же довгий, худий, носатий, як і брат Іван, але набагато від нього смирніший, — Марія та її діти вечеряли в сутінках. Світла не запалювали, не було гасу. Багаті козаки привозили гас з Царицина, — там усього можна було дістати у спекулянтів, що понаїжджали з Москви. В станицях про гас забули. За звичайну голку давали курху, а то й порося.

— У нас на півночі, — заговорила Марія, — по селах почали скіпками світити.

Степан Гора, дивуючись, хитнув головою. Він думав повіль-

но і говорив повільно. Поспішати нема куди. Степан третій рік вдовував. А тепер не нудно було посидіти смерком удома: хата заметена, стіл до вечері накритий, дожидаючи — за столом сидить приємна, тиха жінка і смиренні хлопчики... Хліба на чотирьох вистачить.

Степан сьорбав з емальованої тарілки, щоразу кладучи ложку і довго жуючи. Альошка робив усе, як Степан, і вчив брата, штовхаючи його коліном, теж класти ложку і довго жувати.

— Заходила до ради, обіцяли роботу по шкільному сектору, — сказала Марія. — Але обіцяли непевно... Там один такий сердитий...

— Чого поспішати? Час прийде — своє відробиш. Степан узяв в'яленого судака і почав віддирати м'ясо від кісток. Шматок дав Альошці, шматок дав Мишкові. — А хто, кажеш, там сердитий?

— Секретар, чи що, Попов.

— Ага... Гаврюшки-шибайголови батько. Там ще кращі в раді сидять: дякон Грем'ячев, Гур'єв та Пашка Полухін. Люди відомі... Ще щось буде.

У Марії здригнулися губи, але стрималась. Альошка — хрипким шепотом до брата:

Подавись, подавись, осоружний... Не смокчи, ти його гризи...

Грюкнула хвіртка. Степан поволі повернув голову до дверей. Увійшла Горпина. Вклонилась, — низько нахиливши голову, — сіла віддалік на ослоні.

— Сідай до нас, — сказав Степан.

— Вечеряла.

Степан насторожено глянув на неї. Закінчили вечеряти, Марія прибрала з стола. Він, підвівшись, потягся до божника, де на трикутній полиці стояли: пляшка з-під гасу, лампа без скла, — дістав з-за чорного образка обривок газети, примірявшись, відірвав вузенький клаптик, висипав з кисета тютюнову потерть, скрутив, закурив і, закашлявшись, сказав Горпині: -

— Чого прийшла?..

Вона напівголосно швидко почала говорити:

— Оникій Борисович тут був, і він поїхав назад ще завидна іншою дорогою, і це бачили Пашка Полухін та Гур'єв, і вони кричали у Юни в дворі: «Все одно — Оникію від нас не втекти!..» З ними був Гаврюшка Попов, і він осідлав коня і подався у станицю Суворовську...

— Значить — до Мамонтова...

— Так... Мамонтов у Суворовській, приїхав з пониззя. Я була на сінику, все чула, — у них і про день умовлено...

Степан знову покашляв, щоб не виказати тривоги:

— Який день?

— Двадцятого вночі сідлатимуть коней...

Горпина сиділа нерухомо, тримаючись за ослін. В присмерку

темніли її широкі очі, чорніли високі брови на гарному обличчі:

— Марію з дітьми ти, може, на хутір пошлеш, Степане?

— Еге, — сказав Степан. — Цього треба було сподіватись... Ні, Марія хай тут зостанеться... Не з дітьми, не з бабами вони збираються ці діла робити.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Іван Гора з делегатами від петроградських заводів сидів за довгим столом у поважному й тихому кабінеті Ради народних комісарів. За вікном — зграя московських галок, занепокоєних дедалі біднішою поживою, кружляла над зубцями кремлівських стін. Поважна тиша кабінету, чвертки паперу на вишневому сукні, крісла в чохлах, неквапливе цокання стінного годинника — все це сподобалося делегатам, — тут радянська влада сиділа міцно.

Увійшов Володимир Ілліч, все в тому ж приношеному піджачку, — свій, простий. Увійшов з бокових дверей і одразу ж причинив їх за собою, повернув ключа.

Коротко привітався. Всі встали.

— Сідайте, сідайте, товариші! — Він сів у кінці стола на дубовий стілець з спинкою — вище його голови. Швидко оглянув худі, зморшкуваті, суворі обличчя робітників, і по очах його, жовтуватих і чистих, з маленькими, як просинка, зіницями, було помітно, що зробив відповідний висновок. Помітивши Івана Гору, підвів брову. Іван Гора посміхнувся великим ротом від вуха до вуха.

Ленін витяг з портфеля, що лежав на колінах, списаний аркушик, поклав його перед собою і знову підвів голову. Обличчя в нього було змарніле, як після хвороби.

Делегати мовчки дивилися на нього, деякі витягували шиї з-за плеча товариша. Багато хто бачив Леніна так близько вперше. Вони приїхали до нього в Кремль у крайній потребі: Петроград помирав з голоду. Село тепер і за гроші не давало хліба. Голод дедалі тугіше затягував пояс на пролетарському животі.

— Розкажіть. Будемо думати — який знайти вихід, — сказав Володимир Ілліч і знову, підвівши брову, глянув на Івана Гору. — На світі не буває «нічого неможливого».

Іван ахнув: «Пам'ятає!» Зніяковів, і через те, що не міг не дивитися на Володимира Ілліча, не усміхатися від вуха до вуха, бачачи його, — почервонів густо.

Депутат, який сидів поруч з Леніним, старий, у залізних окулярах, поклавши набряклі руки на аркуш паперу, почав:

— Погано, Володимир Ілліч. Голодуємо. Тримаємось, кріпимось, пролетарську свободу не продамо. Але тривожимось: до врожаю чекати три місяці, а їсти нічого, дітвора навесні почала мерти. Жаль, Володимир Ілліч, у жінок в голові паморочиться. Їжу тільки уві сні бачимо.

Інший депутат, широкоплечий новгородець, похмурий і вродливий, з чорними кучерями на лобі, сказав, не дивлячись ні на кого :

— Два тижні петроградські райони можуть протриматись при умові восьмишки. Через два тижні почнемо помирати. З заводів де половина, а де й більше робітників воєнного часу — пішли. Ми за ними, правда, і не жаліємо. Залишилось пролетарське ядро, але його треба годувати...

Інші депутати, не поспішаючи, розповідали подробиці про злигодні, голод, про те, як доводиться примушувати приватників випікати хліб з стома процентами припічки: «Виходить такий рідкий хліб, Володимир Ілліч, жменями його черпаєш, і цієї гідоти видаємо тільки по восьмишці».

Розповідали про безладдя в продовольчих управах, де скрізь натрапляєш на таємних організаторів голоду. На заводах — то тут, то там спалахує незадоволення і виявляються шептуни; одного виявлять, натомість — двоє. Продзагони відряджаються неорганізовано, часто в них потрапляють ті ж таки шептуни, привозять мішки для себе, а на зборах, звітуючи, плачуть, що, мовляв, нічого не могли добути...

— Наприклад, Володимир Ілліч, — відкашлявшись, пробасив Іван Гора. — У нас на заводі секретаря партійного колективу, товариша Єфимова, мало не вбили, ледве відстояли... Раптом у ливарному цеху — мітинг. В чому справа? Галас, крик: «У Єфимову на квартирі — борошно й цукор». І так кричать, так розпалились, — не можна не вірити... Я бачу — справи погані, — до телефону. Єфимов — якраз вдома. Я йому — тихо, щоб хлопці не чули: «Тікай». Він перепитує. Я — вдруге: «Тікай». Він сміється: «Та куди ж тікати?» Я йому ще раз: «Тікай». — «Та хто це говорить?» — «Іван Гора, — кажу. — Завод до тебе йде». Він зрозумів, в чому річ. Відповідає: «Чого ж їм клопоту собі завдавати. Я сам до них прийду». Приходить у ливарний. Заходить сміливо, дивиться — вогнем палить. Аж потім мені розказував: «Голову, бач, я тримав високо, а в самого кров у жилах захолола». Хлопці побачили його — ревуть: «Спекулянт! Вершкове масло жереш!» Пориваються до нього, — ось-ось — уб'ють. Він стоїть, підняв руку, жде, коли накричаться. «Ну? — говорить спокійно. — Чого ж кричати. Ось ключ!» — і з досадою кидає ключа від своєї квартири. «Ідїть, шукайте. Знайдете хоч шматок хліба — тоді мені смерть. Ідїть, я почекаю. Чоловік з двадцять побігло. Він стоїть, закурив. Повертаються наші хлопці, голови похнюпили — самим соромно в очі йому дивитися. «Ось, знайшли», — кажуть — і показують

цвілу шкоринку... Він тут одразу ж й повеселішав: «Значить, переконались, — борошна, цукру в мене немає... Тепер давайте у горлодерів пошукаємо...» І показує на Ваську Васильєва, що днів зо два як повернувся з продагоном і сльози проливав. Ми — до Васьки: «Веди, показуй».

— І знайшли у нього? — швидко спитав Ленін.

— Аякже... Борошно і сало, і на кухні коза прив'язана. Продукти й козу притягли на мітинг. Хлопці озвіріли. За козу їх, головне, досада бере. «Це, — кричать, — світова ганьба!»

— Так, так, так, — повторив Ленін, уже не слухаючи розповіді. — Так от, товариші. А тепер, дозвольте мені взяти слово...

— Просимо, — сказали депутати...

— ...Скаргами справі не зарадиш... Становище країни дійшло до крайності... В країні голод... Голод стукає в двері робітників, в двері бідноти...

Ленін почав говорити тихо, приглушеним голосом, навіть ніби неухважно... Груди його були притиснуті до стола, руками він притримував портфель на колінах. Депутати, не ворушачись, дивились йому в змарніле, жовтувате обличчя. Не поспішаючи, постукував стінний годинник...

— ...Всі ці спроби добути хліб тільки собі, своєму заводі, — збільшують дезорганізацію. Це нікуди не годиться... А тимчасом в країні хліб е... (Він перебіг очима цифри на аркушику, що лежав перед ним). Хліба вистачить на всіх. Голод у нас не від того, що хліба нема, а від того, що буржуазія дає нам останній рішучий бій... Буржуазія, сільські багатії, куркулі зривають хлібну монополію, тверді ціни на хліб. Вони підтримують усе, що губить владу робітників. — Він підвів голову і сказав жорстко: губить владу робітників, яка добивається здійснити першу, основну, корінну засаду соціалізму: «Хто не працює, той не їсть»...

Він помовчав і — знову:

— ...Дев'ять десятих населення Росії згодні з цією істиною. В ній основа соціалізму, невикориниме джерело його сили, незнищима запорука його остаточної перемоги.

Він відсунув стільця, поклав портфель і говорив далі, вже стоячи, іноді лише роблячи кілька кроків біля стола:

— Цими днями я дозволю собі звернутися з листом до вас, пітерські товариші... — Пітер — не Росія, — пітерські робітники — мала частина робітників Росії. Але вони — один з найкращих, передових, найбільш свідомих, найбільш революційних, найтвердіших загонів робітничого класу. Саме тепер, коли наша революція підійшла щільно, практично до завдань здійснення соціалізму, саме тепер на питанні про головне — про хліб — ясніш ясного бачимо необхідність залізної революційної влади — диктатури пролетаріату...

Він підкріпив це жестом — простягнув до тих, що сиділи біля стола руку, стиснув кулак, ніби натягуючи віжки революції...

— ... «Хто не працює, той не їсть» — як провести це в життя? Ясно, як божий день, — необхідна, по-перше, державна монополія. По-друге — найсуворіший облік усіх лишків хліба і правильний їх довіз... По-третє — правильний, справедливий, що не дає ніяких переваг багатому, розподіл хліба між громадянами — під контролем пролетарської держави.

Він із зусиллям почав був відмикати замочок портфеля. Примружившись, глянув на годинника...

— ... Чудово... Ви кажете: на Путіловському заводі було сорок тисяч. Але з них більшість — «тимчасові» робітники, не пролетарі, ненадійні, дряблі люди... Тепер залишилось п'ятнадцять тисяч. Але це — пролетарі, випробувані й загартовані в боротьбі... Отакий авангард революції — і в Пітері і в усій країні — повинен кинути клич, повинен піднятися масою... Повинен зрозуміти, що в його руках порятунок країни... Треба організувати великий «хрестовий похід» проти спекулянтів хлібом, куркулів, глитаїв, дезорганізаторів, хабарників...

Депутати вже не сиділи біля стола. Рухом руки він їх підняв, і вони оточили Володимира Ілліча, — киваючи, підтакуючи, зітхаючи від повноти почувань... Іван Гора стояв прямо перед ним, дивлячись зверху вниз широко розплющеними очима на його твердий рот, що твердо викидав слова.

— ... Тільки масове зрушення передових робітників здатне врятувати країну і революцію... Потрібні десятки тисяч передовиків, загартованих пролетарів, настільки свідомих, щоб роз'яснити справу мільйонам бідноти в усіх кінцях країни і стати на чолі цих мільйонів, — настільки витриманих, щоб нещадно відсікати від себе і розстрілювати всякого, хто «спокусився» б — буває — спокусами спекуляції... Настільки твердих і відданих революції, щоб винести всі тяготи «хрестового походу». Це зробити важче, ніж проявити героїзм на кілька днів... Революція іде вперед, розвивається і росте... Росте ширина і глибина боротьби. Правильний розподіл хліба й палива, посилення видобутку їх, найсуворіший облік і контроль над цим з боку робітників і в загальнодержавному масштабі — це справжній і головний підхід до соціалізму... Це вже не «загальнореволюційне», а саме комуністичне завдання...

Піднявши палець, Володимир Ілліч повторив це, і зіниці його наче шукали в очах слухачів: «Зрозуміло? Зрозуміло?»

Іван Гора, теж витягнувши великий палець, промовив:

— Правильно. Це завдання видиме. Можемо, Володимир Ілліч...

— Можемо, можемо, — заговорили депутати...

— Товариші, одна з найбільших, невикорених справ жовтневого — радянського — перевороту в тому, що передовий робітник пішов у «народ», — пішов як керівник бідноти, як вождь

сізьської трудящої маси, як будівник держави... Але, товариші, почавши комуністичну революцію, робітничий клас не може одним ударом скинути з себе всі слабості й пороки, успадковані від суспільства поміщиків та капіталістів. Проте робітничий клас може перемогти — і напевно, неминуче переможе, кінець кінцем, старий світ, його пороки і слабості, якщо проти ворога будуть вирушати нові й нові, все численніші, освічені досвідом, все більш загартовані в труднощах боротьби загони робітників...

Володимир Ілліч кивнув, — так-то, мовляв... Відступив на крок. Великі пальці його рук попали в жилетні кишені. З висків на кутки повік набігли зморшки, очі засвітились гумором і добродушністю...

— Отак-то, — сказав він...

Іван Гора засопів, із зусиллям стримуючись, щоб не обхопити лапами цю людину, не розцілувати її — друга...

— Тепер, товариші, накидаємо конкретний план дії... Сідайте.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Перед від'їздом Іван Гора з двома товаришами із продзагону пішов купатись на Неву. Петроград був тихий і прекрасний. На повноводій Неві лише де-не-де струмені течії коливали дзеркальні відбиття палаців. Білі колонади, гранітні леви, облуплені ростри з носами кораблів, золотий шпиль фортеці, кучеряві верби на обмілині біля її підніжжя — занурювали свої відбиття в бездонну глибочінь.

Рідкий прохожий, з продовольчим мішком за спиною або з банкою з-під гасу, незграбно ступав по брукові, де між камінням уже починала зеленіти травиця. Зрідка долинали гуркотіння трамваю. Небо було чисте, бездимне над спорожнілим наполовину містом.

Іван Гора сидів на нижній приступці гранітного спуску з набережної. Ноги його були по кісточки в воді. Шкрябаючи нігтями голі коліна, він мружився від сонячних бліків у струмках під ногами.

— Отак-то, друже мій Замоткін, — казав Іван Гора товаришеві з посинілими губами, з старою шкірою на прищуватому від виснаження обличчі, який сидів поруч з ним. — Це нічого, що тремтиш: користь буде. Хіба ж це діло — пролетареві ходити брудним... Завоювали Неву, давай насамперед купатися. Свіжа вода! В ній сила...

— Ех, з милом би їх випрати! — сказав Комаров, другий товариш, теж голий: він стеріг наверху мокрі сорочки, щоб вітер не звів їх з гранітного парапету.

Іван Гора провадив далі благодушно:

— У царські часи тобі б городовий по пиці надавав — тут купатися... Бачиш — яке царство завоювали: красотища! І ти мусиш підтягуватись, друже мій Замоткін. Енергія сонця при свіжій воді замінює недостачу харчування. Ну, лізь...

— Почекай трошки, — жалібно сказав Замоткін, — дай посидіти... Адже я втону...

— Нічого, ти борсайся, я витягну...

Іван Гора ніби ненароком зачепив рукою Замоткіна по сухих хребцях, і той шубовснув у воду. Комаров наверху засміявся:

— Тренуеш хлопця...

— Аякже... Поїдемо, — там, брат, з куркульнею потрібні нерви.

Іван Гора випростався, мало не на сажень зростом, із запалими грудьми, з могутньою сутулою спиною, і плазом упав у воду... Здавалось, Нева з плюскотом роздалася під ним... Доплив до Замоткіна, що борсався й відпльовувався, взяв його за плечі, пригрів до східців, допоміг вилізити і сів поруч з ним, — долонями стер із стегон воду.

— І крім того — холодна вода в нашому неодруженому становищі — одвертає... Поїдемо, там, брат, анічичирк... Хіба ж мало нашого брата загинуло через цю слабкість. «Ах, пітерські гості, ах-ах, а ми вам і баньку натопили...»

— Це ж хто — «ах-ах?» — спитав Замоткін.

— Куркульська жінка. Там тобі підсунуть молодичку підходящу... І тільки ти розм'як, пильність у тебе послабла, гвинтівка залишилась у передбаннику, — скок у баню хазяїн!..

— Лаврентія Козлова так убила куркульня в Лузі, — сказав Комаров.

— Пильнувати треба, хлопці... Щоб про нас ішла слава: приїхали залізні... Мені, друже Замоткін, незрівнянно важче, ніж тобі... У тебе самі хребці, у мене маси більше, — Іван Гора витягнув одну ногу, потім другу. — На осінь — налагодимо революцію, — їй богу, відпрошуся додому, в Нижній Чир...

— Женитися? Краля дожидає? — спитав Замоткін, посміхаючись синіми губами.

— Еге! така краля дожидає... Всю б Неву з палацами їй подарував...

— Це Горпина, чи що?

— Ну, ну, гаразд, — лізь у воду... Чого там, — Горпина...

2

Продовольчі загони пітерських робітників роз'їжджались всюди по хлібних селах, глухих хуторах. Точного плану не існувало. Загони на власний розсуд кидалися з головою в закипаючу сільську революцію.

В одному якому-небудь селі глитай-хриstopродавець, нагнавши самогону, зібравши сход, тряс мокрою від сліз бородою, просив православних, удів та сиріт, щоб забули гріхи його: «Що мое — то ваше, — казав, — господь прогнівився за наші гріхи, наслав заразу... То невже ж я дияволам — більшовикам — віддам хлібець? Беріть краще ви з моєї комори по два пудики, вже ми порахуємось, бог нас розсудить».

В іншому селі орудував протопоп, грізно заламуючи на амвоні кошлаті брови: «Бачили у комуністів на кашкетах цапинні роги? А хто не бачив, нехай очі ширше розплющить... Збагнути можете? І хто їм хоч зернину дасть, — за цю зернину на страшному суді питають... Хліб наш насущний даждь нам днесь, — сказано в писанні. А про монополію в писанні не сказано».

В іншому селі куркулики ночами пристрілювали неспокійних мужичків на городах і токах, у страху тримали сільську бідноту. Були й такі кутки, де все ще сидів «ліберальний» поміщик, розводячись присмерком на ганку про французьку революцію, про викупні платежі, про слов'янську богошукальницьку душу.

Продовольчий загін, з'являючись у селі, вилазив з возів біля сільради. Викликали голову, — людина приходила, злякано кліпаючи на суворі обличчя пітерських. Сідали за хисткий стлик, закапаний чорнилом. З'ясовували причини недоздачі хліба, «просвічували» й самого голову. Не вірили ніяким виправданням, дивилися в класовий корінь речей — у нерозшарованість села. Надимівши повну хату махоркою, скликали на завтра загальні збори.

Іван Гора забрався з своїм загоном у сім чоловік далеко в чорнозем'я, в Міллерово — ближче до знайомих місць.

У селі Костянтинівці, куди приїхали двома возами, почали з того, що заарештували сільраду: виявилось, що голова — колишній урядник, писар — дякон. Все село загуло зранку біля сільради.

Іван Гора розпорядився: «Тутешня куркульня нам зробить провокацію. Ні в якому разі не відкривати вогню, — тільки в крайності. Двоє — зо мною, без гвинтівок, — на ганок. Решта сидить у хаті».

Іван Гора вийшов на ганок. Натопч чоловік у чотириста загомонів. У декого в руках були здорові дрючки, висмикнуті з плоту. Іван Гора трохи помахав на юрбу, ніби це був рій бджіл:

— Страхати мене потім будете, товариші. Давайте поговоримо.

Поговорити, звичайно, знайшлись охочі. Гомін стих. Він почав з головного:

— Що таке радянська влада? Радянська влада — це ви та ми. Мені сам Ленін звелів про це сказати... А ви що робите?

Обрали кривавого ката, царського урядника, Гнилорибова, обрали п'яницю секретарем. Чиї вони агенти? Гнилорибов живе в дворі у Митрохіна, на весь світ відомого глитая. Диякон — його, Гнилорибова, зять... Ось вони чиї агенти, ось хто їх настановив у сільраду. Для чого? А для того, щоб куркуль Митрохін сидів у цьому глухому селі царком та вам би — кому пудик, кому два, — а ви йому через рік за пудик два пудики, і ви б у нього батракували, гірше ніж за Миколки Кривавого... Зрозуміло?

— Зрозуміло, зрозуміло, — відповіли з натовпу голоси.

Іван Гора метнув очима в той бік.

— Не думаю, щоб ви були такі дурні, товариші... Не на те ми, пітерські робітники, робили переворот у жовтні, щоб Митрохін з Гнилорибовим та вся їхня братія смачно жерли гарячі млинці, а ви б... — Тут він почав показувати пальцем на тих, про кого дізнався щойно від візників по дорозі. — А ви б, Іване Васильовичу, ви б, Миколо Миколайовичу, ви б, Степане Митрофановичу, без шапки під їхнім вікном слізно просили -- почекайте з боржком, — «дітлахам, мовляв, нема чого їсти...» Влаштували ви у себе радянську владу, хлопці, — спасибі...

Він чекав, — так і вийшло: в задніх рядах знову загомоніли злі голоси: «Інших іди вчити. Не гірше за тебе знаємо про радянську владу!» Не даючи розгорітися гомону, Іван Гора роздув шию — загудів басом:

— Радянська влада: «Хто не працює, той не їсть». Наша перша й остання заповідь... Батрак, бідняк, однокінний, — це радянська влада... А той, на кого ви працюєте, а він їсть, — це ворог радянської влади.

— Це як же так ми не працюємо? — розліотовано закричало десятків зо два голосів. — Дармоїди пітерські! Грабувати приїхали! У християн останній шматок віднімати!

Іван Гора рішуче ступив з ганку.

— Правильно! Революція послала нас до вас по хліб. Озброєні пролетарі, вмиваючись на фронтах кров'ю, вимагають у вас хліба. Вони, бідлахи, вмирають, щоб ваші діти були ситі... Вимагають хліба не в тих, у кого немає... А вимагають у тебе, багатій Євдокимов... У тебе, Третьяков... У тебе, Митрохін... Стійте! — Він підняв руку. Ті, що кричали дужче за всіх, бачачи, що їх недружно підтримують і до ганку не дають пробитися, замовкли на хвилину. — Стійте!.. Ми діємо за революційним радянським законом... На підставі цього мандату... (висмикнув з піджачної кишені, помахав папірцем) голову Гнилорибова за те, що приховав свою приналежність до царської поліції, і зятя його, диякона, заарештуємо, і вони будуть віддані до революційного суду... На підставі цього мандату оголошую на завтра нові вибори до сільради... І нова сільрада зробить справедливу розкладку хлібних лишків... У кого мало

хліба — з того не питають, у кого багато хліба — тому доведеться трошки поділитися з революцією...

Іван Гора крутнув великим носом, моргнув, і схвально застіялася більшість зборів.

Цілий день гомоніло село, аж поки на вулиці, що виходила чорним шляхом у степ, не з'явилася череда. Позаду сідало широке сонце, вдаряючи крізь куряву низькими променями по коров'ячих роздутих боках. Запахло свіжим молоком. Зарипили ворота. Перегукувались жіночі голоси.

Купки суперечників почали розходитись. Вулиця збезлюдніла. Тільки біля сільради ще видно було людей, — заходили й виходили, грюкаючи дверима. Жовтіло крізь віконниці світло. На завтра було намічено вдалих кандидатів на голову сільради і на секретаря — жвавих, недурних хлопців — з найбільш незаможних у селі. Вияснено приблизні запаси хліба по куркульських дворах. Здавалося — все йшло добре.

Збезлюднів і майдан біля сільради. Над високою тополею розгорялося сім зірок Великої Ведмедиці. Звичайно, якби вслухатися в нічну тишу не міським, а сільським вухом, можна було б розрізнити незвичні звуки, наприклад, — далеко в степу кінське тупотіння. Та чи мало кому знадобилось скакати серед ночі...

Замоткін, завгосп загону, дістав хліба, яєць і кислого молока. Комаров, Жилін, мовчазні брати Уйбо і хворий на цингу Федічкін (усі путіловці, з одного цеху) повечеряли. Іван Гора відхилив віконницю.

— Від цієї махорки з душі верне...

Ніч була чорна, вогка, тиха. Навіть собаки перестали гавкати. Лівиво шелестіла тополя, заслонивши кілька зірок. Замоткін повідомив, що в дворі чудовий сарай, правда, безверхий, але всередині чисто й порожньо...

— Тут молодичка одна крутилася смерком: «Чи не треба вам чого, товариші?» Звелів їй соломи принести.

— Молодичка крутилась? — здивовано спитав Іван Гора...

— Своя цілком, товаришу начальник. Адже я до неї не відразу, а з підозрінням: «Ти що, кажу, тут винохуєш, товстенька? Може, баню натопила?»

— От дурний! — Іван Гора зареготав, тупаючи чоботом. — Ну як, хлопці, в сарай підемо?

Усі згодились, що обстановка не викликає побоювань. Все-таки для обережності вирішили поперемінно чергувати. Забрали залишки хліба, портфель, гвинтівки, пішли в сарай. Тут, справді, було хороше, прохолодно, пахло свіжою травичкою, що росла біля порога широких, щілястих, перекошених дверей.

— Замоткін, ти як же — так її прямо й спитав про баню?

— Еге. Думаю, — ну як скаже про баню — зразу ж арештую.

— Кумедія!..

Іван Гора закрутив головою. Почав скидати чоботи, але подумав: не варто, мабуть. Один з братів Уйбо взяв гвинтівку, пішов до воріт. Сім чоловік полягали на тоненьку солом'яну підстилку, і тут же — хто почав рівно дихати, хто посвистувати носом...

Іван Гора ще чув, як Уйбо, очевидно, занудившись стояти біля воріт, сів на колодки — важко прихилився зовні до дощок сарая. Над головою невиразно темніли бантини, світили великі донські зорі.

Раптом Іван Гора, не розплющуючи очей, підвівся: здалося, що в стіну сарая вдарили чимсь, ніби застогнала людина. Але прокинувся Іван Гора від страшеного тріскотіння дверей, від звірячого зойку. Схопився, простягнувши руки. Хтось, гостро смердячи потом, кинувся на нього — несамовито обхопив, ламаючи, і одразу ж вдарили лезом уздовж — мокро — в голову.

3

Перший Луганський загін, коли виявилось, що червоних під Конотопом розгромлено, відступив від Ворожби на південний схід, на станцію Основа, під Харковом.

У Харкові йшла поспішна евакуація робітничих загонів, військового майна, машин, заводських матеріалів. Виїжджала і Рада народних комісарів Донецько-Криворізької республіки — більшовицький уряд Донецького басейну.

Коли розпочався наступ німців, голова уряду — Артем — надіслав ультиматум імператорові Вільгельму, в якому попереджав, що в разі порушення кордонів Донецько-Криворізької республіки, яка ніякого відношення до України не має, республіка вважатиме себе в стані війни з Німеччиною.

Цей документ на чвертці паперу, із розмазаним ліловим штампом, був приставлений головнокомандуючому наступаючих німецьких військ генералові Ейхгорну. Тричі перекладач читав генералові дивний документ. «Це жарт? — спитав генерал. — Пан товариш Артем — чорт забери! — вважає себе в стані війни з Німеччиною». Секунду генерал вагався: лопнути від обурення чи, вхопившись за ручки крісла, зареготати до сліз...

Але, так чи інакше, Донецько-Криворізька республіка вважала себе в стані війни з німецькими окупантами. Уряд переїхав до Луганська і разом з українськими червоними силами докладав усіх зусиль, щоб не пустити німців у райони заводів і шахт Донбасу.

Сили були не рівні. Залишки п'яти червоних українських армій, партизанські загони, які до них приєднались, і поспіхом формовані робітничі загони не мали й двадцяти тисяч бійців.

Під натиском батальйонів першого німецького корпусу червоні відступали на схід від Харкова, на лінію, що йде з півночі

на південь. (На півночі, у Валуйках, розташовувалась 5-а армія під команду Сіверса, в Ізюмі — Донецька, в Лозовій — 3-я, під Синельниково — 2-а, на півдні, в приазовських степах, на схід від Олександровська — 1-а армія.)

По магістралі Харків—Луганськ (між розташуванням 5-ої і Донецької армії) відбувалась евакуація Харкова. Тут, не гаючи жодного дня, треба було створити сильну і стійку групу.

Ядром для неї міг бути Луганський загін Ворошилова, що стояв на цій магістралі на станції Основа. В нього було влито Харківський комуністичний загін під команду Лукаша. До нього вирішено було приєднати колишню 5-у армію Сіверса. В нього мали влитися по дорозі від Харкова до Луганська шахтарські та робітничі загони. Ця нова група військ дістала назву 5-ої армії. Командиром її за рішенням Донецько-Криворізького уряду призначався Ворошилов.

На станції Основа Ворошилов почав формувати свою армію. Але події розгорталися надто навально: німці великими силами вже підходили до Харкова. Луганському і Комуністичному загонам довелося відступити з станції Основа до другої станції — Змійове.

У цей час надійшло повідомлення, що колишня 5-а армія Сіверса у Валуйках приєднатися до Ворошилова не може, бо в ній ішов цілковитий розклад.

«...Замість бойового розташування солдати масами залишають свої ділянки і ловлять рибу в річці Осколі... Караули на лінії грають у карти і сплять... Через фронт ідуть всякі шпигуни... Відбувається дика рушнична стрілянина, що притуплює можливість розпізнавання — де по-хуліганському витрачають патрони, а де, справді, йде бій...»

4

З Харкова вдалося вивезти все військове майно. Коли німці зайняли Холодну Гору і звідти почали стріляти з гармат по вокзалу, коли декілька навантажених возів з страшенним гуркотом промчали до вокзальних воріт, коли на спорожнілих вулицях вже лунали поодинокі постріли невідомо з яких горищ, — біля перону димів останній паровоз останнього ешелону.

Затримка була тільки за тим, що не могли відшукати начальника штабу 5-ої армії, молодого чоловіка Колю Руднева, якого послав Ворошилов на допомогу інженерові Бахвалову, зайнятому евакуацією Харкова. Руднев не спав три доби і, очевидно, десь звалився. У розбиті вікна вагонів з тривогою поглядали бійці. Машиніст кричав з паровоза:

— Чи ви не бачите, мать вашу так, німці ж міст обійшли! Зимувати нам у Харкові!

Бахвалов, стоячи біля вагона, сердито хрипів зірваним го-

лосом. Снаряди з Холодної Гори рвалися на коліях. Димів, розгоряючись, довгий дерев'яний пакгауз. Опухлий від безсоння телеграфіст, який останнім покидав станцію, одчайдушно раптом замажав від дверей:

— У царському павільйоні спить якийсь хлопчик.

До царського павільйону треба було бігти через майдан, де знімалися кошлаті розриви снарядів. У порожньому малиновому залі, на канцелярському столі, безтурботно поклавши русяву голову на лікоть, спав Руднев. Його трясли, садовили, — він тільки мотав головою. Його понесли на руках. Біля вагона він розчепірів лікті, розплющив сині очі, спитав ясным голосом:

— В чому, власне, справа?

— Чорт, — хрипів Бахвалов, — спиш, німці міст зайняли.

— Прекрасно, йду.

Руднев позіхнув. Не закриваючи рота, дико озирнувся. Побіг до паровоза. Виліз спереду на площадку, де стояв кулемет.

З усіх вагонів закричали:

— Давай повний!

Поїзд, набираючи швидкість, пішов до мосту. Там видно було людей у касках, в зеленосірих мундирах. Руднев з паровозної площадки почав бити по них з кулемета. Постаті в зеленосірих мундирах, нахилиючись, побігли з насипу. Поїзд наддав ходу. По вагонах різонула черга.

Поїзд, гуркочучи на стрілках, закутуючись димом, виблискуючи спалахами пострілів з вікон, з дахів, де лежали бійці, — важким ураганом промчав повз німців, з грюкотом перейшов міст і зник за поворотом.

5

Німецька кавалерійська розвідка підірвала міст біля станції Змійове і цим відрізала шлях ешелонам, що евакуювалися з Харкова. Коли на допомогу з сусідньої станції вийшов бронепоїзд, німці за ним теж підірвали колію. Харківські ешелони і бронепоїзд опинилися в пастці.

З головного ешелону посипались бійці комуністичного загону — триста харківських робітників. Вони побачили на горбах за містом Змійовим хмару коричневої куряви, — це підходили німці.

— Струн-ко! — на всю молоду пельку закричав, узявшись у боки і завалюючись перед фронтом бійців, рум'яний молодий чоловік в туго підперезаній шкіряній куртці. — Струн-ко! Щоб вам на пупові нарвало, товариші! Що у вас горить під ногами?.. Шикуйся! Ніяко! паніки! Німцям же й не снилось, що наскочили на Комуністичний загін!

Кричав командир Лукаш, викидаючи такі міцні слова, що бійці підбадьорились, пожвавішали, згадали і строй і дисципліну.

— Кулемети наперед! Прапор до мене!

Він пішов попереду загону, вказуючи шаблею на тополі, мазані хати і тини, звідки з канав та вимоїн все частіше стріляли німецькі цепи.

— Під кулями не лягати!.. Добирайся до штикового бою, хлопці!

Загін розсипався по міському вигону. Бігли, не лягаючи, як навіжені, перестрибували через тини. Лайка і крики покривали стукіт кулеметів, приречених на розплавлення. Німецькі цепи почали підводитись, перебігати, не приймаючи рукопашного бою. По горбах, де з'явились були кінні драгуни, вдарили з бронепойзда. Вершники на горбах зникли.

Надвечір залізниця була полагоджена. Ешелони рушили далі на схід. На станціях і полустанках до вагонів кидалися похмурі шахтарі і селяни, що відступали від німецької навали. Верескливо жінки просували у вікна кошики з свійською птицею, клаптяні ковдри та подушки, підсаджували дітей. Інша, обхопивши теплу морду корови, яка байдуже жувала жуйку, голосила крізь сльози: «Та візьміть же її, доброді! Візьміть кормительку мою!»

Ешелони поповнювались робітниками й партизанськими загонами. В Куп'янську збільшилася кількість поїздів майже вдвое. Та коли довжелезна низка вагонів і паровозів, що розтягнулася на цілі версти, почала проходити Сватово, — з степу, з півдня, знову з'явились німці. На цей раз вони підходили великими силами.

6

Німці розпочали наступ одночасно по всьому фронту заслони, розташованої з півночі на південь. Незважаючи на палку готовність червоних загонів битися і не пустити ворога в серце Донбасу, виявилось глибоке безладдя у командуванні. Штаб головнокомандуючого наказував, — командарми п'яти армій діяли на свій розсуд, відповідно до місцевої обстановки і настрою своїх загонів.

На південь від магістралі, якою йшла евакуація і де формувалась 5-а армія Ворошилова, — в місті Ізюмі розташовувалась Донецька армія, щось із тисяча штиків. Коли була виявлена під Ізюмом німецька розвідка, командарм Донецької зажадав підкорення.

Головштаб послав до нього великий Знам'янський загін. Він підійшов у чотирьох поїздах з піснями, гармоніями, свистом. Навчений досвідом, командарм не пустив його до міста. Загін викотився з вагонів і на вигоні перед мостом через Оскол почав мітингувати. Спроби навести будь-який порядок і примусити знам'янців зайняти фронт ні до чого не привели. Вони кричали, що самі знають, де і як бити німців, вимагали, щоб їх пустили до міста, вимагали приставити їм командарма на розправу і,

нарешті, зняли стрілянину через Оскол по Ізюму. Довелося викликати бронепоезд, — під захистом його гармат командарм вивів свою, що вже почала вагатися, армію з міста і відступив на схід.

Знам'янський загін кинувся в ешелони — пішов колесити по станціях і містах. Ізюм було залишено. Правий фланг 3-ої армії, що стояла південніше, під Лозовою, оголився.

3-я армія в цей же час перейшла в наступ. Командарм 3-ої доносив у Головштаб:

«...Усі частини армії вийшли з ешелонів, і наступ провадиться в повному порядку. 3-я армія від імені всіх її загонів заявляє, що відступу вона не визнає. Але в армії всього п'ять тисяч бійців, резервів немає, правий і лівий фланги не забезпечені».

Німці, під навальним натиском 3-ої, підтягували підкріплення — бронепоезди, броневики, німецьку піхоту і гайдамацьку кінноту. Але пролетарські та партизанські загони 3-ої спростовували всі уявлення про непереможність німців, продовжували бити й гнати їх, захоплюючи полонених, кулемети, прапори, гармати, броневики.

Наступ тривав чотири дні — без їжі та сну. Армія далеко винеслась поперед лінії заслони. Резерви не підходили, і втомлених бійців не було ким замінити.

Вранці дев'ятнадцятого квітня німці зайшли в оголений фланг кращим частинам — Ленінському, Таврійському і I-у Радянському батальйонам, і водночас німецькі драгуни прорвали центр. Фланги розстрілювались в упор. В цьому бою 3-я втратила половину свого складу. Рештки армії почали відходити під прикриттям Ленінського батальйону.

До ночі вдалося відірватись від противника. Але від славного Ленінського батальйону в живих залишилася купка — десяток поранених, перев'язаних ганчір'ям героїв, які все-таки вперто билися.

Друга армія, розташована південніше 3-ої, також відступала. Її командарм у розпачі доносив у Головштаб:

«...Неможливо бути командуючим армією то без військ, то з військами, яких доводиться збирати по крихтах скрізь, де тільки можна. Такі, нічим не зв'язані з армією, загони непотійні і в першому ж бою розлітаються в ешелонах по станціях...»

Коли німці з'явилися біля станції Сватово (через яку проходили поїзди 5-ої армії), там стояв тільки збірний строкатий загін Гостемілова. Ворошилов у цей час укріплював Луганськ, навчав і озброював загони, набирав добровольців з навколишніх сіл. На Гартманському заводі день і ніч будували броневики та броневі площадки. Формували полк з робітників-китайців.

О третій годині ранку німці рушили на станцію Сватово. В темному ще степу загурчали мотори броневиків, у холодному сьйві зорі з'явилися гайдамацькі сотні. Йшли цепи німецької піхоти. Степ освітився довгими спалахами гармат.

Одчайдушно завили ешелони, що просувалися на схід через Сватово. Полетіли телеграми до Ворошилова. Стійка частина загопу Гостемилова складалася з ста семидесяти бійців при чотирьох польових гарматах. На правому фланзі був партизанський загін «Молнія» з двома гарматами в пультманівському вагоні. На лівому — за півверсти від станції — в окопах лежали два загони лівих есерів, — у них було теж дві гармати — позаду на шляху.

Коли в сьйві зорі, в гарматних спалахах, окреслилися броневики на повному ходу, — передній цеп есерів підвівся й побіг, падаючи під кулями, кидаючи гвинтівки. Гостемілов верхи мчав до залізничного полотна, до кулеметів.

— Вогонь по гадах! — дико закричав він кулеметникам, показуючи на втікачів, і повернув назад оскаженілого коня. Ліві есери під подвійним вогнем — з фронту і з тилу — залагали за своїми гарматами. Паніку було припинено. Чотири польових гармати й кулемети із загопу «Молнія» були зосереджені на німецьких броневиках і на гайдамацьких сотнях, що розгорталися позад них.

Один з броневиків осів, похилився, другий обгорнувся димом, запалав, третій, немов сліпий, закрутився і перекинувся... Гайдамаки завертали в степ... Із заходу, виючи, димлячи, підходив партизанський ешелон на підмогу. Шість німецьких гармат, спалахуючи блискавками на довколишніх горбах, почали бити по батареях, по станції, по прибулому ешелонові. Партизанський загін, що був у ньому, почав вивантажуватись, але бійці завагалися, кинулись по вагонах, і ешелон під вогнем утік.

Зійшло сонце над курним степом, над станцією, оповитою димом пожеж. Німці били ураганим вогнем. У Гостемилова залишилось тільки дві гармати та ледве половина кулеметів. Есерівські загони були знищені. З ста семидесяти бійців головного загопу в живих залишилось менше сотні. Перебиті були всі артилерійські коні... Німецькі броневики, гайдамацькі сотні знову рушили в атаку... Гостемілов наказав тягти на руках дві, що залишились, гармати, вантажити на вагонні площадки і, поки останній вагон з військовим майном не залишить станції, — триматися...

— Триматися, хлопці... Кров'ю вмиемося, хлопці... Не віддамо жабам революційного майна!

Із сходу з усією швидкістю, витисненою з старого паровоза, примчав невеликий поїзд. Загуркотівши, спинився. З вагонів висипало півтора ста бійців загопу — з армії Ворошилова.

Тоді, під прикриттям вогню двох гармат, встановлених на площадці, і двох гармат з пультманівського вагона загопу «Мол-

нія» — ці сто п'ятдесят бійців і рештки загонів Гостемилова та «Молнії» — майже всі поранені, оглушені, контужені, — кинулися в штикову контратаку і вдруге відбили німців і гайдамаків.

О другій годині дня Гостемілов, забравши все майно і рештки артилерії, відступив на схід, на станцію Кабанье, куди вже підходили з Луганська ешелони Ворошилова — дві тисячі бійців, без артилерії.

8

Гостемілов з скуповдженими вусами, з перев'язаною головою, вскочив у вагон командарма. Ворошилов і Коля Руднев сиділи в салоні над картою.

— Чорт! — закричав Гостемілов. — Повтикали носи. Наказуй наступати!

Щока в нього сіпалась, око, палаюче шаленою злобою, щохвилини закривалося повікою, ніби місяць хмарою.

— Чорт! До вечора ми їх розтрощимо! М'ясорубку їм зробимо, чорт!

Він викидав руки, тупцявся по маленькому салону. Від нього гостро тхнуло потом, порохом...

— Сідай, — сказав Ворошилов. — Кури. Заспокойся. Я пошлав розвідку в Сватово. Обстановка дуже серйозна.

— К чорту серйозну обстановку! Який ти, в чорта, командуючий! Наступати! Ось тобі вся обстановка! — Він дико глянув на Рудневу. — Хто це в тебе? Начштабу? А дай-но, начштабу, спирту півсклянки... Здохну, чорт!

Гостемілов раптом опустив забинтовану голову в замурзані руки, що лежали на столі. Зарипів зубами. Ворошилов очима показав Рудневу — принести спирту. Підвівся. Нахилившись, поклав руку на тремтячу спину Гостемілова.

— Іди до мене в купе. Ляж. Досить з тебе на сьогодні.

— Ах, сучі діти, сучі діти! — крізь зуби повторював Гостемілов. — Що вони з нами зробили... Ні! (Відкинувся, стукнув кулаками.) Гайдамаки! Гади повзучі! Ох, я ж їх сам цими руками з кулемета...

Випив спирт, дзвякнувши зубами об склянку, зразу затих, щока перестала сіпатись, очі заскліли. Ворошилов знову сів за карту, сказав неголосно, суворо:

— Справи такі. Донецька 3-я і 2-а армії відступають, 1-а розсіпалась. В якому стані Сіверс у Валуйках — дізнаюсь увечері. Але найімовірніше, — Сіверс відходитиме на північ. Головштаб наполегливо вимагає, щоб я взяв назад Сватово. Я виконаю бойовий наказ. Але я не маю сумніву, що ми вже в мішку: завтра — післязавтра доведеться відступати на Луганськ. І, найімовірніше, віддамо німцям і Луганськ. Дивись на карту... Ось вони де...

Гостемілов втупився осклілими очима в те місце, де на карті — на південний захід від Луганська — твердий ніготь командарма провів рису.

— Німці виходять до Дебальцева... Звідси удар по станції Лихій і шлях відступу нам закрито... (Кістяві плечі Гостемілова підвелися до вух.) Головне завдання — зберегти живу силу і військове майно... Ми відступимо, але ми повернемося уже не з партизанськими загонами, — з армією... Давати розстрілювати себе частинами, в ешелонах, — це не гра... Зрозуміло тобі?

9

Карасишин Альошка, закидаючи волосся, босоніж котив вулицею до Юниного двору. Під час перерви він бігав з школи до ради, — де тепер працювала Марія у відділі агітпропу, — і мамка звеліла одним духом віднести Горпині щойно одержаного листа, геть заліпленого марками.

На вулиці було безлюдно, люди працювали в полі. Тільки біля одного цегляного будинку іржали верхові коні, прив'язані до тополь. Альошка переліз через паркан, знайшов Горпину у вишняка, — вона обкопувала дерева. Горпина поправила мокре волосся під хустку, мовчки взяла конверт з хвостом марок.

— Я по-писаному не розумію, — сказала тихо. — Прочитай.

Вона сіла на розпиляний стовбур старої тополі, обхопила коліна. Чорні брови її зійшлися, і обличчя зблідло, коли Альошка, сидячи перед нею навпочіпки, читав з запинкою:

«Здрастуйте, Горпино Кіндратівно, як ви живете-можете, часто про вас згадую. Думає побачитися з вами раніше, та виійшла затримка. Тепер усе обійшлося, — рана на мій голові загоюється, і ребра зрослися. В селі Костянтинівці нас, увесь загін, вбили куркулі, — вночі в сараї порубали сокирами. Один я лишився живий і дивуюсь цьому й досі, — яка мені бабка ворожила? А вірніше, що дуже не хотілось помирати. Мене відвезли в Міллерово, в лазарет, — у Костянтинівці я просив не залишати: куркулі б мене там — ухитрилися — однаково б добили... Жаль товаришів: були сміливі, віддані люди, ще таких не знайдеш... Дуже добрі були люди, і загинули по-звір'ячому. Обвинувачую першого себе в послабленні пильності... Тепер — видужаю — ми з костянтинівськими куркуліками поговоримо серйозно. До побачення, Горпино Кіндратівно... В лазареті робити нічого, — одно думаю про вас, вибачайте мені... Кланяюсь вам. Іван Гора».

Альошка підвів очі. Горпина сиділа, опутивши повіки, — губи в неї були сині, і обличчя посиніло. Альошка злякався, обережно поклав їй на коліна листа і конверта з марками, потихеньку вибрався з вишняка і на вулиці знову припустив, заки-

даючи волосся, — йому здавалося, що він — кінь, він навіть про себе повторював: «І-го-го».

Біля тополь, де були прив'язані коні, похмуро стояли Андрій Косолапов і Вахрамій Ляпчев — фронтовики.

Грюкнувши хвiрткою, до них вийшов третій... (Альошка про себе сказав: «Тпру», тупнувши п'ятами, спинився — подивитись.) Третій був Оникій Борисович, — ішов, похитуючи могутніми похилими плечима, як ведмідь, — кругловидий, мідний, оброслий закучерявленою щетиною.

— Та й влада ж у вас, козаки, — густо, як дзвонова мідь, сказав Оникій Борисович, — тільки й ждуть нас продати. — Він одв'язав конячину, що пригнулася, коли сів на неї. Фронтовики теж одв'язали коней, посідали.

— Тепер козаки, гайда — по хуторах.

Усі троє рушили риссю. Альошка дивився, як під копитами закрутилась курява. Андрія Косолапова веселий кінь, збиваючись на галоп, усе старався одпихати задом конячину Оникія Борисовича. Козаки завернули за ріг. Вулицею квапливо йшла Горпина, ляпаючи по колінах злинялою спідницею.

— Альоша! — покликала вона, задихаючись. — Куди ж ти? — Вхопила його за плече. — Почитай ще... Там, може, ще сказано... І, схилившись, дивилася на нього матовими зіницями.

— Ні, я все прочитав, Гапко...

— Будь ласка, прочитай спочатку...

З-за річки Чир долинули віддалені постріли. Знову почувся кінський тупіт. З-за ріжка знову з'явилися Косолапов і Вахрамій Ляпчев. Вони, як несамовиті, промчали вулицею до ради. За хвилину проскакав і Оникій Борисович, — не звертаючи — прямо шляхом, що веде понад Доном до станиці П'ятизб'янської.

Горпина провела до Степанової хати Альошку і Марію, що втекла без пам'яті з ради, кинулася шукати маленького, — худа цибата собака заклопотано повела її на город, де Мишко, злякавшись пострілів, плакав під вишнею.

Прибіг і Степан Гора з поля. Замкнув двері в сіни, сів збоку від вікна — так, щоб бачити вулицю.

— Суворовські, — сказав він, — сурйозні козаки. Дві, а то й три сотні налетіло... І серед білого ж дня!.. Значить, була в них тут рука...

По станиці ляскали постріли. Вулиця була мертва. Раптом вулицею понісся, допомагаючи собі крилами, півень. Степан наморщив лоба. Марія — стурбовано — до нього:

— Одійшов би ти од вікна, Степане.

Слідом за сполоханим півнем, припавши до гриви коневі, промчав повз вікна вершник. Розляглися постріли — близько, ніби за рогом хати. Мишко кинувся в материні коліна. Горпина, яка стояла біля печі, сказала:

— Втече. Це Петька Востродимов, секретар ревкому... Кінч у нього добрий...

Десятеро бородатих козаків, з лампасами на штанях, з погонами на вузьких чорних мундирах, проскакали слідом, високо стоячи в сідлах, незграбно й важко махаючи шаблями...

— Суворовські снохачі, — знову сказала Горпина. — Куролапи.

Степан посміхнувся, хитнув головою:

— Держись тепер, — зачнуть сікти хохлів...

Альошка не злякався ні пострілів, ні вершників з шаблями, та коли Степан промовив: «Зачнуть сікти хохлів», — у Альошки занудило коло серця, підійшов до Горпини, притулився до її кам'яного стегна.

Вулиця оживала. Грюкали хвіртки, виходили за ворота літні козаки, перемовлялися, не відходячи все-таки далеко від воріт. Навкоси від Степанової хати вийшов Іона Негодін — у повній формі, при шаблі. Комір муляв йому шию, суха кучерява борода мінилася воронячим блиском. Задираючи бороду, наливаючись кров'ю, крикнув до сусіда:

— В добрий час!..

Сусід відповів:

— Час добрий... Давно пора кінчати з цією заразою.

— Стояв Дон і стоїть Дон! — гаркнув Іона. — Комуністам нашого куска не проковтнути...

Козаки біля воріт виструнчились. Іона, виблискуючи зубами, синюватими білками очей, хвацько приклав пальці до заломленого кашкета. Вулицею риссю ішла сотня. Попереду підскакував довгий офіцер з великими білявими вусами, в білій черкесці з сріблом, у білій смушевій шапці. Суворо, пильно поглядав на всі боки, стримуючи вороного жеребця, що танцював під ним, віддавав честь козакам.

— Мамонтов! — ахнув Степан. — Орел! Держись тепер...

На Хрестовоздвиженському майдані, між білим собором і цегляними, побіленими вапном крамницями, кілька сот нижнечирських козаків — усі в формі, при шаблях, з широко розчісаними бородами — слухали генерала Мамонтова. Козаки стояли піші, він говорив з коня, якого, важно закопилівши губи, тримав за повід Гаврюшка Попов.

У першому ряду стояли поважно члени станичної ради: голова — щуплий, сивенький Попов, секретар — дякон Грем'ячев — рудий, войовничий чоловік у шнурованих до колін австрійських штиблетах, і — на витяжку — по всій формі, у вусах кільцями — Гур'ев...

Мамонтов, упершись рукою в бік і другу, — з блискучим перснем, — то підносячи до синього неба, то простягаючи до «доброго» козацтва, говорив із слізьми:

— ... Видно, погано жилося вам, козаки, при безневинно за-

катованому цареві нашому? Тяжка була козацька служба? Обмілів тихий Дон? Чи похилились козацькі хати, спорожніли засіки, захиріли табуни станичні? Продали свого царя... Продали церкви божі... Продали козачу волю. Писаки, соціалісти, комуністи московські посідали на козацьку шию... Що ж, погуляли, козаки, скуштували революції? Чи не досить? — Він повів витріщеними очима на станичників, — вони мовчали, похнюпившись. — Тепер я вам скажу, що надумали зробити з вами московські комуністи... Надумали відібрати весь хліб на Дону, забрати станичні табуни. Споконвічну козачу землю віддати хохлам... І вас віддати хохлам і жидам у вічну неволю... Схаменіться, козаки!.. Ще не пізно... Ще гостра козацька шабля...

Сопли, багровіли, слухаючи його, козаки. Він грізно обернувся в сідлі — вказав:

— За п'ятдесят верст — Царицин, більшовицька фортеця. Не буде серце Дону козачим, поки Царицин у них в руках. Станиця Суворовська, станиці Нижнечирська, і П'ятиізбянська, і Калач, а за ними інші станиці й хутори, повставши за волю рідного Дону, повинні сформувати полки і взяти Царицин насамперед... У моєї особі славний отаман всевеликого війська Донського — генерал Краснов — вам кланяється на цьому... (Мамонтов зірвав білу смужеву шапку і низько з коня вклонився на три боки. Козаки схвально загомоніли). Пропонує вам отаман мобілізувати негайно на захист рідного Дону всіх здатних носити зброю козаків та іногородніх від двадцяти до п'ятидесяти років. Пропонує негайно і одразу ж розгорнути 23-й і 6-й донські козачі полки і до них приєднати мобілізованих. Ті, хто ухилиться від мобілізації, підлягають арешту і покаранню різками... Козаки, обміркуйте, не гаючи часу. Ухваліть мудре рішення. Від себе додаю: вірю, господи, вірю, — стоятиме непорушно тихий Дон. Наперед бачачи ваше рішення, козаки, низько вам кланяюсь: спасибі. І окреме спасибі моїм золотим орлам...

Генерал вдруге уклонився козакам і окремо — колишнім членам станичної ради.

Повертаючись пішки з козачих зборів, Іона Негодін раптом спинився біля Степанової хати, підійшов і, щільно притискуючись бородою і носом до шибки, дивився, примружуючись. Степан відчинив вікно.

— Заходь, Іоно Ларіоновичу, чого ж ти так ото...

Не відповідаючи, Іона всунув у вікно всю голову.

— Гапка тут?.. Тут Гапка... І вдень вона тут, і вночі вона тут...

— Коло маленьких усе, — примирливо відповів Степан.

— За цю роботу я їй гроші плачу, я її годую, я її пою? Це який звичай — козацький чи хохлацький?

— Хохлацький — голосно сказала Горпина. Грюкнувши две-

рима, вийшла. Іона дивився їй на спину, коли Гапка навскоси переходила вулицю. Знову вліз головою у вікно..

— Ти дівку навчаєш так відповідати? Ще побачу у тебе її в дворі, — горлянку перекушу. Мать твою?..

Іона скрипнув зубами, випнув губи. Від нього тхнуло горлякою.

— Затямив?

— Иди з богом, Іоно Ларіоновичу...

— А ця... — Іона перекотив очі, налляті злобною зухвалістю, на Марію, що сиділа біля печі. — Пітерська... Як тобі жінка, полюбовниця? Як нам розуміти?

Марія розкрила рот, ахнула. Степан нахмурився:

— Даремно набиваєшся на шум, Іоно Ларіоновичу, не хочи я з тобою битися...

Іона зрадів, відкинувся, зареготав. Знову всунувся у вікно по плечі.

— Комуністка! Не приховаєш, Степане, нічого з твого діла не вийде... Ух, ти, стерво! (Знову випнув бороду.) Агітпроп!

І він швидко відхилився, висмикнувши з вікна голову, коли Степан махнув кулаком. Поправивши ремінний поясок, загрожуючи, промовив:

— Готуй на завтра коня, — мобілізація.

Горпина повела напувати коней на Чир, напоїла корів, загнала курей у плетений, обмазаний глиною, курник, принесла відер з тридцять води на город і не знала — до чого б ще взятися, аби не йти в хату, де Іона, не світлячи світла, сидів за столом, курил цигарки (подарунок Мамонтова козакам) ... Хоч уже погано було видно — присмерк, — Горпина відчинила двері сарая, зняла з дерев'яного кілка рваний хомут і сіла на порозі лагодити його.

Низько нахилиючись, вона протикала довгим шилом шкіру, затиснувши хомут джкими коліньми, тягнула дратву. Два кажани з'явилися в тьмяніючій зорі, закружляли — нижче й нижче — над головою Горпини.

«Кому тепер скаржитись? У кого шукати захисту? Брат Микола — далеко на фронті. Була б ще козачкою — все-таки посоромилися б. Хохлушка, дівка, сирота — легка здобич...» Станичників, та ще таких, як Іона, вона знала: тепер від них нігтями, зубами не відіб'єшся... «Втекти? Куди тікати з рідної станиці?»

Підвівши голову, Горпина тоскно дивилася на зорю, що меркла за вишневим гіллям. Кажани м'яко знялися вгору, закружляли вище над її головою.

Вона згадала, беззвучно ворушачи губами, від слова до слова лист Івана Гори. Потайки поїхати до нього в Міллерово? Суворо питає: чого прибігла? За сідлом тебе, скаже, тягати — невмілу, дурну, кволу? Ні, скаже, Гапо, потрібна будеш — сам покличу. Адже не поскаржишся, що втекла від дикого дівочого

страху, дивлячись сьогодні на багрові козачі потилиці, що підкосились ноги, — відчула себе овечкою серед вовків.

Горпина, не кліпаючи, вдивлялася в присмерк, дужче стискала коліна, коли з-за воріт доносився бешкетний тупіт підкованих чобіт, п'яні, гучні козачі голоси. І зовсім обмерла від раптового шелесту листя: кішка стрибнула з паркана у вишник.

У хаті рвонули двері, на двір вийшов Іона — в самій сорочці, запущеній у штани з лампасами. Розоставивши ноги — справив потребу. Пішов, нетвердо відчинив хвіртку. Слухав, як здалеку долітало, чи то собаче виття, чи крик людини...

— Січуть, — сказав. — Січуть...

Пішов, важко тупаючи, від воріт, гаркнув хрипкою пелькою: «Чубик, чубик, вийся, чубик, веселись, козак молодий...»

Раптом спинився, побачивши мутно біліюче Горпинине плаття з розчинених дверей сарая.

— Гапко! (Вона не підвела голови, — ледве бачачи, тикала кудись довгим шилом.) Гапко! — надривно повторив Іона. — Покинь це... Давай по-доброму... Знаєш, час тепер? Війна... Собачі ревкомки, ради — під корінь... — Він поволі, люто стиснув кулак: — Шаблі нагостримо, комунію — під корінь... Ех, ти, ярка!

Він важко впав на поріг каретника. Дряпаючи чобітьми по землі, вхопив Горпину за плечі — повертав до себе обличчям. Важко дихав, обдаючи її гарячим диханням часнику й горілки. Горпина рвонула плечі, але руки в нього налились, немов кам'яні, — широко роздутими ніздрями тягнув повітря.

— По-доброму, по-доброму, суко...

Боролися мовчки... Він тільки раз опустив руку, щоб відкинути хомут, затиснутий у Гапчиних колінах...

— Якщо відправити тебе на хутір, Маріє, — нічого не вийде... По всіх хуторах, мабуть, верхові вже полетіли з цією бомагою... (Степан читав і перечитував відстуканий на машинці наказ нового станичного отамана про повалення радянської влади і мобілізацію.) Одна тобі дорога — в Пітер...

— Ні, — твердо відповіла Марія, — туди — ні.

— То ж то, що ні... А тут би все-таки доглянула... Корову треба видоїти ранком, увечері... Птиця, поросята — пропадуть. Ах, боже ж ти мій, розлад повний... Піди до отамана, покажи пачпорт, безпартійна ж...

— Ні, — знову відповіла Марія вперто, — і цареві не кланялась...

— Ніхто тебе тут не займе, — сиди тихо...

Степан швидко підійшов, відчинив вікно. Слухав нерухомо. На сірих шибках похмуро чорнів його великий ніс, одвисла губа...

— Другий кричить... Січуть, сволота... Ну от — ти ка-

жеш, — як я не мобілізуюсь. Засічуть шомполами... Братуха Іван — інша справа... Ванька — освічений, він не може йти проти совісті. А я за що їм зад підставлю?

— Підеш Івана вбивати? — тихо спитала Марія (сиділа вона все там же — на ослоні біля печі).

— Як то — Івана вбивати?.. Здуріла ти...

— Проти кого тебе мобілізують? Проти своїх же робітників.

— Ах ти, боже ж ти мій!. — Степан з досадою зачинив вікно. — От завжди ви так — освічені... Наш брат поки подумає, — а вже все і зроблено.... Ну, погано зробив, ну — ах, ах. А вам все треба наперед приміряти, у вас, міських, часу, чи що, багато?.. Куди ж я подінуся від мобілізації? У степ втекти? Що я там — ховрахів ловитиму?

Марія — так само неголосно, не поспішаючи, відповіла:

— Ти — не один, ти та другий... Знати треба — хто тобі ворог, хто тобі друг... Ти при радах — жив?

— Ну, жив...

— А при отамані — скидай штани...

— Тьху ти, з бабами говорити — воду товкти... Та куди ж я подінусь?

— Мобілізуйся... Таких, як ти, у них — тисячі... Кожна куля дана для робітника... Будете це твердо пам'ятати, — отамани багато з вами не навоюють.

— Ну і — дурна! Адже стріляти примусять?

— Влучати не примусять...

— Та це, звісно, — стріляти одне, влучати інше... Ах, Маріє... Ах, Маріє... То була мовчазна, прямо — вівця. І — скажи — як розбалакалась...

Він охкав і знизував плечима, соваючись задом на ослоні.

Двері смикнули знадвору. Степан і Марія обернулись. Увійшла Горпина і тут же таки, біля дверей, сіла на дощане ліжко, де спали Альошка й Мишко. Похапцем, гидливо поклала щось поруч з собою, на край ліжка. По другий бік дверей над глиняним тазом висів рукомийник — з носиком. Горпина дивилась на нього... Поривчасто підвелася, вимила руки, витерла їх об пелену і знову сіла, низько похнюпила голову.

Марія мовчала, витягнувшись, дивилась на дівчину. Ледве видне біле обличчя Марії все ніби затряслось. Горпина кинулась, вхопила, те, що принесла з собою, шпурнула на підлогу, і — знов до рукомийника, — почала вдруге мити руки. Її підняті плечі здригались. Степан нахилився з стільця і підняв те, що вона принесла й кинула на підлогу: — виявилось — шило, до дерев'яної ручки його прилипали пальці. Марія дивилась тепер на руки Степана, що вертіли цю річ. Ніби догадавшись, вона взялась за щоки, із стогоном — ахнула голосно... Горпина — на ліжку — захитала головою. Степан роззявив рота.

— Ти що накоїла, Гапко?

Горпина відповіла хрипко:

— Іону... вбила...

— Іону? Та — брешеш? На смерть?

— Не пам'ятаю... Нічого не пам'ятаю...

Марія швидко сіла поруч з Горпиною, обняла, притиснула до грудей її голову. Дівчину всю трясло, як голу на льодовому вітрі.

Тієї ж ночі Горпина пішла з станиці. Марія збрала їй з своєї білизни вузлик, подарувала — хоч і жалкуючи — зовсім не ношену напівшерстяну темнобордову спідницю. Горпинина спідниця була вся подрана, коли Іона у дверях каретника ламав дівчину і вона, знесилоючись, майже непритомна, відчула в руці затиснуте шило і почала колоти ним у часто дихаючі груди Іони.

У темряві, пошепки, вона сказала Марії:

— Противно мені, нудить мене, краще я гола піду, а цю спідницю, кофту в крові — покину...

Тоді Марія і подарувала їй бордову спідницю. Степан теж схвалив: «Звичайно, від такого страшного діла тобі треба йти якнайдалі, — сідай у Чир на поїзд, їдь в Луганськ, у Каменську або в Міллерово... Роботу знайдеш, пачпорта в тебе не питають...»

Горпина пішла городами. На світанку звернула з шляху до звивистої, що таїла ще нічну імлу, річки Чир, в кущах скинула подерте плаття. Довго, міцно терла все тіло мокрим піском. Присівши, пірнула в холодну воду — і — свіжа, — струшуючи мокрим волоссям, знову пішла шляхом до станції Чир.

10

Минуло три дні, як убили Іону. Горпину не знайшли: час був такий гарячий, — поспитали на хуторі та й облишили. По станицях і хуторах скидали радянську владу. Ловили комуністів на городах, на сінниках, полювали за ними по степах. Перші загони формованої Мамонтовим білої армії вже перестрілювались через Дон із загонами царинських робітників. Топили човни і розбивали пороми на тому й другому боці.

З станиці П'ятизб'янської, по дорозі, що йде понад Доном, потім спускається з горбів, лишаючи ліворуч великий залізничний міст, а праворуч — хутір Ричков і далі — станцію Чир, — поволі їхав віз, запряжений одним конем. Біля коліс понуро ступали безвусі козачата — хто в міському піджаку, хто в сорочці, але всі в нових, синіх з червоною околичкою, кашкетах. Їх було четверо, з гвинтівками. П'ятий сидів боком, чіпляючи п'ятами спиці колеса, — підганяв віжкою мокру конячину, що ледве витягала віз з піску.

На возі на соломі лежав Оникій Борисович. Кругле обличчя його було роздуте, сине, вкрите загуслею кров'ю, очі позапли-

вали, губи розбиті, голова обмотана брудною, в кривавих плямах, ганчіркою. Руки скручені ремінними віжками.

Коли дорога звернула на рівнину, що спадає до станиці Нижнечирської (а від неї до станції шістнадцять верст), на заході, на Лисинських узгір'ях замаячили вершники — троє, і ще до них з балки вискочили двоє. Вершники стояли нерухомо. Віз спинився. Козаченя злякано зіскочило з воза, підійшло до товаришів, і вони стали дивитися на далеких вершників, перекидаючи гвинтівки з руки в руку...

Тоді Оникій Борисович важко підвів плечі, ліг край воза. На місці очей, що запухли синцями, розтулились щілинки. Набравши в могутні груди повітря, він захрипів:

— Пити дайте...

Один з козачат мовчки підійшов до передка воза, витяг з-під підстилки пляшку з теплою водою, підніс її до розпухлих губ Оникія Борисовича. Напившись, він із зусиллям промовив:

— Єгор, — ти, чи що?

— Я, Оникію Борисовичу.

— Не соромно тобі?

— Батько мій звелів тебе везти. Сам його знаєш, — як мені не послухатись?

Другий з козачат, у великому картузі, задираючи худорляве ніжно рум'яне обличчя, щоб краще бачити з-під насунутого козирка, злобно сказав:

— Ну — чого? До ночі тут стояти? Єгорко, рушай...

Єгорка взяв віжки, смикаючи й підганяючи, пішов збоку колеса. Вершники повернули, ступою рушили по горбу в тому ж напрямі.

— Хлопці, — сказав Оникій Борисович, — виходить такі діла: краще ви мене відпустіть.

— Мовчи! — крикнув козачок у великому кашкеті.

Оникій Борисович похнюпив голову, важко дихав, охкав, коли віз трясло. Але крізь щілинки очі його пильно оглядали і вершників, і степ, і обличчя козачат.

— Погане діло, — знову сказав він. — Це розвідники на Лисинських висотах. Якщо білий роз'їзд — я помру. Якщо червоний роз'їзд — ви помрете. Що ж тут доброго?

Віз знову спинився. Козачата пошепки почали радитись.

— Ох, хлопці рветься все у мене всередині... — Оникій Борисович важко сів у возі. — Хлопці ви молоді, донські. Не які-небудь з верхових ярків павучки, хто й Дона не бачив, — п'ятиізб'янські козаки! Ох, ох... Чого доброго — піде про вас слава, що возили у Суворовську на страту відомого козака... Заспівають козачки по всьому Дону славу про п'ятиізб'янських... Якщо били мене вчора, то били старі козаки... Один старий: мене б'ють, а він стоїть — привіз пакет від Мамонтова — і приказує: «Не будеш, Оникешко, царя проганяти, не будеш... «Он які монархісти мене били... А з молодих ніхто не наслі-

лився близько підійти... Значить, це наші діла — старших... А вам краще за все: розв'яжіть мені руки, і я піду з богом. А ви скажіть: кінь раптом рвонув по балці, віз перекинувся, а він і втік.

Двое з козачат почали ніби погоджуватись, двое мовчали, відвернувшись. Оникій Борисович засопів:

— З Ванькою моїм разом, певно, гралися?.. Коли б Ванько мій та вашого батька повіз на страту... Де б він очі потім позичав?

— Відпустимо його, хлопці, — глухим голосом сказав козачок Єгор. Другий, у великому кашкеті, вхопив віжки, стьобнув конячину. Ніхто за возом не пішов, і він кинув віжки. Віз знову спинився.

Козачатам було по п'ятнадцять — шістнадцять років. Отаман Пивоваров, обраний чотири дні тому, після того, як старі станичники розбили П'ятизбянський ревком і раду, звелів їм відвезти Оникія Борисовича в Суворовську і здати під розписку Мамонтову. Пригрозили воєнним часом.

Козачата сраді тільки здалеку дивилися, як їхні батьки та інші козак з дрюччям і вилами прибігли на майдан, де Оникій Борисович матірно лаяв отамана Пивоварова. Лаяв він його за наказ — розбирати залізничну колію від мосту до станції, — скільки можна буде, — розтягати по дворах дріт, семафори, залізо всяке. «І рейки беріть, — наказував отаман, — навіщо нам залізниця, у нас воли й коні, без неї Дон стояв і стоятиме, а залізниця потрібна московським комуністам — хліб у нас грабувати...»

Оникій Борисович за це лаяв отамана, і багато хто розумів, що правильно. І він ще кричав: «Мобілізацію оголосили! Ну, і хай ідуть воювати, кому не набридло, а ми й німецькою війною ситі по самісіньку зав'язку!»

Ось тобі старі козаки й кинулись до нього, кричачи: «Мобілізацію розбиваєш, собака, комуніст!» Почали рвати на ньому рукава і сорочку. Козачата бачили, як він валяв по двое, по троє козаків, пробиваючись до своєї хати. Приловчившись, його оперіщили кілком по голові, він упав навколішки, і тут його били каблуками й камінням, аж поки перестав ворухитись...

— Руки мені розв'яжіть, — сказав Оникій Борисович, — я б кров висякав...

Єгор поклав гвинтівку і вже почав був розкручувати йому руки, — в цей час здалеку, з боку мосту, квапливо зашипів снаряд, лунко вдарила гармата, і над головами вершників на Лисинських горбах лопнула біла, як вата, хмаринка. Вершники повернули коней і зникли в балці.

Оникій Борисович і козачата знали, що біля мосту з учорашнього дня стояла біла батарея. Козачок у великому картузі рішуче вихопив віжки і, настьобуючи конячину, побіг збоку воза. Оникій Борисович зсунувся на соломі. Віз кидало. Розпухле обличчя його моталось, як мертве.

Віїхали на плоску рівнину. І тоді — здалося, зовсім близько, — ззаду, з боку станції Чир, гримнула гармата і — тільки моргнути — друга, — так люто й лунко, аж конячина спіткнулась, козачата повідскакували від воза. Оникій Борисович схопився.

— Стій! — заревів, роздираючи повіки. — Стій, свелота! То — червоні! То Яхим підкотив на Чир! — Пустіть мене!

Знову удар з боку мосту і удар з боку Чира. Кроків за сто від воза рвонуло землю. Оникій Борисович учепився зубами за реміння на руках своїх. Козачата, подурівши з жаху під перехресним вогнем білих і червоних, бігли за возом. Конячинка мчала скоком по дорозі до Нижнечирської.

Коли вїхали в станицю, Єгорка, мало не плачучи, сказав:

— Оникію Борисович, в Суворовську не повеземо, тут тебе здамо під розписку, бог з тобою...

Біля станичного управління, поки приймали під розписку, Оникій Борисович лежав, не рухаючись, зажмурившись. По голосах козаків, що стовпилися біля воза, пізнавав знайомих, запам'ятав усе. «Не доби́ли собаку, шкода, шкода», — це пропищав Попов. Хтось ткнув у голову, в закривавлену ганчірку, і — голос Грем'ячева прогудів: «Хотів бути червоним, тепер ти червоний... Хо-хо!..»

Оникій Борисович лежав, як труп. Довелось стягати з воза. Підхопивши його семипудове тіло, поволокли через двір до напівзруйнованої хатинки. (Всі підвали й сараї на отамановому подвір'ї були забиті полоненими.) Кинули на підлогу, приперли знадвору двері.

Оникій Борисович якийсь час прислухався... Почав зубами перегризати ремінні во́жки. Звільнив руки, підвівся, заточуючись. Помацав обличчя, голову, ребра. Нахилившись — висякав кров. Стало легше дихати.

Два віконця без рам були забиті знадвору обаполами. Крізь щілини в них було видно занедбаний город з гнилим соняшничником та огудиною. Там показався невеличкий хлопчисько, з руськими височками. Підганяючи себе лозинкою, він басував по конячому: «!-го-го!..» Підстрибуючи, підходив чимраз ближче. Оникій Борисович постукав у дошку нігтем. Хлопчисько відразу ж підбіг, виліз на вікно, притулився до щілини між обаполами. Побачивши в темряві чорне, розду́те обличчя, — злякався. Оникій Борисович, підкликаючи його, розліпив розпухлі губи, — хлопчисько шарахнувся. Потім все-таки знову виліз.

— Синку, ти чий?

— Пітерський, Альошка.

— Маріїн син? — Це — радість! Ну, малий, визволяй мене.

— Ху, дядю, — сказав Альошка, поблискуючи очима, — хто це тебе так розмалював?

— Білі козаки, брат.

— А ти їм теж, мабуть, добре дав?

— Само собою... Ану лиш, лети мерщій до Степана. Скажи: Оникія Борисовича побитого привезли.

— Дядю, та Степана ж забрали сьогодні...

— Ай, ай, — промовив Оникій Борисович, — погане наше діло. Тоді тобі доведеться... Ти сміливий?

— Нічого, сміливий. Тільки павуків боюсь.

— Ну? — Оникій Борисович присів і виразно пошепки став говорити: — Лети, Олексю, на станцію Чир. Там побачиш ешелон з бійцями — Морозовський загін... Тебе, звісно, спинять. Може, стрілятимуть, — нічого не бійся... Візьми у мамки білу хустку і махай... Тебе схоплять: «Хто? Куди? Навіщо?» Ти кажи: від Оникія Борисовича посол. Звели себе вести до начальника, Яхима Щаденка, Його, бач, сповістили, що тут козаки поскидали ради, він і прибув. Яхимові скажи: найпізніше — завтра ранком — Оникія Борисовича будуть розстрілювати. Яхим, певно, пошле бійців мене визволяти, ти їх прямо веди сюди... Все зрозумів?

— Зрозумів, — часто кліпаючи, сказав Альошка. — Гарзд, це я зроблю...

— Молодця! Ви всі такі, пітерські...

— Дядю, а як я до станції добіжу? Далеко.

— Певно, верхи треба, дурненький.

— Ой, верхи! Я впаду...

— Який же ти сміливий, — упаду! Я Степанового коня знаю, він розумний кінь: — упадеш — він спиниться. Впадеш — знову сядеш...

— Ну, гарзд, — сказав Альошка. (З хвилинку ще дивився кризь щілину на Оникія Борисовича.) Зітхнув: — Зроблю.

Він обережно, озираючись, пішов городом, — побіг, переліз через тин.

Незабаром смеркло. Оникій Борисович ліг на те місце на підлогу, куди впав, коли його увіпхнули в хатинку. Найкраще було б задрімати, — але не міг: то прислухався — чи не йдуть по нього — тягти на допит до отамана, то непокоїли думки, що хлопчисько, побоїться, не повідомить Яхима. Мучила спрага. Хотілося холодного кавуна.

На отамановому подвір'ї почав кричати чоловік: «Ой, братці!.. Ой, що ж ви робите!..» З крику зрозуміло, що сікли чоловіка не лозиною, — шомполами. Від гніву в Оникія Борисовича мало не розірвало груди, серце билосся в мостини. Лежав нерухомо.

Вечір незабаром померк зовсім. Стихли звуки на подвір'ї. Ніч була темна, заволочена. Пахло дощем.

Коли на залізний дах упали перші краплі і зашумів несильний весняний теплий дощ, Оникій Борисович раптом заснув, заснув так міцно, що тільки від гуржоту ручних гранат — десь зовсім близько — очманіло схопився, припав біля дверей до рубленої стіни.

Розривалися гранати... Розітнулись постріли... Дикі крики... Важке, несамовите тупотіння ніг... Квапливі голоси: «Де він? Де він?»

Пискливий голосок Альошки: «Тут, тут, товариші...»

Двері почали шарпати і рвати, — затряслася хатинка. Вдерлися захекані люди... Оникій Борисович засопів, простягаючи руки... Його підхопили, потягли на дощ, що пахнув дорожнім пилом, тополевым листям...

— Бігти сам можеш, Оникію Борисовичу? Біжімо... Тутечки недалеко, — Яхим по тебе коляску прислав...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Весняний вітер гнав над степом пасма паровозних димів. Рідкі хмарини пливли, як білі дими в синяві, тіні від них линули по металеві-чорних смугах ріллі, по бур'янах покинутих ланів. Летіли тривожні свисти паровозів. Поїзди розтягнулись від краю до краю степу.

Шістдесят ешелонів 5-ої армії Ворошилова поволі повзли з Луганська в Міллерово, щоб звідти завернути на північ з німецького оточення.

У класних — пом'ятих, заіржавлених вагонах, у вантажних — з поламаними дверима й боками, на платформах — вивозили майно: гори артилерійських снарядів, гармати із задертими стволами, оберемки гвинтівок, цинкові ящики з патронами, листове залізо, сталеві болванки, машини і верстати, абияк прикриті брезентами та рогожами, ящики з консервами й цукром, шпали й рейки. На деяких платформах було навалено хатне добро — ліжка, вузли, клітки з птицею...

Мекали вівці, кози, кувікали поросята, який-небудь самоварний піднос або дзеркало, приткнуте боком, пускало сонячні зайчики далеко в степ. На дахах вагонів, розкинувшись, покурювали кулеметники біля кулеметів. На вагонних приступках сиділи діти. Збоку поїздів брела худоба — корови та коні.

Довгі ряди ешелонів, сповнюючи степ паровозними свистами, брязкаючи зчепленнями, раз у раз зупинялись. Ватаги хлопчаків — босоніж по весняній траві — мчали вперед...

Та ось, покриваючи дитячі веселі крики, брязкіт заліза, гудки паровозів, долинало знайоме грізне дзижчання. З неба поблискуючи, падав сріблястий німецький літак.

Починалася стрілянина з дахів, площадок і платформ... Скакали вершники, відганяючи худобу далі від полотна. Жінки одчайдушно махали руками з вікон, кличучи дітей. Літак, розлючено ревучи, проносився невисоко, від крила його відокремлювалася чорна кулька... «Лягай! Лягай» — кричали звідусіль

тим, хто був у полі. Бомба, торкнувшись землі, вибухала, підкидаючи в іржавому димі куряву, тріски, і часто гуркіт вибуху завмирав у жалібному крикові дитини, або корова незграбно бігла геть від стада, волочачи за собою сині кишки.

2

Сталося те, що говорив Ворошилов у салон-вагоні на станції Кабанне.

Головштаб наказав будь-що знову зайняти Сватово. Виконуючи наказ, Ворошилов вибив німців з вітряків на горбах біля села поблизу Сватова, збив їхню батарею, а оскільки кінноти в нього не було, — бійці довго гналися, пішки, за гарматами, що галопом від них тікали. Начштабу Коля Руднев послав донесення у Головштаб: «Все поки що на нашу користь. Екстрено висилайте дві сотні кавалерії і дві батареї. Візьмемо Сватово».

Але становище на його лівому фланзі було вже катастрофічне. Донецька, 2-а і 3-я армії продовжували відступати на схід. Незважаючи на мужність окремих загонів, ні битися скільки-небудь успішно, ні тримати фронт вони вже не могли. Командарми, одержуючи від Головштабу накази — іти туди-то й туди-то, — відповідали: «Добре, буде зроблено», — і йшли в тому напрямі, куди мчали в розбитих вагонах їхні розкуйовджені, галасливі загани, що визнавали лише одну — свою власну — стратегію.

Командарми, командири, начальники штабів, комісари зовсім розгублювались у цій плутанині хисткого фронту на колесах. Усі зв'язки були порвані. Головштаб перебрався на північ Донбасу, у Лиски — станцію на магістралі Міллерово—Воронеж.

Туди командарм 3-ої армії надіслав донесення, що його загани більше не хочуть залишати своїх ешелонів, і 3-ої армії, як бойової одиниці, вже не існує.

Донецька і 2-а армії колесили десь, і не було ніякої змоги піймати їх на кінець телеграфного проводу.

Рештки 1-ої армії, втративши всяке орієнтування, кинулись на південь, до Таганрога, де цілу добу били й тріпали 20-ту Баварську дивізію, і відступили тому, що вже не знали, що їм далі робити.

Лівий фланг 5-ої армії глибоко оголився. Ворошилов, не одержуючи від Головштабу ні кавалерії, ні артилерії, почав відходити до Луганська.

При переправі через Донець німці наздогнали його, але потрапили на серйозний опір: це були вже не ешелонні загани з скіфською стратегією — наскочити, вдарити і розсіпатись... Німці не змогли зламати опору передових цепів. Ворошилов в порядку переправив усі частини на лівий берег Дінця і за собою висадив у повітря міст.

Удруге німці наздогнали його під самим Луганськом. Евакуація міста ще не закінчилась, і треба було затримати ворога принаймні на два дні. Німці, обійшовши фронт, з горбів відкрили ураганний вогонь по правому флангу. Він здригнувся, бійці в паніці почали залишати окопи. Тоді Луганський і Комуністичний загони, розташовані в центрі, підвелися і без пострілу кинулись на німців. Засипані гранатами, не витримавши рукопашного бою, німці залишили батарею, весь обоз та літак, поспішно почали відступати, і, нарешті, побігли.

Минуло вісім днів від початку всіх цих боїв на схід від Харкова. В хвилині найвищого напруження головнокомандуючий червоними українськими арміями був викликаний у Москву, щоб дати пояснення. Голоштаб остаточно втратив будь-яке орієнтування. Зневірившись у можливості зібрати в ціле фронт, який котився на колесах, він склав новий, дуже непевний план: примусити німців глибоко втягнутися в Донбас — із зруйнованими станціями, віадукми та мостами, — тимчасом вивести основні сили з-під удару, зосередити їх в один кулак і розпочати контрнаступ.

Місцем зосередження такого кулака призначено було станцію Лиху — на південний схід від Луганська. Рештки Донецької і 3-ої армій туди направлялися з півдня, а 5-а армія Ворошилова — через Луганськ, з півночі.

Ворошилов розумів, що зосередження військ на станції Лихій — річ небезпечна і нездійсненна: Лиха була відкрита з усіх боків для ударів німців. Тому він не виконав цього нездійсненого розпорядження. Коли евакуація Луганська закінчилась і загони, що тримали фронт, були відтягнуті, 5-а армія не звернула на південний схід, до Лихої, а разом з шістьдесятьма ешелонами, зформованими загонами робітничої, шахтарської та селянської молоді рушила на північ — на Міллерово.

3

В одному з поїздів на паровозі майорів чорний прапор з черепом і кістками. На трьох перших — пульманівських — вагонах, бліндированих зсередини до половини вікон мішками з піском, було суриком написано: «Смерть світовій буржуазії». У вагонах розміщався анархістський загін «Буря». Сюди його занесло виром громадянської війни. В ньому все було оповите таємницею.

Анархісти навіть близько не дозволяли підходити до вагонів. Вистрибуючи в своїй потребі на колю, одягнені — хто в гусарську куртку, хто в плюшовий з розводами френч, хто в єнотову шубу з відрізаними лапами і в матроській шапочці на патлатій голові, — анархісти гриміли почепленими до пояса гранатами, хрипіли на тих, хто витріщав очі на таких невиданих людей:

— Проходь, чого роздивляєшся, проходь швидко!..

Начальника у них принципіально не було; всяку спробу командувати вони вважали замахом на свободу особи, всяку дисципліну — насильством. Усі питання вирішували більшістю голосів, загальні збори у них називались — «конфедерація».

Іноді з вагона — обережно, задом з площадки — спускався шуплий дідок з нечесаним волоссям, у довгому закордонному пальті, в чорному м'якому, дуже запорошеному капелюху. Виставивши кадик, задерши сіру борідку, дідок дивився на небо через криво посаджене на плескату носі пенсне. Очевидно, його цікавили німецькі аероплани. Заклавши за спину руки, поклацуючи жилавими пальцями, він походжав, позираючи на всі боки, приємно посміхався червоними, свіжими губами.

Це був ідеолог загону, анархіст Яків Злий, що приїхав у сімнадцятому році з Америки. Загін відбив його в південних степах у партизанського отамана Лиха, який скрізь возив за собою в тачанці безстрашного старигана, дивуючись з того, що дід уміє шпарко чесати різними закордонними мовами.

Коли стемніло і в неосяжній лілово-синій височині затягнуло зірки баранцями, — на заході, з боку Луганська, затихли німецькі гармати, що гуркотили цілий день. Розгорялась далека заграва. З-за краю степу вимахував промінь прожектора. По ешелонах де-не-де завели пісень.

В одному з пульманівських вагонів, де вся середина — перегородки та купе — була видрана і на всю довжину стояв вузький з неструганих дощок стіл, сиділи анархісти, понасуплювавшись на блимаючі вогники свічкових недогарків. Відбувалась «конфедерація».

Після палких дебатів, коли промовці висмикували кольти й нагани, вирішили: з огляду на важливість питання, утриматися до кінця засідання від міцних напоїв. Доповідачем виступив Яків Злий.

Під стукотіння коліс, оповитий пасмами махорчаного диму, він говорив:

—...Анархія! Немає солодшого слова. Немає чистішої ідеї. Анархія, або найбільша свобода, — це найвища мрія людства...

Яків Злий вимовляв слова соковито і смачно, усміхаючись свіжими губами, лукаво — крізь криво посаджене пенсне — позираючи на слухачів.

—...Анархія — боротьба з усякою владою в ім'я безвладдя. Мені п'ятдесят два роки. Я сидів у тюрмах всіх країн світу...

Вогники на довгому столі заколивались від схвального сміху слухачів.

—...Нарешті — я на волі... Я дихаю повітрям дикої свободи... Наше завдання — закріпити це найвище завоювання... Наше завдання — створити безвладне суспільство... Що це значить? Ви мене розумієте?

— Валяй, валяй!.. — підганяли його анархісти.

—...Ми проти всякої форми влади — монархічної, бур-

жуазно-республіканської і навіть комуністичної... Всяка влада, хоч яку б мету вона ставила перед собою, — насильство, тюрма для вільного духу... Чи ж не так?

— Так, так... Правильно... Катай далі! — відповідали гучні голоси... За столом, освітленим недогарками, сиділо строкате товариство: тут були чорноморські моряки, яким стало тісно в житті, українські сільські хлопці, з тих, кому не варто було вертатися додому за різні справи, і довговолосі молоді люди, що називали себе вчителями, студентами, а то й акцизними чиновниками, — чимало було й таких, — зважаючи на мову з Одеси та Херсона, — хто невиразно висловлювався про свою професію і своє минуле.

—...Ми повинні запалити полум'я третьої революції, — розчепіривши перед свічкою брудні тонкі пальці, говорив Яків Злий, — великої третьої революції безвладдя... Чорний прапор анархії ми встановимо над руїнами держав, бо всяка держава є насильство... І хай вас не лякає: перший удар ми мусимо завдати диктатурі пролетаріату...

— Правильно! Валяй, Якове! — схвально загуділи голоси. Один, сільський, Микола Могила, сказав виразно:

— Не на те проливали кров, щоб комісари заглядали нам в душу, якісь там інспектори по засіках лазили...

—...Ми залічені до складу 5-ої армії... Але з 5-ою армією нам не по дорозі... Наш шлях — до великого досліду безвладдя. Наша найближча мета — відвоювати територію з густим і багатим селянським населенням і там поставити наш дослід безвладного суспільства, знищити всяку залежність селянина від промислового міста... Нехай хати освітлюються скіпкою. Вогонь скіпки нам дорожчий за електричну лампочку!.. Ми проти електричної лампочки! Електричними проводами місто несе диктатуру. Нехай скіпка! Але вона освітлює селянську волю. З чорним прапором кинемося в гущу села, збудимо в душах жагу анархії, нашими клинками перерубаємо електричні проводи...

— А нехай їхні міста повиздыхають, — сказав Микола Могила...

І другий — повільно й ліниво:

— Трусонуті міста, щоб пух і пір'я полетіли, — то діло!

На це — один з моряків:

— Мугир сільський! Борщ та сало — до кінця світу! А кінематограф ти бачиш у своїй уяві? Кондиторську? Або кофейню? Це все на селі, чи що, у вас? Барсуки!

— Пропоную, — grimнув другий, — питання про існування міст виділити окремою доповіддю...

Яків Злий під стукотіння коліс міг би говорити довго, заливаючись красивими словами. Але слухачам трохи набридли абстрактні міркування. Люди були повнокровні, реальні. Крім того, всіх непокоїло те, що у них були зв'язані руки і ноги: доводилось йти не туди, куди хотілось, а куди йшли ешелони. Залишити

вагони, просуватись пішки — теж не можна було, — у бліндированих вагонах загін «Буря» віз добуте кривавою працею майно: пудів дванадцять різних золотих ланцюжків, годинників, портсигарів і золотої монети, коштовні хутра у вигляді шуб і дамських манто, цукор, кофе і кілька бочок коньяку.

Почалися дебати на доповідь. Запальну молодь, що поривалася в суперечки про поточні проблеми анархізму, скоро відтіснили поважніші. Одному, сухотному, з великими очима гімназистові, який домагався відповіді: «Дозвольте, товариші, — як же так? Анархізм заперечує насильство, а доповідач пропонує розпочати із завоювання території, тобто — з насильства. Як же так?» — цьому соплякові пригрозили — викинути його на ходу у вікно.

Суперечки звелися до того: куди їхати з Міллерово? Чи пробиватися, не даючи себе роззброїти, у Великоросію, чи вертати на південь — пробиватися із зброєю до Ростова, на Кавказ?

Гомоніли лото. Гупали кулаками, аж недогарки підскакували на дощаному столі. З'ясувалося раптом, що, незважаючи на заборону, половина «конфедерації» п'яна, як дим. Так ні до чого розумного цієї ночі й не добалакались.

4

Вокзал у Міллерові, перони, колії, пустирі, забрукований майдан — усе було захаращене людьми, возами, худобою, кінними упряжками гармат, військовими двоколками. Диміли вогнища, оточені бородатими фронтовиками в кислих шинелях, мітингували купки партизанів, плакали діти. На возах — серед хатнього добра, дітей, зляканих жінок — сиділи селяни, сумно поглядаючи на весь цей багатотисячний табір.

З боку Луганська, свистячи й димлячи, підходили ешелони. Але далі ходу на північ їм не було. Поїзди, які встигли проскочити на північ — в сторону Лисок, стояли: за обрієм чути було віддалену артилерійську стрільбу.

На вокзалі, в буфеті — в кутку за столом, заваленим бекешами, зброєю, паперами, — засідав уряд Донецько-Криворізької республіки. Рада народних комісарів збиралася востаннє. Відомості, щойно одержані, були жахливі: німці, розвиваючи наступ, зайшли ґрунтом на північ від Міллерово, верст за сорок зайняли станцію Чертково, перерізавши шлях на Лиски. На руках уряду залишалась різношерста армія, величезне військове та цивільне майно і тисяч з двадцять біженців...

Голова Раднаркому республіки — Артем — з голеним круглим черепом, широкий, кругловидий, — поволі жуючи хліб, позирав яструбиними очима на губи Межина, що квапливо ворушились. Коля Руднев, опутивши повіки, трохи розкривши рот, із зу-

силлям прислухався, — юнацьке обличчя його поїнялося попелом утоми. Огрядний, голений, спокійний Бахвалов, гидливо випнувши нижню губу, перегортав документи. Дехто, смертельно втомлений, обпалений сонцем, сидів — затуливши рукою очі, підперши кулаками голову. Пархоменко писав записку, — вхопивши жменею вуса, — щиглем перекинув її Колі Рудневу. Той прочитав: «Тримай курс на Клима...» — і спалахнув білозубою усмішкою.

— Шлях на північ відрізано, ризикувати — пробиватися в Лиски — безумно, — схвильовано говорив Межин, витягуючи бороду в бік Ворошилова. — Шлях на південь через Лиху теж, очевидно, вже відрізано. Залишається єдиний шлях — на схід через Лиху — на Царицин. Та чи можемо ми поручитися, що німці пропустять нас через Лиху, не влаштують нам кривавої бані? Ні, поручитися не можна. І навіть якщо ми встигнемо провести всі ешелони через Лиху, нам доведеться двісті верст пробиватися на Царицин через повстале козацтво. Можемо ми п'ятнадцять тисяч жінок, дітей, робітників наражати на випадковості війни? Ні, не можемо... Висновок...

— Ага! Висновок? — стрепенувшись, промовив Коля Руднев.

— Висновок: ми в мішку... Ми переобтяжені небоєздатними елементами... Бойові частини ще зовсім недисципліновані... В такому стані ми не зможемо прорватися ні на південь, ні на північ, ні на Царицин... Треба пам'ятати: за брестським договором — німці не повинні займати Донецького округу. Якщо ми залишимося тут і не будемо їх чіпати, то й німцям немає підстави чіпати нас... За три-чотири тижні ми впорядкуємо армію, підтягнемо сили, дисциплінуємо і тоді зможемо перейти в наступ — без обозів, без кошмарного додатку в шістдесят ешелонів... Я пропоную залишитися в Міллерово...

Він звернувся до Артема, — і той важко кивнув головою. Похмурий Бахвалов, не дивлячись, відповів: «Так, іншого виходу немає». Пархоменко насупився, гриз вуса. Коля Руднев повів плечима, ніби у нього засвербіло під сорочкою.

Ворошилов, підтягнутий, свіжий, рум'яний, — посміхаючись карими очима, як завжди, здавалось, з жадобою вбирав слова і враження.

— Можна мені? — Він простягнув руку до Артема, і той знову важко кивнув. — Я згодний з товаришем Межином: армію розпускати не можна... Загони треба звести і дисциплінувати. — Він підвівся, коротким рухом поправив наплічні ремені. — Але я не згодний, що це треба робити в Міллерові. Німці чинять розбої на Україні і будуть розбійничати на Дону. Нам вони тут не дадуть спокою...

Рука його повисла в повітрі. За великими вокзальними вікнами рвонув розрив, посипались розбиті шибки. Затупотіли ноги... Закричали: «Двох... Санітари... Дивись, дивись, — ще летить... Лізь під вагони...» І знову гримнула бомба з лі-

така. Стоп вапна, диму, осколків навкоси влетів у вікно, обсипаючи всіх, хто сидів за столом. Артем посміхнувся, долоною змахнув з голого черепа. Бахвалов люто випнув губу, озираячись на вікно. Пархоменко пробасив:

— А в дах би влучила, — то й — каюк...

Ворошилов потягнувся за кашкетом, що лежав на паперах, глибоко насунув на голову.

— Бачили, як вони нам дадуть спокій? Товариші, наше священне завдання — зберегти армію, зберегти все майно, зберегти біженців, які нам довірилися... Шлях один — на Царицин... Будемо пробиватися місяць, три місяці. В дорозі сформуємось, в боях зміцнієм... В Царицин ми повинні прийти з бойовою армією... І нехай Троцький наполягає на нашому роззброєнні...

— Роззброєнні? — перепитав Артем, багровіючи.

— Так... Троцький наказав Голоштабові роззброїти всі українські армії і загони, які переходять кордон Великої Росії. Нібито на виконання договору з німцями. Не вірю! Троцький вважав нас за партизанські банди... Вимогу Троцького вважаю глибоко помилковою...

— Зрадою, — пробасив Пархоменко.

— Революція — одна! (Обличчя Ворошилова спалахнуло.) У нас один ворог, один фронт і одна стратегія — на Дону, на Україні, у Великої Росії... Битися зараз тут, у Міллерові, з німцями — завдання місцеве й часткове. Завдання загально-революційного порядку висувається в Царицині... Якщо біле козацтво заволдіє Царицином — Волга опиниться у контрреволюції, вся північ залишиться без хліба... Висновок зрозумілий... Ставлю на голосування пропозицію: негайно всім ешелонам дати напрям на Царицин, і ні при яких обставинах нашої армії не розпускати і не роззброювати...

5

На цей раз спинились, очевидно, надовго. Іван Гора висунувся у вікно. Схід ще не зеленів, ніч була темна.

— Ану, давай казанок, — сказав Іван Гора у темряву вагона. Обережно переступаючи через сплячих, вийшов на площадку, зіскочив на полотно. За ним вилізло кілька чоловік, таких же голодних; забули, коли й їли, — харч був — сама лише сира картопля.

З учорашнього вечора ешелон повз, майже не спиняючись — з Міллерова в Лиху. Кілька разів пробували були вилізати — варити цю картоплю, але — тільки розкладуть вогонь — починаються короткі свистки паровоза, крики: «Сідай, хлопці!..»

Тепер стали десь у степу, поблизу Дінця, неподалік, певно, від станиці Каменської. Попереду щось застопорилось. Іван Гора

зійшов з насипу, і ті, хто виліз за ним, — шахтарі — почали ламати дранкові щити, що лежали в штабелях біля полотна. Вогонь запалав, осяюючи знизу чорні колеса вагонів. Шахтарі мовчки дивились, як Іван Гора на ремінці підвішує німецький сталевий шолом, повний картоплі.

— Полум'я багато, перегорить ремінь, — сказав один молодий, вищий на зріст за Івана Гору. На ньому не було ні шапки, ні чобіт — усе спорядження: подерті штани та сорочка, підперезана патронташем. — А шапка ця зручна, — сказав він, кивнувши на німецький шолом. — Треба б дістати таку шапку...

Другий, з голими грудьми, з могутньою шиєю, з добродушним сильним обличчям, що ледве почало обростати кучерявою борідкою, сівши навпочіпки, сказав:

— Дірочки в ній просвердлити з краю — і дужку залізу, — тоді буде зручно...

— Дірочки, дірочки... То ж — бойовий шолом, дурепо, — хрипко проговорив третій, кремезний, з чорним волоссям, спадаючим на похмурі очі. Цей одягнений був добре — в зелено-сірі сукняні штани і в таку ж сукняну куртку, що лопнула під пахвами. Одяг він зняв з німця в бою під Луганськом. Не було в нього тільки чобіт, — чоботи не прийшлись, тісні...

Іван Гора, примощуючи збоку вогнища на жару шолом з картоплею, придивлявся до цих людей.

Учора, коли несподівано в Міллерово почали прибувати ешелони, Іван евакуювався разом з лазаретом на вокзал. (Рани його майже зовсім загоїлись, а в гарячці цього дня він і забув про них.) На вокзалі зустрівся з партійцем Євдокимом Балабіним, путіловцем. Довго розмовляти не було коли: «Ходім в Особливий відділ, зараз тебе оформимо...» Протовпились до вагона, там теж довго не розпитували, — знали, що за людина Іван Гора.

— На ногах стояти можеш?

— Звичайно, могу, чого питати...

— Тепер ударне завдання — піднести боездатність армії. Тебе кинемо у шахтарський загін...

Іван Гора кивнув головою, узяв з купи — на підлозі вагона — гвинтівку, пішов шукати третій шахтарський загін, з тих, що приєдналися до армії на станції Варваропілля. Побачив понурих, здорових, замураних, як дияволи, хлопців. Залишивши шахти і селища, шахтарі тікали від німців з жінками й дітьми. Сяке-таке хатне добро їхнє лежало на дахах вагонів.

Іван Гора поговорив з тим, що стояв на коліях, дав скрутити махорочки і, не виявляючи себе, просто, — попросився до їхнього загону бійцем.

— Гаразд, — йому відповіли, — іди, будеш з нами...

Вода почала закипати. Всі посідали навпочіпки, слухаючи, як заводило тоненькими голосками над картоплею. Вздовж насипу загорілося ще кілька вогнищ.

— Це не діло, хлопці, — сказав Іван Гора, — у полі картоплю варити... Так ми німців не поб'ємо...

Трое, що сиділи перед вогнем, подивились на нього, стали ждати — що він скаже далі.

— В загоні треба організувати правильне господарство. Мені скажуть: «Іди в розвідку». Куди я піду, голодний? Правильно? Правильно! Давайте, хлопці, поговоримо: що в кого є. Картоплю, сало, хліб візьмемо на облік. Складемо відомість — скільки харчів нам треба, надішлемо її до штабу армії. Оберемо завгоспа. І діло у нас піде.

Чоловік у німецькому мундирі, похмуро дивлячись з-під сплутаного волосся на Івана Гору, спитав:

— Ти хто ж такий будеш?

— Я — здалеку, — відповів Іван Гора, — пітерський металіст.

— Значить, комуніст...

Іван Гора насторожено покосився. Всі троє дивились на нього одверто, просто, доброзичливо.

— А у вас в загоні, — спитав він, — багато комуністів?

— А ми всі за радянську владу, — простодушно відповів високий хлопець у подертій сорочці. Другий, вродливий, з борідкою, підтвердив: «Егеж». Похмурий кивнув волоссям.

— Партійних у нас мало. Грамотних мало. Ми всі більшовики. Чули, чули про вас, пітерських металістів. А чи чули ви про нас, — не знаю...

— Ми — підземні, — засміявся, закидаючи голову, хлопець у подертій сорочці. — Кроти...

— Сонечко раз на тиждень бачимо, — сказав другий, з борідкою.

Похмурий, досадуючи, що його перебивають, важко глянув на хлопців.

— Оці ось — Федька й Володька — з тринадцяти років у шахтах. Ми тут всі — потомствені. — Він хитнув головою, посміхнувся, і посмішка у нього була така ж похмура, як блиск чорних очей. — Ми зразу побачили, що ти комуніст... Свої, брат, свої, не бійся.

— Обережність у нашій справі не заважає, — весело відповів Іван Гора. — Ми з загоном поїхали в одне село, там усі за радянську владу, але без комуністів. На ранок я один живий і залишився.

Тоді обидва хлопці зовсім уже голосно засміялись, показуючи білі зуби. Похмурий сказав:

— У селі це може бути, а на шахтах не може бути, щоб ради — без комуністів... Я от — Омелян Жук... Ким я був до радянської влади? Я тобі зараз скажу... Спав на нарах, у грязюці, у вошивому ганчір'ї. Пропивав із себе все, жінку бив... Боже мій, прийду п'яний, і бити ж мені нікого більше не дозволено. Кривд у мене багато, як себе пам'ятаю, — всі

кривди пам'ятаю, у мене кров у голові скипілася, від кривди голова болить... От — я і звір... Головний би інженер не втік тоді, вночі, німець, сучий син... — Він люто подивився на хлопця в подертій сорочці. — Володько, пам'ятаєш перший мітинг за радянську владу? Я тоді хотів німцеві горлянку пере-гризти... Тоді насамперед узяли ми на заводському дворі дошок — півторадюймовки, — з бараків усю грязюку — нари — повикидали, перегородили, — кожному окреме приміщення, дверцята і замочок... Я прокидаюсь уранці, пам'ятаю, що я — хазяїн, іду мимо бункерів, коксової печі, — я хазяїн, спускаюсь у шахту, іду до свого забою, — я хазяїн... Тепер мені нема чого з жінкою битися. Тепер у неї — самовар, їй соромно ходити в лахмітті, вона ходить охайна, бо я — член заводсько-го комітету, мої діти до школи ходять... Ти, братіку, подумай над цим і напиши в Петроград: щоб не сумнівались, — донецькі шахтарі пішли воювати за радянську владу. Воювати будемо жорстоко...

Зачулось кінське тупотіння. Всі четверо обернулись у темряву. На світло вогнища наскакувало п'ять вершників. Одразу спинились, — з пирхаючих кінських морд полетіла в огонь піна. Першим зісکочив дужий чоловік, у добрій гімнастюрці, і зразу ж став навколішки біля вогню, добув з польової сумки карту — нахилився, роздивляючись.

За ним з мокрого коня зліз могутній чолов'яга з довгими вусами і — третій — шупленький юнак у сірій куртці. Обидва вони швидко присіли побіч першого чоловіка над картою. Він сказав:

— Розуму у вас багато в обох: залишати на своєму фланзі за десять верст озброєну станицю. А якщо завтра ж вони зірвуть міст під Каменською?¹ Двадцять ешелонів у нас відрізано?

Шуплий юнак йому з упертістю:

— Постривай, Климе... Ще гірше — встрянемо битися з гундоровцями, змарнуємо чорт зна скільки часу. У нас все завдання — якнайшвидше проскочити через Лиху...

— Значить, ти ведеш ар'єргардні бої, маючи на плечах незбитого противника? Так треба зрозуміти твою тактику?

Тоді могутній чолов'яга, затінюючи своїми вусами польову карту, пробасив:

— Колю, він має рацію...

— Звичайно, маю рацію, — гаряче сказав Ворошилов. — Однаково днів два—три нам доведеться стримувати ворога під Каменською. На світанку ми кинемо загони Лукаша і Луганський з батареєю Кулика на Гундоровську... Вони підуть лівим берегом Дінця... — Він ліктем відхилив від карти голову Пар-

¹ Станиця Каменська приблизно на півдорозі між Міллеровим і Лихою. Станиця Гундоровська — за десять верст на захід від Каменської на лівому березі Дінця. (Прим. автора.)

хоменка. — Олександрє Яковлевичу, та забери ж вуса, нічого не видно... Гундоровську зайняти і тримати... Лівий фланг у нас буде надійний. Фронт ми розгортаємо по обидва боки полотна перед Каменською.

Іван Гора, щоб видніше їм було дивитися на карту, підкинув у вогонь ще два щити. Від жару, що знявся над вогнищем, Ворошилов відхитнувся назад.

— Ну ти, годі вже, — сказав, дивлячись на Івана Гору, і раптом: — А! Це он хто... Здоров був!

— Здоров, Клименте Єфремовичу, — відповів Іван Гора.

— Це ж ти в Смольному тоді стояв на варті?

— Я, Клименте Єфремовичу.

— Ти у них в загоні?

— З учорашнього дня.

— Правильно. Попрацюй з ними. Шахтарі — народ залізний, але з дисципліною у них слабкувато. — Рухом повік він підкликав ближче Івана Гору.

— З Петровим — командиром загону — говорив?

— Клименте Єфремовичу, командир у мене на підозрінні.

— Ваш Петров зовсім даремно угробив загін двічі — на Дінці і під Луганськом. Завтра я у вас промітиную. Дамо надійну людину. Ти підготуй хлопців...

— Єсть.

— У розвідку йдеш?

— Єсть, товаришу командарм.

— Відбери чоловік з десять. Завдання таке: дивись... (Іван Гора присів, Ворошилов недогризком олівця поставив крапку на карті.) Ваш ешелон стоїть тут... Каменська — за три версти на південь, — тут. Ти підеш лівим берегом Дінця прямо на станицю Гундоровську. Обстановка така: гундоровські козаци вирізали ревком і раду. Позавчора на них наскочив Яхим Щаденко із загonom, потрапив і пішов. Сьогодні одержуємо повідомлення, що гундоровці мають намір ударити на Каменську, висадити в повітря міст і відрізати наші ешелони. Це значить: вони увійшли в зв'язок з німцями, одержали зброю. Німці близько. Де німці? Ось твоє завдання: намацати німецькі сили. Бажано до полудня мати від тебе відомості...

— Єсть, товаришу командарм.

— Справа відповідальна й небезпечна...

— Єсть.

Іван Гора відвів од вогню похмурого шахтаря і обох хлопців, пошептав їм, киваючи на командарма, і вони вчотирьох полізли на колію, до вагона. Коли він обернувся, — біля вогню двоє вже сідали на коней. Ворошилов, присівши над багаттям, сміючись, витягав з шолома картоплину. Обпікаючись, підкидав її на долоні, розломив, половинку з'їв, половинку кинув назад. Узяв у вістового повід, легко і м'яко перекинувся в сідло, змаху пустив скоком гнідого жеребця.

Пархоменко важко виліз на коня. Руднев застрибав на одній нозі за конячиною і, скочивши, довго ловив стремено. Вершники помчали в ніч.

Іван Гора сказав Володьці:

— Картоплю забери, роздай по кишенях.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Пархоменко перекинув бекешу через шию рудої конячки, папаху зсунув на потилицю, сидючи в сідлі боком, — вийняв ногу з стремена. Сонце підбивалося над бурозеленим степом — палило його бронзове добродушне обличчя.

Обабіч колії копошилися люди, — з криком, гомоном, сміхом копаючи й кидаючи землю. Лінія окопів на заході впиралася в буйні зарості лівого берега Дінця. Позаду, версти за три, розкинулась велика станиця Каменська. Туди — через міст — повзля ешелони.

Багато всякого люду переправлялося з-за річки човнами — добровільно копати укріплення. В станиці починалась паніка. Каменська давно відома була, як червона станиця. Ще взимку станична рада арештувала понад півсотні місцевих і приїжджих генералів та козачих офіцерів і відправила їх у центр, в Луганськ. Час був такий тяжкий, що начальникові Червоної гвардії, Пархоменкові, довелося їх розстріляти. Козацтво навколишніх хуторів та станиць, і особливо — найбільш контрреволюційної — Гундоровської, пообіцяло за ці арешти розправитися з каменцями. Затаївши давнішню злобу, чекало тільки нагоди. З підходом німців нагода випала. У Каменській ждали наскоку кожної ночі.

До Пархоменка підійшов натовп добровольців — були тут і ремісники, і хутірські мужики, і міщани, що проживали на околицях станиці, і хлопчики з реальної школи. Деякі його пізнали, простягали руки. Він здоровкався зверху...

— Олександрє Яковичу, сила ваша — надовго до нас?

Залишилися б у нас, ми б тут фронт зробили, усі б взялися за гвинтівки, їй-богу...

— Був тут Яхим, допоміг нам. Та що ж, — Гундоровську запалив, а козаки всі в степ повтікали. Тепер вони вдвое лютіші...

Пархоменко, крутячи вус, говорив зверху:

— Хто з лопатами — будь ласка... Усім іншим доведеться назад, товариші... Шанцевого інструменту гуляючого нема... Котіться, товариші, з воєнної зони...

Ті, хто був з лопатами, пішли копати. Решта неохоче попленталась до річки. Лишилась стояти одна висока, гарна, нахмурена дівка.

— А ти що загубила? — сказав їй Пархоменко, наїжджаючи, так що кінь торкнув губами дівчину. Але вона й не ворухнулась. — Я ж тобі не знайду — що загубила...

— Ну, не окопи копати — дайте гвинтівку, — хрипкувато, молодим голосом, похмуро сказала дівчина і підвела на нього гарні, сердиті очі під темними бровами...

— Воювати хочеш? — спитав Пархоменко, весело морщаючи носа.

— Доводиться...

— Чому?

— Виходу нема, — зло сказала вона і знову стала дивитися на виставлену вперед босу ногу...

— Ти хто ж така?

— Горпина Чебрець. Я козака вбила на Нижньому Чирі. Яхим мене взяв до ешелону... Не на те я вбила, щоб мене всякий чорт хапав... Ну, в Каменській я вилізла... Даси гвинтівку чи ні? Не жартуючи кажу! — Вона знову підвела очі, і Пархоменко побачив: ось-ось вони скаламутяться сльозами.

Олександр Якович насупився, видобув з польової сумки клаптик паперу, написав кілька слів.

— Іди — бачиш — де розвантажують вагон. Спитай командира Лукаша, передай записку. Поштривай — у спідниці, чи що, воювати будеш?

— А ну тебе! — Горпина схопила записку, швидким кроком пішла по полю. І коли вона була вже далеко, Пархоменко взявся за боки і розкотистим басом зареготав так, що конячина прищулила вуха, сама побігла рясно.

З вагонів уже виходили бійці і на полі, задкуючи й озираючись, шикувалися в дві лінії. З платформи, з криками і веселою лайкою, кидали на руки артилерійські снаряди, вантажили їх у двоколки. Чотири гармати у різномасній запряжці стояли попереду, неподалік, — звідти теж щось кричали.

Невисокий військовий з чорними вусиками, червоний, упрілий, з розідраним коміром, кидався від вагона до бійців, — хрипів надірваним горлом. Горпина прямо підійшла до нього, смикнула за рукав:

— Начальнику...

Лукаш кричав:

— Повозок для снарядів невістачає... Друга лінія бійців візьме по снаряду в руки, донесе до місця розташування батареї...

Горпина потягнула його за рукав. Лукаш обернувся, вищирив зуби.

— Начальнику, прочитай записку.

— А ну тебе!..

— Прочитай записку, — суворо, вперто повторила Горпина. Він ухопив, прочитав.

— Товаришу Федосеєнко! — так само надриваючи шийні

жили, загукав Лукаш. — Відай дівчині гвинтівку, патрони!.. (І — до Горпини.) Ім'я, прізвище? Гарзд, потім запишу, як живою вернешся... Іди в цеп... Чекай... Як же ти?... Ей, Федосеев, видай дівці штани...

З товарного вагона відповіли досадливо:

— Нема штанів...

— В бою добудеш, іди...

Годині о сьомій ранку в вагон Ворошилова, причеплений до бронепоезда, почали надходити повідомлення розвідки. Охляп — без сідла — прискакав Володька-шахтар, плутано розповів, що вони — п'ять чоловік — вночі пройшли козачі пікети, коли стало розвиднятись, біля самої станції побачили німецький роз'їзд, — німці йшли риссю з боку Старобельського шосе (з північного заходу) до Гундоровської — шахтарі не втримались, обстріляли німців і сполошили всю станицю. Довелося ховатись на токах. Він, Володька, як йому наказав Іван Гора, впіймав козачого коня і охляп прискакав сюди, а Іван Гора з товаришами сидять на току, і їх треба визволяти.

Ворошилов віддав наказ — розбити противника і зайняти Гундоровську. Комуністичний загін Лукаша і І-й Луганський рушили лівим берегом Дінця, степом — ще по-весняному свіжим і зеленим. Сонце вже починало пекти спину й потилиці.

Вдалині за хвилями степової спеки з'явилися пірамідальні тополі, садки, біла церква станиці Гундоровської, що, здавалось, мирно дрімала на березі Дінця. Чотири гармати батареї Кулика, хилиючись на всі боки, галопом на рудих, перістих, заморених коненятах, випередили цепи і виповзали на крейдяний горб.

Цепи посувались квапливо, бійці на ходу скидали піджаки й шинельки. З берегових заростей почали пострілювати козацькі пікети. Горпина йшла, немов уві сні. Важкий парусиновий мішок з патронами бив по стегну, ремінь гвинтівки різав плече. Вона дивилась на шулік, що кружляли над степом... Чийсь голос час від часу кричав ззаду: «Дівчино, не заривайся». Горпина спинялась, набираючи повні груди теплого степового вітру.

Коли з крейдяного горба вдарили гармати Кулика, потужні звуки ці підбадьорили бійців. Клуби диму знялися за далекими тополями. Шуліки сполохано метнулися в синяві...

Горпина, як і всі, що бігли справа й зліва від неї, скотилась у мілкий окоп, щойно залишений козаками. Високі тополі, скирти торішньої пшениці, солом'яні покрівлі комор та мазаних хат були за триста кроків. Багато хат палало у безвітрі полудня, як свічки, без диму, високо підкидаючи вгору пластівці палаючої соломи і голубів, що кружляли над пожарищем.

Підбравши під спідницю босі ноги, витягнувши шию, Горпи-

на, як птиця, крутила головою: вона не наважувалась стріляти марно, як інші, — даремно витрачати патрони... Стріляти вона вміла — ще дівчинкою її навчив брат Микола... Козачі кулі збивали куряву у неї під самим носом. Та хоч би один показався козак.

За її плечем, обпалюючи газами, застукотів кулемет. Попереду стали падати гілочки з кущів. Через її голову перескочив Лукаш, розмахуючи наганом, — роздираючи пашу на все лице, — набуло нічого чути, але зрозуміло: «Вперед, хлопці!..» Горпина, без зусилля, ніби піднята вітром, встала і полетіла босими ногами по гарячій землі. Попереду — пліт. Квапливо подумала: «Як же я полізу — загляюся...»

Зразу ж її випередив літній чоловік в окулярах, в широких полотняних штанях. Він незграбно поліз через пліт. Горпина рвонула ногами вузьку Маріїну спідницю і, гнана все тим же небувалим захопленням, перестрибнула на козачий задвірок — на тік. І там, нарешті, побачила ворога.

Вдзовж мазаної стіни, нахилившись, біг чорнобородий чоловік у короткому чорному мундирі з червоними погонами. Горпина підняла гвинтівку: «Дурна, стріляй!» — закричав чоловік у залізних окулярах — він увесь трусився, шукаючи в кишенях обйому. Козак заскочив за ріг комори, притулившись до стіни, став націлятися. І перше, ніж Горпина знайшла його спотворене злобою лице на підстрибуючій мушці рушниці, козак сам вистрілив, — чоловік в окулярах змахнув руками. Горпина скрикнула, натиснула спуск — приклад важко штовхнув її в ключицю. У козака далеко відлетіла гвинтівка. Він заверещав і головою вперед кинувся на дівчину, — і обоє — і козак і дівчина — схопилися голими руками, обнявшись. Горпина відчувала, як тріщать її і його кістки. Борючись, дихаючи, сопучи, — вони крутілись. До них підбігали бійці. Козак ламав їй спину, сухою бородою обдирав шию, добирався зубами до горла. Обоє впали. Покотились. Руки його раптом безсило рознялись. Горпина схопилась. Козак хрипів.

Хтось сильно, ласкаво підтримав її за плечі «Собака... снохач... собака», — шепотіла вона... Струснула з плечей важку руку, обернулася... Перед нею стояв Іван Гора.

— Гапко! — сказав він, розтягуючи міцнозубий рот від вуха до вуха... В круглих карих очах його було таке здивовання, така радість, — Горпина мало не обхопила його за шию руками... Це при всіх!.. Промовила тільки, з зусиллям розціплюючи зуби:

— Іване... Здрастуй...

Хвиля наступаючих понесла Горпину й Івана на широкий церковний майдан. Бій закінчився, козаки були вибиті з станиці і верхи відходили в степ, за горби... Дедалі рідше ляскали поодинокі постріли. Чути було сміх, веселі крики. Скрипіли ко-

лодязі. Дим, гаряча курява застинали станицю, мідною кулею звисало над нею полуденне сонце.

— Ну, зустріти її в бою!.. Гапо!.. Отямитись не можу, — повторював Іван Гора.

— Потім усе розкажу, Іване... Пити хочу...

Тільки тепер у неї почали тремтіти руки й ноги. Із зусиллям стягнула ремінь гвинтівки з плеча, голі ступні її роз'їхались у прохолодній грязюці біля колодязя...

— Гапо! Гапко! — закричали грубі веселі голоси. До неї протовплювався брат Микола, — заріс бородою, змужнів... Його вона обняла і голову на хвилину поклатала йому на груди... Підійшов молодий козак Іван Прохватілов, холодними, ясними очима прямо дивився в очі, — ударив Гапку рукою в руку:

— Чого ж ти не в усій бойовій формі?... Гляди, засмієм!

Підійшли Матвій Солох і обидва Васили Кривоноси... Як ведмідь, пропхався Тарас Бокун: «Це твоя сестра, Миколо?» — і рота роззявив... «Дівка — хоч куди!» — сказали бійці. Здорвкались, знайомились, схвально оглядали Горпину.

Вона стояла, нежива від сорому, похнюпивши голову в злинялій хустині, пов'язаній по-українському. Спідниця її була роздerta на все стегно, кофта звисала клаптями, і на боку синяки від козачих кігтів...

Мовчки вона стала вибиратися з кола бійців. Іван Гора наздогнав її. Горпина йшла до перекинутого воза, де лежав долиць вбитий козак.

— Невже з нього візьмеш? — спитав Іван.

— Командир наказав — добути. Я їх зараз біля колодязя виперу.

— Пусти, пусти, — сказав Іван, суворо відхиляючи Горпину, — я сам це зроблю. — І, присівши, почав стягати з козака штани з лампасами і добрі чоботи.

2

Тут же таки на майдані зайшли на спорожніле козаче подвір'я, і біля колодязя в жлобі, де напувають худобу, Горпина почала прати козачі штани.

Іван Гора сидів поруч, тримаючи між колінами гвинтівку, дивився, як Горпина витягала на віршовці дерев'яний цебер і, підхопивши його за дужку, випростувалась — дужа, струнка, — виливала воду і знов опускала цебер у колодязь і посміхалась тому, що їй було приємно — ось Іван сидить поруч і дивиться на неї.

— Листа одержала мого? — кашлянувши, спитав він. Горпина кивнула. — Дивлюся на тебе — не вірю... Здорово ти вигналась за півтора року...

Горпина відвернулась. Влізла босими ногами в жолоб і топтала штани.

— Ти їх топчи з піском... Ти, Гапо, переходь до нашого загону. Я тебе запишу... І тобі легше, і мені спокійніше...

— Гаразд, — відповіла Горпина і повернулась до нього спиною.

— Ти що там натворила в Нижньому Чиру?

— Ну — що... (Вона задихнулась, він мовчав.) Для когось, виходить, я себе берегла... Дуже навіть добре вийшло... Тобі, мабуть, усе розказали, — чого питаєш...

— Правильно, — туди Іоні й дорога, падлюці... Правильно, Гапо... Почала жити сміливо, так і продовжуй.

Вона випрала, викрутила штани, пішла вішати їх на пригріві. Іван, як соняшник, повертався до неї, намагаючись все-таки не дивитися на її смугляве стегно, що миготіло в розпірці розідраної спідниці.

— Як ти з козаком на току зчепилась, ах, здорово!... Ну, дівки пішли в революцію... Скривдити себе не дають...

Горпина — не обертаючись:

— А що ж дівчатам робити?

— Ні, правильно, правильно...

Тоді вона раптом, уперше, засміялась, — брови її по-дитячому розійшлись, обличчя стало круглим, милим, відкрилися рівні зуби, — розквітла, як троянда.

— Ти чого? — спитав Іван, розтягуючи рота слідом за нею.

— З думки своєї сміюся.

— Та й дурна ж ти...

Вона ще дзвінкіше розсміялась, підгинаючи коліна, — ось-ось, здається, сяде на землю. Іван вдарив об землю прикладом гвинтівки, ображено крутнув носом, почав дивитися вбік, і все-таки і його розібрало — зареготав, роззявивши рота. Тоді Гапка сіла.

— Ой, мамо! А я думала — ти сурйозний, не підступишся до нього... А ще — боялась — скаже: що я тебе, дурну, скаже, за сідлом возитиму? Ой, мамо!

— Добре, одягай штани, ти — боєць! Іди до загону... Кинуться — буде не до сміху.

— Вони ж вогкі...

Іван надув щоки. Але й самому кортіло ще хвилинку побути біля колодязя на спорожнілому подвір'ї — дивитися, як Горпина взяла штани, струснула їх, помацала і, хитнувши головою, перекинула через плече. Легко нажилившись, узяла з землі сумку з патронами, раптом злякано озирнулась — де ж гвинтівка? Високо підвела брови. Побачила її у Івана між колін, і він не зразу віддав, притримав...

— Ну, віддай...

— Бери, бери...

Із зусиллям вона стала висмикувати рушницю. Гаряче стегно її торкнулось його плеча і так обпекло, — Іван якось дивно глянув. Вона зразу нахмурилась:

— Це облиш, Іване...

Але договорити їм цього разу не довелося. За ворітьми, оглушливо гримнувши, знявся вгору стовп диму й куряви. За-кричали люди, почалася стрілянина. Іван, схопившись, звелів Горпині одягти вогкі штани, і, поки вона стрибала на одній нозі, невміло попадаючи в них другою ногою, розірвалося ще кілька снарядів. Почався контрнаступ німців разом з козаками: їх кінні сотні повернулися з степу і швидко оточували станицю Гундоровську.

3

Нічний свіжий вітер, що проймав спину, тепла земля під животом, запах молодої трави, пишне від зірок лілово-оксамитне небо — видне, коли Іван повертався набік, залізючи в сумку з патронами, — і шум бою, і спалахи пострілів, і шалений посвист снаряда, і навіть напружена тривога відступаючих, яким раз у раз заходила в тил кіннота, — все, все сприймалося піднесено, гостро, лунко, з вірою в сили, у перемогу, в щастя...

І все через те, що поруч у рівчаку лежала Горпина, бурмочучи щось сердито і стріляючи так само, як ті кілька десятків бійців, що залишилися від розбитого й розкиданого по степу загону.

Була вже середина ночі. Луганський і Комуністичний загони відступали, стримуючи натиск козачих сотень. Бій за Гундоровську скінчився плачевно. Шлях відступу на лівому березі Дінця був відрізаний, станиця оточена, по майдану, по скупченню військ били німецькі гармати. Довелося відступати через розметаний снарядами палаючий міст на правий берег. Цього ніхто не сподувався, молоді бійці розгубились, втратили строй, в розсип пішов кожний рятувати свою шкуру, виходячи з оточення.

Начальник групи Лукаш гасав верхи по степу, збираючи людей. Батарей Кулика, вискакуючи на пагорки, повертала жерла і посилала останні снаряди по кінних лавах, які мчали щосили.

Бійці й самі не розуміли — звідки взялась ця паніка. Розуміли, що коли тікати поодиночі, козаки їх усіх, як баранів, порубають клинками. І люди, здавалося, не боязкі — так ні ж: хтось закричав диким голосом, хтось, кинувши гвинтівку, і бекешу, і шапку, пустився тікати. — І — найшло потьмарення. А вже сорому тепер не позбудешся. «Молодці, — скаже вранці Ворошилов, проїжджаючи на гнідому коні повз ешелон. — Непогано пробіглися вночі, гарний у вас вигляд, спасибі, товариші».

У темряві козаки перестали натискати, побоюючись за коней. Замовкли німецькі гармати. І загони, стягнувшись, відходили під прикриттям рідкого вогню цепів — на південний схід до залізниці, орієнтуючись на далекі гудки паровозів.

Час від часу, позад цепу, що прикривав відступ, вирізнявся у попелястому сьайві зірок вершник на засапаному коні.

— Давай, давай, хлопці, — на двісті кроків...

Бійці мовчки підводились, втомлено переходили і знов лягли за нерівностями землі. Іван Гора казав Горпині:

— Не пропадай у темряві, тримайся поруч.

В обстановці бою думати було ніколи. Але щастя здавалося таким широким, що Іван тільки дивувався. Ніколи б не повірив — якби розказали йому раніше про якого-небудь серйозного чоловіка, що через дрібницю, не варту й слова, через те тільки, що побув з дівчиною наодинці біля колодязя, відчув у грудях небувалу мужність... Ніби Іванові тільки й бракувало цієї щіпки солі... Земля стала легка під ногами, і зірки здалися своїми — робітничо-селянськими, що мерехтять, як маяки, над великою революцією, і думкам стало легко... Дивна річ — людина...

4

Німці зрозуміли, нарешті, одчайдушний план Ворошилова — з усіма трьома тисячами вагонів пробитися на царицинський напрям. Таке рішення принципово вже відрізнялося від партизанських дій червоних загонів, з якими німцям доводилось мати діло.

Німці гадали заперти ворошиловські ешелони між Міллеровим та Лихою і примусити 5-у армію залишити вагони і розпрошитись. Вони почали оточувати Лиху і одночасно з боку Міллерова кинулись на прорив ар'єргарду 5-ої армії, що окопалася під станицею Каменською.

Ворошилов лишився тут, в ар'єргарді, з найбільш боездатними частинами. Керувати просуванням поїздів до Лихої було послано Колю Руднева і Артема. Вони поскакали, випереджаючи поїзди, що рухалися повільно.

Рано-вранці, — це був день Першого травня, — в затуманеному степу, на лінії передових окопів під Каменською, зібрався мітинг. Ворошилов промовляв з коня:

— Сьогодні в усьому світі шумлять робітничі демонстрації під червоними прапорами. Сьогодні день єднання, день огляду. Червоний день пролетаріату, чорний день буржуазії, готової кожну хвилину вдарити нещадним свинцем у відкриті груди робітників.

Гнідий кінь його, із зіркою на лобі, заради такого великого дня вичищений у шашку і туго забинтований по бабках за браком полотна марлевими бинтами, щулив вуха, мотаючи мордою, оббризував піною бійців, які обступили командарма, — засмаглих, сильних, рослих, — що теж ради свята охайно позастібали коміри й попідперізували зашкарублі від поту сорочки. Підвівши голови, бійці напружено дивились на веселе обличчя командарма...

— Бійці! Ми перші наважились перейти від слів до діла,

керовані великим вождем, не лякаючись усіх армій і флотів світової буржуазії, — наважились побудувати новий світ... У цьому твердому рішенні наше перше завдання — очистити територію РРФСР від імперіалістів та контрреволюціонерів. Це завдання доручено вам, бійці, і його треба виконати... Німці наступають, щоб захопити військове майно в наших поїздах і зруйнувати наші дальші плани боротьби. Цього допустити ми не можемо. Сьогодні ми повинні показати імперіалістам, що червоний прапор не можна вирвати з пролетарських рук... Сьогодні в усьому світі гримить «Інтернаціонал», на нашій дільниці загримить переможний бій. Пролетарі всього світу почують його грізні звуки. Байдуже, що ми — за тисячі верст. Бачать вони нас? Бачать. Чують вони нас? Чують. Товариші, хай живе...

Голос його і крики бійців були заглушені: з-за горбів з боку Міллерова вдарили німецькі гармати.

Лиха — велике село, що розкинуло по схилах полинових горбів білі хати, солом'яні клуні, тини, високі тополі, вишневі садки. Залізнична станція розташована біля підніжжя горбів. На схід від села і станції лежить болотиста низовина. Її огинає колія царицинської вітки, що пересікає на першому перегоні біля станції Біла Калитва річку Донець.

На південь від Лихої іде ростовська магістраль. По ній тепер наступали німці, обстрілюючи за один перегін — від Лихої — станцію Зверєво. Туди, в Зверєво, на бронеплощадці виїхав Артем, щоб вивезти, що можна, із залізничного майна і забрати з собою біженців.

Німецькі аероплани кружляли над Лихою, скидаючи бомби, і вже багато хат і клунь палало, застилаючи димом горби і вітряки.

Цілий день Першого травня прибували ешелони, напіраючи один на одного. Запасних колій не вистачало для такої кількості маневруючих поїздів. Паровози вили, машиністи ляялись, висуваючись по пояс, біженці з розчинених дверей теплушок злякано поглядали на небо. Поїзди йшли і знов подовгу стояли, здавалося, з невідомої причини.

Причина всього цього зростаючого безладдя була в тому, що шлях на схід, на Царицин, був уже відрізаний: козаки під Білою Калитвою висадили в повітря залізничний міст через Донець. Лиха стала мішком, куди прибували й прибували ешелони з десятками тисяч людей, озброєних і беззбройних.

Жаркий був день Першого травня в степу під станицею Каменською. Сонце тьмяно світило крізь куряву й дим. Залізний гуркіт стрясав землю, розкидаючи лінію ворошиловських окопів. Знову й знову крізь куряву й дим з'являлися зігнуті постаті в казанках для варіння картоплі на головах, з виставленими поперед себе широкими лезами.

Із залитих кров'ю окопів підводились командири роїв, комісари, вилазили приглушені, обсіпані землею бійці і, роззявляючи криком чорні роти, розліплюючи запорошені землею, налиті ненавистю очі, спотикаючись, бігли назустріч гадам — матір їх спом'яни, як вила в сніг — заганяли чотиригранні штики в вузькоплече, задушеного коміром, офіцера, в напхане українським салом пузо багрового унтер-офіцера, що вже без усякої німецької самовпевненості розмахував револьвером, в щуплі груди, — бог його прости, — німецького рядового в окулярах, з кирпатим пристойним носом, посланого кривавою буржуазією шукати собі могилу в донських степах...

І раз і другий німці ходили в атаку і не витримували штикової контратаки, повертали й тікали, і вже чимало їх валялося в долині або стогнало у воронках від снарядів.

Обороняти доводилось, крім того, і свій лівий фланг від гундоровських козаків, не підпускаючи їх до Каменської. Фронт страшенно розтягнувся, перекинувшись на правий берег Дінця. Поповнень не вистачало. Вся надія була на те, що за цю добу ешелони встигнуть пройти Лиху.

На кінець дня звідти почав кричати в телефон голос Колі Руднева:

«...Козаки висадили в повітря міст під Білою Калитвою... Становище ускладнюється... Крім того, зіпсовано колію на всьому перегоні до Білої Калитви... В Лихій справжня товчучка... Не можемо більше приймати поїздів... Докладаю всіх зусиль, щоб полагодити колію до Білої Калитви... Крім того...»

— Досить і цього, спасибі, — пробурмотів Пархоменко, що приймав телефонограму.

«...Крім того... Німці ось-ось займуть Зверєво... У нас, на висотах, де вітряки, вже були німецькі роз'їзди, ми відігнали...»

Пархоменко витяг голову з-під хутряної бекеші — нею він прикривався разом з телефонним апаратом від надокучливого гуркоту гарматної стрілянини... З досадою насунув на вуха папаху і поліз із штабного вагона — шукати Ворошилова.

З поля, де знову розгорявся бій, гнало куряву і пороховий сморід. Ішли поранені, — хто, кривлячись, підтримував прострілену руку, хто шкутильгав, тримаючись за плече товариша, декого несли на носилках. Випадковий снаряд рвонув землю, перекидаючи бійців. Валялись розбиті вози. Біля колеса, підібгавши коліна, стиснувши в руці вирвану з травою землю, лежала жінка в запорошеній спідниці, на косинці її з червоним хрестом розпливалась чорна пляма... Пархоменко побачив гнідого коня командарма. Вистовий, що тримав його за повід, стояв, закинувши голову. Вилицювате, безвусе обличчя хлопця було бліде аж сине, очі напівзаплющені...

— Де командарм? — гукнув Пархоменко.

Хлопець розліпив губи, відповів:

— В бою...

Тільки відійшовши, Пархоменко догадався, що хлопець смертельно поранений. Попереду, в клубах куряви, ревіли голоси, рвалися гранати. Пархоменко, пригнувшись, з наганом побіг у цю колотнечу. Але брязкіт, вибухи, надривні крики віддалялись. Німці знову не витримали...

З розгону він упав в окоп, ударився коліньми, аж потемніло в очах. Схопився. Звідти, з курної імли, до нього йшов, заточуючись, чоловік, — на ходу силкувався засунути в піхву шаблю, — кінець її застряв у піхвах. Мокре волосся його спадало на лоб у потьоках поту.

— Е! — гукнув Пархоменко. — Клим? Слухай... Чорт! Не можна ж так... Чого ти лізеш у саму бійку...

Ворошилов спинився, темними, ще дикими очима втупився в Олександра Яковлевича...

— А що? — сказав. — Така була каша... Мало не прорвали...

Він знову почав совати шаблю. Пархоменко глянув на лезо. Воно було в крові.

— Дуже добре... А по-моєму, не маєш права... Слухай... Справи дуже серйозні... Щойно дзвонив Руднев...

Ворошилов теж з подивом глянув на закривавлений клинок. З силою кинув його в піхви. Пішли до вагона. Пархоменко розповів про рудневську телефонограму з Лихої. Ворошилов тільки скоса позирнув на друга.

— Значить, треба битись, іншого виходу нема... Поки не полагождать колію, — будемо битись... Вагонів німцям не віддамо однаково...

5

Минули перший і другий день травня. Ворошилов продовжував стримувати ворога під Каменською. Всі ешелони вже підтягнулись до Лихої. Бахвалов, мобілізувавши кілька сот біженців, під охороною кулеметів відновлював зруйновану козаками колію по царицинській вітці до Білої Калитви. На горбах, що оточують з півдня й південного заходу Лиху, розташувались в окопах та канавах загони 5-ої армії.

Іван Гора й Горпина приєдналися до шахтарів. Настрій у більшості був очікувальний. Всі знали про тверде рішення командарма — не віддавати жодного вагона. А їх — цих вагонів, платформ, паровозів — внизу під горбами було безліч. Ніяких людських сил не вистачить — розібратися в цій каші. Бійці ремствували:

«Добре — наказувати командармові: сів на гнідого коня та й поїхав, куди душа велить! А ти живими грудьми борони прокляте майно...»

Про недобрий настрій Іван Гора відразу ж догадався, зустрівши в полі біля вітряка Омеляна Жука — того похмурого шахтаря, що добув собі одержу з вбитого німця. Жук не зрадив тому, що Іван Гора з Володькою та Федькою вернулися живими до загону, не сказав йому: «Здоров», — важко відвернувся, не став дивитися в очі.

Сутуло, нерухомо, немов кам'яні, сиділи біля недоритих окопів і інші шахтарі — похмурі, почорнілі від бруду, обдерті, босі. Не видно було палаючих вогнищ, не варили їжі, наче ніхто тут не гадав залишатись. Люди думали. Підвівши голови, дивились на німецький літак, що поблискував у блакиті відкинутими назад крилами.

Очевидно, що в такому настрої загін битися не може. Треба було вживати негайних заходів. Закінчивши копати окопчик, поляпавши лопатою по викинутій землі, Іван Гора сказав Горпині, що копірсала шанцювим інструментом за два кроки від нього:

— Особистий інтерес доводиться відсувати на другий план, або вже не берися за гуж... Он воно як, Гапо!

— Звичайно, — відповіла Горпина, випростуючи втомлену спину. Сонце, спадаючи на край степу, залило її гаряче обличчя. Вона підмикнула рукав і голою частиною руки витерла мокрий лоб. Усе це здалося Іванові дуже приємним, і Горпина, що мружила на сонце, — дуже гарною.

— Я мушу зважитись на великий ризик. Не те мені страшно, а те, — чи правильно роблю? Але думаю й приходжу до висновку: треба... Що з цього вийде? Невідомо. Порадитися з старшим товаришем — нема тут такого. Дивитися, склавши руки, не можна. Значить — треба взяти ініціативу.

Горпина не зовсім добрала — про що він гуде, втупившись, як півень у зерно, в її замурзані руки, складені на держак лопати. Але зрозуміла, що говорить чесно. У відповідь вона поважно кивнула в бік сонця. Іван виліз з окопу і пішов до вітряка, де був спостережний пункт і штаб полку.

Біля воріт вітряка на розколеному жорні, врослому в землю, сиділо двоє штабних: один у студентській куртці, блідий, з дрібними зубами, з вогненнорудими жмутками борідки, другий — схожий на монаха, з брудним волоссям до плечей, у пенсне, в підперезаному мотузкою пальті, одягненому на голе тіло. Штабні грали потріпаними картами в двадцять одно.

Іван Гора спитав, де командир. Рудий штабний, не дивлячись, відповів сухо, що командир зайнятий.

— Спить, чи що? — спитав Іван Гора, сідаючи навпочіпки біля жорна.

— Ну, — спить, тобі яке діло! — тасуючи карти, відповів другий, схожий на монаха.

— Не час командирові спати. Підіть — розбудіть його.

— А що таке?

— Значить — треба.

Штабні презирнулись. Рудий спитав:

— Ви з нашого загону, товаришу?

— Еге...

— Командир ні про що не велів доповідати. Можете це зрозуміти?

— От ви його і розбудіть...

Вони знову презирнулися. Стало ясно, що ця людина все одно не відчепиться. Але ворота вітряка, зарипівши, відчинилися, — командир Петров вийшов сам. Був він кремезний, круглолидий, сонний, сердитий, увесь запорошений борошном.

— Ну? В чому річ? — спитав він, неприязно оглядаючи Івана Гору. — А! Товариш пітерський комуніст... З директивами, чи що? — Він косо розтягнув рота. Сів на жорно, витяг бляшану коробку з махоркою. Крутив, сопів. — Нічого, товариші, не вийде з вашої витівки. Чергове безглуздя... А ми діло маємо з живими людьми, не з абстрактними ідеями... Отак-то...

Іван Гора стояв перед ним, зсунувши ноги, опустивши руки, так, як треба стояти перед командиром. Петров густо випустив дим з ніздрів.

— Ну, то в чому ж річ?

— Настрій загону нікуди не годиться, товаришу командир. Загін не зможе виконати бойового завдання.

— А хто дав бойове завдання? — раптом, багровіючи бичачою шиєю, закричав командир Петров. — Штаб 5-ої армії? Не знаю такої армії. В формуванні участі не брав. Мій загін зв'язаний з 5-ою армією тільки залізничною колією... Мій загін підкоряється тільки волі народу... Мій загін не хоче виконувати диктаторських наказів... Кому це потрібно: тягти на плечах шістдесят ешелонів старого мотлоху?! Воля загону — ось бойовий наказ...

Зрада командира була явною. Сердячись і багровіючи, він з головою викривав себе... Найімовірніше — сільський учитель, з тих, що націлялися півроку тому в есерівські трибуни до Установчих зборів, а тепер працюють за таємними директивами Центральної ради... Міцненький чоловік, і дурень до того ж... Іван Гора, стоячи перед ним, скwapно обмірковував — як вірніше діяти.

«Бігти вниз на станцію до Головного штабу, повідомити Рудневу про зраду командира? Ясна річ, що в цій метушні Руднев його ж таки, Івана, і пошле ліквідувати заколот. Та згаєш час, бігаючи. Та й не вийдеш звідси...» Іван глянув скося на штабних. Рудий і довговолосий, облишивши карти, насторожено — права рука в кишені — позирали на Івана. Зрозуміло: при першому необережному слові, русі — його застрілять...

На вітряку, крім них, нікого не було, і довкола на сотні кроків поле було безлюдне.

— Звереву зайняли німці, товаришу командир, — сказав

Іван Гора, сам не знаючи — чому враз вигадав це. — Бронепоїзд товариша Артема стоїть уже під Лихою.

— Брешеш! — сердито, але без певності пробурмотів Петров.

— Не брешу, товаришу командир, вилізьте на вітряк, бронепоїзд звідси видно... Німців треба ждати ось-ось... Бій доведеться приймати...

Петров глянув на нього. Штабні презирнулись. Рудий пішов на вітряк, і було чути, як зарипіли східці під його ногами. Тепер лишалось двоє перед Іваном. І він натиснув — суворіше, басом:

— Мітингувати вам, товаришу командир, однаково доведеться. Загін дезорганізований — перебують нас, як баранів, це факт. Та й вам нема рації ставати під кулю...

У командира знов миттю налилась кров'ю товста шия. Закопів, але змовчав, розбираючись — де ж тут провокація?

— Або загонові зараз іти з позиції, або триматися міцно... Давайте мітинг, товаришу командир...

— Добре. — Петров важко підвівся з жорна. — Добре. Йди...

«Дурнів мало, брат, хочеш мені кулю загнати в лопатку», — подумав Іван Гора і тільки позадкував кроків на п'ять. Зверху, з вітряка в слухове віконце виткнулася руда голова. У Івана тьохнуло серце.

— Федоре Федоровичу, — гукнув рудий з слухового віконця. — Верст за п'ять димить якийсь чорт... Мабуть — бронепоїзд.

— Еге! — здивовано сказав командир.

«Еге! — ще більше дивуючись, про себе сказав Іван Гора.

І ніби на підтвердження — здалеку по степу покотився гарматний удар. Тоді командир зважився. Кивнувши довговолосому, наказав йому півголосом, щоб гроші й документи зав'язати в мішок, наготувати коней. Не дивлячись на Івана, нахмурившись, рішуче рушив полем до окопів. Іван пішов за ним — на півкроку взад.

Голос у командира був гучний. Піднявши руку, він гукнув на все поле:

— Бійці третього Варваропольського загону! Оголошую летучий польовий мітинг...

Шахтарі почали вилізати з окопів, підводитися з землі. Оточували командира Петрова — похмурі й незадоволені, Іван Гора, похнюпившись, тримався біля нього.

— ...Настав момент, коли треба вирішити основне питання: за що ми кінець кінцем б'ємося? — заговорив командир, обводячи поглядом суворі обличчя шахтарів. — Навіщо покинули рідні халупи? За що нас, як баранів, гонять на чужину?..

— На чужину, — басом повторив слідом за ним Іван Гора, підводячи голову і посміхаючись. — На робітничо-селянську чужину від своїх гайдамацьких нагаїв та німецьких шомполів...

— Товаришу! — командир розлютовано оглянув його. — Не перебивайте оратора... Облиште більшовицькі звички... Ви не в Москві... Товариші! — закричав він, потрясаючи руками. — Ми пішли битися за рідну землю і волю.

— За куркульську землю, за есерівську волю, — прогудів Іван.

— Товариші! — командир став червоний, як оббілований. — У нашій боротьбі з німецькою навалою московські комуністи нас зрадили! З Москви наказали здати німцям Донбас... І нас везуть з рідних сіл, щоб зробити з нас більшовицьких холоуїв... Нас привели на ці позиції — на забій... Щоб ми тут бились, а комуністи гнали вагони на Царицин...

— Годі! Не поширюйте ваших думок! — на всю горлянку закричав Іван Гора. — Товариші! Я пітерський металіст. Ось мої документи. Дивись. Ось мої руки. Дивись... А ця людина вам знайома?

— Ні! Ні, незнайома, відповіли з натовпу шахтарів голоси Володьки та Федьки — і потім голос Омеляна Жука.

— Нехай він розкаже, хто він такий... А я коротко скажу. Командир Петров — есер. Всьому світові відомо, що есери продали німцям Україну за ласі шматки, за сині свитки... Хто його обирав командиром?... Прислали його з Києва, з Центральної ради... Він провокатор...

Іван скося глянув на командира. І вчасно...

Петров рвонув з кобури наган і вистрілив у голову Івана Гори. Водночас Іван Гора, пірнувши головою так, що куля тільки черкнула по волоссю, — вхопив Петрова за кисть руки і навідліг вдарив його межі очі. Командир задихнувся криком, повалився. Хтось — Володька чи Федька — вихопили в нього наган. Шахтарі мовчки дивилися на командира, що лежав нерухомо.

Іван Гора, витираючи рукавом лоба, сказав:

— Хлопці... Я зробив неправильно, порушив військову дисципліну, вдарив командира... Вирішуйте: кого розстріляти — мене чи його?... Робітника, відданого робітничому класові, чи форменого провокатора... А що він есер і провокатор — ручуся головою... Вирішуйте. Кожної хвилини ворог може розпочати наступ. Ворог не повинен застукати нас зненацька...

Шахтарі мовчали. Тоді Омелян Жук промовив:

— Загадав загадку, комуніст... Ну, як: віримо цій людині?

— Віримо, віримо! — відповіло кілька шахтарів. Решта кивнула головами.

— Віримо, — тоді, Іване, бери команду...

Станція Зверєво — на південь від Лихої — справді була вже зайнята німцями. Третього травня край степу замаячили їхні роз'їзди. Вони не втекли від перших пострілів, як позавчора, —

вершники групами збивалися на далеких горбах, спішувались, спостерігали. Було зрозуміло, що за ними суне, похитуючись, запорошена піхота, ще не видима за обрієм.

Од вітряків до розташування загонів промчав величезний зім'ятий фіат. Торохкотячи, пихкаючи гасом, — зупинився біля окопів. У машині сиділи Коля Руднев і обгорілий на сонці Артем.

Викидаючи товсту кисть руки, випинаючи засмаглі губи, Артем говорив бійцям:

— Колю до Білої Калитви полагоджено. Перші поїзди пішли. За ніч ми розвантажимо всю станцію... Товариші, ми мусимо виконати завдання: двадцять п'ять тисяч дітей, жінок, стариків буде доставлено в Царицині... Наш командарм з купкою героїв три дні і три ночі б'ється холодною зброєю під Каменською... Інтервенти бояться пролетарських штиків... Невже ми тут прийнемо на себе ганьбу?..

Артем був досвідченим масовиком, умів збивати тисячі почувань у тисячі людей в одну волю однієї істоти. Страх смерті всепереможний лише тоді, коли інші почуття принижені, дезорганізовані. Бувають хвилини, коли почуття ганьби набагато гостріше за страх смерті, коли збуджено найжагучіше, наймогутніше, найдійовіше почуття класової ненависті, і все особисте, буденне тоне в ньому і глухне...

Фіат мчав далі понад розтягнутим фронтом. Артем говорив бійцям, що ось-ось надійде підмога — загін Лукаша з-під Каменської, і назавтра треба чекати й Ворошилова з усіма силами... Настрій підносився. В далину, в степ, пішли кінні групи розвідників. Зав'язувалась перестрілка.

Фіат, залишаючи хвіст чаду, промчав униз, на станцію Лиху. Незважаючи на всі зусилля — безладдя там було неймовірне. Населення кожного ешелону намагалося якнайшвидше втекти з цього замкненого в пастці скупчення вагонів. В першу чергу направляли ешелони з біженцями — дітьми, жінками... Але, щоб пропхнути поїзд на стрілки царицинської вітки, треба було іншому поїздові податися назад, і тут починався дикий крик з вагонних вікон, з відчинених дверей теплушок, погрози самосудом, розмахування ручними гранатами...

Руднев відібрав окрему бригаду під командою Чугая, — в ній були і силач Бокун, і злий Іван Прохватулов, і впертий Микола Чебрець, і обидва Кривоноси. Бригада виводила намічені поїзди на стрілки. Умовляння та роз'яснення ні до чого не приводили. Чугай діяв самою революційною рішучістю.

Він не метушився, ходив перевальцем — у розстебнутому бушлаті, на грудях — татуйований китайський дракон.

— Ану — посунься, браток, казав він машиністові і йшов уздовж вагонів, де надривалися люди... — Ану — зачинити двері, ану — спокійно... Слухати мене можете, браточки? З коротким революційним рахунком — зараз сипону свинцем... Ану — давай кулемет!..

Бокун, ухопивши на оберемок, тяг кулемет. Іван Прохватулов падав на живіт біля замка. Кривоноси подавали стрічку. Чугай, спокійно відносячи від рота цигарку:

— Ану — давай чергу.

Двері теплушок зачинялись. У вагонах од вікон шарахали люди... Машиніст, відтягнувши рукоятку свистка, розважав душу оглушливим виттям, штовхав поїзд, аж тріщали вагони.

— Головне — спокій, — казав Чугай. — Революція вимагає великої витримки... — Ану — тепер — давай ешелон з дітлахами...

Все-таки за день третього травня пощастило проштовхнути на Білу Калитву тільки третину составу. Цілу ніч не вщухала на горбах у степу рушнична й кулеметна стрілянина. З болотистої рівнини тхнуло вогкістю, заволокло зірки. Було темно й страшно. На станції і по вагонах заборонено було світити світло, — навіть по запаленому сірникові стріляли. Лише по коляях між вагонами повзали, похитувались, вимахували тьмяні вогники ліхтарів. У вагонах ніхто не спав, — виходити боялись. Серед брязкоту буферів раптом розлягався в темряві дикий крик, сухий постріл, важке тупотіння ніг. І ще здавалося людям, які не спали, що далекий гуркіт бою за горами яснішає, наближається...

Багато клопоту завдав ешелон з трьома бліндированими вагонами загону «Буря». Анархісти, що з самого початку потрапили на запасну колію і були дуже цим збуджені, дістали наказ (чорнильним олівцем на клаптику газетного паперу за підписами Руднева і Артема) негайно виступити із зброєю на фронт.

Загін «Буря» почав мітингувати біля вагонів. Думки поділилися. Молодші почали були схилитися до виконання наказу, хоча б наполовину. Корінні загінники, що бували в бувальцях і більш скрутних, ніж тепер, категорично вимагали залишатися при ешелоні всім і хоча б з боєм пробиватися на царицинські стрілки. Сухотний гімназист з великими очима, незламний ідеаліст, закричав тоненьким голоском:

— Товариші, настав момент, — забудьте про золоті портсигари, — ми ж не бандити, ми анархісти!..

Сопляка так гепнули по потилиці револьверною ручкою — повалився під колеса. Та все ж загін вагався, аж поки дідок Яків Злий не знайшов формулу. З приступок площадки, поправляючи пенсе на плескатуму носі, тримаючи в сухенькій руці аркушик, — запропонував резолюцію.

— «Прийнявши до відома» — почав читати він з завиванням, і раптом посміхнувся...

— Го-го-го, — заіржали, затупали корінні загінники. — Валяй, Якове!..

— «Прийнявши до відома наказ за номером таким-то, загін «Буря» змушений відхилити саму форму звернення до нього, бо наказ хоч від кого б він виходив, суперечить принципіві вільного волевиявлення всякої анархічної асоціації...»

Заплескали в долоні. Полетіли шапки. «Оце так старичок! Оце розум, так уже розум... Якби не були ми анархісти — взяли б його в батьки».

Схваливши резолюцію, загін «Буря» почав пробиватися на царинські стрілки. У відповідь на кулемет Чугая з бліндированих віконць висунувся десяток кулеметних дул. Тоді Чугай сказав Бокунові, Іванові Прохватулову і обом Кривоносам:

— Відставить... — і звернувся до анархістів: — Як розглядати ваше нахабство? Шкурництво чи контрреволюція? В такому разі матимете справу з військовим трибуналом 5-ої армії. Кулеметів у нас вистачить — розправитись з наволоччю... — Він розстебнув бушлат, нігтями рвонув тільник на грудях, оголюючи синього дракона. — Ну? (З хвилину, а то й довше висловлювався авральною морською мовою.) Бий у мої груди... Це буде останньою вашою годиною...

Анархісти завагались. Чугаєві важливо було зберегти престиж... Уночі він все-таки пропустив ешелон з цією наволоччю...

Ясночервоними пасмами проступила в тумані вранішня зоря над болотистою низовиною. Забухали гармати на горбах, — чимраз ближче, грізніше чути було звуки бою... Наближався грізний гуркіт аеропланів. З вагонів почали вишочуватись люди. Жінки тягли дітей під платформи. В туманній заграві світанку обриси аеропланів, схожих на лютих комах, здавалися величезними. Чорні м'ячики, що впали з їхніх крил, ніби вдарили один за одним у велетенський залізний барабан. Задиміли станційні будівлі.

Поїзди маневрували в метушливому натовпі біженців. Хутко розвиднялось. Туман відносило вітром. Було вже видно на схилах спорожнілі хати — і вгорі — обриси вітряків. Просвістіли снаряди. Почався артилерійський обстріл станції. Клуби бурого диму здіймалися вгору. Двигтіла земля. З оглушливим гуркотом вибухнув вагон з вогнеприпасами. Тисячі біженців, рятуючись, побігли від своїх ешелонів геть униз, на болотисту рівнину.

На вокзальному пероні з'явився верхівець, спинив мокрого гнідого коня і крутив головою, дивлячись розширеними очима, що тут діється... Він був з непокритою головою, весь сірий від пилу. Мимо, не впізнавши його, пробіг Артем — кинувся до маневруючого паровоза, видерся... Кілька чоловік, зриваючись підшвами на шпалах, штовхали вагон... Важкою вайлуватою риссю через колії йшов Чугай, за ним — високий Бокун, горблячись під вагою кулемета. Людей і вагони оповивало димом... Крутячи головою, ніби надихавшись цієї гидоти, брів начальник станції, — на ньому все звисало — і брудна шинель і чоки, що від самих очей заросли щетиною. Спробував був

вилізли з колії на площадку перону, знеможено сів з краю її, взявся за обвислі краї старорежимного кашкета, похитуючись — повторював:

— О, боже ж ти мій!

— Клименте Єфремовичу! — закричали з вокзального вікна. Коля Руднев переліз на перон, підбіг до верхівця, на хвилину притиснувся лобом до його коліна.

— А я тобі дзвоню по всій лінії... Послав кіннотників шукати...

— Каменську ми здали, — сказав Ворошилов. — Усі частини відведені од противника. А в тебе що доброго?

— Залишилось шістнадцять ешелонів... Ми до ночі закінчи-мо. (На коліях знову вибухнуло.) Ну, як німцям не соромно, я все думаю... Навмисне дуплять по мирному населенню. (Знову вибухнуло.) Біженці! Ото ще публіка панічна. Розумієш, Кли-менте Єфремовичу, тисяч з п'ять чкурнуло на болото...

— Нікого не можна залишати. Вантаж усіх...

— Кулеметів, розумієш, немає... Я хочу з болота їх куле-метами пострахати.

— Зо два я тобі дам...

— От — спасибі...

Руднев раптом наморщив носа, — прислухаючись, побіг, по-ліз у вікно до телефона...

Ворошилов повернув коня, перескочив через огорожу стан-ційного палісадника і зупинився на дворі біля колодязя. Встав, розминаючи ноги. Кінь штовхнув його в спину мордою. Воро-шилов витяг на рипучому коловороті відро, притримуючи його знизу коліном, став напувати коня, — той пив, качаючи клубок по горлу. Ворошилов скочив у сідло і риссю погнав звеселілого гнідого — на горбі, до вітряків...

7

Петрова під конвоем відвели на станцію в Особливий від-діл. Штабні його — рудий і довговолосий — зникли в невідо-мому напрямі. Загін ухвалив: позицій не залишати і до призна-чення нового командира бути командиром Івану Горі.

— Добре, товариші, — відповів на таке рішення Іван Гора. (Відбувалося це там же — на летучому мітингу.) Я не військовий, ви знаєте. Але комуніст повинен уміти командувати, я буду вами командувати в цьому бою...

Іван Гора обсмикнув просолену сорочку, підтягнув ремінь на худому животі, п'ятірнею вліз у запорошене волосся, відкинув і трохи пригладив його і мигцем скося глянув на Гор-пину. Вона стояла тут же таки, серед шахтарів, тримаючись обо-ма руками за штик гвинтівки, і похмуро, нерухома й бліда від стриманого хвилювання за Івана, пильно дивилась на нього.

— Віддаю перший наказ... У бойовій обстановці я — голова, ви — мої руки... Значить: послух смертельно беззаперечний... (Хтось на це крєкнув. Він, не допускаючи до розмови, підвищив голос.) Мітинг закінчено, товариші... Всі заперечення приймаю по закінченні бою... Слухати наказ: перше — зайняти окопи, до купи не збиватись, лежати на дистанції п'яти кроків. Друге — панічно не витратити патронів і взагалі не піддаватись ніякій паніці... Третє — твердо пам'ятати, що наступаючий ворог — наш і всього світового пролетаріату класовий мерзенний ворог... Свинець і штик — одиний метод боротьби з класовим ворогом. Вагання і боягузтво тут не мають місця.

За ці дні Іван Гора трохи придивився до військової справи. Віддавши наказ, одразу ж пішов виставляти сторожову охорону. Шахтарям його мова і твердість сподобались. З окопів полетіла земля, — копали хто лопатою, хто колував штиком і викидав жменями. Іван Гора, розставивши секрети, повернувся і кроків за тридцять позаду лінії на горбі сам викопав собі командирський окопчик. Горпині він звелів бути при собі для зв'язку.

— От наробив діла, Гапо, — неголосно сказав їй Іван. — Як я роблю? Однаково — як біжу з крутої гори... Роблю, як авантюрист...

Горпина не зрозуміла цього слова, але кивнула ствердливо.

— Мене, звичайно, потягнуть за ці діла до Особливого відділу. Що я скажу? Я скажу: товариші, я зарвався, але я зробив, як підказувала революційна совість...

— Парить, — сказала Горпина. — Бійці пити хочуть, а води нема.

— Правильно. виправляй першу помилку командира...

Іван Гора, що сидів на горбі, на купці викинутої землі, говорив ніби сам до себе і ніби сам з себе підсміювався, але великі руки його, що лежали на колінах, тремтіли.

— Поклади гвинтівку, чеши в село, Гапо... Знайди, де хочеш, бочку-водовозку, коня або волів — вези сюди воду. На, візьми наган..

Горпина поклала гвинтівку, взяла в нього наган і летючим кроком — у козацьких шароварах, що пузирились од вітру — побігла до вітряків. Іван Гора рішуче не розумів — що йому тепер, як командирові, робити... А що коли ворог проманіжить їх без бою до самої ночі? Повзучий гад Петров навмисне не заготовив ні кухонь, ні харчів. Настрій у бійців занепадає. Бійці зголодніють. Щоб не тремтіли руки — Іван постукував пальцями по колінах. Саме в цей час і з'явилися німецькі роз'їзди на горбах. У Івана наче камінь звалився з грудей. Він схопився, дивлячись з-під долоні в далечінь степу, що коливався прозорими хвилями спеки... Побіг до окопів:

— Бійці! Ворог показався. Спокійно підпускайте його на п'ятсот кроків... Спокійно лежить біля заряджених гвинтівок...

Потім з-за вітряків вилетів фіат з Артемом і Рудневим.

Трохи пізніше з півночі до Лихої підходив загін Лукаша. Десятки возів з важко пораненими тяглися за ним степовою дорогою. Загін залишив фронт під Каменською тільки вчора ввечері, змінений полком одчайдушного Гостемилова. Йшли без відпочинку — худі, оброслі, із загуслою на обличчях своєю й чужою кров'ю. Багато хто — босоніж, інші — по пояс голі, бо сорочки були подерті на бинти. Облизуючі чорні губи, бійці витріщались, на хвили степової спеки, що здавалися прохолодною річкою на обрії.

Усі ждали останнього бою і, нарешті, відпочинку в своєму ешелоні, покинутому шість днів тому. Командир Лукаш ступав поруч з прапоромцем. Коли вже і йому починало ввижатися червонясте марево крізь розпечену куряву, Лукаш казав прапоромцеві:

— Ану! Жвавіше!..

І, обернувшись до безладного натовпу бійців, задкуючи, заводив тенорком української веселої, щоб ноги самі ходили...

З боку Лихої все виразніше доносились громові розкати, а незабаром і видно стало дим, що підіймався, як хмари. Була невідповідність між розмірами цієї бойової грози і купкою змучених людей, які брели туди, щоб ударами штиків прокласти собі шлях. Але бійці вже притерпілись, і підтягнулись, і по-жвавішали, коли вдаліні стало видно охоплені полум'ям палаючі вітряки на крейдяних горбах над Лихою.

Залишивши частину загону охороняти вози, Лукаш повів решту вздовж полотна до станції. Ешелони, що не дійшли туди, стояли порожні. На станції горіло в кількох місцях. З правого боку, з горбів, наближалась завихрена хмара куряви. Лукаш почав махати на бійців: «Чекайте, не стріляйте». Півсотні вершників промчало мимо, обдаючи пилом і кінським жаром. «Сво-лота!» — закричали їм навздогін. Справа оберталась, очевидно, зовсім погано: фронт тікав.

Під натиском німців червоні загони, втрачаючи зв'язок, відступали по широкому плато. Поява Ворошилова відновила деякий порядок. Впізнали його гнідого коня, коли він спинився на горбі, оглядаючи розміри лиха. Він поскакав до постатей, що пригнувшись тікали від кулеметного вогню.

— Штани загубиш! Стій!

Заскочивши наперед, натягнувши вудила, спираючись рукою на крижі коня, кричав:

— Ану! Вперед! Давай!

Мчав далі на хропучому гнідому і з сідла звалився в окоп до шахтарів.

— Хлопці, череве пролежали! Давай вперед!

Важкі, як ведмеді, шахтарі підводились і бігли за командиром, аж поки він, задихнувшись, не сів навпочіпки.

— Окопуйся! Хто у вас командир?

До нього підійшов Іван Гора. Кулі раз у раз просвистували повз вуха. Ворошилов гукнув до нього:

— Не ризикувати!

Іван Гора став навколішки, дивлячись йому в очі...

— Це знову ти? А де командир Петров?

— Ліквідували.

— Правильно. Твій загін фланговий. Ти зараз тримаєш увесь фронт. Зрозуміло тобі? (В Івана Гори в запалених очах промайнув жах.) Тримати до останнього...

— Дозвольте запитання, товаришу командарм...

— Ну?

— Про обдирання трупів...

— Що?

— Німецьких...

— Що?

— Вважати це за мародерство? Чи як? Хлопці мої голі, босі...

— Тебе — що — в голову контузило?

— Контузило, товаришу командарм:.. Хлопці мої цілу добу не ївши... Озвіріли... Одно їм — давай штиковий... Давай їм черевики, штани, куртки з інтервентів...

Говорив він, неначе гавкав, підсунувшись до обличчя командарма, — великий ніс і рот у нього були перекошені від болю. Ворошилов зрозумів, що коли зараз розсміється (а був він вразливий і смішливий), дивак образиться на все життя.

— Міркувати ще можеш?

— Можу, товаришу командарм.

Тоді Ворошилов показав йому на горби — попереду: їх треба було зайняти будь-що і триматися на них до ночі.

Ворошилову бігом підвели коня, вів його за повід, — як здалося, — чорнобривий юнак-хлопчик, із змарнілим, розгубленим, лютим обличчям...

— Він цілу годину непритомний лежав, він тобі не каже цього, — сказав хлопчик жіночим уривчастим голосом... (Коня зачепило кулею за вухо, махнув головою). — У нього і морду всю перекосило...

— Ну? — Ворошилов нетерпляче рвонув повід.

— Ти вже приходи знизу кого-небудь підсобити...

Ворошилов кивнув, скочив у сідло, поскакав до палаючих вітраків.

Кінець цього дня був жахливий. Кінні й піші німці натискали, здавалося, звідусіль. Їхні гармати ревли по всьому горизонту. Низько проносились аероплани. Увесь степ кипів вибухами, ніби сама земля лопалась, вивергаючи ураган порошу. Курявою й димом застигло мідне сонце.

На станції горіли вагони, вибухали платформи з снарядами.

Колії були засипані димучими осколками, валялись трупи, повзли, кричали поранені. З боків поранених паровозів шугала пара, деякі перекинулись догори колесами. Дедалі сильніший артилерійський вогонь розтросував усе, що залишалось ще цілим.

У цій неймовірній обстановці ешелони все-таки продовжували відходити, забираючи людей, яких зганяли з станції і з бомота. Ворошилов, Артем, Коля Руднев, Чугай з своєю бригадою, — приглушені, очманілі від напруження та втоми, — переступивши за ці дні за грань життя, — самою лише мужністю, рішучістю боролися з панікою, робили те, що ще було можливо в цьому пеклі: зібрати людей в останні ешелони і вивести їх на царицинські стрілки. Розбиті вагони й поранені паровози рвали гранатами.

З горбів, де догоряли вітряки, то всіх шляхах до Лихої групами й поодиноці мчала, відступаючи, кавалерія. Скакали гарматні запряжки без гармат. Стріляючи в повітря, відступали безладними купками загони. Вони зустрічали Артема, що намагався спинити їх, — верхи, весь у кіптяві, змокрілий, страшний, у роздертій гімнастюрці. Він загрожував, хрипів з коня, наліті кров'ю його очі здавалися страшнішими за кулемети. Люди зупинялись, і вдавалося посилати їх назад... Але вже весь фронт поспішно відступав, захоплюючи тих, хто повертався в бій...

Прибулому загоні Лукаша теж небагато вдалося зробити. Думали про одне — аби ворог не вдерся в Лиху на плечах відступаючих. Ждали підходу Гостемилова з ар'єргардом, по якого було послано ешелон. На станції залишились тільки охоплені полум'ям вагони. Догоряли пакагузи. Загони, що кинули фронт, сунули — кінні й піші — царицинською віткою.

Незважаючи на розгром і втечу — завдання все-таки було виконане: майже всі шістдесят ешелонів (за винятком невеликого числа висаджених у повітря і розбитих) прорвалися з мішка на Білу Калитву.

— Гапко, патрони ще є?

— Та нема ж...

— Що ж робити, га? Ти придивись. Он вони, — йдуть...

Говорив Володька, хлопець простий, але вірний, спокійний. Він підповз до командирського місця по патрони. Дві останні бляшанки валялись порожні. Біля них — долілиць — лежав Іван Гора.

Горпина підвелася, спираючись на руки, вдивляючись. Степ був пустинний, темний. У потьмарену заграву сонячного заходу повільно сунув дим. Позаду дихало пожарище Лихої. Червоняста тінь від Гапчиної голови простяглася через кущики долину.

І захід і заграва неначе злітали в небо, коли на чорному обрії сліпучими язиками спалахували вогні з гарматних жерл. Тоді Горпина ясно розрізняла людські фігурки. Вони бігли сюди, до горба, де ще тримались рештки шахтарського загону.

- Командир помер, Гапко?
— Ні! — коротко відповіла вона.
— Чого — ні... Не дихає...

Володька почав шукати коло Івана, і в кишенях його, і в сумці, — знайшов кілька обойм.

— Гапко... Ну сім, ну вісім чоловік нас і залишилось всього... Чого ми без патронів стоїмо...Іти треба...

— Ідть...

Володька, сівши задом на голі п'яти, сопучи — заклав обойму. Знову чітко виступив з темряви увесь степ, визначились на ньому вугільно-чорні, згорблені фігурки. Володька випустив по них обойму, — при кожному пострілі сіпаючись назад усім корпусом...

— Іди, Гапко...

Він потяг її. Вона з силою висмикнула руку. Володька, низько пригинаючись, побіг під свистом куль — в темряву. Горпина залишилась біля Івана.

Він лежав — довгий, нерухомий, ніби зрісся з землею. Чи був він мертвий чи тільки непритомний, приглушений недавною контузією? Горпина не розуміла, та й не думала про це... Однаково — живий він чи мертвий, — вона покинути його не могла. Тепер вони були самі на горбу. Хлопці поповзли, пішли геть — і добре зробили: чого ж з голими руками...

Горпина сиділа, виставивши коліно, поклавши на нього важку гвинтівку, даючи спочинок рукам. Втягнувши голову, дивилася спідлоба в степ... У гвинтівці було п'ять куль, — що буде далі, думки її не простягались. Думок і зовсім не було, — тільки страшна нерухомість.

Вона дивилась якраз на те місце в степу, куди їй показав Володька... Знову проступили перебільшеними тінями всі рівчачки, кущики. Горпина здригнулась, задихнулась страхом: чорні здоровенні люди бігли за тридцять, за двадцять кроків від неї... Вона вистрілила... Залунав несамовитий крик... Спалах... Тріскотнява... Тупотіння... Люди бігли до неї, і інші люди бігли позаду неї — до цих чорних... Вибухнули гранати... Хтось наскочив на неї з спини, ревучи матірщину. Горпина руками, грудьми, обличчям упала на Івана.

Це був надісланий Ворошиловим загін Лукаша — останнє зусилля — відкинути ворога від Лихої... Німці чи спішені козаки — чорт їх розбере поночі! — відкотились і більше цієї ночі до ранку не відновлювали наступу.

Грунтовим шляхом понад колією втомлено йшли шість чоловік. П'ятеро тягли кулемети, що деренчали котками. Шостий — Олександр Яковлевич Пархоменко — плентався позаду, зігнувшись під вагою кулеметних стрічок.

Ці шестеро були останніми в ар'єргарді 5-ої армії. Пархо-

менко на бронепоїзді прикривав відступ, що перетворився під кінець дня на втечу. До смерку він відстрілювався із зенітки від аеропланів, кулеметами розганяв кінну козачу наволоч, гатив з важкої гармати вздовж полотна в бік Каменської.

У темряві підійшли до Лихої. Там усе палало, всі колії були порозкидані. Всі ешелони, всі загони були вже далеко попереду на шляху до Білої Калитви.

Пархоменко і п'ять чоловік, що залишилися у бронепоїзді, — зенітник, трое артилеристів, кулеметник і машиніст, — зняли кулемети, попсували всі гармати і, розігнавши пару в паровозному котлі до вибуху, пустили бронепоїзд назад до Каменської — назустріч німецькому. Самі ж пішли пішки, підбираючи по дорозі цінну зброю.

Поминувши Лиху, вони звернули по царицинській вітці. За спиною у них димною загравою горіла Лиха, осяюючи збезлюднілу рівнину. Вони побачили чоловіка, що сидів на укосі залізничного насипу. Спинились перепочити. Пархоменко скинув з плечей важкі стрічки, спитав:

— Ти чого там?

— Ногу скалчив, — помовчавши, відповів чоловік.

— З фронту?

— Авжеж...

— Що у вас там?

— Пішли всі.

— Командарма не бачив?

Чоловік знову помовчав і — впевнено:

— Коня вкрали у нього...

— У Ворошилова коня? А сам він де?

— Хто його зна? Пропав, виходить... Тут його шукали якісь кінні.

Пархоменко, обернувшись, довго дивився в бік Лихої, де під непроглядною хмарою диму витанцьовувало полум'я, і над дахами здіймалися вгору хвості іскр. Піднявши стрічки знову нав'ючив їх на себе. Повільно пішли далі. Пархоменко, як брата, любив Ворошилова. Були вони земляки — луганчани. В обох була тяжка молодість. Разом працювали в більшовицькому підпіллі. Невже друг загинув? Погана ця звістка, що у нього вкрали коня, не даремно його шукають. Командарм — не голка. Наскочив, значить, на сліпу кулю, і кінь побіг без верхівця... Олександр Яковлевич ішов, зігнувшись, відчував, — чорт їх заberi, — що вуса у нього мокрі...

Він так замислився, що відстав. І довго не чув, як товариші кликали його. Вони вказували в бік заграви: звідти шляхом, жемучи перед собою довгу червонясту тінь, їхав якийсь чоловік ступою на понурому коні.

— Олександр Яковлевич, дивись но, чи не той це чоловік, що коня вкрав у Климента Єфремовича? Кінь начебто той самий.

— Дай гвинтівку! — прохрипів Пархоменко, різким рухом

звільняючись від стрічок, що обплутали його. — Ей, кавалерист! — на все горло закричав він, ступаючи назустріч вершникові. — Кавалерист, їдь до мене... Чуєш, так твою так... Зсаджу!

Він підбіг до вершника, клацаючи затвором. Справді! Це був кінь командарма — за всією повадкою його кінь... Кавалерист, ніби не чуючи, що йому кричать, сидів, похиливши непокриту голову, звівши руки з поводями. Пархоменко, не тямлячи, схопив коня за повід. Кавалерист подивився на нього...

— Клименте Єфремовичу! — гукнув Пархоменко. — Климе, а ми ж то...

Пізнавши Олександра Яковлевича, командарм трохи повеселішав. Обернувся в сідлі і довго дивився на згарище.

— Бачив? — спитав він і знову спохмурнів. — Бачив нашу ганьбу?

Рука його, кинувши повід, піднялася, ніби ще не знаючи, що їй робити... Він опустив руку і знову похилив голову.

— Почекай, Климе...

Пархоменко так навалився на плече гнідого, — аж той хитнувся, переступив твердіше.

— Я тебе розумію... Ганьба, звичайно, є.

— Ганьба! — впевнено повторив Ворошилов.

— Почекай же, давай поговоримо... Весь план був розроблений правильно... І загалом план виконано... Армія покладеного завдання не виконала... (Ворошилов скреготнув зубами.) Публіка ж молода, невірноважена... Одне діло наступати... А що, — не били ми німецьких генералів? А друге діло відступати... Тут потрібна витримка... Ну — гармати покидали, кулемети... А втрати у нас — зовсім дрібниці... Під час царської війни корпуси гинули... А ми армію все-таки вивели з вогню... Все-таки перемога не у німців, а у нас...

Ворошилов раптом, ніби одвалило від душі, неголосно засміявся:

— Дивак ти страшенний, Сашо...

Зіскочив з гнідого і повів його до п'ятох товаришів, які стояли на дорозі, щоб допомогти тягти кулемети.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

Контрреволюція широко розкинула чорні крила по всіх неосяжних краях радянської держави.

Японці зайняли Владивосток, розпочинаючи цим завоювання Сибіру, що мав аж по самий Урал ввійти до «Великої Японії».

Німці в порту Ганге висадили десант на допомогу фінській буржуазії, що заливала кров'ю радянську Фінляндію.

У Києві генерал Ейхгорн розігнав Центральну раду — всіх

есерів, меншовиків, ліберальних адвокатів та сільських учителів, що грался в Запорозьку Січ, і призначив гетьманом всея України послужливого, добре вихованого, на думку німців, світського генерала Скоропадського.

У Новочеркаську на Дону, під захистом німців, зібрався «Круг спасення Дона», на якому козацьке офіцерство і заможні станичники обрали вказаного німцями молодого красномовного генерала Краснова на отамана всевеликого війська Донського, і Краснов покловився «Кругові» на тому, що до осені очистить донські округи разом з привольським Царицином від червоних.

Німці, відхиливши домагання австрійців, зайняли військами весь Кримський півострів, і поступливим, цілком безпечним російським «лібералам», які там рятувались, запропонували утворити кримський уряд.

Та німецький імперський уряд розпочав реальне здійснення широко задуманого плану «Великої Німеччини».

У степах, на стикові Дона і Кубані, добровольча армія, що була розбита в березні більшовиками під Катеринодаром і втратила свого організатора та керівника — Корнілова, під гостинним захистом отамана Краснова перетворювалася на грізну силу. Туреччина, Німеччина і Англія проникали силою й хитрощами на Кавказ. Ще слабко з'єднана федерація закавказьких республік розпалась, — усі ворожі більшовикам сили розідрали її на примарно-незалежні республіки — меншовицької Грузії, Вірменії та Азербайджану, змушених негайно шукати собі багатих покровителів.

Але найчутливішого удару по радянській державі, яка щойно починала жити, завдано було в Сибіру. Там радянська влада трималася на неймовірному напруженні всіх сил: Сибір повинен був годувати хлібом революцію. Москва підхльстувала комісарів телеграмами: «Хліба, хліба...» Продовольчі загони із зайшлих з Росії або сибірських робітників збуджували старожитні села, що берегли звичаї авакумівського розколу, заможних хуторян, що сиділи на тисячах десятин ріллі і водних угідь. Бородате сибірське купецтво ледве стримувало лють. Розкидане по містах кадрове офіцерство, не криючись, гуртувалось у білі спілки. Есери, вигнані з Москви і Пітера, меншовики, члени Установчих зборів готувалися відторгнути від Радянської Росії такий шмат, як Сибір.

Двадцять п'ятого травня від Пензи до Іркутська збунтувались ешелони чехословацького корпусу, що поволі просувалися одноколіійною магістраллю до Владивостока.

Чехословацькі війська були добре озброєні і в обстановці розпеченої до червоного жару класової боротьби являли грізну силу. Їх розтягнені на тисячі верст ешелони, прикрашені хвойним гіллям, привернули увагу тих, хто шукав зброї для повалення рад.

Консули держав Згоди, член розігнаних Установчих зборів, офіцери з різних ліг порятунку, есери — за директивами свого

центрального комітету — провадили шалену пропаганду за те, щоб чехословаки втрутилися, нарешті, в російські справи.

Чехословацькі ешелони за вказівкою французького штабу збунтувались майже одночасно по всіх станціях і містах сибірської магістралі, піднімаючи за собою буржуазні, білогвардійські та куркульські повстання.

Сибір одразу ж був відрізаний. Насамперед це означало — величезний стрибок голоду. Вичерпалась ще одна живлюща артерія. Пролетарські центри, постачувані восьмушкою хліба, zostалися з запасами лише на кілька днів. Контрреволюція триумфувала: здавалося, ще одне зусилля — якихось два-три тижні, — і населення обох столиць, покинувши будинки, залишивши навістіж відчинені ворота заводів і фабрик, розлізеться по шляхах, умираючи в канавах, і Раді народних комісарів на колінах доведеться просити пощади.

2

Співвідношення озброєних сил було таке, що контрреволюція, здавалося, неминуче, як у шаховій партії, перемагала. Чудес немає. В Москві зібралась всеросійська нарада партії меншовиків (які ще входили до Всеросійського центрального виконавчого комітету). Вони ухвалили резолюцію: «Росію може врятувати тільки союз з Антантою і твердий лозунг: «Назад — до капіталізму».

«Ліві комуністи» провадили шалену фракційну боротьбу проти лінії Леніна.

Твердо, всупереч усьому, стояли Ленін, Сталін, Свердлов, керуючи всією партією більшовиків. Треба було, не гаючи дня і години, змінити взаємовідношення сил.

Полчицям і бандам контрреволюції, японським дредноутам, німецьким гарматам і антантівському золоту, невичерпним запасам харчів і одягу, вугілля, нафти і заліза — на тому боці — Жовтнева революція протиставила конкретні завдання всесвітньо-історичної складності і значення.

Доповідь Леніна «Чергові завдання радянської влади», резолюція Всеросійського центрального виконавчого комітету від двадцятого травня, відозва Ради народних комісарів і декрет *одинадцятого червня* про організацію сільських комітетів бідноти прогрімали мідними сурмами над голодними містами, над усім розбурханим, схвильованим, безкраїм сільським світом. Декрети проголошували життєві основи соціалізму. Засновувались сільські комбіді. Творчість ніким ніколи не випробуваного, ніким ніколи не баченого соціалізму, творчість від самих низів життя до плануючих проблем Ради народного господарства — ставала віднині реальною формою життя.

У голодній Москві скликано було перший з'їзд рад народного

господарства, і на ньому Ленін розвивав основи соціалістичної перебудови країни.

Члени з'їзду, одержуючи в перерві між засіданнями по шматочку чорного глиwego хліба з остюками, слухали, дебатували і ухвалювали рішення з спокоем людей, які усвідомлюють порівняльні розміри між тимчасовим утрудненням і величиною історичного завдання. В цьому не було нічого надзвичайного: в цьому виявлявся творчий дух Жовтневої соціалістичної революції, — коли болісний голод підвів її не до смерті, як сподівались інтервенти та контрреволюціонери, але до творення нових, ніколи ніким не випробуваних форм господарського життя.

Політична й економічна влада в країні перейшла до класу, який повів за собою вперше в історії людства більшість населення — всю масу трудящих і експлуатованих. Поставлено величезної ваги і величезної трудності завдання: «Нам треба цілком по-новому організувати найглибші основи життя сотень мільйонів людей».

Так говорив Ленін на цьому з'їзді. Делегати слухали його, — схудлі обличчя були серйозні, чола наморщені. Він відпивав кілька крапель із склянки і, підшукуючи точні формулювання ідей, злегка гаркавлячи, — говорив залу:

«У нас немає попереднього досвіду. Все, що ми знали, що нам точно вказували найкращі знавці капіталістичного суспільства, найбільші уми, які передбачали розвиток його, це те, що перетворення повинні історично неминуче статися по отакій основній лінії, що приватна власність на засоби виробництва осуджена історією, що вона зазнає краху, що експлуататорів неминуче буде експропрійовано...

«Це ми знали, коли брали владу для того, щоб приступити до соціалістичної реорганізації, але ні форм перетворення, ні темпу швидкості розвитку реорганізації ми знати не могли. Тільки колективний досвід, тільки досвід мільйонів може дати в цьому відношенні вирішальні вказівки...

«Нам треба в самому ході робіт, випробовуючи ті чи інші установи, спостерігаючи їх на досвіді, перевіряючи їх колективним спільним досвідом трудящих і, головне, досвідом результатів роботи, — нам треба тут же, в самому ході роботи, і при тому в стані відчайдушної боротьби і шаленого опору експлуататорів — будувати нашу економічну будівлю. Зрозуміло, що при таких умовах *немає ні тині підстави для песимізму...*»

Рада народних комісарів не падала на коліна, не благала про пощаду. Партія більшовиків круто повертала Жовтневу революцію назустріч труднощам, де вона повинна була черпати сили і творчість. Труднощі були і в тому, щоб перемогти голод і розірвати дедалі вужче коло контрреволюції, і в тому, ще грандіознішому завданні — перед робітничим класом — обернути весь нагромаджений капіталізмом запас культури, знань і техніки на потребу побудови нового життя.

Замість хліба, дров для печі і теплого одягу, потрібних зараз, негайно, — революція пропонувала світові скарби, революція вимагала від пролетаріату, що взяв увесь тягар влади, всю відповідальність диктатури, — зусиль, здавалося, надлюдських. І це, і тільки це врятувало революцію: велич її завдань і суворість її моральної поведінки.

Три лозунги було проголошено в цей страшний час: перше — централізація продовольчої справи з твердими цінами на хліб, який мав бути взятий у куркульства «хрестовим походом» продзагонів, друге — об'єднання пролетаріату, найширших, ще темних і затурканих верств трудящих, і третє — організація сільської бідноти, всіх мільйонів розкиданих по неосаяжних сільських господарствах батраків, бідняків, маломіцних.

3

Володимир Ілліч клацнув вимикачем, гасячи лампочку на робочому столі (електрику треба було економити). Потер втомлені очі. За незавішаним розчиненим вікном ще синів тихий вечір. Засинаючи, клопоталися галки на кремлівській башті...

— Я тільки що одержав відомості, ще не перевірені, — сказав Сталін. — У Царицині, Саратові й Астрахані ради скасували хлібну монополію і тверді ціни...

— Головоत्याпи! — Володимир Ілліч потягся до олівця, але не взяв його. — Слухайте, — адже це — чорт знає що таке!

— Не думаю, щоб — просто головоत्याпство... На Нижньому Поволжі з хлібозаготівлями справжня вакханалія... Ще гірше на Північному Кавказі і в Ставропольській губернії. Не сьогодні-завтра Краснов переріже шлях на Тихорецьку, ми втратимо і Кавказ і Ставрополь... Так далі нікуди не годиться...

Галок на башті щось сполохало, — вони знялися вгору і знову сіли.

— Конкретно — що ви пропонуєте, товаришу Сталін?

Сталін тернув сірника об коробку, — головка, зашипівши, відскочила, він тернув другу, — вогник освітив його примуржені, немов усмішкою, блискучі очі з трохи піднятими нижніми повіками.

— Ми недооцінюємо значення Царицина. На сьогоднішній день Царицин — основний форпост революції, — сказав він, як завжди, ніби вдивляючись у кожне слово. — Магістраль Тихорецька — Царицин — Поворіно — Москва — єдина, що залишилась у нас, живлюща артерія. Втратити Царицин — значить дати з'єднатися донській контрреволюції з козацькими верхами Астраханського і Уральського війська. Втрата Царицина негайно створює єдиний фронт контрреволюції від Дона до чехословаків. Ми втрачаємо Каспій, ми залишаємо в безпорадно-му стані радянські війська Північного Кавказу.

Володимир Ілліч включив лампочку. Біле світло лягло на папери й книжки, на великі, з рудуватими волосками, його руки, що квапливо шукали якийсь аркушик. Сталін говорив напівголосно:

— Вся наша увага повинна бути тепер спрямована на Царицин. Обороняти його можна, — там тридцять п'ять, сорок тисяч робітників і в окрузі — багатющі запаси хліба. За Царицин треба битися.

Володимир Ілліч знайшов, що йому було треба, швидко сперся на лікті, поклавши долоню на лоб, перебіг очима списаний аркушик.

— «Хрестовий похід» за хлібом треба очолити, — сказав він. — Помилка, що цього не було зроблено раніше. Чудово! Чудово! — Він відкинувся в кріслі, і обличчя його пожовтіло, стало лукавим. — Визначається центр боротьби — Царицин. Чудово! І ось тут ми й переможемо...

Сталін усміхнувся під вусами. З стриманим захопленням він дивився на цю людину — найбільшого оптиміста історії, що прозирає у найтяжчі хвилини труднощів те нове, породжуване цими труднощами, що можна було взяти, як зброю — для боротьби і перемоги...

Тридцять першого травня в московській «Правде» було опубліковано мандат:

«Член Ради народних комісарів, народний комісар Йосиф Віссаріонович Сталін, призначається Радою народних комісарів загальним керівником продовольчої справи на півдні Росії, наділеним надзвичайними правами.

Місцеві і обласні раднаркоми, раддепи, ревкоми, штаби і начальники загонів, залізничні організації і начальники станцій, організації торгового флоту, річкового і морського, поштово-телеграфні і продовольчі організації, всі комісари повинні виконувати розпорядження товариша Сталіна.

Голова Ради народних комісарів

В. Ульянов (Ленін)».

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1

Царицин стоїть на голих, спалених сонцем, горбах на правому березі Волги. За містом починаються бурі степи, порізані пересихаючими річками та глинистими ярами. На південь — понад рікою — простягаються лісопильні заводи і слободи, де живуть тисяч двадцять робітників лісової та сплавної справи і різні люди, що блукають влітку по Волзі, шукаючи заробітку. На півночі за містом великі заводи: гарматний і французький металургійний.

Царицин був промисловим і торговим центром усього південного сходу. Через нього йшов хліб, і худоба, і нафта, і риба з Каспія. Важко було уявити собі місце, менш схоже на столицю. Місто — поганеньке, дерев'яне, голе, курне. Рублені убогі будиночки його слобід повернуті задом — відхідниками — на розкішний простір Волги, а пузирчастими віконцями — на незабруковані вулиці, що спускаються з горбів у яри. Лише з центру кілька вулиць, абияк уतिकаних буличником, розмиваних потоками, обпалених сонцем, ведуть до засміченого берега Волги, до пароплавних пристаней, складів, дощаних балаганів і крамничок з квасом, кренделями, в'яленою таранею, махоркою та насінням...

У центрі міста, як звичайно, на великому майдані, де бродять курні смерчі, височів, щоб бути видним за півсотні верст, кафедральний собор. Біля церковної огорожі, під обскубаними кущами акації, виблискувало бите скло винних пляшок та спали голодранці. Майдан оточували потворні кам'яні будинки ще недавно іменитого купецтва. На всі боки простягалися вулиці з телеграфними стовпами замість дерев. Їх перспективи, — де людська радість так само повинна була висохнути, як ці алеї соснових стовпів, — знижувались і убожили від центра до околиць.

Лише одно місце було відведено для убогих розваг у вечори, що не знають прохолоди, — бульвар з обламаної, запорошеної акації і такий же чахлий міський сад. Обивателі, порозстібавши коміри руських сорочок, походжали там, лузаючи насіння, збиваючи куряву ногами в чорних штанях, жартували з обивательками.

У центрі саду, в раковині, грав струнний оркестр, — десяток євреїв, що втекли від погромів на Україні. Кілька високо почеплених газових ліхтарів, оповитих хмарками нічних метеликів, освітлювали незастелені столики, де можна одержати пиво, шашлик і чебуреки...

Тут трималася публіка чистіша, що наїхала з півночі, — «дамочки» в полотняних гарненьких платтях, нудьгуючі бородаті інтелігенти, офіцери, що приховують свою професію, присадкуваті опасисті спекулянти в сорочках фасону «апаш», пропахлі пронизливим смородом поту журналісти із закритих більшовиками газет і багато різних людей, гнаних, як зірване вітром листя, з міста до міста в шуканні порівняного порядку, мінімального спокою та білих булок.

Білих булок та іншого їстива тут було вдосталь по крамничках у приватників, що торгують до півночі. Правда, коштувало це надзвичайно дорого. Але й на тому спасибі. Більшовицькі власті, на відміну від Москви і Пітера, господарювали тут терпимо, навіть з деякою добродушністю. І багато хто з приїжджих вважав за краще понудитися ще якусь кількість тижнів до перевороту, до цілковитого визволення від більшовицького жаху, ніж наражатися на випадковості привабливого, але надто

небезпечного тепер, просування далі на південь — в гудучий переможними дзвонами, визволений отаманський Новочеркаськ, або — «за кордон»: в чудовий Крим, у красень Київ, заспокоєний, чисто підметений німцями.

Зовсім інше відбувалося на обох околицях міста. На гарматному і металургійному заводах, серед спалахуючих, немов пожежа, мітингів, де нечисленні комуністи відбивали безпартійну масу у меншовиків та есерів, — поспіхом ремонтували різну зброю, готували обладнання для бронепоїздів та броневих пароплавів.

На лісових пристанях, на сорока шести лісопильних заводах, на беньдежках (де роздають наряди) формувалися «берегові бойові загони».

Козачі повстання підступили тепер до самого рубежу — до Дону — і перекидалися на лівий його берег. Захоплено П'ятизблянську, навкоси від неї захоплено Калач — величезну лівобережну станицю.

Царицинські ріденькі загони, що тримали фронт під станцією Чир, відступили через залізничний міст на ліву лугову сторону Дону. Двадцять другого травня білі висадили в повітря міст, західна ферма його впала з тридцятисажневої висоти на піщану обмілину. Шлях на Білу Калитву, звідки поволі посувалися на допомогу Царицину ешелони Ворошилова, був відрізаний.

Повстання палахкотіли далеко на півночі Дону, і чути було, що козаки йдуть на Поворіно, щоб, відрізавши Москву від Царицина, обхопити його мертвою підковою. Ледве тримався, як гнила ниточка, шлях на південь — до хлібної житниці — на Північний Кавказ, Кубань і Терек: там після березневої невдачі добровольча армія, відпочивши й поповнившись, знову розпочинала військові операції.

2

— Пробачте за містифікацію, товаришу, засідання у нас особливе, такий наказ по лінії вищого начальства, — з усміхом казав генерал Носович кожному, хто входив у кімнату, де за столом, вкритим замість скатертини газетами, уставленим пирогами та смаженим м'ясом, сиділо, порозстібавши коміри, витираючи піт, чоловік з десять. Кінець столу Москальов, у парусиновій толстовці, раз у раз перебивав Носовича:

— Правильно, правильно, нема чого просити вибачення, іменнинику. Ми, брат, не меншовики, не вегетаріанці... Знаєш, як у станицях кажуть: у нас в утробі і їжак перепріє...

Він реготав, поклавши великі кулаки на стіл. Це й було вище начальство: царицинський міський голова і голова ради Сергій Костянтинівич Москальов. Учора він подзвонив Носовичу:

«Ти що ж, генерал, іменини маринуеш? Це, брат, саботаж. Завтра до тебе нагрянемо, чекай».

Іменини вигадав він, звичайно, не просто, щоб випити горілки. Він сам телефоном викликав, нібито на секретну нараду до Носовича, військового керівника Північнокавказького військового округу колишнього генерала Снесарева, військспеца мобілізаційного відділу колишнього полковника Ковалевського, інспектора артилерії колишнього полковника Чебишева, штабного комісара Селіванова, одним словом, усю верхівку окружного і заплутаного військового керівництва.

Сергієві Костянтиновичу, що вважав себе за дуже хитру людину, хотілося на дружньому бенкеті промацати цих спеців. У раді, у виконкомі ходили непевні чутки про воєнні невдачі, про нерозуміння командирами загонів наказів, про безперервну склоку між чотирма царицинськими штабами: штабом військового керівника місцевих формувань, штабом губвійськкому царицинського фронту, штабом оборони півдня Росії і штабом Північнокавказького військового округу.

Чутки ці, найімовірніше, безглузді, повзли з заводів, від низових партійців. Тим більше це було безглуздя, що Снесарев, Носович, Чебишев і Ковалевський приїхали сюди з мандатом від Троцького. Все-таки не вадило, звичайно, і самому скласти враження...

За столом, крім них, сиділи: спец по нафтовому транспорту, цими днями відряджений сюди з Москви, інженер Алексеев — випещений сивуватий чоловік з моложавим рішучим обличчям, і два його сини — двадцятилітній штабс-капітан і двадцятидвохлітній підполковник. Вони приїхали з батьком і вже були зараховані Носовичем до штабу. Сиділи рядком, стримано, не витираючи рясних крапель поту, що проступили на їх сизогонених круглих головах.

Носович, — та й не він один, — чудово розумів задум Москальова. Розмова за столом не клеїлася. В таку спеку нікому не хотілося жувати м'ясо. Горілка була тепла. Тільки комісар Селіванов — донський козак — супроводив кожну чарку примовками, зображуючи козачі звичаї, з хрускотом гриз хрящі, хитро перебігав прозорими очима по хмурих обличчях штабних. Він, очевидно, почував себе ображеним і ладний був задиратись, але йому не давали приводу.

Носович, коректний, чемний, — увесь внутрішньо настоєжений, — багато разів починав ту саму фразу: «Справді-бо, Сергію Костянтиновичу, вигадали ви з цими іменинами...»

— Я, брат, попович, — перебиваючи, кричав йому Москальов з другого кінця столу. — Мені книги в руки... (П'ятірнею відкидав волосся, випнувши губи — заводив.) «Про довголіття дому сього господеві помолимося...» І розкотисто сміявся. Наливали, цокались, але невимушеності не було. Чебишев сидів, втупившись у тарілку, з таким виглядом — ніби на бенкеті у розбійників. Військпец Ковалевський, — великий і довгий, з

маленькою головою, з круглою борідкою, з неприємно напруженим обличчям і карими бігаючим очима, — до того не влад фальшував — краще б мовчав. (Але Москальов, захоплений самим собою, не помічав цієї, що аж вухо різала, фальші військового спеца.)

Найстарший за столом — військовий керівник силами Північного Кавказу Снесарев, невеликий, огрядний, в окулярах, з м'ясистим носом, з коротким йоржиком сивуватого волосся — згідно з своїм колишнім рангом і теперішнім становищем суворо позирав крізь скельця.

Він був з тієї, що вже вироджується, породи російських людей, яка сформувалась у темні часи затишся царювання Олександра Третього. Він по-своєму любив батьківщину, ніколи не замислюючись, що саме в ній йому дороге, і якби його спитали про це, він — трохи подумавши — напевно відповів би, що любить батьківщину, як повинен любити солдат.

Ганьба японської війни (він почав її з чину підполковника) розхитала його душевну рівновагу і бездумну віру в непохитність державного ладу. Він прочитав кілька «червоних» брошурок і прийшов до висновку, що — так чи інакше — сутичка між царською владою, яка себе зганьбила, і народом — неминуха. Цей висновок спокійно улігся в його свідомості.

Під час світової війни він не виявив — уже в чині генерала — ні жвавості розуму, ні таланту. Ця війна була вище його розуміння. Втрата Польщі, розгром у Галичині, зрада Сухомлінова та Реннекампа, бездарність вищого командування, брудний скандал з Распутіним — повернули його з войовничого патріотизму до попередньої думки про неминучу революцію. Він чекав її, і навіть у жовтневий переворот, коли його обивательська уява відмовлялася будь-що зрозуміти, він залишився на боці червоних. Він гадав, що революційні пристрасті, мітинги, червоні прапори, увесь водоворот зрушених з місця людських мас уляжуться і все прийде до порядку.

Похід Корнілова з жменькою офіцерів та хлопчаків-кадетів на завоювання Північного Кавказу він вважав безумною авантюрою. Та коли добровольча армія, зміцнівши в степових станицях Єгорлицькій і Мечетинській, почала бити головкома Сорокіна, що уявив себе Наполеоном, коли отаман Краснов у пишномовних універсалах заговорив про «православну матушку Росію», — на Снесарева війнуло давно втраченним, рідним, віковичним... І думки та почуття його похитнулись.

Носович, який пильно стежив за ним, попросив дозволу поговорити «по щирості». Носович розповів йому, нібито під виглядом своїх сумнівів і вагань, його сумніви і вагання. Снесарев, суворо вислухавши Носовича, нічого не відповів і відіслав його. Але ця нічна розмова стала для нього вирішальною. Більшовики, комісари, соціалізм, обірвані робітники — все це було, справді, чужим генералові Снесареву.

— Чудні ви люди, товариші! Поїхали б хоч раз на заводський мітинг, — говорив Сергій Костянтинович, втрапивши надію жартами пробити крижану стриманість. Отам люди! Киплять! Вилізе який-небудь вантажник, на самому дірці на дірці, живіт затягло, голова в реп'яхах, і, — що ж думаєте, — менше як на світову революцію не заміряється. Хіба тут носи вішати, товариші? Мені, особисто, трьох віків мало, слово честі! Мою покійну матусю, що умудрилася народити мене в самісіньку нашу епоху, щодня згадую.

Він знову зареготав. Снесарев сказав, віддираючи шматочок в'яленої тарані:

— Епоха, що й казати, — знаменита... Та от нам, військовим, мало доводиться вдумуватись у такі штуки... Наша справа прозаїчна: бий ворога в хвіст і в гриву... А вже епоху ми вам віддаємо, Сергію Костянтиновичу.

Носович зразу оцінив неприємне враження від цих слів — поспішив їх трохи виправити:

— Військові — це люди сталої настанови, Сергію Костянтиновичу... Приціл встановлено, — стріляй... Але, боронь боже, при цьому — аналіз... Це справа цивільна. Наш приціл — щире сприйняття революції... Ось що хоче сказати товариш військовий керівник...

Москальов суворо, несхвально похитав головою:

— Даремно, даремно, товариші.. Почитати книжечки нікому не завадить... Дивишся, аж приціл далі треба буде перенести... (І—знову з благодушністю.) Нічого, постривайте, — я з вас усіх зроблю більшовиків... Адже в чому наше завдання? Країна наша дика, варварська. Мужик — звір. А його ж сто мільйонів — дрібного отого власника. Лапотника... Ясно — соціалізму з такими можливостями, з таким народом нам ніяк не збудувати. В цьому я розходжуся — і це в лице скажу Леніну, — ні, не витягнемо!.. Кишка тонка! Я от — російська людина — з самої російської гущі... Краще від мене ніхто її не знає. Мужичок наш — звір. Але є у Чехова одна чудова фразочка: «Якщо зайця бити по голові — він може сірники запалювати». От! От наше завдання! Зрозуміло? Використати революційну лють народу. І це — можна і треба.

Чебишев, відкривши дрібні охайні зуби, ніби збираючись укусити, спитав:

— Сергію Костянтиновичу, світова пожежа — це зрозуміло. А от яка кінцева мета, дальній приціл? Поясніть нам.

— Революція, товариші, — це піднесення, хвиля. — Москальов зробив широкий жест. — Ми підіймаємось на гребінь. Але кожна хвиля кінець кінцем спадає. Нам важливо вчасно заволодіти владою, захопити командні висоти...

Носович устав, вузьке обличчя його було поважне. Піднявши чарку з теплою горілкою, відчеканив по-військовому:

— Панове... (Не бентежачись, поправився так само чітко).

Товариші... Я п'ю за нашого вождя — товариша Москальова, який веде нас до командних висот. Ура!

Всі відповіли — «ура!» Москальов був дуже задоволений. Вдалося добре поговорити. Побоювання його щодо військових спеців розвіялись: кінець кінцем це були прямодушні солдати. Широтою розуму не вражали, та зате, щодо честі, вірності, бойової хватки були — кремінь.

У кімнату ввійшов запізнений гість — невисокий, худорлявий, загорілий до лілового кольору молодий чоловік, з великими чорними очима — голова царинського виконкому Яків Зіновійович Єрман.

Швидко киваючи присутнім, підійшов до Москальова і зашепотів йому на вухо.

— Хто? — голосно спитав Москальов.

— Сталін.

— Коли?

— Очевидно — завтра.

— Ну, що ж, зустрінемо... Сідай... Горілку п'єш?

— Вибачте, товариші, — обвівши стіл чорними, що не вміли посміхатись, очима, сказав Єрман. — На «Грузолісі» зараз мітинг, настрої поганенький...

Не прощаючись, він так само швидко вийшов...

3

Великий мітинг зібрався серед штабелів колод на всипаній тріскамі території «Грузолісу» (лісопильних заводів колишніх братів Максимових). Сонце палило крізь повислий у безвітрі пил. Тисячний натовп був збуджений. З ранку в ларках і крамничках у приватників не було хліба. «Любі мої, — пояснювали крамарі, — самі нічого не розуміємо, борошна третій день не підвозять, мабуть — скоро кінець, чи що...» У ларках продовольчої управи хліб був такий, що й свині не їли б, і того зразу ж не стало.

Голодний натовп слухав різних ораторів, що вилазили замість трибуни на розхитаний столик. Комуністів тут було мало: більшість пішла на фронт. Ті, що залишились, з останніх сил боролися за те, щоб зберегти перевагу на цьому мітингу.

Але сьогодні несподівано заговорили такі, хто раніше мовчав, і такі, кого вперше бачили в лице. Натовп був настроєний так, що — ось-ось насунеться, зімне. Натовп хотів слухати всіх, зрозуміти, розібратися...

Відомий — «сучий кіт» — меншовик Марусін, — ротатий, низенький, з товстими ногами, — зморщивши обличчя чи то сміхом, чи плачем, — говорив зі стола:

— Поклонимось, спасибі скажемо товаришам комуністам за сьогоднішнє частування. Доказяйнувались до ручки... Хліб

із села вже нам не везуть і не повезуть... Соціалізм здійснено на ділі, що й треба було довести... Скрізь, де комуністи беруть владу, — хліба нема... Більше я нічого не маю додати...

Натовп похмуро мовчав. На місце Марусіна виліз низовий комуніст, лісопильний робітник, з сухотними щоками, з некліпаючими розширеними очима. Під розперезаною сорочкою відчувалось голодне ламане тіло, волосся стояло копицею.

Він переконано стиснув кулаки і вперся розширеними зіницями не в обличчя товаришів, що стояли навколо, а вище кудись — у корінну правду:

— Не зрозуміли, чи що, ви? Та як ви його з стола не стягнули... Марусін — це ж ворог трудящих... Куди він нас кличе? Він у братів Максимових був конторником... Ось чому він проти комунізму... А ви його слухаєте... Він хоче знову, щоб вам хазяї кістки ламали... Що він сказав? Хліба нема... Велике діло — хліб... Буде він, буде у нас хліб!.. Я, як себе пам'ятаю, на пристанях цілими годинами дивився на білі калачі... Я ціну знаю хлібові... Я краще не їстиму хліба, а революції не продам за його хліб...

— Правильно, правильно, — загомоніли голоси, закивали голови. До стола продирався третій промовець, — не зрозуміти — старий чи середніх літ, лисий, з статечною бородою. Виліз на стіл, низенько вклонився, надів залісні окуляри, видобув з кишені запорошеної чорної чумарки згорнутий аркушик, бережно розгорнув його і співучим голосом заговорив, поглядаючи на написане:

— Людина є цар природи... О, боже мій, на що обернулась людина!... В диму фабричному і в вугляному поросі під землею вона працює, як верблюд, проливаючи піт і псуючи собі легені... А купка багатіїв бенкетує і живе в розкошах... Не треба нам купки багатіїв... Не треба нам фабрик, заводів і шахт... Вони тільки легені псують і розхитують наші нерви. Невже нам ще й кров проливати за ці закурені димарі?.. Давайте поділимо заводи, кожний візьме, що йому треба, і розійдемось по селах і хуторах, на природу. Візьмемось за хліборобство, скотарство, садівництво. Станемо царями природи. І запанує спокій, і кривава війна сама собою припиниться.

Дивний промовець зняв окуляри, разом з папірцем засунув їх у кишеню чумарки, важко зійшов зі столу і повагом протиснувся крізь натовп. Йому давали дорогу. Слова його і те, як він говорив — здивували слухачів. Зібрались вони сьогодні стійно, як на віче, скликувані темними чутками.

Було відомо, що на фронті — невдачі, ворог неухильно наближається до Царицина. З хлібом — перебої. І найтривожніше було в тому, що ніхто не почував твердої руки в захисті міста від навислої загрози.

А тут ще різні оратори розпалювали уяву. Чорт їх знає —

кому вірити тепер! Деякі вилазили на стіл одразу по троє і, лаючись, спихали один одного.

Спека стояла нестерпна над покритим штабелями берегом, що збігав до блідої широкої Волги, лисніючої, як гаряча олія. Один оратор кричав, що не можна брати хліба у мужика силоміць, мужик сам знає ціну хлібові, а монополія — голодна смерть... Другий, вимахуючи кулаками, надривався диким голосом: «Чого нам ждати? Хлопці, переберемо ради, не пустимо в них жодного комуніста... І війні край, і хліб буде!»

Біля стола з'явився Єрман, обличчя його сіпалось. З ним підійшла широка кістлява бабуса в зелених штанях, у солдатській сорочці, — з-під червоноармійського картуза звисало її абияк підібране сіре волосся. Це була відома на весь «Грузоліс» Саша Трубка, чорноробка-відкатниця, член царинської ради і ви-конкому. Йї загукали:

— Сашо, нащо штани наділа?

Вона відповідала низьким голосом:

— Розкажу, почекай...

Але добродушних було мало: натовп, розпалений промовами, захвилювався і тісніше почав підсуватися до стола, на якому з'явився Єрман. Лунали голоси:

— Дохазяйнувались...

— Знов умовляти прийшов?.. Ми ситі!

— Досить поглиблювати... Хліба давай!..

Єрман тільки обводив матовими гнівними очима вантажників, відкатників, пильщиків, червоних від спеки, з дико скуйовдженим волоссям, бачив під подертими сорочками голі груди з налитими мускулами. Він любив цю приволзьку вольницю — з розмахом почуттів на все плече, і дружну, і свавільну, що сміється з благополуччя, і грізну, коли її охоплював гнів проти несправедливості. Від життя вони вимагали і мало і дуже багато. Босі й обірвані, бо на них залишалось тільки те, що вже не можна було під гарячу руч пропити, — вони з пристрасстю переживали все грандіозне. Їм скрізь було тісно. На мітингах вони обговорювали плани громадських робіт: спорудження волзької набережної на двадцять п'ять верст, будинків відпочинку для всіх трудящих, прориття Волго-Донського каналу. Їх легко охоплював ентузіазм, і так само легко — недовір'я та злоба.

Єрман одразу збагнув, що сьогодні над цією вольницею попрацювали вороги. Стиснувши маленькі кулаки, він заговорив високим різким голосом:

— Накричались? Чи ще будете кричати? Хліба нема, і поки ви самі його не візьмете — хліба не буде. Робітничі загони ганебно відступають, відкриваючи шлях ворогові на Царинин. Сільська куркульня відкрито повстає проти продзагонів. Всяка контрреволюційна наволоч — меншовики та есери — готуються з церковним дзвоном зустрічати красновських генералів. Слухаєте ворогів радянської влади?.. Чому з двадцяти тисяч пор-

тових робітників сформовано лише один загін на вісімсот штиків? Хто буде вас захищати? Хто дасть вам хліб? Ніхто! Якщо ви самі цього не хочете!

Єрман зробив помилку: він розсердився, все, що накопало в ньому за ці тривожні дні і безсонні ночі, вилилось у незрозумілій для натовпу ненависті. Він фальцетом вигукував слова, погано вимовляючи їх, і ніби раптово розколина пробігла між ним і натовпом, — він опинився по цей, слухачі по той бік...

Збуджені люди кинулись до нього... Якби зробив він найменший рух захисту, — його б стягнули й розірвали...

На стіл, поруч з ним, вилізла Саша Трубка. Замахала руками на натовп:

— Тихо, тихо, мужики, не натискайте... (І — до Єрмана). Злазь, — я сама з ними побалакаю... Поступіться, мужики, дайте людині дорогу.

Єрман лишився стояти біля трибуни, похнюпивши голову, важко дихаючи.

Саша Трубка витерла зморшкуватий рот, розплющила кругло бліді маленькі очі. Її дублене, зморшкувате обличчя було простодушне й простувате, але всі знали, що вона хитра, розумна й зубата.

— Мужики, баби, я з вами по-береговому говоритиму. Поінтелігентному ви не розумієте... Чого накинулись на товариша Єрмана? Він кабінетний працівник. А я масовий працівник, — ви зо мною говоріть...

З натовпу — голос:

— Одна братія...

І — другий:

— Не займай її, а то матюком покрие...

— І покрию, нічого з мене не візьмеш, синку, — відказала Саша Трубка, примруживши око і розсунувши ноги, щоб зручніше стояти на хиткому столі. — Мужик — голка, а баба — нитка, колись казали... А тепер — баба голка, а ти за мною тягнися, не гнівайся.

У натовпі засміялись. Один сердитий голос:

— Командир, — штани наділа... Пройда...

Саша Трубка підхопила: «Еге!», — і балакала далі:

— Нащо я штани наділа? Але ж добре! (Голоси «Повернись!», «Присядь!», «Тісні!», «Лопнуть!») І ще вкинули під регіт зовсім уже непристойне.) Я й до цього скопа на спідницю дивилася... Вилізеш на трибуну — зараз тобі кажуть: нічого тобі, бабі, соватися... Приходжу до штабу: не пускають у спідниці... Я запевняю: я не баба... (Знову голоси пустили непристойне.) Я товариш бойовий, я на хуторах сама ліквідувала дві білих банди... І остогидла мені спідниця, хоч плач... Сьогодні прибігаю додому, — сина, Мишки, на стіні висить фронтний костюм, одягла, взяла наган, і я — тут...

З добродушних зморшок на слухачів глянули раптом розумні, вицвілі, зовсім не старечі очі Саші Трубки:

— Побазікали, — давайте діло... Я вже з моїми бабами сьогодні говорила. На лісових пристанях у нас шість тисяч баб... Працюють вони краще за вас і одержують більше за вас, мужики...

— Ну, ну, Сашо...

— Бреши, не забріхуйся...

— Краще, краще!.. Баби мої всі організовані. І прогулів менше, і горілки не п'ють...

— Брешеш, чортяко, сама хлечеш...

— Сама — інша справа... (Знову засміялись, похитали головами: «Та й зубата, на все — відповідь».) Шість тисяч баб та вас тут половина літніх бороданів — залишаться на ділі... А всім іншим мужикам треба рятувати революцію...

Сказала вона це до того звичайно і впевнено, — враз стало тихо. Тепер її почали слухати співчутливо — напружено вдивлялися в її мужикувате зморшкувате обличчя, не хотіли пропустити й слова. І коли б хтось надумав тепер пожартувати, добре б «погладили» такого по потилиці.

Саша Трубка, що самотужки навчилася грамоти, за свої п'ятдесят вісім років виходила Росію і батрачкою, і скотаркою, і куховаркою, і чорноробкою на лісових пристанях, що вратила в п'ятому році трьох рідних братів і під час великої війни — двох синів і чоловіка, — не розгубила ні свіжості душі, ні сил, і тепер перед тисячним натовпом говорила, як під щиру годину з своїми синами. Слова її були прості й короткі, від хвилювання у неї морщився по-старечому рот.

— Хоч як кречки, а ніхто не мине цієї старості. Давайте вже краще помирати за діло, мужики... Не дамося, щоб нам, як гусям, козаки голови повідкручували. На допомогу нам іде велика армія з-під Лихої. Завтра приїздить з Москви верховний комісар Сталін. А ми все ще в довбешках нігтями деремо. Організуйте полк «Грузолісу». Он і грузовики з гвинтівками стоять. Розбирай — і завтра на фронт.

Поволі, обгорнуті пилом, пропливли до трибуни два грузовики із зброєю. «Дайош!» — загукали грубі голоси. В натовпі почалася тиснява, до матроса, що сидів на купі рушниць на першому грузовику, почали пробиратися добровольці — чимраз більше, гарячіше.

Раннім ранком розбудило гуркотіння возів по брукові. Вранішнє, але вже нещадне сонце різало очі. Сергій Костянтинович Москальов одмахнувся від мух, що пішки ходили по мокрому обличчю. «Пити сивуху під таку чортячу спеку — це ж просто

самокатування!..» З хвилину, сидячи на ліжку, дивився під ноги на недокурок. Рішуче підвівся, одягнув сині галіфе, тісні чоботи, парусинову толстовку. Випив кілька склянок огидної жовтуватої води з графіна. Закуривши, почав ритися в газетах, що лежали купою на нічному столику. І газети, і руки, і, здавалося, все на світі було вкрите тонким сухим пилом.

Він знайшов номер московської «Правди» від тридцять першого травня. Кілька разів, нахмурившись, перечитав мандат — народному комісарові Сталіну, наділеному надзвичайними правами... Пошкрябав нігтями повне неголене підборіддя. Нерпляче закрутив ручку телефона, викликаючи особистого секретаря:

— Петре Петровичу, коли московський поїзд? Хвилин через сорок?.. Ага!.. Подзвоніть там усім, — треба зустріти... Вже подзвонили? Добре, я зараз приїду...

Вокзал був поганенький, дерев'яний, низенький, з повибиваними шибками. На поколупаному пероні — сміття, на іржавих коліях — сміття... Здіймається вітер — все це полетить у морду...

— Хоча б підмели все-таки, ай, ай, товариші, — сказав Сергій Костянтинович членові залізничної колегії, що підійшов до нього. Той теж ніби вперше побачив усе це запустіння.

— Так, запоганили ґрунтовно... Питання це треба порушити.

На пероні з'явилися: довгий, з маленькою головою, Ковалевський, Носович, Чебишев; відсапуючи, прийшов гладкий, червоний, весь круглий Тулак — командуючий царицинським резервом. Прийшов Ерман з членами виконкому... Голови профспілки... Зібралось чоловік з двадцять п'ять. Носович, підійшовши ззаду до Москальова, спитав обережно:

— А чи не викликати нам оркестр все-таки?

— Та чи варто? Якось уже дуже вийде по-провінціальному.

— Слухаюсь...

Підійшов московський поїзд. На паровозі — спереду кулети. На площадках — два броневики. У хвості — платформи з шпалами та рейками. Першим зіскочив на перон комендант — жилавий, чорнявий чоловік, весь у чорній шкірі, з дерев'яним чохлам маузера на боці. Ні на кого не дивлячись, різким голосом підкликав начальника станції.

Потім почали сходити озброєні гвинтівками московські робітники, одягнені хто в що, — в сорочках, піджаках, шкіряних куртках, кепках, — усі підперезані новими патронташами.

У всіх — непривітні, схудлі, суворі обличчя. Без гомону, без жартів — поставали вздовж вагонів, опустивши гвинтівки прикладами на асфальт.

На площадку класного вагона вийшов чоловік у чорній — до коміра застебнутій — гімнастюрці, в чорних штанах, запущених у м'які чоботи. Худорляве смугляве обличчя його було серйозне і спокійне, вуса прикривали рот. Він узявся за поруччя площадки і неквапливо зійшов.

Першим, бігаючи очима по вікнах вагонів, побачив його Москальов. Широко посміхаючись, помахуючи простягнутою рукою — поспішив назустріч. Схвильовано підійшов Ерман. Обережно, — не доходячи трьох кроків і виструнчившись, — Носович.

— Здрастуйте, товариші, — виразно сказав їм Сталін, і чи то веселі, чи насмішкуваті зморшки пішли від кутів його очей. Він привітався, не виділяючи нікого, з усіма, — не надто гаряче і не надто сухо. Швидким рухом зіниць оглянув усіх, хто був на пероні.

— Товариші, попрошу до мене у вагон.

Обернувся спиною, піднявся на площадку і зник у вагоні, не оглядаючись і не повторюючи запрошення. Коли всі розмістились у салоні, Сталін, розкуривши люльку і походжаючи біля стола, почав ставити запитання: про запаси хліба в краї, про роботу продзагонів, про передбачуваний урожай, про кількість штиків на фронті, про резерви, про просування противника, про його сили, — десятки коротких і точних запитань — до Москальова, Ермана, Тулака, Носовича... Коли той, кого він питав починав надто докладно розводитись, — Сталін перебивав:

— Мені потрібні цифри, пояснень не треба...

Співбесідники його потрохи переконувались, що йому, мабуть, усе вже відомо — і стан на фронтах, і цифри хлібних лишків, і всі непорядки та неполадки, і навіть те, чого не знають вони, царицинські вожді...

Розмова тривала довго. Москальову дуже хотілося б перейти до загальнореволюційних тем: із запалом, великими словами, як він умів, поговорити так, щоб показати москвичеві, що тут теж не ликом шиті. Але він ніяк не міг розірвати кола точних, аналізуючих запитань, що його обступали. Було незрозуміло — куди хилить Сталін.

Носович сидів насторожено, не курив запропонованих московських цигарок, відповідав сухо й точно, і кілька разів, — здалося йому, — піймав на собі швидкий, з-під трохи піднятих нижніх повік, гострий погляд Сталіна. На запитання — чим він пояснює успіх противника за останні дні — Носович відповів обережно:

— Ще місяць тому козаки стріляли саморобними снарядами. Я матиму приємність показати вам снаряд, зроблений з консервної банки, — музейний курйоз... Тепер вони одержали добре спорядження і чудові гармати. Питання розв'язується перевагою вогневих точок на фронті...

— А не пояснюєте ви наш неуспіх недостатньою політичною підготовкою? — спитав Сталін. — За вогневою точкою сидить

людина. Скільки б не мав полководець вогневих точок, якщо його солдати не підготовлені правильною агітацією, — він нічого не може зробити проти революційно натхненних бійців — навіть з далеко меншою кількістю вогневих точок.

Щоб обміркувати відповідь, Носович узяв цигарку і відчував тепер, що Сталін уже не мигцем — пильно розглядає його.

— Я згодний, що це нова тактика революції. — Він постався твердо відповісти на погляд Сталіна. — Але під вогнем противника важко перебудовувати психіку бійця. Під вогнем противника він більше вірить гарматам, ніж книжкам. В тилу, під час формування, розуміється, виховання — це все...

У Сталіна знову побігли зморшки від повік на виски, він одвернувся від Носовича, щоб вибити люльку, і — ніби мимохідь:

— Де й перебудовувати психіку, як не під вогнем противника, — ось там і перебудовувати... Тепер, товариші, я попрошу залишитися товаришів Москальова і Єрмана.

І він став прощатися за руку з усіма. Коли в салоні залишились тільки Москальов та Єрман, він сів до столу, долонею струсив попіл з клейонки.

— Тут на коліях — маршрутний поїзд із зерном. Давно він стоїть?

Єрман спалахнув, наче його вдарили по обличчю. Москальов відповів, мружачись на вікно:

— Днів два-три...

— Більше, — сказав Сталін, — одинадцять днів. Чому він не був відправлений?

Москальов нахмурився, пальці його застукотіли по клейонці.

— По-перше, у нас були відомості, що залізниця коло Поворіна перерізана козаками... По-друге, при наявній військовій обстановці, коли ми можемо опинитися буквально в обложеному місті, я не міг ризикувати — залишитися без хлібних запасів... Вчора робітники зняли таку бузу...

Він засопів носом, чекаючи, що Сталін почне сперечатись. Але Сталін не став сперечатися. Він спитав ще:

— У місті вільний продаж хліба?

— Так.

— Чим це пояснюється?

Москальов густіше засопів, але зрозумів, що сваритися не треба.

— Тим пояснюється, товаришу Сталін, що ви мало знаєте наші особливі умови. В місті тисяч із сто різних обивателів, міщан, одним словом... Хто там на городі копирсається, курей лапає, торгує срібним товаром... Та тисяч з десять біженців... Коли б я посадив їх усіх на пайок — ну і на завтра рознесли б раду... Мало того — загони повернуть з фронту: у кожного тут батько, мати...

Сталін повернув голову до Єрмана, який, мовчав, опустивши очі.

— Ви теж так думаєте?

— Ні, я не так думаю, — різко відповів Єрман. — Вважаю, що становище в місті ненормальне...

— От бачите, — вже дві різні думки... — Сталін витяг з папки аркушик. — Це одержано сьогодні в дорозі, — він поклав на стіл перед Москальовим телеграму, підписану Леніним:

«...Про харчі повинен сказати, що сьогодні зовсім не видають ні в Пітері, ні в Москві. Становище зовсім погане. Повідомте, чи можете вжити екстрених заходів, бо крім як від вас добути нема звідки...»

— Моя пропозиція, — сказав Сталін, — поки Москальов читав телеграму і потім мовчки підсунув її по столу до Єрмана, — поставити у виконкомі питання про припинення неподобного розбазарювання хліба. Пролетаріат у Москві, в Іванові, в Пітері одержує восьмушку. Володимир Ілліч телеграфує, що й цієї восьмушки вже не видають. Це означає, що в небезпеці не тільки ці міста, але в небезпеці революція. Заради зручності десяти тисяч біженців у Царицині ми не можемо позбавляти революцію хліба...

— Посадити Царицин на пайок! — Москальов спробував був штовхнути від себе стіл — він не зрушився. Він важко виліз, пройшовся, підсмикнув галіфе. — Ми тим і горді, що в кошмарних умовах, коли вся контрреволюційна наволоч кричить: «Більшовицьке господарство — це голод і розруха!», перетворили Царицин на квітуче місто... Заводи виробляють майже п'ятдесят процентів довоєнного, — це при наявності фронту. Розширено сітку шкіл... Профспілковими організаціями охоплено майже всі маси трудящих... Колосально піднесено жіночий рух... Проводяться заходи щодо організації громадських робіт.

— Ти забув ще музику на бульварах, — перебив його Єрман тремтячим голосом, — офіцерські шинки з танцями... І що на сіль спекулянти нагнали ціну вже до ста карбованців за пуд.

— Накип! Це накип! — крикнув Москальов. — Роздушимо! — Він скоса глянув на Сталіна, — той спокійно попихкував люлькою. — Питання значно глибше... Царицинський пролетаріат сам, своїми руками будує своє майбутнє... Царицинський пролетаріат вірить мені, Москальову, що я доведу його до остаточної перемоги. А я посадовлю його на голодний пайок, я кину його в загальноросійський казан... Тому, що іваново-вознесенські робітники одержують восьмушку... Він цього не зрозуміє...

Кажучи все це, Москальов «ураховував» враження, і воно складалося не на його користь. У Єрмана рот кривився гидливою гримасою. Сталін спокійно давав висловлюватись, але щось несхоже було, що цю людину можна похитнути. З веселими очима, поінформований, непроникний — хоч і не натискає на надзвичайні повноваження, але вони у нього в кишені. І, чого доброго, не потрапити з ним у ногу — залишить позаду.

Боківі думки не впливали, розуміється, на гарячковість слів Сергія Костянтиновича, але, помічаючи, що враження зовсім уже стає поганим, він обережно почав «спускатися».

— Кажу все це, товаришу Сталін, для того, щоб ви врахували всю складність ситуації, яка стоїть перед нами... Ми з вами тут в особливих умовах. Тутешній пролетаріат корінням зв'язаний з селом, з достатком хліба, — це Волга, всеросійська житниця... Чи зрозуміють? Боюсь, боюсь...

— Вовків боятися — в ліс не ходити... Не поділяю ваших побоювань, Сергію Костянтинівичу, — весело сказав Сталін, ніби задоволений, що певний етап уже пройдено. — Робітники зрозуміють, коли їм пояснити. Робітники прекрасно зрозуміють, що хлібна монополія і карткова система важче, мабуть, ніж битися в окопах, але вони зрозуміють, що це і є тепер головний фронт революції. І вони принесуть цю жертву, якщо їм добре й до пуття роз'яснити...

Москальов, усміхаючись, похитав головою. Сів до столу.

— Завданнячко ви нам вкинули, товаришу Сталін... З чого ж реально, з яких заходів, думаєте, нам розпочати?

— Моя пропозиція — розпочати із скликання загальноміської партійної конференції.

— Коли?

— Завтра. Навіщо відкладати...

— Порядок денний встигнемо скласти?

— Ранком — годині о сьомій — приїжджайте обидва...

— О сьомій ранку? (Москальов заліз п'ятірнею у волосся.) Тоді я зараз же поїду... Треба продумати, підготувати матеріали... — Він запнувся і запитливо глянув.

Кінцем мундштука Сталін почав проводити по клейонці рючки, ніби рядки.

— Питання про здійснення монополії і карткової системи; боротьба за транспорт; посилення військового командування; боротьба з контрреволюцією; зміцнення партійної організації і розгортання масово-політичної роботи; боротьба проти розпущеності, замішання і хаосу. Порядок денний буде великий...

Сталін підвівся і знову — по-товариському, просто — потиснув руки Москальову і Ерману. Виходячи, Москальов затримався у дверях на секунду, але не обернувся, хоч він на хвіст собі наступати нікому не дозволяв, кашлянув густо, важко спустився з вагонної площадки і тільки вже — розкинувшись у машині — промовив: «Та-а-ак».

У цей час вагон Сталіна, відведений на запасні колії, був включений у міську телефонну сітку. Сталін розпочав роботу. Два його секретарі, мовчаливі й безшумні, викликали телефоном голів та секретарів партійних і радянських організацій і установ, підготовляли матеріали, стенографували, впускали й випускали викликаних... Голова Чека вліз у вагон веселий, як вранішнє сонце, вийшов з другої площадки — блідий і заклопотаний. Голова залізничної санітарної колегії, не чекаючи виклику у вагон, дав розпорядження підмести вокзал і перон, для чого був посланий грузовик у слободу по міщанок. Порядком

громадського навантаження їх привезли разом з мітлами, — від страху і досади вони зняли таку куряву, що довелося відмовитись від цієї форми боротьби з антисанітарним станом.

Цілий день ішли різні люди іржавими коліями, питаючи, де вагон Сталіна. Складалася повна картина всього, що відбувалося в місті, в краї і на фронтах. Надвечір стали приходити робітники: представники фабричних комітетів і деякі поодинокі низові працівники.

І тільки коли за поламаними станційними парканами, за гратчастим віадуком, за вбогими покрівлями, за темною Волгою розлилося зелене сяйво і зажевіла безмара зоря, — у сталінському вагоні згасло світло — одразу у всіх вікнах.

Вранці була надіслана телеграма — позачергово — Москва, Кремль, Ленін:

«Шостого прибув у Царицин. Незважаючи на повне безладдя в усіх сферах господарського життя, все ж можливо навести порядок. У Царицині, Астрахані, в Саратові монополія і тверді ціни скасовані радами, іде вакханалія і спекуляція.

Добився запровадження карткової системи і твердих цін у Царицині. Того ж треба добитися в Астрахані і Саратові, інакше через ці клапани спекуляції втече весь хліб. Нехай Центральний виконавчий комітет і Раднарком у свою чергу вимагають від цих рад відмовлення від спекуляції.

Залізничний транспорт зовсім зруйнований стараннями багатьох колегій і ревкомів. Я змушений поставити спеціальних комісарів, які вже наводять порядок, незважаючи на протести колегій. Комісари відкривають купу паровозів у місцях, про існування яких колегії не підозрівають. Дослідження показало, що за день можна пустити по лінії Царицин — Поворіно — Балашов — Козлов — Рязань — Москва вісім і більше маршрутних поїздів.

Зараз зайнятий нагромадженням поїздів у Царицині. Через тиждень оголосимо «хлібний тиждень» і пустимо одразу близько мільйона пудів...

...Відрядив посланця в Баку, цими днями виїжджаю на південь. Уповноважений по товарообміну... сьогодні буде заарештований за мішечництво і спекуляцію казенним товаром...»

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

1

— Стій!.. Хто йде?

— Боець.

— А саме?

— Горпина Чебрець...

Засміялись грубо. З темряви висунулись двоє озброєних.

— Ідеш куди?

— Ну, на озеро.

— Це що в тебе?

— Ну, білизна...

Вони розглядали Горпину.

— Чому — не на посту?

— Загін у резерві.

— Покажи-но.

Один простягнув руку, помацав туго згорнений під пахвою у неї вузлик. Другий спитав, кивнувши головою на її гвинтівку:

— Номер зброї?

Горпина швидко відступила, крізь зуби відповіла. Їй уже починали не подобатися ці двоє... Намацала шийку рушничного ложа. Той, хто спитав про номер, сказав загрозливо:

— Йди за нами.

Тільки тепер Горпина зміркувала: ці двоє — напевно — із загону «Буря». Їх ешелон ішов поперед шахтарського. Про них розказували погане, нібито ночами вони затягують до себе дівчат і нібито кілька дівчат так загинуло.

— З якої причини я повинна йти за вами?

Знову той самий, — не розціплюючи зубів, багатозначно:

— Причину визнаєш...

Їх було двоє, вона одна, — далеко від залізниці зайшла в безлюдний степ, шукаючи озерце... Навзаходи сонця воно червоніло крізь очерет у цій стороні. Було пізно... Вогні багать, де ешелонні жителі варили вечерю, давно згасли. В степу тільки потріскували коники. Горпина йшла прати Іванові сорочки. Вдень їй, як бійцеві, було соромно поратися з чоловічою білизною. Прала вночі, коли ніхто не бачить. Ішла тихою рівниною, сірою від сійва зірок, думала про себе, про Івана. Все-таки була ж вона дівчиною, і було їй дев'ятнадцять років, і тепла зоряна ніч, сповнена дзенькоту коників, запаху долину, здавалася їй — після денної перестрілки з козаками, цілого дня злісних криків та матірщини — здавалася їй чудовою: Горпина йшла і наспівувала... І раптом — ці двоє — бандити...

Горпина збагнула, нарешті, чого їм треба від неї, — до того обурилась, почала їй лаяти. Вони стояли за десять кроків. Один тихо сказав щось другому. Горпина не встигла зірвати з плеча гвинтівку, — вони кинулися на неї — головами вперед...

Добре, що, зважаючи на нічну пору, була на ній лише підперезана сорочка — ні штанів, ні важких чобіт. Як кішка, вона крутнулась, відскочила, кинулася бігти, летіла, втягуючи ніздрями степовий вітер. За спиною, нібито віддалявся тупіт. Чекала — вистрілить... Раптом зміркувала — адже тупоче за нею тільки один... А другий? І тоді почула зовсім близько за спиною квапливе сопіння, легке напористе відтоптування босими ступнями...

Вона вильнула вбік, мигцем глянула через плече: за нею, не відстаючи, біг чоловік, зовсім закинувши голову, перебираючи

плечима... Біг, не дивлячись на неї, наче по струменю гарячого запаху, — жилавий, наполегливий, біг, як буває уві сні... Страх, який буває тільки уві сні, метнув її вправо, вліво... Чоловік легко повторив це — звернув управо, вліво... Відчувала — зараз розгубиться... Притискала важку, що заважала бігти гвинтівку... Дихала на весь розкритий рот...

Раптом сухий полиновий вітер відволожився, війнуло болотом. Відбитки зірок попливли з-за чорної стіни очерету. Горпина стрибнула в грузьку твань, розриваючи голими колінами осоку, розбризкуючи воду, вбігла по пояс, по груди, по шию, — піднявши над головою гвинтівку, гребучи правою рукою — попливла...

Чоловік — все так само — за нею... Але у воді вона далеко випередила його. Волочачи за собою слизьке латаття, вилізла на крутий бережок. Чоловік — на середині озерця — перестав борсатися, дивився на неї — вода навколо нього заспокоїлась, знову відбиваючи зірки. Над водою стирчала його невелика голова. Хрипким голосом промовив:

— Не треба, не стріляй, я ж по-доброму... Сволото, не стріляй!

Примружившись, Горпина вистрілила, розуміючи, що мимо... Не обертаючись — знову побігла... Тепер було зовсім тихо, і їй стало прикро: бігати по степу від мужиків. До того прикро, аж спіткнулась. Обережно поклала гвинтівку, стягнула через голову сорочку, викрутила, знову одягла. І вже пішла повагом, як личить бійцеві.

«А вузлик? Упустила! От тобі й випрала! Матінко рідна, та як же тепер: Іван ліг спати в вагоні, звеліла йому зняти сорочку, — на ранок, мовляв, висохне... Ой лишенько, — йому тепер голому ходити!»

Горпина так засмутилась, — знову поклала гвинтівку, сіла на землю, гризла стеблинку. «Треба б зразу, як спинили, в обох і стрільнути... Верст п'ять пробігла з остраху... Матінко рідна, — у загоні завтра всі дізнаються, проходу не дадуть!»

Горпина сиділа, зажурившись. Все тіло її гуділо від біганини. Над попелястим степом з-за невидимого обрину сходила велика жовта зірка. До сьогоднішньої ночі Горпина нічого такого не зробила, щоб з неї сміялися. Відбувала службу нарівні з іншими, а щодо дисципліни, то її навіть згадали як приклад перед фронтом.

Два тижні минуло відтоді, як ворошиловські ешелони прорвалися через Лиху. Ешелони поволі — верст три, п'ять, іноді й десять верст на добу — повзли на схід. Загони, розкинуті фронтом навколо ешелонів, вели безперервні бої, відбиваючи наседаючих козаків. Звичайно козаки починали тривожити червоних на світанку, коли у бійців склепляло сном очі і коли було ще так темно, що козакові можна втекти на коні від кулетметного вогню.

Ешелони вже проминули Білу Калитву, — де затрималися з тиждень, лагодячи міст через Донець, — і наблизилися до станиці Морозовської. Тут не тільки в досвітній час, а й удень за-в'язувались бої. В козаків з'явилась артилерія, і чимраз більші маси їх скупчувалися на степових ярах.

Горпина відбувала подвійну службу — і як боєць і як сиділка. Тоді вночі під Лихою вона з товаришами винесла з окопу величезне, важке тіло Івана Гори. Ніхто не вірив, що він живий. Спритомнів він лише у вагоні.

Іван був контужений і в кількох місцях поранений осколками снаряда. Горпина виходила його, а ще вірніше, що йому надто хотілося жити і сил у нього вистачило б на двох людей. Рани його тепер гоїлись, від контузії залишилась тільки судорога: зсудомлювало ніс і сіпалася щока. Ця судорога перевертала в Горпині серце: вийшов він з цією печаттю із смерті тієї ночі, коли горіли вітряки. Тоді їй немовби й не було страшно: червонястий степ, нерухоме тіло Івана, спереду з лезами біжать німці. Але у спогаді залишився тоскний жах.

Підвівши голову, Горпина дивилася на жовту зірку, — від неї стало ясніше в степу. Горпина по цій зірці розмірковувала — в якій стороні залізничне полотно... Незабаром, мабуть, почне світати. Повернулася усім тілом на схід, — край землі в тій стороні виразно вже відділявся від нічного неба. «Трохи розвидниться — треба знайти вузлик... Не знайдеш — краще в озеро головою...»

Від вогкої сорочки було хороше — прохолодно. Горпина прилягла щокою на зігнутий лікоть і, не відриваючись, дивилася на схід. Під кущиком полину, як найнятий на весілля, стрекотів коник: дівчата всі пісні відспівали, всі вже спати полягали, а він усе терликає... Горпина одуріло схопилась. Велике сонце дивилось у її розплющені очі, підбиваючись над краєм степу, поритого тіннями. Вдалині стукотів кулемет. Горпина підняла гвинтівку, пеленою сорочки оберла від роси ствол і замок... «Матінко моя, та як же я в сорочці вернуся?»

Вона покvapно пішла до темнозеленого очерету. Обійшла озерце. Відшукала свої сліди, де вчора кинулася з берега. Пішла, вдивляючись: десь тут має валятися вузлик...

Поїзди стояли звідси версти за дві, розтягнувшись аж до обр'ю. Було видно димки вогнищ: там починалося денне життя, — варили куліш і картоплю, відв'язували худобу від вагонів, гнали напувати, розвішували пелюшки на вагонних площадках...

Бійці вилазили, крєктали, підсмикували штани. Чистили зброю. Кричали командири, збираючи рої — на зміну тим, хто провів ніч на фронті...

— «Матінко рідна, Іван не ївши, роздягнений, — бурмотіла Горпина. — Ну, збрешу що-небудь, аби вузлик знайти...»

Загони — роями — купками посувалися вбік озерця (де вночі

борсалась Горпина). З того боку за бурою височиною — чути було кулемети. Козаки знову напосідали.

Примружившись, Горпина пізнала свій ешелон, — в хвості три платформи, на середній блищить дзеркало. Біля ешелону збивалось багато людей... Ніби обручем стиснуло її стрижену голову: «І на перекличку спізналась, тепер — дизентир, не виправдаєшся...»

Рішуче кивнувши, Горпина пішла прямо до ешелону. Люди звідти сунули в степ, розтягувались ланцюжком. «Ой, мамо, рідна!» В Горпини відлягло: люди, тобто весь їхній шахтарський загін, і жінки, і діти, ставали ланцюжком від ешелону до озера, щоб наливати воду в паровоз. Отже, можна встигнути добігти до вагона, надіти штани, сунути Іванові чого-небудь пожувати, попити, з'явитися до командира і відрапортувати, що проспала... «І дістану наряд — три доби — і гаразд...»

З бігу Горпина спіткнулась, — на землі валявся добрий піджак...

«Це він скинув, диявол, коли гнався...» Згадала, як, ки-нувши голову біг за нею чоловік, і холодком сипнуло по спи-ні... «Пригодиться Іванові», подумала, піднімаючи піджак, і неподалік побачила і свій вузлик...

У вагон Горпина влізла, не знаючи ще, як її Іван поче-ляти. Вирішила зразу ж віддати йому знахідку — бандитський піджак, — там у кишенях щось брязкало.

Іван лежав на твердому ліжку, піднявши коліна, по пояс голий. Поки Горпина йшла до нього по жовтому спорожнілому вагону, він підвівся на ліктях, — змарніле обличчя його немов залилося сонцем...

— Ну, що ж ти, голубко, — тільки й сказав, взяв її шершаву невеличку руку. Відвернувся — для того, головне, щоб не бачи-ла, як у нього зсудомило ніс, засіпалася щока...

В Горпини теж засвербіло в носі, але — боронь боже — заревти... Сказала грубим голосом:

— Ну, чого, чого, — упустила в степу вузлик з твоїми со-рочками, цілісіньку ніч — дурна — і прошукала, та ось що знайшла...

Поклала бандитський піджак на ліжко. З верхньої полиці дістала дві холодні картоплини.

— Ти поїж, подрімай, а мені — воду наливати в паровоз...

З-під голови в Івана витягла свої штани, похапцем одяглася, побігла шукати командира...

Ланцюжок людей розтягнувся версти на дві. По ньому — з рук до рук — ходили відра, великі бляшанки з-під солонини, череп'яні глечики, усякий посуд — аж до грамофонного рупора, заткнутого знизу ганчіркою. Передні набирали воду в озерці й пускали по руках, задні подавали воду кочегарові, і він лив у пихкаючий паровоз.

Такі самі ланцюжки простягнулись і від інших ешелонів. За

бурою височиною, як дятли, з перепочинками стукотіли кулемети. Коли зрідка розлягався гарматний удар — люди тільки підводили голови. Звичайне життя ешелонів шло своєю чергою. На носилках почали підносити поранених. Одна жінка, побачивши на носилках чоловіка, закричала, бідолаха, до того страшно, — заплакали діти. Вздовж ешелонів курним шляхом потягнулися на схід вози з шпалами та рейками. Біла козачня знову цієї ночі спереду розібрала колію. Вони розкручували з одного кінця рейки, прив'язували до них сталевий трос і волами тягли, згинали їх, вивертали разом із шпалами. Бронепоїзд «Черепаха», що йшов поперед ешелонів, тримав колію під обстрілом, але далеко не відходив, побоюючись, щоб його не відрізали.

Паровози були налиті, ланцюжки розбрелись. В озерці тепер купалися стрижені засмагли дітлахи, — вереск, плюскіт, регіт... Жінки прали білизну. Вздовж полотна задиміли голубими димками вогнища з сухого гною. Варили обід. Мужики ліниво сиділи на насипі під вагонами в холодку. Був полудень, спека, коли серед тиші проносяться очманілі великі мухи...

І раптом, розриваючи спеку, тривожно засвистіли паровози. Вони скликали людей до вагонів. Жінки біля киплячих казанків замахали ложками:

— Постривайте ви, дияволи! Куди ж — обід нам кидати...
Машиніст, підожди трохи!..

Голі дітлахи бігли з озера, махаючи сорочками. Риссю зганяли худобу з степу. Поїзди смикалися, рушали, просувалися верст на дві чи більше. І знову, скрегочучи, спинялись надовго.

Кожну версту доводилося брати з бою; то розібрано колію, то в сусідніх ярах засіли козаки з гарматою. Про багатства, що їх везла з собою 5-а армія, летіли по станицях перебільшені чутки: цукру, нібито, в ешелонах було сто тисяч пудів, солі цілі вагони і безліч усякого одягу, залізного товару, золота в бочках.

Така здобич розпалювала козачу заздрість. Генерали Мамонтов і Фіцхелауров казали по станицях, що не можна партизанити, розбивати сили, по-собачому вгризатися 5-й армії в зад, — треба знищити її всю в рішучому бою, а здобичі вистачить на цілий округ. Мамонтов стягував сили до Дону, — туди, де було висаджено в повітря залізничний міст. Там 5-а армія — з відрізним шляхом відступу — мусить бути заперта серед навколишніх висот і знищена...

Надвечір, коли ешелони спинились, Горпина забігла у вагон до Івана, принесла поїсти. Він знову взяв її руку в свої великі руки, що лежали на животі.

— Ну, розкажуй, — що діється на білому світі?

— Збрехала командирові — ніби проспала, дав добу наряду.

— Ай, ай, — брехати! Боець повинен мужньо признаватись.

— Та я ж для того, щоб хлопці не глузували... Ні вже, — закінчимо війну, — в армії не залишуся... Молода я занадто для цього.

— Не те, що ти молода, а що надто гарна, — сказав Іван серйозно. (Вона досадливо мотнула стриженою головою.) Ми ж теж люди... Одно мене тішить, Гапо. Став я тебе поважати. Звичайно, я й тоді тебе любив... Тепер — особливо... (Не сильно стиснув її руки.) Бій, смерть, кров — це спаює людину з людиною... Правду кажу?

— Авжеж, — неухважно повторила за ним Горпина, і знову їй згадалася ніч під Лихою... Зітхнула:

— Іване, мені треба в наряд...

Він тихо засміявся, пустив її руку.

— Іди... стривай, Гапо... Ти чий ото мені пінжак принесла? (Вона закліпала, не відповіла.) У кишенях — дивись, що було... (З-під голови витяг золотий портсигар, годинник, клубок золотих ланцюжків.) Ти справді знайшла це?

— Що я — пограбувала?

— І ще одну річ знайшов у кишені — важливішу... Ти піди до командира, скажи, щоб він до мене зайшов — негайно...

2

У станиці Морозовській стояло тисяч з п'ять розпряжених возів. Табуни коней ходили по вигону. По всіх хатах — гомін. Біля всіх воріт — купи мужиків і козаків — покурювання, розмови, грюкання хвірток. Ошаліла дівка йде з коромислом, скоса позираючи на незнайомих людей, — її відразу ж обступляють бородаті, вусаті, рослі, і вона вже біжить назад, сміючись і брязкаючи порожніми відрами. Риплять колодязні журавлі. Риссю на рудому вислозодому меринку — на самій попоні, без стремен — проїжджає командир якого-небудь загону — грудастий, аж пашить здоров'ям і силою, в некритому кожусі, накинутому на одне плече, у підшитих валянках, але поглядом нещадних ясних очей і рішучою мовою — природний командир... Збиваючи куряву ногами, стикаючись зброєю, проходить купка втомлених бійців.

У станицю Морозовську ввійшов тритисячний загін донських селян — інгородніх. Зібрав їх Яхим Щаденко, коли відступав від Каменської, грунтом пробиваючись на схід через повсталі станиці. По дорозі вербував бідноту й однокінників, інгородніх і козаків, і вони йшли до нього з кіньми та возами, рятуючись від мамонтовської мобілізації. У Морозовській вони мали з'єднатися з армією Ворошилова і одержати зброю. Сьогодні на світанку підійшов бронепозід «Черепаша» з штабними вагонами, і один по одному почали підтягуватися — впритул — галасливі ешелони та вантажені состави...

У вагоні Ворошилова зібралась військова нарада. Повідомлення надходили дуже невтішні. В двадцятих числах травня Ворошилов відрядив Артема з товаришами до Царицина, щоб зв'язати в одне завдання царицинський фронт і свій відступ. Багато разів обстріляний по дорозі, тривагонний поїзд Артема пробився до Дону і щасливо переїхав міст. Другого дня білі напали на станцію Чир, відкинули загони царицинських робітників на лівий берег і висадили в повітря міст через Дон. Що діялось у Царицині — тепер було невідомо, найпевніше — діялось щось погане. Морозовці розповідали про зосередження великих мамонтовських сил у станції Нижнечирській і в станіях — вище висадженого в повітря мосту — Калачі та П'ятиізбянській. Начальник станції запевняв, що царицині відійшли від Дону і віддали хутір Логовський (біля самого мосту) і лівобережні хутори — Єрмохін, Немковський та Ільменський — і навіть нібито відійшли за станцію Крива Музга, так що білі тепер під самим Царицином.

У Ворошилова зібралися командири загонів 5-ої армії і наркомомі неіснуючої більше Донецько-Криворізької республіки. Настрій був похмурий. Говорили, що загони виснажились у щоденних боях, а найважче, виявляється, попередити: розбити сильнішого, добре озброєного німцями, противника і впертися у зруйнований міст. Якби допомога від царицинських заводів... Але Царицин, мабуть, уже — згадуй, як звали. Лагодити залізний міст голими руками можна тільки дурням... А хоча б і почали лагодити — треба півроку на це, півроку годувати в голому степу ватагу біженців, півроку відбиватися від козаків. Справа нездійсненна...

У всіх майже була одна пропозиція: ешелони з майном і біженців залишити в Морозовській. Загонам, кожному на свій ризик, пробиватися обхідними шляхами на лівий берег. Якщо Царицин ще цілий — збиратися в Царицині, а в гіршому разі — йти на Північний Кавказ, де червоних сил багато і можна воювати.

Говорили різко й категорично. Ворошилов мовчав, опустивши очі, обличчя його було в червоних плямах. Поруч з ним, поклавши широкі руки на ефес шаблі, сидів Яхим Щаденко — невеликий, кремезний, начисто поголений, схожий обвітраним міцним обличчям на кречета.

Висловлювались усі, крім Пархоменка, що раз у раз позіхав, крім Колі Руднева, що схилився над якимось нерозбірливим листом, і Лукаша, — цей провів десять днів в ар'єргардних боях, увесь був обірваний, брудний, — підперши щоку, схилившись у куток — спав.

— Товариші, — сказав Ворошилов, підводячи голову, — зараз ми всі підемо на збори з морозовцями... Там в основному будуть порушені ті самі питання. Там я вам і відповім... Та ось з чим не можна зараз гаятися... (Руднев по-хлопчачо-

му посміхнувся, простягнув йому листа.) Поки в нас нема єдиної бази постачання — нема й дисципліни... Ми мусимо тепер же взяти на облік усе майно ешелонів. Тут, у Морозовській, ми повинні створити єдину базу постачання армії. Утворена особлива комісія обліку, до неї входять товариші Руднев і Межин. Цим товаришам ви довіряєте? («Довіряємо, довіряємо.») До штабу армії передано цього ось листа... — Він розгладив на столі вимазаний аркушик, списаний чорнильним олівцем. — Цього листа знайшли в піджаку одного з анархістів із загону «Буря». А втім, він підписаний...

Руднев, — короткозоро нахилившись:

— Прізвища нема, Клим, підписано просто — «Рудий»...

— Це справи не змінює... Лист адресовано якійсь Жені, в Одесу...

Руднев знову:

— Дозволь, я вже розібрав.

Ворошилов підсунув йому листа, і Руднев, морщачи носа, почав читати:

«Женько, дорога... Ми котрий уже місяць тягнемоя в своїх бліндированих вагонах. Я вже не радий, що зв'язався з анархістами, — половина запеклі бандити і все таке, одно слово — сифілітики. Шістьох ми по дорозі вже рішили. Для тебе бережу скунсову шубу; купив її в Харкові, в буржуазній квартирі. І ще на тебе чекає щось... Так за тобою скучив — усе б кинув к чорту. Шкода, з собою багато не візьмеш. У нас золота в монетах і плавленого — 12 бочок, хутряне барахло і сукно діагональ — вісімсот аршин, — купили в Лисаветграді. Повернуся в Одесу — ми з тобою погуляємо, тільки, суко, не гуляй з іншими, — я про це подумаю, — вся кров скипається... Нашому загонуви набридла ця петрушка: вчора на конфедерації одноголосно ухвалили: ліквідувати Ворошилова і весь штаб. Тоді армія зразу розбіжиться, наш бліндирований ешелон буде пробиватися, куди схоче».

— Оце все істотне з листа, — сказав Руднев і скося позирнув на Климента Єфремовича. Ворошилов слухав, затуливши очі рукою, — по стиснутому роті було видно, що ледве стримується: щось його в цьому листі насмішило. Провівши по очах, сказав:

— Товариші, документ красномовний... Я пропоную комісії розпочати роботу зараз же.

Декілька тисяч селян-іногородніх, старих фронтовиків, козаків оточувало станичну раду, де делегати і вісімнадцять командирів вісімнадцяти загонів з вісімнадцяти волостей, що відгукнулися на заклик Яхима Щаденка, засідали разом з командирами 5-ої армії.

Вікна були розчинені, і натовп, збиваючи куряву під палючим

сонцем, розмахуючи, гвинтівками, а то й косами, сокирами, дрючками, — підтримував виступи своїх. Одразу ж виявилось розходження: морозовці й слухати не хотіли — іти з ешелонами в Царицин...

— Чого ми там не бачили? — казали деякі командири. — Тут у нас своя земля, своє хазяйство... Не для того піднялися, щоб залишати станичникам наші хати... Будемо воювати за своє.

— Дайош зброю! — ревів натовп за вікнами...

Шаденко, що сидів, насуплений і похмурий, збоку стола, стукнув шаблею об підлогу.

— Закобенити в бога, у віру, в матір — це і я можу, хлопці. Не в галасі справа. Давайте говорити спокійно... Зброю буде дано, якщо наш загін увійде до складу 5-ої армії...

Командир — у кожусі на одне плече — несамовито закричав йому:

— Хто вона така, 5-а армія, щоб нам наказувати?!

У вікна просувалися бородаті дядьки:

— Хлопці, не йдіть під червоних генералів!

Шаденко, стукаючи шаблею, наливаючись кров'ю:

— А така вона, 5-а армія, що в них вісім тисяч штиків, а в нас — три, у них — кулемети, а у нас — вила та коси.

Розумніші відповідали йому:

— Ми тобі віримо, Яхиме... Та ти — хитрий, а ми не дурніші за тебе. Що ж, — формуй з нас дивізію. Але так, щоб при кожній частині було по два командири — один від Ворошилова, другий — від нас...

Біля вікна — дядьки:

— Станичники нам і зараз пропонують мирову — хочуть з нами землю ділити... Нам тільки зброю дайте!

Чим далі розмовляли — тим упертіше опиралися морозовці. Та ось до стола підійшов чоловік з підв'язаною рукою, — на маленькому, зарослому щетиною, обличчі його помітні були лише очі: пильні й нерухомі. Тихим голосом і погано поросійському він заговорив, притримуючись за край стола:

— Я — сербський комуніст... Я працював на Україні і побіг. Я біг два місяці, і я хочу говорити про погані справи, які я бачив на Україні... Німці сказали поміщикам: верніться. І поміщики вернулися. І забрали назад усю землю і весь урожай... Та цього мало. Селян треба карати. Я бачив ці погані справи. На цукровому заводі прийшов поміщик і прийшов німецький лейтенант. І там стояло багато бочок. Лейтенант сказав, щоб привели селян, які мають бути покарані... Їх прив'язали до бочок, і гайдамаки здіймали з них штани і сікли їх шомполами. Вони намотували на штик волосся і виривали. Були жахливі крики і ревіння. Один селянин взяв у поміщиці Петровської дзеркало. Воно не влазило в хату, він поставив його в корівник, корова побачила себе в дзеркало і розбила рогами.

Коли поміщиця Петровська вернулась, вона наказала цього мужика повісити біля його хати, і йому на шию прив'язали раму від розбитого дзеркала. Другий селянин узяв жеребця, потім він привів його до поміщика і просив простити йому; поміщик звелів прив'язати селянина до хвоста, сів в автомобіль і погнав жеребця в степ. Це я бачив, як мужик біг за жеребцем і потім упав... Я бачив, як у селі ховали вбитого гайдамаку. Поміщик звелів усім селянам і селянкам іти за труною і голосно плакати, і, щоб вони голосно плакали, гайдамаки їх били нагаями. Я можу багато чого розповісти, що я бачив, але я думаю, що й цього буде досить... Ось що принесли німці на Україну. І вони принесуть це вам, якщо ви не захочете організуватись... Ленін каже: «Наш спосіб боротьби — організація і організація...»

У приміщенні й за вікнами в тиші — слухали тихий голос серба. Він посміхнувся, несподівано відкривши на зарослому чорному обличчі зуби, як цукор, відірвав руку від стола й пішов на місце.

Тоді підвівся Ворошилов. Обсунувши тугий пояс, повернувся до вікон, щоб його могли добре чути:

— ... Німці захопили на Україні військові склади царської армії. Тепер вони посилають цілі ешелони гвинтівок, гармат і вогнеприпасів у Новочеркаськ отаманові Краснову. А він постачає цією зброєю повстале козацтво. Красновські генерали ще рік тому стріляли з цих гармат по німцях, тепер стріляють по вас, мужики, з тих самих гармат... Вони виконують волю німців-окупантів... Ми вивезли з Харкова і Луганська всю зброю, щоб вона не обернулася проти вас... Дитина зрозуміє, що коли ми покинемо наші ешелони, їх підберуть козаки і з наших рушниць та гармат розстрілюватимуть всю трудову громаду і на Україні, і на Дону, і у Великоросії... Значить — наше перше завдання: вивести зброю і передати її революційному робітничо-селянському урядові... Зрозуміло? А це можливо, якщо ми проб'ємося до Царицина і з'єднаємо наші сили з царицинським гарнізоном... Тут кажуть — Царицин уже здано... Скажімо — ми повірили цій паніці... Ну — що ж... Переберемося на той бік Дону і будемо пробиватися на Поворіно і далі — на Москву... (Помітивши негайний після цих слів рух — підвищив голос.) Ми перейдемо в розпорядження центрального командування революцією і цим доведемо, що ми не яка-небудь окрема дурна федерація, що боїться розлучитися з своїми хатами... Ми — частина нашої створюваної єдиної Червоної армії, яка б'ється за землю і мир усіх трудящих. Тепер не те, що було в лютому або березні... Червоногвардійські і партизанські загони зводяться в полки, батальйони, роти, утворюють дивізії і корпуси. В цьому наше завдання, і ви повинні на це піти свідомо... А у нас з вами йде спір. За що? Ви обстоюєте самостійне командування або вже — з крайності — згодні на подвійне. Ви захищаєте есерівські принципи командування... Хочете круж-

ляти навколо станиці Морозовської, навколо своєї хати. Самі — як ви єсть — вісімнадцять волостей — мрієте розправитись з усею армією Вільгельма і красновськими генералами... Я революціонер, я більшовик... І я прямо ставлю перед вами: вас провокують, есери та куркулі нашіптують вам таку поведінку, яка швидко приведе вас до загибелі... Цього я як комуніст і командир армії допустити не можу... І якщо ви не прийдете з нами ні до якої згоди, я вам не тільки не дам зброї — я вас роззброю...

Він спинився. Серед тиші за вікнами — голос:

— Оце так ушкварив!..

— Ще мушу дати відповідь панікерам і капітулянтам. Так, загони наші дуже вимотані. Так, попереду найважче завдання: пробитися до Дону і полагодити міст... Приховувати нема чого — становище скрутне. Я бачу тільки один вихід: від безладного скупчення загонів перейти до твердої організації армії... Від оборони перейти в наступ!

Як злива, що посилає спершу окремі буйні краплини і спадає потім шумливим потоком, — так заплескав і схвально загомонів натовп...

Не встиг черговий промовець відкашлятись і, вперши підборіддя в комір, почати давати відповідь, — розітнулися з боку вокзалу часті постріли. Щаденко висунувся у вікно.

— Ану, гляньте — що там таке?

По натовпу побіг гомін, і задні повідомили:

— Та там на вокзалі хлопці комісію якусь б'ють.

Засідання було перервано. Ворошилов, Пархоменко, Щаденко, Лукаш, Бахвалов посідали на коней, поскакали на вокзал. Ще здалеку було чути гудіння натовпу, окремі постріли. Бігли якісь люди. Інші лізли на дахи вагонів.

На коліях перед пероном кишіли люди, кричали на кілька сот горлянок. Розмахуючи руками, тісне жарке коло їх обступило купку, де відбувалося найголовніше: трое матросів з бронепоезда «Черепаха» і десяток анархістів із загону «Буря» сіпали й тягли, очевидно, розстрілювати — блідого, з червоними очима, з розкуйовдженою ассирійською бородою наркома Межина і Колю Руднева, — у нього навскіс лоба виступила кров з трьох дряпич кігтями, гімнастюрка широко — від коміра — розідрана, обличчя перекривлене, — він відбивався і теж несамотиво кричав.

У цю купку врзалися плечима Ворошилов, Пархоменко, Лукаш, Щаденко і ті з командирів, що наспіли з ними.

— В чому річ? — голосно крикнув Ворошилов... І в груди матросів та анархістів уперлися стволи наганів.

— В чому річ? — закричав Лукаш, шукаючи очима в натовпі кого-небудь із свого загону.

Все це сталося раптово, різко, рішуче. Матроси відпустили Рудневу і Межина. Один з анархістів — маленький, жиливий; вогненнорудий — кинувся в натовп, але там його взяв, разом з довгим волоссям, за комір величезний Бокун — труснув і пхнув знову в коло...

Межин, ковтаючи гірку слину, говорив Ворошилову:

— Ми почали з «Черепахи», вирішили перевірити сейф з цінностями армії... Одразу ж виявився ворожий настрій серед частини команди. Ці троє навіть пригрозили нам револьверами, не дозволяючи відкривати сейф... Справа в тому: біля «Черепахи» і в самому вагоні були ось ці, ці... — він тикав на анархістів. — Вони явно агітували... Настрій зростає... Ми наполягали на розкритті... Нас потягли з вагона, загрожуючи розстрілом...

— Брешеш, суко! — один з трьох матросів — рожевуваторябий, з приплюснутим носом — розкинув ліктями тих, хто тримав його, зеленими — палаючими злобою — очима втупився в Межина. — Де ти був, жабо, коли ми, флотці, за революцію кров'ю вмивалися?

Інші двоє, відхилиючи дула наганів, підтримали його:

— Не страхайте нас цими іграшками, нам відома революційна законність...

Знову — коротка шамотня. Кваплива матірщина. Бахвалов, тремтячи важкими щоками, кричить, щоб розступилися, дали провести заарештованих... Ворошилов, напружений, зовні спокійний, простягає руку до Бокуна, говорить швидко: «Біжи в батальйон, — тривога: по рушницях, сюди...» Серед ростучого галасу в ще тіснішому натовпі залунали надривні голоси:

— Романовському порядку завели!..

— Продали нас!..

— Хто він такий — наказувати?.. Давай сюди Ворошилова!

— Нехай відповідь... Ворошилов виходь...

І — кілька глоток:

— Хай живе анархія!

Розпалювались дедалі більше. Вже не можна було розібрати окремих голосів. Гучніш за всіх кричав рябий матрос... Здавалося — ось-ось — розітнеться постріл — і закрутяться тіла, ревучі роти... З натовпу протовплювався Чугай; жмут волосся — на лобі з-під шапочки з стрічками, широке обличчя, закручені вусики, круглі очі — як фаянсові — без виразу. По-морському, перевальцем, підійшов до рябого матроса і мовчки, на відліг, не те що вдарив — кулаком важко гахнув йому в висок. Рябий повалився. З натовпу крикнули: «За діло!» Двоє його товаришів враз затихли, задкуючи від Чугая. Лукаш витяг жилаву шию.

— Товариші, відомо: в моєму батальйоні тисяча двісті

шників і вся наша артилерія. Панькатися з сволотою я не буду...

По колях уже бігли, клацаючи затворами гвинтівок, бійці Комуністичного і Луганського батальйонів. Хлопці всі гартовані, що не бояться й чорта... Тоді з натовпу кинулося з півсотні чоловік, — низько пригинаючись, — під вагони... Бійці Лукаша оточували колії і перон. Натовп примирливо затих. Ворошилов сказав:

— Товариші, товариші, давайте по ешелонах, спокійно... (І — до Лукаша.) Загін — окремо з кулеметами — до анархістів... Оточі і постарайся їх розколоти...

Чугай — повертаючи фаянсове обличчя до Ворошилова, до Лукаша:

— Правильно, Клименте Єфремовичу, я їх розколю... Там насамперед старигана треба взяти. З бандитами впораємося самою лише розмовою...

І Чугай пішов, помахуючи бійцям, називаючи їх поіменно:

— Іван, Микола, Солох, Іван Прохватулов...

Не гаючи часу, треба було продовжувати ревізію і опис повагонного майна, щоб у метушні не розтягли цінне. Трьох матросів і двох анархістів (решта встигли втекти) — заарештували. Перон і колії спорожніли. Межин, пригладжуючи скуйовджену бороду, озирався: де ж другий член комісії — Коля Руднев?

Коля Руднев сидів під станційним дзвоном, опутивши обличчя в долоні, — плечі його здригались. Чи то гикаючи, чи схлипуючи — говорив Ворошилову, який над ним схилився:

— Ніколи не міг, розумієш, не міг подумати... В нашій армії можуть знайтися такі безсоромні. Такі хулігани... Суб'єкти без усякої революційної совісті... В нашій армії, — ти зрозумій...

Чугай один, перевальцем, підійшов до бліндированого вагона, на якому було написано суриком: «Смерть світовій буржуазії». Піднявши на рівень грудей широкі долоні з розчепіреними пальцями, виліз по трьох приступках на площадку.

— Прибери пушку, — спокійно сказав він, ліктем відхиляючи наган у гімназиста, що дивився на нього з похмурих жажом, і ввійшов у вагон, де стояв довгий стіл. В другому кінці вагона збилися схвильовані подіями анархісти. Десятків зо два револьверів націлились на Чугая.

Ворушачи розчепіреними перед собою пальцями, він підійшов до стола, ногою підсунув табуретку, сів.

— Давай, давай, — сідай, — сказав він анархістам. — Давай сюди вашого Кропоткіна...

Фаянсові, без виразу, очі його заворожували. Анархісти надивились на Чугая ще в Лихій. Явно, він щось їм приготував.

Незважаючи на ворожість і настороженість — їм стало навіть цікаво: яку він приготував штуку? Хлопці, з бурчанням, почали сидіти до стола. Кожний клав перед собою револьвер або гранату і при найменшому русі Чугая хапався за зброю. Яків Злий, випхнутий наперед, сів напроти нього, задерши мутне пенсне на плескатому носі. Свіжий червоний рот його розсувався усміхом: що, мовляв, цей матрос може сказати йому, Якову Злому?

— Кропоткін, Кропоткін, — сказав йому Чугай, — чистісінька ти єсть буржуазна стихія... Чого ти поліз у нашу кашу? Для чого тобі треба наших хлопців дурити? (Яків Злий ще крутіше задер пенсне. Чугай не дав йому слова.) Подивись — які тут хлопці. З такими хлопцями світову революцію можна робити. А ти їх хилиш на бандитизм...

Чугай зразу ж ударив по столу долонею, бо після цих слів знялося загрозливе ремствування.

— Тихо, я говорю! Я рідко говорю, хлопці, ви мене знаєте... Значить, викликано це необхідністю... Приховувати нема чого, — серед вас є бандитський елемент. Двох ваших ми сьогодні прикінчимо. І ось цього... (Він показав долонею на маленького, жилавого Рудого). Цього ви мені зараз видасте, ми його теж рішимо...

Рудий схопився, — заміряючись, поліз був з-за стола, його силоміць посадили. Дошки стола тріщали. Кілька револьверів витанцьовувало перед Чугаем. Але він продовжував сидіти, навіть не підводячи очей, як китайський святий. Він знав, як поводитися з цією публікою. Цікавість слухачів знову взяла гору. Порівняно заспокоїлись. Тоді Чугай видобув з кишені лист Рудого. (Ідучи сюди — він узяв його з папки справ, у Пархоменка). Віднісши аркушик далеко від очей, — слово по слову — прочитав... Враження створилося те саме, якого він і сподівався — публіка відразу розкололась: анархісти закричали, що це образа, зрада, донос... Бандити заступились за Рудого, але їх було менше. Рудий знову поліз з-за стола... Чугай дав їм трохи накричатись.

— Я не закінчив, браточки, — ставлю питання: що мусить робити командуючий армією, ознайомившись з таким документом? Зважаючи на військовий час, мусить позаганяти вас у вагон і всіх чисто прикінчити артилерійським вогнем. Зрозуміло я кажу? Але, беручи до уваги, що серед вас є революційний прошарок, командуючий пожалів губити такий матеріал. Вам дано право самим розібратися по всій революційній совісті. Розберетесь і бандитів видасте нам. Це єдиний ваш порятунок. А щоб вам легше розбиратися, я беру з собою вашого Кропоткіна. Дідугана ми не займемо, його відпустимо в степ. Засідання, хлопці, закриваю і ніяких дебатів не даю... А даю вам на все п'ятнадцять хвилин — по закону воєнного часу.

Чугай устав, обернувся до зборів спиною, пішов до дверей. Коли до нього з ревом кинулись, — поволі обернувся:

— Облиште ваші руки, — сказав, — не беріть мене... Вагон оточено, вагон під прицілом Комуністичної бригади...

Аж тепер необачний загін «Буря» помітив, що за час розмови справді, увесь їх ешелон було оточено кулеметами. Залишалось прийняти умову або вмерти...

— Ходім, ходім, старенький, — сказав Чугай, підштовхуючи Якова Злого до дверей. — Тебе не займемо, нам тебе тільки ізолювати... А там — читай собі Крopotкіна на здоров'я...

3

Армія затрималась у Морозовській, формуючись, беручи на облік і впорядковуючи запаси. З Морозовського загону була утворена дивізія. Командирами частин призначено тих же таки морозовців. На військовій нараді армії, що поповнилась і набрала чіткіших форм, було ухвалено план наступу: всі піхотні частини й артилерія Кулика йдуть ґрунтом з правого боку від колії, в обхід станиці Нижнечирської. Кінні частини Морозовської дивізії посуваються з лівого боку від колії, прикриваючи залізницю з півночі. Ешелони на чолі з «Черепахою» просуваються до станції Чир.

Для прикриття тилу піхотні полки Морозовської дивізії залишаються в станиці, — на цьому настояли морозовці, хоч скільки їм доводили, що не можна розпорошувати сил. Довелося згодитись. Армія виступила. Був початок червня.

У перші дні армія йшла вздовж колії. Обід варили в поїздах: паровоз свистів, з вагона махали шапкою на жердні, — загоны спинялись і йшли обідати.

Ешелон шахтарського загону був у хвості — де випереджав піших, а де відставав. Яюсь в обідню пору, коли бійці розмістилися по вагонах і кашовари та жінки розносили казани й манерки, поїзд спинився на полустанку. В задній вагон влізли Лукаш і Коля Руднев. Обидва — втомлені, сірі від куриви, голодні й веселі. Вони об'їжджали фронт у бричці, загнали коня, покинули його на хуторі і наздогнали ешелон пішки.

Вони сіли на Горпинине ліжко — напроти Івана Гори. Спитали про здоров'я. Він відповів, що через тиждень повернеться в строй.

— Через тиждень почнемо громити Мамонтова, шерсть з нього полетить, — сказав Лукаш, спльовуючи під ноги. Коля Руднев, як завжди подумавши, сказав чесно, без перебільшення:

— В усякому разі до Дону ми доб'ємось.

Горпина, рум'яна від задоволення, що такі, на весь світ відомі, товариші так ласкаво говорять з Іваном Горою, принесла бляшану манерку з паруючою картоплею, з кишені витягла

свою дівочу головну ситцеву хустку, зубами розв'язала на кінці її вузлик, і, стуливши губи, запропонувала гостям щіпку солі... Стали чистити картоплю, вмочати в сіль, їсти...

— А я тебе пам'ятаю, — сказав Лукаш, — як ти гвинтівку у мене просила... Я тоді прямо до чорта здивувався: бій, розумієте, гарячка... Іде ця красуня: гвинтівку дай!.. Все одно, як у косовицю їй граблі потрібні.

Він широко відкрив рота, показуючи міцні, як у собаки, зуби і в гарячій гортані червоний маленький язичок, потім уже зайшовся реготом.

— Нічого, вона справляється — нарівні, — промовив Іван Гора, з деяким неспокоєм помічаючи, що Лукаш уже кілька разів, — правда мигцем, але дуже пильно, — поглядав на Горпину. — Звичайно, важко їй буває через те, що вона дитина ще. — І повторив, нахмурившись: — Вона ще дитина. (Зосереджено почав крутити цигарку.) Придивляюсь ось до неї, до наших хлопців: велика школа — революція. Знаєш — на селі — почеплять на віршовці в коморі велике сито і кидають у нього пшеницю або жито. І отак от мужик сито крутить і струшує: ядерне зерно сіється, сміття все на гору, — він його геть... Так і в нашому вагоні відсіюються люди, і в кожному — відсіюється ядро, а сміття — геть...

Коля Руднев, — теж скручуючи:

— Володимир Ілліч це краще, ніж ти, говорить.

— А що говорить Володимир Ілліч?

— А він говорить дуже цікаво... Пролетаріат, живучи поряд з буржуазним класом, заражається його пороками, безперечно...

— Ну, — сказав Лукаш, — пролетаріат нічим, брат, не заразиш...

— Стривай ти, — Іван Гора махнув на нього пальцем. — Це вірно... Хіба я не бачу: у нас на Путіловському в неділю деякі хлопці чуть світ, як лебеді, пливуть у шинок по горілку... Це не буржуазна зараза?

Коля Руднев провадив далі.

— Меншовики перекручують Маркса, що нібито можна тихесенько, легесенько, без революції дорости до соціалізму. Володимир Ілліч каже: тільки в процесі революції — тільки! — пролетаріат може позбутися старих пороків, вирости морально і стати здатним творити нове суспільство...

— Це — так, це так, — сказав Лукаш.

Іван Гора, подумавши, відповів:

— Правильно... Він повніше це говорить, — правильно...

Так вони сиділи й розмовляли. У вагон, застряваючи гвинтівкою у вузьких дверях, вскочив Володька-шахтар, — штани й сорочка на ньому були самі дірки, нікуди чіпляти латок...

— Козаки! — крикнув він злякано-радісно. — Сотень зо три йдуть лавою...

— Лукаша підкинуло, як пружиною:

— Стей! Чого зрадів! Щоб усі залишались на місцях!.. Коля, в хвості на площадці — кулемети, я — зараз...

І він поперед Володьки побіг по вагонах, наказуючи бійцям: «По рушницях! З вагонів не виходити! У вікна не висовуватись! Без команди не стріляти! Хай козаки, не бачачи коло нього людей, подумують, що це штабний поїзд або санітарний, і підійдуть ближче, без побоювань...»

За хвилину Лукаш пробіг назад, вискочив на задню площадку. Там Коля Руднев, Іван Гора (як був у спідніх) і Горпина встановлювали кулемет. Другий кулемет лежав тут-таки. Лукаш — до Горпини:

— Бери стрічки, лізь під колеса.

З другим кулеметом він стрибнув з площадки і встановив його між задніми колесами. Сів, зігнувшись, під вагоном. Горпина лежала на животі поруч з ним. Лукаш — пошепки:

— Ну, якщо сволота не послухаються мого наказу: не відкривати вогонь, підпустити на двісті кроків...

— Наші давно цієї нагоди ждуть, — сказала Горпина теж пошепки. — Підпустять.

— Бачиш, Горпино? Он вони! Орли!

Праворуч від полотна місцевість була хвиляста. Коли якийсь час тому Володька (у сторожовій охороні) помітив козаків, вони тоді спускалися з полинового косогору. Зараз усією лавою, женучи коней і розмахуючи блискучими шаблями, три чи чотири сотні їх виносилися з лощини до поїзда. Вже чути було важкий тупіт коней...

— Коля, Коля, видержи їх, любий, видержи, — скиглив Лукаш з-під вагона...

Ясно було видно напружені, багрові, бородаті обличчя... Чорні нові мундири, лампаси, заломлені безкозирки... Роззявлені роти. Роздуті ніздрі коней...

— Ур-ра, — долітало, — ур-ра!

— Давай! — дико крикнув Лукаш. І обидва кулемети — з площадки і з-під вагона — квапливо застукотіли. Одразу ж коні з повного скоку почали валитися, спотикатись, ставати дибки, перекидатись...

Уся лава так розігналась, що задні не встигли ні звернути, ні затриматись — врзалися в купу кінських, людських тіл і валились, і все-таки окремі вершники мчали далі до вагонів. Шахтарі зіскакували з площадок, бігли назустріч, виставивши штики. Кілька козаків, рятуючись, припавши до грив, вискочили на насип, але й там їх дістав кулемет... Шахтарі стикалися з спішеними козаками, розпалившись, зчеплювалися голими руками. Попереду плечисті Володька і Федька, взявши гвинтівки за дула, йшли буреломом, збиваючи людей...

Все почалося й кінчилося за кілька хвилин. Кричали поранені. Хрипіли вмираючі. Билися коні. Лукаш виліз з-під вагона. Витираючи тилом долоні обпалені, налиті кров'ю очі, — покликав:

— Колю... Живий?

— Нічого, обое цілі, — у Руднева тремтіли і губи й чорна від кіптяви рука, що поправляла розкошлане мокре волосся. Іван Гора, відсапуючись, важко сів на приступки.

— Що ж, тепер хлопці одягнуться, взуються, принаймні... А то йдуть, мотають онучами... Гапо, — покликав він, — Горпино...

Не зразу й неголосно з-під вагона відповіли:

— Та зараз я... Стрічки ж треба позбирати...

4

Від хутора Ричкова до мосту — три версти. Залізнична колія перед самим Доном звертає і йде високою дамбою, де справа й зліва — глибоко внизу — лежать озера, затінені лозою, ліщиною, корявими осокорами. На заході сонця по дамбі поволі йшов паровоз без вагонів. Кілька чоловік з його площадки дивилися на північ, — туди, де понад Доном простягалась крута височина — Рачкова гора.

Там знову метнувся довгий спалах, лизнувши призахідні хмари, — через багато секунд в одне з тьмяно червонястих озер упав снаряд, вибухнув, високо піднявши воду.

Машиніст, вискаливши зуби, сказав:

— Раків, мабуть, набило — мільйон.

Паровоз поволі завертав по дамбі. Праворуч — на південь — на горбі понад Доном стояв великий шкіряний завод. Там з сьогоднішнього дня ішла гаряча робота — розбирали будівлі, дошки та колоди, зносили на берег, збивали плоти. На цю роботу було кинуті всі вільні руки.

Шістдесят ешелонів стояли вже між станцією Чир і хутором Ричковим. План переходу від Морозовської до Дону здійснився швидше, ніж сподівалися. Козаки, боячись кінноти Щаденка, що йшла зліва від колії, і піхотних загонів, що йшли справа, не наважувались підходити близько до ешелонів. Був тільки один кривавий наскок на станцію Суровикино, де стояв того дня санітарний поїзд з хворими та пораненими. За розгром його, за вбивство кількох сот чоловік — козаків тут же таки було розгромлено наспілим бронепоїздом. Це відбило в них охоту наближатися до колії.

Перед Доном 5-а армія, оберігаючи ешелони, розкинулася вигнутою крутою дугою — з радіусом до п'ятнадцяти верст: на заході центр її займав окопи на Лисинських висотах¹, лівий фланг простягався понад річкою Чир і по хвилястій рівнині

¹ Там і тепер мені показували «коп Ворошилова». Місцеві жителі його бережуть, не заорюють, кажуть, що треба на цьому місці поставити пам'ятник червоним бійцям, які загинули під час великого ворошиловського походу. (Прим. автора.)

перед станицею Нижнечирською, правий упирився біля самого Дону в підніжжя Рачкової гори.

Оточити Нижнечирську не вдалося. В гарячих боях козаки потіснили фланг 5-ої, аж поки вона не зайняла ці позиції. Почалися щоденні зтяжні бої. Противник нагромаджував сили, стріляючи «нудними» снарядами, розуміючи, що ешелони тут засіли міцно перед зірваним мостом.

Паровоз тепер ледве посувався. Показався Дон — ще в розливі, повноводий, осяяний сонячним заходом. Попереду виднілися прогони залізничного мосту. Паровоз спинився. З нього зіскочили Ворошилов, Бахвалов і Пархоменко з підв'язаною рукою (поранений під час атаки вокзалу в Суровикино). Вони пройшли по колії ще кроків з півсотні. Тхнуло вогкістю. Одчайдушно дзижчали комарі. Тут колія круто обривалась, і стирчали загнуті кінці рейок.

Ворошилов присів навпочіпки. Внизу, на страшній глибині, збільшеній присмерком, на ледве оголений піщаній обміліні, лежали рештки зірваної ферми.

— Висота тут від рівня води — п'ятдесят чотири метри, — сказав Бахвалов. — Наше щастя, що висаджено в повітря перший прогін, якби вони зруйнували міст посередині, над рікою, тоді вже нічого не поробиш...

— Сволота, Га!.. — пробурмотів Ворошилов. — Доведеться нам тут попріти.

— Крім дерева, матеріалів у нас немає. Доведеться на весь прогін ставити ряд дерев'яних биків... П'ятдесят чотири метри для дерев'яних споруд — висота майже неможлива.

— Ну, от тобі — неможлива!.. Інженер!

— Але ж матеріал, скажімо — дерев'яний брус, має свою границю опору...

— Матеріал так само підкоряється революції... Тут ти мене не переконаєш...

Бахвалов весело, незважаючи на звичайну похмурість, розсміявся. Ворошилов дивився на далекий берег, де в швидко густіючому присмерку ще видно було обриси тополь і солом'яних покрівель. Ближче до ріки червоніли вогники багать. Пархоменко сказав:

— Це хутір Логовський. Там — наші. Хутори — нижче по річці — Єрмохін, Немковський, Ільменський — захоплені мамонтовцями. А Логовський тримається вперто.

— Там царицинські робітники? — спитав Ворошилов.

— Ні, якийсь партизанський загін. Недавно їхній командир виходив на міст, кричав, та було вітряно, я тільки розібрав, що велів тобі кланятись і просив патронів та махорки.

— Значить — хлопці бойові. Можна звідси пробратися на міст?

Бахвалов повів усіх до укусу. Чіпляючись за сухе коріння, спустилися на річковий пісок. Тут їх обліпили хмари комарів.

З плюскотом скидалася риба десь за лозами. Відмахуючись, пішли повз напівзруйновану, до половини загрузлу в пісок ферму. Частина її ще була залита повіддю. По пояс у воді добралися до кам'яного бика, з якого починались уцілілі прогони мосту. По залізних скобах полізли на бик, на висоту п'ятдесяти чотирьох метрів.

Найважче довелося Пархоменкові з підбитою рукою. Вилізли. Крізь щілини мостового настилу страшно було дивитись — на якій глибині під ними тече Дон.

— Скільки ти думаєш провозитись? — спитав Ворошилов.

— Якби ти мене спитав до революції, то — чесно кажучи — півроку, — відповів Бахвалов. — Ці мірки, звичайно, неприйнятні. Тижнів за чотири збудуємо, мабуть.

— Не хвастаєш?

— Ні.

— А по-більшовицькому — за два тижні?

— Облиш, це вже несерйозно.

— Чого тобі треба?

— Насамперед мені треба три тисячі возів — возити камінь, цеглу. Думаю, всі цегляні будівлі навколо махнемо. Нічого?

— Зараз трьох тисяч возів у мене нема.

— Треба дістати!

— Не гарячись, дістанемо, — сказав Ворошилов. І вони пішли через міст на той берег, розмовляючи про те, як легше буде організувати роботи. Головною надією на успіх їм уявлялося те, що будувати міст буде не колишня — за відомостями — «робоча сила», а бойовий пролетаріат, який розуміє, що ця робота означає — врятування ешелонного майна, врятування тисяч людей, врятування Царицина, врятування пролетарської революції в ці страшні місяці...

Як тільки перейшли міст, з канави — десь за три кроки — загрозово окликнули: «Стій! Хто йде?» У присмерку виросла сажнева постать з головою, обмотаною хусткою від комарів. Почувши, хто йде, високий чоловік підійшов, тримаючи гвинтівку наготові. Побачив зірки на кашкетах.

— Здорові були, — сказав, ребром кидаючи руку спершу Ворошилову, потім іншим. — Добре — я вас раніше помітив, а то б стріляв.

— Ану — веди до штабу, — сказав Ворошилов.

— А он штаб, — чоловік показав на вогнище неподалік. — Не вскочте в канаву, там у нас кілків понатикано, переходьте по дощечці, і буде тоді тік Пилипа Григоровича Рябухіна.

Штаб червоного козачого загону, що другий місяць відбивався на хуторі від мамонтовців (незважаючи на всі їх хитрощі), містився просто на току. Зараз там варили кашу в калмицькому таганці. Чоловік з тридцять сиділо під димом, відпочиваючи від

комаря. Вогонь освітлював обличчя — здебільшого безбороді, безвусі, — кілька парусинових наметів, скирти торішнього хліба, рублений ріг комірчини під солом'яною покрівлею.

Коли Ворошилов, Пархоменко й Бахвалов перелізли канаву, ті, що сиділи, обернулися до них. Ворошилов весело гукнув:

— Здорові були, товариші!

— Здорові будьте, в добрий час, — відказало кілька спокійних голосів.

— Хто у вас тут начальник?

Чоловік, що куштував з таганця кашу, поклав ложку з довгим держакон, проводячи пальцями по вусах, підійшов, — був він невеликий на зріст, кремезний, борода росла в нього майже від самих очей широким віником. (Ватний піджак наопашки, невеличкий блаженський картузик).

— Я начальник.

— Здоров будь, командире!

— Здоров будь, товаришу командуючий.

— А ти мене знаєш?

— А хто ж тебе не знає, Клименте Єфремовичу.

— А я тебе не знаю.

— А я Парамон Самсонович Кудров, нижнечирський козак, по-білому Парамоншкою-шевцем прозивають.

— І інші в тебе козаки?

— І інші — козаки. Є й іногородні. Не всі козаки пішли за Мамонтовим, Клименте Єфремовичу. Нас — таких чудаків — багато.

— Що ж ви тут робите?

— Відбуваємо революційну службу своїм власним коштом. Ходім до вогника, поїси з нами козацької каші.

Підійшли до вогнища. Кудров сказав двом хлопцям, що сиділи на колоді, щоб посунулися — дали місце командуючому під димом. Гості посідали, простягнувши мокрі ноги до жару. Ворошилов, оглядаючи молоді, налиті здоров'ям вродливі козаці обличчя, спитав:

— Ну, як живете?

Кудров жваво відказав:

— Нічого, Клименте Єфремовичу, живемо по-божому — хто кого обдурить...

Всі засміялись — не дуже голосно, щоб не образити гостей. Кудров підсів до вогню, піднявши одне коліно. Засмалене, аж чорне, обличчя його з широкою бородою, з довгим носом і розумними, маленькими, хитрими очима — так і палало бажанням поговорити...

— Добре, що ти до нас прийшов, Клименте Єфремовичу. Ми зранку вже ждемо — приїде чи ні? Цього тижня бігав я в Царицин — просити вогнеприпасів. Виходить до мене начальник штабу — Носович. Як він гримне на мене: «Не вірю, — каже, — які ви в чорта червоні козаки! Всі ви одним лайном мазані!» Я

йому пояснюю: хутір Логовський держить увесь фронт. П'ятиізб'янські і калачівські козаки давно б змовилися з нижнечирськими, якби не держали ми цей хутір... І — не слухає. Вогнеприпасів я, одним словом, не добився. Козаки, Клименте Єфремовичу, народ злопам'ятний. Бачиш — у мене ніс трошки вбік — у шістнадцятому році мене окружний отаман торкнув... Це я пам'ятаю... Ні, козаки не одним лайном мазані... Нам, козацькій голоті, теж на Дону тісно. Учора мої хлопці зустріли в полі одного козачка, з'їхалися, він і каже: «Ідїть краще до нас, у нас командир — осавул, а у вас — Парамошка-швець». А в них осавул — Пашка Полухін, він двічі вночі привозив смолу і палив міст, де дерев'яний настил, і втретє він же міст і висадив у повітря... Це ви Пашці дякуйте... Коли, значить, полковник Макаров захопив Калач, Пашка наскочив на Ермохін хутір і взяв там тридцять шість козаків, — чому вони в мобілізацію не пішли. Кинув їх на вози, повіз до Ільменського і там їх розстріляв за хутором у балочці. Так вони й лежали, бідолахи, обнявшись... А це ось їхні брати сидять, родичі... Ми злопам'ятаємо... Оникія Борисовича знав?

— Чув про такого, — відповів Ворошилов, уважно придивляючись до бійців, що сиділи навколо.

— Оникія Борисовича били в П'ятиізб'янській на базарі старі станичники-монархісти. Визволив його Яхим і вирядив до лікарні в Царицин. Він у лікарні поправився як слід. Козак — дужий...

— Ти розкажи, як він сіно на хуторі купив, — стримуючи сміх, сказав один з бійців.

— Помовчи. Вертається Оникій Борисович у Калач, у нього там жінка й син Ванька — пацан років п'ятнадцяти — здоровий, у батька вдався. А час орати. Поїхали вони з сином на ніч у поле. Цієї ночі якраз наскочив на Калач Макаров, і — давай, і давай... Червоної козачої гвардії — сонних — порубали на подвір'ях, по городах — до тисячі чоловік. І насамперед вони, звичайно, до Оникія Борисовича — в хату. А його з сином немає. Вони витягли стару — де твій хазяїн? Де твое щеня?.. Вона каже їм...

Знов той самий голос:

— Ні, стара нічого їм не сказала...

— Помовчи... Вони її замучили, живота їй розпороли. Коня забрали, телицю зарізали... Оникій Борисович з тієї ночі пішов партизанити. А Ваньці він звелів сховатися на хуторі — бо треба орати... У Ваньки був другий кінь, на якому вони в нічне тоді поїхали. От Ванька помаленьку оре, і їдуть з Калача три козаки. На Дону у нас усе відомо, у нас своя пошта. Ванька бачить: ті самі козаки, що його матір убивали. Кинув плуга, підходить до них, питає прикурити...

— Він не прикурити спитав...

— Помовчи... Значить, як ото руку на коня поклав, та зразу

й стягнув козака на землю, вихопив у нього шаблю... А ті двоє — поки спохватилися, — він їх обох теж порубав. Та — знаєш — такий здоровенний, — одного навпіл розсік, усіх трьох поклав на дорозі, коня випріг і пішов до батька. У батька вже загін був з півсотні.

— Менше...

— Помовчи... Так вони й гасають по білих тилах. Скільки разів я кликав Оникія Борисовича на хутір Логовський. Каже: «Нудно мені в облозі...» А до чого здоровенний — я тобі скажу... Заїжджають вони з загоном на один хутір, а знають, що хутір білий. Сіна їм не дають. Заходять вони на подвір'я до козака: продай сіна... Той очі одвертає... Оникій Борисович: лізь, каже, до мене в кишеню, скільки вихопиш керенок — твоє щастя, а я — скільки наберу сіна на оберемок. Козак — жаднючий: згодився. Пішли до сарая. Оникій Борисович ноги розкарячив...

Слухачів розбавив сміх — пирскали. Кудров повів на них бороною...

— ...Нагнувся він і давай набирати сіна на оберемок, все хочеться йому більше. Набрав з піввоза і бачить — чогось дуже важко. Але поніс... А його бійці кажуть: «Оникію Борисовичу, в тебе з сіна чісь ноги теліпаються...»

(Тут усі слухачі враз вибухли реготом, хоч чули сто разів це оповідання. Голосніш від усіх сміявся Климент Єфремович.)

— Авжеж... Він, значить, кинув цей оберемок, звідтіль — стогне — вилазить дезентир... Хто такий? А це був хохол з Нижнечирської, мобілізований — Степан Гора... Тихий такий мужик. Он він осторонь сидить. Він у нас тепер за кашовара...

Парамон Самсонович попросив у Ворошилова цигарку і розказав йому ще багато, докладно й цікаво, про вперті бої за хутір Логовський. Степан Гора тимчасом підійшов до вогнища, зняв з вогню таганець, злив юшку в миски, не поспішаючи, — як усе робив, — нарізав хліба і почав у таганці розминати сало з кашею. Гостей попросили вечеряти. Всі почали сідати кружками. Ворошилов відкликав Кудрова:

— Треба товариша Пархоменка вночі переправити в Царицин, але щоб дійшов цілим, діло важливе.

— Можна. Пошлю з ним хлопців, вони всі балочки знають, так проскачуть мимо білих — на ранок твій товариш буде в Цариціні.

— Спасибі вашому загонові за революціну вірність, — сказав Ворошилов. — Пришлю вам вогнеприпасів і тютюну. Скоро ми вас змінимо. Тебе й твоїх хлопців я призначу загоном зв'язку при штабі армії...

— Так, — сказав Кудров, з хвилину роздумуючи, як це призначення зрозуміти й прийняти. — Це — правильно: ви тутешні місць не знаєте, а наші хлопці в степу, як коти вночі, бачать...

Східний палючий вітер з сухим шелестом м'яв прибережні куші. Бокун з двома відрами спустився до річки Чир і побачив голих дітей: одне, зовсім маленьке, сиділо навпочіпки по кісточки в воді, аж заходячись — реготало. Друге, старше, русяве, смішило його, виринаючи з води і бризкаючись. На березі валялася їх одежина й бляшанки з патронами. Через річку Чир досить часто просвистували кулі.

— Ви чого тут, пацани? — гукнув на них Бокун страшним чавунним голосом.

Маленьке залишилося сидіти навпочіпки, тільки повернуло, як злякане совеня, голову. Старше вилізло з води, взялося за сорочину:

— Дядечку, напекло нас дуже, жарко, ми зараз...

— Чого ви тут не бачили, бій іде — вони бавляться...

— Дядечку, ми патрони в цеп носимо... Ми вже скільки днів носимо...

Маленьке, нарешті, заплакало, поклавши на живіт брудні руки. Бокун глянув на нього скоса, став набирати в відра води. Старше — пошепки до меншого:

— Поплач, поплач, осоружний...

— Ось я вас обох візьму на оберемок, — сказав Бокун, набравши відра, — і віднесу, куди треба... Ідїть додому...

— Куди ж? — відказало старше. — Ми в степу живемо, харчуємось при загоні.

— Ви чиї?

— Ми Карасишині...

— От — до мамки й біжіть...

Маленьке зразу ж перестало плакати, круглими очима з доктором глянуло на Бокуна. У старшого затремтіли губи...

— Дядечку, — він сказав, — не лай нас...

— Я вас не лаю, пацани, а в степу небезпечно — бо он яка стрілянина!

— Ми поповзом носимо.

— Однаково — поповзом... Під час стрілянини треба ховатися...

— Добре, дядечку, ми будемо ховатися.

— Сидіть тут у річці, поки бій закінчиться, а то я вас.

— Добре, дядечку...

Бокун пішов з відрами. Ввечері стрілянина вщухла. Бійці вечеряли всухом'ятку. Збиралися під прикриттям кургана — курили. Бокун розповів товаришам, яких сьогодні бачив двох маленьких пацанів на річці. Була тут Горпина, — вона вся скривилася, слухаючи.

— Бокун, я ж їх знаю, це Маріїні діти. Чому вони в степу живуть? А де ж Марія?

— Про Марію вони нічого не сказали.

Горпина пішла й розшукувала дітей цілу ніч, обшукала всі кущі на березі річки. Вранці знову почалася звичайна стрілянина: вдалині з'являлися невеличкі групи вершників — їх відганяли. Горпина, як і інші бійці, сидячи — зігнувшись — у мілкому окопі, гнала кулю за кулею по цих вершниках. Коли в степу ставало чисто, зітхнувши, оглядала замок гвинтівки, запас патронів, сідала зручніше, починала куняти, напівзаплющивши очі. Крізь дримоту згадувала — де ж їй шукати Альошку й Мишка?

— Дядечку, — почула вона крізь дримоту (це було вже в кінці дня), — дядечку, патронів принесли...

Обернулась — вони! В Альошки все обличчя затягло, навіть вип'ялися ясна й зуби. У Мишка обличчя краще — кругле, але все подряпане. Горпина мовчки стягла обох в окоп.

Мишко сунувся їй у коліна, як до матері. Альошка зморшкувато посміхався. Горпина глянула скося — чи не сміються товариші. Але справа й зліва бійці байдуже дримали.

— Де Марія?

— Маму вбили, — відказав Альошка.

Горпина зараз же поклала гвинтівку на бруствер, зручніше влаштувала Мишка на колінах.

— Хто вбив?

— Тоді — пам'ятаеш — ти пішла. Степана забрали, ух, як його били! Вони дізналися, як я тоді верхи ганяв на станцію. По мене прийшов Грем'ячев з двома козаками, п'яні. А мама мене сховала в соломі. Вони маму почали лаяти, — Мишко все чув, він під ліжком сидів. Ти ж знаєш маму, — вона розсердиться — така смілива... Вона їм теж — відказувати... Вони її потягли на двір. Я тут усе чув... «Давай, — вони кажуть, — своє щеня». Вони кричать, мама кричить... Мама як плює Грем'ячеву в морду! «Ось маєш, — каже, — царська паволоч...» Він ухопив кілка...

В Альошки засіпались губи, відвернувся. Знову вдалині між горбами з'явилися вершники. Горпина взяла гвинтівку.

— Лягайте, лежіть тихо, нічого не бійтесь...

І почала гнати кулю за кулею, старанно вицілюючи...

6

Плавучий міст (з матеріалів розібраного шкіряного заводу) був наведений. На світанку стрілецькі частини Комуністичного вагону вибили козачі застави з кущів верболозу на лівому березі, кіннота Щаденка перейшла Дон і кинулась на хутори. Розвідкою керував Парамон Самсонович, показуючи, з якого боку краще зайти і звідки зручніше вдарити. Червона кіннота нещадно прслітала вулицями, рубаючи розполоханих козаків. Швидко був зайнятий Немковський хутір, Ермохін і Ільменський.

Звідти Щаденко повернув на схід — на велику станицю Громославську.

Без втрат він увійшов туди, заарештував сільського писаря і старосту, настановлених мамонтовцями, голову і секретаря сільради, що здали мамонтовцям владу, і на вигоні розстріляв їх. Він оголосив загальні сільські збори, і шість днів мігінгував з громославськими «хохлами», переконуючи їх битися за революцію, а не сидіти, як якісь нелюдські виродки, дожидаючи — хто переможе.

Шість днів морозовські ескадронні командири — Мухоперець, Затуливітер, Непийпиво, — збивши набакир смушеві шапки, говорили з перевернутої водозвної бочки на майдані перед народом, що шумів як неозорий ліс, — натискали на те, щоб загальні збори погодились на загальну мобілізацію з сімнадцятирічного віку. На шостий день було ухвалено: створити Громославський полк і включити його в Морозовську дивізію.

Коли очистили лівобережні хутори й захопили Громославську, натиск білих на Царицин зразу послабшав, — їм довелося залишити Криву Музгу. Та зате з кожним днем збільшувалась їх активність з боку Нижнечирської.

У Ворошилова всі сили тепер були кинуті на відбудування залізничного мосту. Луганські й харківські металісти розбирали зруйновану ферму. Шахтарі копали котлован на обміліні між першим і другим кам'яними биками. Під Рачковою горою рвали камінь. На станції Чир і на найближчих хуторах розбирали цегляні й дерев'яні будівлі. На платформи вантажили камінь, цеглу, колоди, шпали, рейки, всяке залізо, що траплялося під руку. Все це поїздами звозили до Дону. Працювали вдень і вночі.

Всі — від Ворошилова до бійців, що стримували дедалі нетерплячіші натиски мамонтовців, — з тривогою стежили за мостовими роботами. Минув тиждень, кінчався другий тиждень, а на обміліні між двома гігантськими бичками ще тільки валили каміння. Невистачало робітників, неvistачало коней, неvistачало возів...

Одного пекучого безвітряного дня, в сьбід, почалася тривога. На заході, в стороні Лисинських висот, здіймалася величезна хмара куряви. Ще не було чути пострілів, але звідтіля мчали якісь верхокінні. Пролинула страшна звістка, що фронт прорвано. У бік куряви проторохтів автомобіль Бахвалова, промчав у фіаті Ворошилов з Колею Рудневим. Жінки заметушились, збираючи дітей. Одні бігли в вагони, інші — в степ.

Потім побачили неоглядні обози й стада худоби, що спускалася з Лисинських висот. Виявилось, що йшли морозовці, — всією станицею, — вибиті звідти козаками. Білі висіли в них на хвості. По обрїю покотився гуржіт гармат 5-ої армії, що зустріла переслідувачів. Обози, люди, корови, вівці мчали з Лисинських висот до станції Чир.

Тепер було — хоч відбавляй — і робочих рук, і возів, і коней.

Бахвалов повеселішав. Партії робітників потяглися до Дону. Міст почав рости на очах. На забучений котлован укладали кістки з колод і шпал, скріплюючи їх залізом, заповнюючи всередині камінням. Уся небезпека крилася в висоті цих дерев'яних стоянів, — при найменшому відхиленні від вертикалі вони завалилися б під вагою поїздів. Та марно говорив Ворошилов, що матеріал підкоряється революції, — цей міст був її творчим будівництвом, це був міст у майбутнє. Наприкінці третього тижня стояни піднялися на всю височінь п'ятдесяти чотирьох метрів.

Сильно потріпані стрілецькі частини Морозовської дивізії, не послухавши розумних доводів, — що не можна перемогти, крутячись біля однієї своєї хати, — спокутували помилку, змінюючи вимотані в щоденних сутичках частини 5-ої. Білі тепер, не вгаваючи, били гарматним вогнем по мостових роботах. Їхня батарея стояла в Рубіжній балці біля хутора Самодуровки — недалеко від П'ятигзблянської станиці. Снаряди лягали поблизу моста, на обмілину, в озера, в зарості. Було немало вбито й поранено робітників, проте в самий міст влучити їм не вдавалося. Вибити ці батареї з Рубіжної балки можна було тільки глибоким наступом.

З Царицина повернулися Пархоменко й Артем з повідомленням, що в Царицині — Сталін, що там рішуче готуються до оборони, і Сталін пропонує 5-ій армії, не гаючи дня, закінчувати похід: переправляти всі ешелони й військові частини на лівий берег.

Від наступу на правому березі доводилося відмовлятися, хоч це й загрожувало тим, що ініціатива перейде до білих. Так воно й сталося. Козаки, що прийшли у хвості морозовців, підняли серед мамонтовців сполох: «Що ви, чирські, суворовські козаки, проти сонечка вигріваєтесь! То ж то про вас слава йде... Злякалися хохляцького наброду... Ми цих червоних били, як ховрахів, від самої Морозовської, розіб'ємо й тут, поки моста не навели, — тоді держи горобця...»

Сімнадцятого червня в розташування Комуністичного батальйону несподівано прискакали верхи Ворошилов, Пархоменко і Коля Руднев. Ворошилов спинився на горбі, звідки видно було садки Нижнечирської станиці. Сказав Лукашеві, який під'їхав до нього:

— У противника пожвавлення?

— Егеж, нібито...

— Чекай генерального бою.

Незабаром з'явилися козачі кінні цепи: йшли риссю по хвилястій рівнині, де-не-де вкритій хутірськими садками. З горба можна було налічити принаймні сім рядів вершників. Лукаш послав ординарців з наказом: підпускати цепи якнайближче. Він хвилювався й повторював: «Підпустять, побачиш, Клим, на чотириста кроків підпустять, хлопці тепер витримані»...

Загриміла артилерія Кулика, застукотіли кулемети, заляскали

рушничні постріли. Козачі коні стали падати... Але жоден не повернув, — нові й нові хвилі вершників мчали з горбів, з-за вишневих заростей.

— П'яні, слово честі, п'яні! — гукнув Ворошилов, не відриваючись від бінскля.

Ось уже передні перестрибують через окопи, рубаючи й котячись на землю разом з кінями... Декілька вершників мчать до горба. Передній, на чудовому рижому жеребці, огрядний, у кашкеті, що зсунувся на вухо, в золотих полковницьких погонах, галасуючи й давлячись сивими вусами, ринув на Ворошилова, вимахуючи клинком. Лукаш вистрілив — мимо! Ворошилов торкнув гнідого назустріч із усього кінського маху, перехилившись, ударив шаблею полковника... Проскочивши, осадив, — полковник лежав на землі, розкинувши руки.

Таких, що прорвалися крізь фронт, було небагато. Одних збили, інші втекли на замилених конях. Рештки козачих цепів відлинули. Цей короткий, але кривавий бій дорого коштував козакам. У білих станицях стало похмуро. Про відновлення удару найближчим часом не могло бути й мови.

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ

1

У салон-вагоні скрізь — на стільцях, на столі, на підлозі — лежали куски матерій, зразки заліза, скоб'яних виробів, папки з паперами, купки зерна, газети, рукописи. Біля спущеного вікна за низеньким столиком сиділа друкарка, тоненькі пальці її лежали на шрифті. За вікном було чисто виметене вокзальне поле, де в далині сходилися смуги рейок. Негучний рівний голос за її спиною, здавалося, сповнював цей залитий чорним мазутом, посмугований сталлю простір особливим і важливим значенням.

Сталін диктував:

«На негайну заготівлю і відправлення до Москви десяти мільйонів пудів хліба і тисяч десяти голів худоби необхідно прислати... 75 мільйонів грішми, по можливості дрібними купюрами, і різних товарів мільйонів на тридцять шість: вила, сокири, цвяхи, болти, гайки, скло віконне, чайний і столовий посуд, косарки і частини до них, заклепки, залізо шинне кругле, лобогрійки, котки, сірники, частини кінської збруї, взуття, ситець, трико, коленкор, бязь, мадаполам, нансук, грисбон, ластик, сатин, шевіот, марин сукно, дамське і гвардійське, різні шкіри, заготівки, чай, коси, сівалки, дійниці, плуги, мішки, брезенти, галоші, фарби, лаки, ковальські, столярні інструменти, терпуги, карболова кислота, скипидар, сода...»

Диктуючи, він перегортав стенограми. За ці кілька днів у

Царицині все було поставлено на ноги. Партійна конференція, з'їзд професійних спілок, конференція заводських комітетів, надзвичайні збори з участю масових організацій, мітинги — ішли безперервно. Оборона Царицина, що здівалася до цього справою самого лише Царицина, підносилась на височінь оборони всієї Радянської республіки.

Через сталінський вагон — коліями південно-східного вокзалу — проходили тисячі людей, сприймаючи цю основну тему. Сотні партійних і радянських установ, що потопали в міжвідомчій плутанині й безладді, починали намацувати логічний зв'язок одна з одною. Сотні партійців, що сиділи за канцелярськими столами, кількість яких вп'ятеро, вдесятеро перевищувала потрібну кількість столів у цих установах, наскрізь прокурених махоркою, були відірвані від паперової тяганини й кинуті на агітаційну роботу по заводах і на село.

Суворою ясністю звучала нова тема: оборона Царицина повинна бути наступом по всьому фронту — від півночі Воронежської губернії до Сальських степів. Повинна бути жорстоким проведенням хлібної монополії. Повинна за червень місяць дати два мільйони пудів хліба Москві й Пітеру.

Збуджені мітинги прокотилися по заводах і околицях. Робітники зрозуміли покладену на них відповідальність за діло всієї країни — скрізь були ухвалені резолюції, що підтримували загальнореспубліканське завдання. І коли ця відповідальність була речово виражена в негайному припиненні вільного продажу хліба і в переході на хлібну картку з півфунтом на пай, робітники відповіли: згодні...

За кілька днів місто змінилося, — немовби тверезим ранком після гульні. По вулицях пішли патрулі. Спорожніла оркестрова раковина в міському саду, і напроти неї двері шашличного й чебуречного «заведення» були забиті навхрест дошками. По всіх приватних крамничках на вітринах залишилися тільки гуталін, повидло, сарептська гірчиця в корявих баночках і мухи, що густо лазили по заפורшених шибках. Хліб як предмет торгівлі, зник.

«Дамочки», що втекли з північних столиць, розгублено розглядали нові хлібні картки, які давали право на одержання чверті фунта тим, хто служить в радянських установах... «Нетрудовому елементові» карток не належалось. «Боже мій, боже мій! Хто ж до цієї революції серйозно думав про хліб?» Куховарка йшла до булочної й купувала, і лікарі навіть рекомендували мало їсти хліба... Неначе в хлібі з'явився якийсь особливий, суворий зміст... Але як же, все-таки, бути без хліба? Одні вирішували тікати з цього кошмару, інші — мстиво чекати приходу красновських військ.

Були й такі, у кого звуки вальса з раковини в саду (незважаючи на убозство курної алеї під двома гасовими ліхтарями) викликали пронизливі спогади молодості, що вимахує з назавжди

минулого часу білим шлейфом першого бального плаття. Ці, не знаходячи в своїх крихітних душах ні ненависті — мститися, ні ршучості — тікати, — лише гірко плакали за тим, що більшовики позбавляють їх останньої невинної радості...

Переодягнені офіцери, що пережидали революцію по шинках або на брудному ліжку під бринькання мандоліни, почали тепер лазити через паркан в умовлену квартиру — радитися: що доцільніше — чи подаватися в перенаселений Новочеркаськ, в не дуже гостинну обстановку всевеликого Донського війська, чи напинати вошиву гімнастюрку — йти до Денікіна на Кубань — чи організовувати тут, на місці, повстання?

Спекулянти заховали до кращих часів сорочки «апаш» і вдовбували каблуки в своїх черевиках, заховуючи туди брильянти і платину. «Ліберальні» діячі, царські чиновники, дрібнопомісні поміщики, що рятувалися тут з своїми сім'ями від мужицької стихії, подібно до того, як у сімнадцятому віці бояри і служилі люди сідали від наскоків кримських ханів в облогу за стіни Серпухова або Коломни, — все це населення центру міста почало роздумувати, чи не піти тимчасово на службу в які-небудь тихі радянські установи?

Але новий день приносив нові несподіванки. На соснових телеграфних стовпах, на всіх парканах, створених, здавалося, віковою російською історією, щоб під ними безтурботно спали п'яні голодранці, забіліли листочки нового декрету виконкому: «Всьому нетрудовому населенню негайно з'явитися в розподільчі пункти, одержати шанцьовий інструмент, іти організованими групами в степ і копати під містом окопи, за яку працю й видаватимуться хлібні картки».

У вагоні на колях продовжувала вистукувати машинка.

— Телеграма, — напівголосно говорив Сталін: — «Москва, Вища військова рада... Терміново вислати кілька батарей шестидюймових і снарядів до них. Кілька батарей тридюймових і снарядів до них. Десять мільйонів трилінійних російських патронів. Вісім панцерних автомобілів. Найбільш важливо прислати дві групи досвідчених і відданих льотчиків з апаратами і з снарядами...»

Цієї ночі у вагон було викликано Носовича і Ковалевського для доповіді. За відомостями й зведеннями на всьому фронті Північнокавказького військового округу (від південної границі Воронежської губернії до Каспійського моря) було сто тисяч штиків і шабель. Ковалевський, тримаючи олівця за самий кінчик і вказуючи на карту, що висіла над столом у салоні, напам'ять перелічував назви загонів, кількість бійців, розташування їх на фронті. Носович нахмурено підбирав відомості.

Сталін, ніби розминаючи ноги, ходив уздовж вікон з спущеними шторами. Коли доповідач спинявся, — Сталін підтверджував кивком, що уважно слухає. Справді ж йому давно вже стало ясно з цієї доповіді (з матеріалами він ознайомився напередод-

ні): Ковалевський досить невміло «замілював очі», стотисячна армія існувала тільки на папері. За винятком значної групи Калніна на самому півдні фронту в Кубано-Чорномор'ї, решта дивізій, бригад, полків, що їх чітко й рішуче перелічував Ковалевський, були не що інше, як погано зв'язані один з одним партизанські загони й загінчики, що билися біля своїх станиць. Чотири царицинських штаби намагалися керувати ними, засипаючи фронт суперечливими й склочними папірцями.

Ковалевський, бачачи, що у мовчазного Сталіна складається небажане враження, — поспішив підкреслити:

— Усі ці дані я посилав Вищій військовій раді, і Троцький затвердив дислокацію військ, так само як і загальний план оборони.

Носович відразу ж простяг наказ за підписом Троцького — тримати фронт і в можливому випадку просувати його ... Сталін, прочитавши, усміхнувся, кинув папірця на стіл.

— Утримати, відсувати, не допускати... Красномовно...

Найбільш підозріле в доповіді Ковалевського було в спокійному ставленні штабу до справді катастрофічного стану самого царицинського фронту: коло Царицина налічувалося всього шість тисяч штиків і три тисячі в гарнізоні.

— Які сили має Мамонтов? — спитав Сталін.

Ковалевський швидко глянув на Носовича, той, не підводячи очей, спокійно:

— Сорок — п'ятдесят тисяч шабель і штиків...

Сталін узяв відомість про зброю, — всього на фронті Царицина налічувалося: 8 гармат, 92 кулемети, 9800 гвинтівок, 600 шабель, 962 тисячі патронів і 1200 снарядів для гармат...

— Це все?

— Є дещо в арсеналі, — похмуро відповів Носович.

На світанку Сталін поїхав до арсеналу. Спустився в підвали й уважно ходив по проходах між соснових ящиків і пірамід з ручних гранат. Суворий дідок, охоронець арсеналу, не міг дати точних відомостей — скільки тут зброї: її звозили сюди з різних місць без обліку і, як з усього видно, була вона ламана, заіржавлена, непридатна...

З арсеналу Сталін поїхав на гарматний і машинобудівельний заводи. Обійшов цехи і, коли робітники, впізнавши його, зібралися на заводському дворі, піднявся на грузовик і сказав:

— Товариші, республіка в небезпеці... Ми повинні перейти в рішучий наступ. Обов'язок кожного з нас — подесятирити свої сили і перемогти. Жодна людина не повинна залишатися байдужою... Співчуття мало... Треба поголовно, від малого до великого, взятися до зброї. Треба працювати так, щоб коло твого верстата стояла заряджена гвинтівка. Пролетаріат повинен бути весь мобілізований і озброєний. Але, щоб ми були озброєні, треба цю зброю приготувати. Нам потрібні бронепоезди, броневики й гармати. Тільки що я бачив в арсеналі

тисячі поламаних і заіржавлених гвинтівок, їх треба якнайшвидше полагодити...

— Дайош наступ, товаришу Сталін, — відповіли йому робітники.

Сонце нещадно палило чорний простір, покреслений стальними лініями. Худенькі пальці друкарки літали по клавіатурі. Сталін диктував далі:

«...Треба з усією гостротою поставити питання про зміну всього військового керівництва... Численність штабів (чотири штаби) перетворює фронт у кашу. Загальний стан фронту — загінна плутанина. Призначені сюди військові спеціалісти (партачі) працюють з незрозумілою млявістю і недбалістю. Без екстрених і рішучих заходів нічого й думати про охорону залізничної лінії і про безперерійне відправлення продовольчих вантажів...»

Увійшов комендант, ніби висушений на вогні чоловік, мовчки поклав на стіл телеграму. Вона була від чергового маршрутного поїзда, що віз до Москви двадцять п'ять вагонів хліба і три вагони сушеної риби.

«...О другій годині ночі на роз'їзді біля станції Філоново наш поїзд зійшов з рейок через те, що козаки підклали піроксилінові шашки. Тут же розпочалася стрілянина з боку козаків по поїзду. Але завдяки нашим кулеметам козаки були відігнані й частково перебиті. Тут ми простояли цілий день і вночі рушили далі. На тринадцятій версті за станцією були затримані, бо козаки знову наступали. Бій тривав до сьомої вечора. Після цього вирушили далі. На роз'їзді, не доїжджаючи Поворіна, виявилось, що колія розібрана на протязі трьох верст. Козаки з усіх боків оточили роз'їзд і наш поїзд. Бій тривав з години ночі до одинадцятої ранку. Тут ми простояли чотири дні й полагодили колію. Після цього рушили далі. У нас двоє вбитих, семеро поранених легко. Сподіваємося благополучно довести вантаж до Москви...»

Сталін по телефону викликав коменданта. Комендант мовчки з'явився на дверях.

— Скільки ви відправили сьогодні маршрутних?

— Три поїзди з зерном.

— Скільки ще можете відправити?

— До півночі ще три.

— Треба посилити охорону. Чіпляйте до кожного поїзда платформу з шпалами і рейками.

— Єсть!

Комендант нечутно зник.

Сталін відпустив друкарку і сів писати листи. Його непокоїли справи на Кавказі і в Середній Азії. Він писав Степанові Шаумяну:

«...Загальна наша політика в питанні про Закавказзя полягає в тому, щоб примусити німців офіційно визнати грузинське,

вірменське й азербайджанське питання питаннями внутрішніми для Росії, в розв'язанні яких німці не повинні брати участі. Саме тому ми не визнаємо незалежності Грузії, визнаної Німеччиною...

...Дуже просимо всіх вас всіляко допомогти (зброєю, людьми) Туркестанові, з яким англійці, що діють через Бухару і Афганістан, намагаються зіграти злий жарт...»

2

Двадцятого червня загуркотіла і задиміла вся дуга фронту від Рачкової гори до Нижнечирської станиці. Козаки шаленими ударами кінноти пробували прорватися до станції Чир (що була в центрі цієї дуги), звідки нескінченною низкою повзли до Дону поїзди. Здобич утікала з-під носа. Генерал Мамонтов у новській німецькій машині метався по горах і пагорках. Підводячись з біноклем на весь величезний зріст, у шовковій сорочці, що вибивалася з-під малинового пояса кавалерійських штанів, — вдивлявся крізь куряву в усі фази бою. Все було даремно: червоні тримались і під артилерійським і під кулеметним вогнем, відкидали гранатами й штиками страшенні натиски кавалерії. Поїзди й обози посувалися до Дону.

Перший ешелон, навантажений залізом і різними матеріалами, обережно, слідом за Бахваловим, що йшов попереду паровоза, проходив відбудований прегін мосту. Дерев'яні стояни — дванадцять тридцятисажневих клітчастих конусоподібних башт, — скрипучи і пружинячи, прекрасно витримували вагу паровоза і поїзда. Внизу, на широко оголеній піщаній обміліні, стояли робітники, кілька тисяч — будівники першого радянського чуда. Всни кричали, махали гілками. Звідси всни здавались іграшковими, їх крики ледве доносились.

По мосту й ешелону, по тисячах людей на обміліні вперто й часто били гармати з боку П'ятиізбянської. Але сьогодні їх снаряди лягали з великим недольотом: добірний царицинський загін, відряджений Сталіним на допомогу Ворошилову, вибив козачу батарею з Рубіжної балки.

Бахвалов перейшов полагождену частину мосту, паровоз, як приручений, сопучи циліндрами, виповз слідом за ним на залізну ферму.

Тут стояв Ворошилов з штабом. У всіх були радісні, злякані обличчя.

— Витримала! — гукнув Ворошилов.

— Все-таки вона в тебе тріщить, — сказав Руднев.

— Тріщить — аж дух забиває, — сказав Пархоменко. —

Просто-таки дивитися страшно.

Бахвалов скинув картуза, рукавом витер лоб.

— А нехай собі тріщить, — сказав спокійно. — Климент

Єфремович заявив, щоб матеріал підкорявся революції. От він і підкоряється. Не тільки шістьдесят ешелонів витримає, — оцим мостом кур'єрські поїзди будемо ганяти...

Коли вони, перемовляючись і сміючись, перейшли на лівий берег, з бску Логовського хутора до насипу під'їхав сірозелений броневик з низеньким куполом. З нього виліз чоловік у чорній шкірі.

— Командуючому армією, особисто, — сказав він, витягаючи пакет. Коли Ворошилов швидко зійшов до нього піщаним укосом, він сухо, чітко взяв під козирок:

— Від товариша Сталіна. Товариш Сталін посилає вам броньовик в особисте розпорядження.

3

Треба було розгортати новий фронт на лівому березі. Ешелони, перейшовши Дон, посувалися на Криву Музгу. Туди було перенесено штаб. Туди перекидалися звільнені частини з правого берега, де старий фронт звужувався, відступаючи до станції Чир і до мосту.

Козаки теж почали переправляти поронами і човнами кінні й піші сотні на лівий берег, зосереджуючи їх біля Калача, звідки вони думали вдарити на Криву Музгу. Тут, за п'ятдесят верст від Царицина, на широких заплавних луках і в рівному, як стіл, полиновому степу, козачій кінноті було привільніше, а червоній піхоті — важче.

Загони 5-ої швидко займали в степу хутори, розгортаючись перед Калачем. Ворошилов поїхав оглядати новий фронт. Коли він, Лукаш і Кисіль — командир Морозовського полку — сідали в броньовик, підбіг Коля Руднев:

— Клим, я посилаю з тобою охорону.

— Дурниці! Не треба.

— Прошу тебе. Автомобіль — діло темне. Якби був добрий бензин, а то — суміш, діло темне... Конвой поїде козачий, хлопці тутешні, вони тобі всі балочки покажуть. Особисто тебе прошу.

Ворошилов знизав плечима і зачинив стальні двері. Броньовик зачмихав, пустив густу, смердючу спиртом і гасом хмару, покотив у степ. За ним, пригнувшись на високих сідлах, поскакали вісімнадцять червоних козаків, — молоді, дужі, сміливі хлопці.

Щойно пройшов дощ. Повітря було парне. З-під коліс і копит летіли грудки грязі. В стороні, куди йшов броньовик, з грозової хмари звисали скісні сизі смуги зливи. Лукаш у відкритий отвір броні показував розташування загонів. Проминули окопи Морозовського полку і звернули вздовж фронту. Хмара, волочачи по степу зливу, сунула десь за Дон. У вологій далині виднілися стоги.

Броньовик, притишуючи хід, під'їхав до одного з хуторів — на березі зарослого очеретом ставка. Тут тільки-но пройшла сильна злива. За тинами стояли ще важкі від дощу вишневі садки. На вулиці — калюжі. Ворота в усіх дворах і віконниці у хатах — зачинені. Хутір, очевидно, був покинутий. Переїхали місток і за поворотом побачили впоперек усїєї вулиці перекинуті вози, колоди, мішки з землею. Командир Кисіль сказав:

— Дияволи, це вони за ніч нагатили!.. Вчора розвідка встановила, що хутір покинутий, і ми так і вважаємо...

Ворошилов спинив машину:

— Накажи конвоеві відстати.

Лукаш, відчинивши дверці, сказав козакові, що під'їхав до нього.

— Командуючий наказав триматися за півверсти.

— Пішов прямо, — сказав Ворошилов.

Броньовик проскочив через барикаду, але виявилось, що й тут нікого немає, тільки дві ошалілі курки кинулися з-під коліс. Звідси дорога почала крутитися між тинами. Лукаш хмурився, кусав ніготь. Кисіль усе ще повторював: «Мої хлопці не будуть брехати...» Водій Цибаченко, луганський металіст, несхвально хитав головою, повертаючи направо й наліво бублик руля, — дорога дедалі гіршала, машина по самі осі грузла в коліях, повних чорної води.

— Давай, давай, — повторював Ворошилов.

Попереду з'явилася велика калюжа. Броньовик рвонувся і загруз. Мотор заглух.

— Сіли, — сказав Цибаченко, — відчиняючи дверці.

Ворошилов з силою натиснув йому на плече.

— Сиди тихо.

— Товаришу Ворошилов, та тут же нікого нема. — Кисіль, кривлячись, із зусиллям відчиняв дверці... — Хіба вони вдень по садках сидітимуть? Вони всі зараз по балках, у степу.

Ворошилов — суворо:

— Не виходь...

Але Кисіль уже відчинив і висунувся по пояс. З-за тину лягнули постріли. Він, навіть не охнувши, головою вперед вивалився з брсьновика. Лукаш грюкнув дверцями. По броні різонув другий залп.

Ворошилов:

— Давай кулемет...

Лукаш відповів:

— Нічого не вийде, вони в мертвому просторі...

Постріли били, не вгаваючи, було добре чути, як клацали рушничні замки, сопіли люди. Кулі не пробивали броні, але від їх ударів — майже в упор — всередині з броні летіла окалина.

— Бережи очі! — крикнув Ворошилов, — щока його була в крові.

Козаки, бачачи, що броньовик не відповідає і загруз міцно, почали висовувати з-за тину бородаті обличчя; вишкіряючи зуби і матюкаючись, прицілювались у вузьку щілину в передній броні. Осмілівши, з галасом звалили тин і оточили машину, — станичників було не менше як півсотні. Несамовито загупали прикладами в брню:

— Антихристи! Більшовики! Вилазь, хами!

Навалившись, розхитували машину. Лізли на купол. Силкувалися просунути гвинтівку в щілину. Але, побоюючись револьверних пострілів з середини, облишили цю справу. Почали радитися:

— Нанесемо хмизу, засмажимо їх живцем...

— Чого там — хмизу! — Давай гранату.

Лукаш сказав:

— Справа кепська.

— Пусте, — відповів Ворошилов, — мужики хазяйновиті, навіщо їм підривати хорощий броньовик. Нехай сперечаються. Наш конвой їх зараз атакує або повідомить полк...

І справді козакам скоро жаль стало такої доброї бойової машини. Кілька чоловік побігло по волів. Інші знову почали лаятися і стріляти. Лукаш гукнув у щілину:

— Ей, станичники, не дурійте! Однаково ви нам нічого не зробіте. За нами йде конвой — дві сотні, розбігайтесь швидше по садках, поки вас не порубали!

Тоді козаки, пороззявлявши губаті, зубаті роти, зареготали, присідаючи, били себе по стегнах...

— Го-го-го!.. Хо-хо-хо!.. Ми вам зараз покажемо, де лежить ваш конвой, усіх вісімнадцять рядком поклали...

— Привеземо вас у Калач до отамана, він добере способу, як вам вийти з брсьновика.

Привели шість пар волів. Принесли здоровенну вірвовку. Прив'язали її до передньої осі, другий кінець — до цабана. Ззаду броньовик підважили жердинами: «Ану, берись, ану — ще!!.» Загукали на волів: «Гайда, гайда, гайда!..» Броньовик важко поліз з грязюки.

Ворошилов сказав:

— До останньої хвилини — тримайся.

— Добре, — сказав Лукаш. — Патрони є в тебе?

— Є.

Підганяючи волів, гукаючи, гогочучи, козаки потягли броньовик через калюжу на суху дорогу. Водій Цибаченко спокійно сидів, трохи правив. Після калюжі йшов крутий узвіз. Козаки забігли наперед машини, допомагаючи волам. Цибаченко дивився в щілину перед собою і правив. Узвіз кінчився, козаки захекались, воли стали. Цибаченко — не обертаючись:

— Давай кулемет!

Він включив мотор. Застріляли циліндри, мотор заревів. Злякані воли шархнулились, вірвовка обірвалась. Лукаш з-під

купола загуркотів кулеметом. Козаки кинулись по рівчаках. Броньовик промчав повз них, обдаючи димом і кулями.

Обминувши хутір, завернули степом на вихідний шлях. Біля крайніх садків побачили засідланого коня, — він стояв, наче здивований, піднявши передню, перебиту в бабці, ногу. Другий і третій кінь валялися при дорозі. А далі на полиновому полі лежали — хто ниць, хто навзак, назавжди заснувши, вісімнадцять молодих хлопців-конвойців, що потрапили в засідку біля цих тинів.

4

У вагон Сталіна нікого не пропускали. На коліях стояли вартові. По перону ходив комендант, відповідаючи всім, хто б не намагався бачити надзвичайного комісара:

— Нічого не знаю.

У вагоні сиділи Ворошилов, Коля Руднев і Пархоменко. На столі — бляшаний чайник, склянки і крихти хліба. Всі трое курили московські цигарки. Була довга розмова, — Ворошилов розповідав про похід від Харкова до Луганська. Руднев і Пархоменко ревниво нагадували пропущені подробиці.

Сталін, спираючись коліном об банкетку, — під картою на стіні, — крутячи в пальцях маленький циркуль, говорив:

— ...Справний мужик у жовтні бився за радянську владу. Тепер він повернув проти нас. Справний мужик повернув проти нас тому, що він ненавидить хлібну монополію, тверді ціни, реквізицію і боротьбу з міщечництвом...

«І от — результати... (Він вказав циркулем на карту біля Поворіна.) На північній дільниці у нас в частинах Миронова — розвал, кілька його кінних полків перебігло до Краснова. Станічники і куркулі загітували справного мужика. Миронова тричі оточували біля Поворіна й біля Філонова і кінець кінцем розбили вщент.

«Краснов тепер сильніший від нас, — це треба визнати, — і чисельністю і озброєнням. Він веде свою агітацію. А наші чотири штаби ніякої агітації не ведуть і дають Краснову відривати від нас маси, які вагаються. У Краснова добре постачена армія. У нас армії немає.

«За відомостями цих днів, добровольча армія Денікіна, про яку вперто нічого не знають наші військові спеціалісти, покинула Мечетинську та Єгорлицьку станиці і розвиває успішні операції на стикові Дону й Кубані. Поза всяким сумнівом, Денікін скерує удари на залізничні вузли — Торгову і Тихорецьку — і намагатиметься відрізати від нас групу Калніна та приморську групу Серокіна.

«Крім Краснова, ми одержуємо нового ворога: офіцерська добровольча армія постачається Антантою, добре навчена і пронизана класовою ненавистю. Це небезпечений ворог. Вона за-

грожує нашій південній — найважливішій дільниці, — хлібові і нафті.

«У нас все ще не можуть викоренити загінний спосіб ведення війни, і не викорінюють навмисно. Дивитися крізь пальці на загінну плутанину, терпіти це головотяпство, — якщо це не звичайне зрадництво, — значить капітулювати. З усією рішучістю, за найкоротший строк, ми повинні сформувати з загонів великі з'єднання, підкорити їх єдиному командуванню, відданому революції, — повинні створити регулярну армію...

«Наші можливості такі: перше, — робітники, шахтарські і селянські загони, приведені вами, Клименте Єфремовичу, — вони добре загартувалися. Донецько-морозовські загони Щаденка. Царицинські робітники, — вони можуть, хочуть і будуть битися не на життя, а на смерть, якщо ми зможемо ізолювати їх від контрреволюційної пропаганди есерів та меншовиків. Козачі частини Миронова, — до нього відряджено пропагандистів, у нього повинно відсіятись міцне бідняцьке ядро. Група Кіквідзе, що перебуває там же, на півночі. В сьогоднішніх умовах вона не боездатна: це типове загінне утворення з відсутністю координації дій, — але група Кіквідзе — чудовий матеріал. Потім — п'ять тисяч військовополонених в Цариціні, більшість мадярів, з ними вже працює агіпроп. Сербський загін, що пробився до нас з України. І, нарешті, — в Сальських степах — численні загони іногородніх і біднішого козацтва: загони Шовкоплясова, Круглякова, Васильєва — в Котельникові (цілком із залізничних робітників), загін Ковальова — в Мартиновці і кінний загін Думенка. Умови боротьби там особливо суворі, з цих загонів можна викувати залізу дивізію.

«Ось з чого ми можемо створювати кістяк армії. Доведеться ламати опір військових чиновників, вони будуть скаржитися у Москву і будуть пакостити нам сильно. Доведеться, може, вступити в конфлікт з Вищою військовою радою. Але й там ми зломимо, — нам допоможе Володимир Ілліч.

«Формування нової Червоної армії, — це буде 10-армія, чи не так? — ви візьмете на себе, Клименте Єфремовичу».

У Ворошилова спалахнули вилиці. Зняв руки з стола, суворо підтягнувся. Пархоменко пробасив у вуса:

— Правильне рішення.

Двадцять п'ятого червня на фронті — в окопах, по ешелонах, в усіх обозах, на великому армійському мітингу, в полі перед станцією Крива Музга — було прочитано наказ: «Усі, що залишилися, частини колишньої 3-ої і 5-ої армії, частини колишньої армії царицинського фронту і частини, сформовані з населення Морозовської та Донецької округ об'єднати в одну групу, командуючим якої призначається колишній командуючий 5-ої армії товариш Климент Єфремович Ворошилов. Усім назва-

ним вище військовим частинам надалі іменуватися «групою товариша Ворошилова». Наказ був підписаний народним комісаром Сталіним.

5

— Ні, ні, ні, панове, — лежати... Полягайте невимушено... Я певен — за нами стежать з того берега.

— Ну ти вже, здається, ваше превосходительство, той... Вже й купатися ми не можемо...

— Так, так, так... Він на підозріння взяв усіх... Вчорашня розмова дуже мені не сподобалась...

На обмілині — напроти Царицина — лежали голі: Носович, довгий, незграбний Ковалевський, із золотим ланцюжком хреста на запалих грудях, Чебишев — з повними плечима і тазом, як у жінки. За два кроки від них сиділи, підставивши спини сонцю, ад'ютанти Кремньов і Садковський, капіган другого рангу Лохматов і полковник Сухотін. Тут був весь штаб округу.

Але побоювання Носовича, що за ними стежать з того берега, були, мабуть, безпідставні. Вся обмілина напроти Царицина аж кишила людьми: Багато човнів на середині Волги висіли, немов у повітрі, на жовтувато-голубій гладі ріки.

Була неділя, спека, безвітря.

Штаб обрав для купання відлюдну косу. Ждали інженера Алексеєва, — він мав зробити важливе повідомлення.

— Про що ж тебе питав надзвичайний комісар? — спитав Ковалевський.

— А він цікавиться дуже тонкими речами... Викликав мене у вагон в оперативних питаннях... Частував чаєм, був дуже люб'язний і не вірів жодному моему слову...

Поклавши руки під потилицю, Носович почав докладно розповідати про вчорашню розмову з надзвичайним комісаром, який цікавився кожним штабним папірцем. Переглядаючи принесені Носовичем накази, запити до інших штабів, заперечення і відписки і всі копії наказів, запитів, заперечень і відписок інших царицинських штабів, Сталін вказав на громіздкість такої канцелярської системи ведення війни. Він брав з папки який-небудь наказ командирові загону і простежував його звивистий шлях через канцелярські столи до місця призначення, коли наказ уже втрачав всякий сенс або викликав шалену відписку командира загону. Він брав другого папірця і розшифровував його смисл, що вів лише до роздмухування склоки між штабами.

Він просив Носовича дати йому до пуття пояснення про таку мало доцільну діяльність.

— Я, звичайно, заперечував, що штаби самим господом богом поставлені бути штабами і що тут я працюю за особистою довіреністю Троцького — в міру моїх сил і розуміння. Але

посилання на Троцького його мало переконало... Він почав ставити такі тонкі запитання, — якусь хвилину здалося: от, чорт, чи не розгадав мою гру? З Москальовим працювати було простіше...

Чебишев, пересипаючи в жменях сухий пісок, сказав неприязно:

— Я вважаю, що ваша гра занадто тонка для більшовиків. Я б діяв і сміливіше і грубіше...

Носович потягнув по піску ногу, другу, підняв опухлі від ревматизму коліна. Так само, як тоді весною на вагонній площадці, він відчув гостру неприязнь до цього фата-гвардійця, що не знати чому цідить слова з такою явного зарозумілістю. Подумав: «Подивився б я, як ти збліднеш, коли поставлять біля паркана перед взводом...»

Носович не відповів йому, бо в таку спеку не хотілося розповідати про складну систему паперової тяганини і склоки, яку він провадив у штабах і на фронті. Іноді дотепно продумана фраза у вихідному папірці нацьковувала один штаб на інший, викликала величезне обурення, паралізувала роботу або, як він любив повторювати: «Вдале слово може наробити більше шкоди, ніж добрий обстріл з шестидюймових гаубиць...» Він не відказав ще й тому, що Чебишев почасти мав рацію. Директив, одержаних Носовичем у Москві від Савінкова і наступного дня — від радника посольства однієї з великих держав, що «плекали, незважаючи на всі випробовання, сердечні почуття до російського народу», — директив цих він не виконав цілком. Може, він занадто втомився від боротьби, може, просто боявся?

До обмілини підплив старий двовесельний човен. З нього вискочили два молодих чоловіки з поголеними головами, і, не поспішаючи, вийшов інженер Алексеев. Незважаючи на спеку, він був у піджаку й жилеті. Сини його похапцем роздяглися, кинулись у воду. Він підійшов до штабних, що лежали на піску. Сів. Обличчя його було серйозне, майже урочисте.

— Панове, — сказав він повільним шепотом, — панове, добровольча армія вщент розбила всю групу Калніна і зайняла Тихорецьку, цими днями треба чекати взяття Торгової. Денікін іде по Росії триумфальним маршем...

Штабні мовчали, але з того, як вони немовби застигли на піску, було зрозуміло, що повідомлення вразило всіх. Нарешті Носович хрипкувато спитав:

— Звідки у вас це? Штаб ще нічого не знає...

— Я одержав шифровану телеграму обхідним шляхом через Баку, — сказав Алексеев. — Баку так само — з дня на день — повинно впасти. Вже самий факт, що Баку буде в англійців, неймовірно матеріально й морально послабить більшовиків...

Так, чорт забирай, здорово! — промовив Ковалевський, перевертаючись на живіт.

— Панове, треба починати діяти... Треба діяти, панове, — повторив Алексеев майже істерично. — Які у нас реальні сили?

Носович відповів:

— Офіцерська організація «союзу фронтовиків» — вважайте двісті п'ятдесят штиків... Сербський полк — тисяча штиків. Але серби ще не зовсім готові. З ними працюють місцеві есери, та чорт їх знає, як вони працюють, — звіту передо мною не складають... «Спілка торговельно-промислових службовців», — там теж копошаться есери й меншовики... Скільки ми на вербуємо цих вояк — прикажчиків, — сказати важко... Ось поки що і все... Можна було б розраховувати на деякий процент робітників «Грузолісу», але Сталін оголосив есерів і меншовиків ворогами народу, і вони дуже послабили роботу на «Грузолісі»... В усякому разі можна розраховувати на півтори тисячі штиків...

— Гроші? — спитав Чебишев.

Алексеев — жваво:

— Комісаріат шляхів сполучення, відряджаючи мене по нафту в Баку, дав: чотири кулемети, сорок гвинтівков, триста ручних гранат і десять мільйонів карбованців грішми. Все це в нашому розпорядженні.

— Ну що ж, — промовив Носович, — і прекрасно, щастя боже. Чекати доведеться недовго. Наш фронт...

— Чий — «наш»? — різко спитав Чебишев.

— Червоний, не чіпляйтесь, полковнику... Червоний фронт дезорганізований так, що й десяти надзвичайним комісарам не привести його в боездатність... Краснов розпочне генеральний наступ з середини липня. Добровольча армія на той час теж буде вже під Царицином...

— Отже, збройне повстання ви гадаєте розпочати?..

— В кінці липня...

Один з ад'ютантів, обернувшись, сказав чітко:

— Товаришу начальник штабу, сюди пливе човен з людьми.

Тоді всі знову розляглися на піску — невимушено. З човна, що проплив мимо, гукнули:

— Ей, громадяни, закрийте страм...

6

Те, що казав Сталін у вагоні Ворошилову, справдилося: в кінці червня армія Денікіна завдала ряд сильних ударів по магістралі Царицин — Тихорецька і відрізала п'ятидесятитисячну армію Калініна. Південний фронт тим самим повернув тепер до себе всю увагу.

Сталін писав до Володимира Ілліча:

«...Якби наші військові «спеціалісти» (партачі!) не спали і не

ледарювали, лінія не була б перервана; і якщо лінія буде відновлена, то не завдяки військовим, а наперекір їм...

«...Справа ускладнюється тим, що штаб Північнокавказького округу виявився цілком непристосованим до умов боротьби з контрреволюцією. Справа не тільки в тому, що наші «спеціалісти» психологічно нездатні до рішучої війни з контрреволюцією, але також у тому, що вони як «штабні» працівники, які вміють лише «креслити рисунки» і давати плани переформування, абсолютно байдужі до оперативних дій... і взагалі почують себе як сторонні люди...

«...Дивитися на це байдуже, коли фронт Калніна відірваний від пункту постачання, а північ — від хлібного району, вважаю себе не вправі.

«Я виправлятиму ці і багато інших недоліків на місцях, я вживаю ряд заходів і вживатиму аж до зміщення чинів і командирів, що гублять справу, незважаючи на формальні утруднення, які в разі потреби ламатиму. При цьому зрозуміло, що беру на себе всю відповідальність перед усіма вищими установами...

«...Поспішаю на фронт, пишу тільки в справі».

Бронепоезд спинився у глибокій виїмці, — тут знову було висаджено в повітря колію і, очевидно, недавно — одна з шпал ще тліла. Команда розвідників вилізла по укусу. Спалений степ був безлюдний. Попереду, версти за дві, височіла водокачка, виблискували проти сонця дахи станційних будівель.

Розвідники дійшли до станції. Вона була покинута. На вокзалі вибиті шибки, поламані телеграфні і телефонні апарати. На станційному дворі біля дверей льоху лежала якась роззута людина з прорубленою головою.

Станція — безлюдна, маленька, грабувати там, по суті, не було чого, і такий наскок видався дивним, — тим більше дивним, що на шляху бронепоезда, який секретно залишив Царицин, траплялась уже третя розгромлена станція, — ніби це навмисне приурочувалося до проходу бронепоезда.

— По лінії дано знати, цілком очевидно, — сказав Ворошилов, підходячи разом з Сталіним до паровоза. Ремонтні робітники розгвинчували рейки, прибирали пошкоджені шпали, стягували з платформи запасні. Роботи тут було годин на дві. Розпитавши розвідників, які в цей час повернулись, Ворошилов запропонував іти до станції пішки, — у виїмці було нестерпно душно.

Він перекинув через плече карабін. Сталін узяв горіхову паличку. Пішли вдвох по полотну. Виїмка завершила праворуч, і бронепоезда не стало видно. У відкритому степу дмухнув гарячий, а все-таки приємний вітер. Обрій був хвилястий. Дуже далеко на крейдяному підвищенні виднівся вітряк. Ворошилов показав на нього: «Звідти і був наскок...» У блідому небі ширяли хижакі.

Сталін стежив, як одна з шулік — зовсім близько від них, — аж чути було повист її твердо розкинутий крил, — пронеслася до землі і майже зачепила ховраха, що стовбичив біля своєї нори на невисокому горбі — стародавній могилі якого-небудь гунна-наїзника. Ховрах встиг, крутнувши китицею хвоста, пірнути під землю. Шуліка повагом, ніби їй зовсім і не кортіло м'яса, знялася вгору в гарячому струмені повітря.

Сталін розсміявся, постукуючи себе паличкою по халяві.

— Колись навчимося будувати такі літаки, — сказав він. — Досконалий політ, досконале володіння силами. А люди можуть літати краще, якщо звільнити їх сили... Ми будемо літати краще.

Нижні повіки його трохи піднялися. Він ішов, не дивлячись тепер ні на шулік, ні на ховрахів між кущиками долину. Ворошилов заговорив про той план наступу, який необхідно було розвивати, не чекаючи переформування армії, щоб запобігти перебоям у відправленні маршрутних поїздів на Москву.

Добровольча армія, гадав він, добившись серйозних успіхів по Тихорецькій магістралі, неминуче повинна не йти до Царицина, а завернути на південь, бо в тилу у неї залишається: гарнізон Катеринодара (що розбив у березні добровольчу армію Корнілова), чорноморські моряки в Новоросійську і на фланзі — коло Азовського моря — армія Сорокіна.

Денікін має насамперед зіткнутися з Сорокіним і відійти від магістралі, залишивши на ній тільки заслони, і тоді нам з тими силами, що залишилися у нас на південній дільниці, можна буде прочистити і відновити лінію до Тихорецької і проштовхнути звідти хлібні поїзди.

Сталін сказав:

Коли ми переформуємо армію і призовемо сім контингентів, то й тоді противник чисельно буде сильніший від нас. Ми повинні створити нову тактику. Наші дивізії не повинні бути громіздкими, але гнучкими й рухливими, посилено постаченими кулеметами і артилерією. Кіннота — майбутнє цієї війни. Піхотні дивізії треба укомплектовувати великими кінними частинами, які б могли розвивати самостійні операції. Ми мусимо мати перевагу в техніці — створити фронтову завісу з бронепоїздів і бронемашин. Нам потрібен повітряний флот. Ми мусимо створити повітряний флот...

Вони дійшли до покинутої станції. Водонапірна башта, на щастя, вціліла. Відкрутили кран, — з насолодою обмилися до пояса і напилися. Ворошилов приніс драбину, приставив її до стіни одноповерхового вокзалу і поліз на дах, щоб звідти гарненько в бінокль оглянути місцевість. Сталін лишився внизу.

Тільки но Ворошилов, вилізши, підняв руки з біноклем, — по залізному дахові ніби вдарило горохом...

— Вниз! Швидше! — крикнув Сталін.

Донеслися постріли. Кулі впились у дерев'яну стіну вок-

залу. Ворошилов зіскочив з даху. Все-таки він встиг розгледіти, що стріляли за версту звідси, з-за кургана. Він сказав, коли відійшли під прикриття:

— Вибачте, Йосифе Віссаріоновичу... (У нього було зовсім засмучене обличчя. Сталін засміявся: «Буває...») Можна тут почекати бронепоезд... Але боюсь, як би козачки не надумали нас атакувати кавалерією.... Краще буде вернутись.

— Ходімо...

Ворошилов зняв з плеча карабін. І вони, обійшовши станцію, рушили, тримаючись осторонь колії. Кулями тут дістати їх було важко, а все ж не одна просвітила над головою. Сталін ішов так само спокійно, постукуючи паличкою. Ворошилов з тривогою поглядав то на нього, то в бік далекого кургана. Раптом там, над гребнем, здійнявся жовтий димок, прошипів снаряд, пролунав гарматний постріл.

— Ідіоти! — крикнув Ворошилов. З гармати — по окремих точках, — ідіоти!..

Вони йшли, не прискорюючи ходи. За хвилину снаряд збив вихор землі позад них. Виїмка, де стояв невидимий звідси бронепоезд, була ще далеко. Другий снаряд вибухнув поперед них.

— Для козаків — стрільба не зовсім погана, — сказав Ворошилов.

Нарешті, з виїмки відповіла важка гармата бронепоезда, — рев її був такий грізний, що козака гарматка за курганом ще раз дзвякнула і замовкла. На гребінь виїмки вихоплювались розвідники, — вони бігли цепом у бік кургана.

Сталін спинився і, затуляючи від вітру вогник сірника, розкурював люльку...

З дороги Сталін телеграфував Володимирі Іллічу:

«Військкер Снесарев, по-моєму, дуже вміло саботує справу очищення лінії Котельниково—Тихорецька. Зважаючи на це, я вирішив особисто виїхати на фронт і обізнатися з становищем. Узяв з собою... командуючого Ворошилова, броньовий поїзд, технічний загін і поїхав.

«Півдня перестрілки з козаками дали нам можливість прочистити залізницю, полагодити колію в чотирьох місцях на відстані п'ятнадцяти верст. Усе це вдалося нам зробити всупереч Снесареву, який несподівано теж поїхав на фронт, але тримався від поїзда на відстані двох станцій і досить делікатно старався розладнати справу. Таким чином, від станції Гашун нам вдалося дістатися до станції Зимовники, південніше Котельникова.

«В результаті двотижневого перебування на фронті переконався що лінію безумовно можна прочистити за короткий строк, якщо за броньовим поїздом рушити дванадцятитисячну армію, яка стоїть під Гашуном і зв'язана по руках і ногах розпорядженнями Снесарева.

«Зважаючи на це, я з Ворошиловим вирішили розпочати деякі кроки врозріз з розпорядженнями Снесарева. Наше рішення вже запроваджується в життя, і залізниця незабаром буде очищена, бо снаряди і патрони є, а війська хочуть битися.

«Тепер дві просьби до вас, товаришу Ленін: перша — убити Снесарева, який неспроможний, не може, нездатний або не хоче вести війну з контрреволюцією, з своїми земляками — козаками. Може, він і хорощий у війні з німцями, але у війні з контрреволюцією він — серйозне гальмо, і якщо лінія досі не прочищена, — між іншим тому, і навіть головним чином тому, що Снесарев гальмував справу.

«Друга просьба — дайте нам терміново штук вісім броньових автомобілів. Вони могли б надолужити, компенсувати, повторюю — компенсувати чисельну недостачу і слабку організованість нашої піхоти».

7

Тачанка мчала до біліючих наметів, — хлопець у роздертій на плечі сорочці, в гарній кубанській смушевій шапці, розкинувши руки з віжками і ніби падаючи з передка, підганяв четверик сухорлявих коней. Тут були Сальські степи, рівні, як море, повиті сивиною схвильованого ковилу.

Тачанка прогуркотіла по новому мосту через яр, де крізь очерет синіла вода. На тому боці стояли намети знаменитого на всі ці степи червоного кінного загону. Шлях звідси до табору був обсаджений невисокими деревцями, щоб давати бійцям затінок і прохолоду, але недавно посаджені деревця посохли.

Табір був обгороджений валом. Біля околиці, прикрашеної ковилом, стояли дві гармати. Вартовий штиком загородив шлях.

— Командуючий — сказав Пархоменко, кивнувши на Ворошилова. Тачанка галопом пролетіла по табору, повз коней, що стояли біля конов'язей, повз намети й землянки, перед якими куріли багаття з сухого гною. Звідусюди до прибулих бігли бійці. Пархоменко, підвівшись у тачанці, гукнув страшним голосом:

— Товариші! Командуючий прибув! Давай мітинг!

Натовп схвально загув, — посунули на плац, розчищений для стройових занять, гімнастики та мітингів. На запитання Ворошилова — де командир — кілька голосів відказали в село:

— Командир у наметі...

— Він нездужає...

— У нього чиряк, чи що...

— За помічником хлопці поскакали, — він у степу коня об'їжджає...

Ворошилов і Пархоменко зайшли в намет. Командир спав долі, на попоні. На ньому був строкатий татарський халат. По один бік командира лежала всяка зброя — сідла та вуздечки, на стоячку на сучку висіла крива шабля в сріблі, по другий бік від нього на дошках, покладених на оцупки — одна над одною, — стояло кілька сот — як не більше — закупорених пляшечок, узятих, очевидно, десь в аптеці. В наметі було душно.

— Товаришу Думенко! — окликнув його Ворошилов. Той сильно потягнув носом, підвів поголену голову і почервонілими очима з хвилиною безтямно дивився на них.

— Товаришу Думенко, з тобою говорить командуючий фронтом, вставай...

— Не можу встати, — поволі міцним, хрипким голосом сказав Думенко і підібрав під халат босі ноги. Від зусилля голене, запалене обличчя його взялося зморшками. — Вибачай, товаришу командуючий, — я нездужаю... Ей, хлопці, дайте-но сідельні подушки командуючому і ад'ютантові...

Він щось ще хотів додати, але в нього підвернувся лікоть, на який він спирався, і Думенко ліг знову на попону, бурмочучи щось.

— Все зрозуміло, — сказав Ворошилов. — Це у нього спирт в пляшечках, ходімо...

На плацу — в коло — зібралися бійці, — кілька сот молодих хлопців, пропахлих степовим димом. Передні сиділи на землі, задні стояли тісно. Тут були і козаки й селяни з станиць та сіл, де з місяця лютого козачий генерал Попов, що втік після взяття червоними Ростова, кров'ю і нагаєм відновлював у степах владу станичних отаманів.

Благенський одяг на бійцях не заважав їх молодецькій, ліниво-зухвалій поставі. Вони знали і скік на коневі з списом і рубку направо й наліво шаблею. А хто не знав — тут навчили.

Коли Ворошилов і Пархоменко ввійшли в коло, їм крикнули:

— Підожди, не починай!

Почувся шалений кінський тупіт. Підскакав вершник, зіскочив, натовп бійців розступився... Він підійшов легкою ходою, злегка перевалуючись. Все на ньому — і підперезана ременем гімнастюрка, і галіфе з шкірою на шенкелях, і шабля, що брязнула об халяву, коли він спинився, і зім'ятий — глибоко і на вухо надітий кашкет, — все було припасоване по-кавалерійському — ладно. Був він худорлявий, смуглявий, з пишними великими вусами.

Підійшовши до Ворошилова, чітко підкинув руку, не донісши долоні до вилиці, і одразу ж відняв її.

— Помічник командира загону Семен Будьонний, — сказав він, дивлячись в упор холодними очима.

Ворошилов потиснув йому руку, попросив, щоб починав мітинг. Будьонний, — відкинувшись:

— Хлопці, з вами говоритиме командуючий фронтом, товариш Климент Єфремович Ворошилов, той самий, хто крізь німецькі та козацькі банди привів у Царицин славу армію, викувану ним в кривавих боях. Він буде з вами говорити...

— Дайош! — гаркнули бійці.

Ворошилов почав говорити про те, що тут, в Сальських степах, і вище, на Дону, і по всій Росії іде одна й та ж боротьба трудящих проти капіталістів та поміщиків за те, щоб працювати й жити для себе, а не годувати паразитів.

Фронт капіталістів і поміщиків — від Петрограда до Баку. Скучно буде тим, хто захоче бити їх лише біля своєї хати... Бити їх треба усім разом, в тих місцях, де буде для них найбільш дошкульно. Тим-то необхідно сформувати з усіх трудящих єдину Червону Армію і підкорити її єдиному революційному командуванню...

— За цим я приїхав сюди — сформувати з ваших славних червоних загонів залізну дивізію... (Він перелічив ці загони, і число бійців у них, і їх бойові засоби.) З чого нам почати? Почнемо з героїського подвигу, хлопці... Село Мартиновку вже тридцять п'ять днів облягають озвірілі білі банди генерала Красильникова. Мартиновців — три тисячі бійців, вони не хочуть здаватися і ладні краще вмерти до останнього чоловіка... Якщо ми не прийдемо до них на допомогу — вони помруть. Якщо визволимо їх, — у нашій дивізії буде гартований Мартиновський полк...

Говорив він переконливо і зрозуміло. Хлопці, що сиділи круга на землі, встали. Ті, хто стояв, тісніше насунули. По спохмурнілих обличчях, по очах, що раптом заблищали, видно було, — зачепила їх промова командуючого.

— Веди! — сказали хлопці. — Ми згодні. Веди нас на Мартиновку.

Будьонний підніс руку, відновив тишу і докладно розповів, як треба оглянути коней, підкувати погано кованих, і напоїти, і як їх сідлати, і що з собою взяти в похід.

Хлопці побігли до конов'язей, і в степ, і до похідної кузні, і до землянок. Не минуло й півгодини — Будьонний наказав сурмачеві:

— По конях!

Загін, лишивши в таборі обоз і охорону, виступив. Бійці — попарно — далеко розтягнулись по степовій дорозі. Поряд з прапором — попереду — на рижому донському коні, горбоносому, сухому і жилавому, як його хазяїн — їхав Семен Будьонний, влитий у сідло, нахмурений і спокійний. Кінь у кінь з ним — Ворошилов і Пархоменко, що пересіли з тачанки в сідла. За ними — в голові колони — сурмачі, литаврщики та заспівувачі, — степові тенори.

Коли загін, даючи відпочити коням, переходив на крок, тенори заводили протяжної, дзвінкої, козачої, і весь загін підхоплював міцними голосами, — тенори заносились, і підголоски тягли так довго, здавалося, щоб слухав увесь степ... Але слухали тільки шуліки у височині та ховрашки біля своїх нір... Ворошилов під'їжджав до строю і співав з захопленням.

Будьонний торкав шпорами коня, — донець, зло махнувши розчісаним хвостом, переходив на розгонисту рись. Змовкала пісня, — над колоною здіймалася курява.

Ночували, не розсідлуючи коней, не розпалюючи вогню. Ще й не світало — загін, перестроївшись у бойовий лад, рушив на Мартиновку. Вислані вночі розвідники доповіли про розташування противника, що обложив навколо село. На нараду з'їхалися — Ворошилов, Будьонний і командири сотень. Вирішено було вдарити по штабу білих, прорватися в село і звідти вже разом з мартиновцями рвати й громити оточення...

До світанку лишилися недовго, і зірок поменшало. Загін, розгорнувшись на чотири цепи, йшов крупною рисою. Будьонний сказав командуючому, щоб він тримався в другому цепу і не вискакував у перший. Села ще не було видно, але вітер уже доносив звідти жилий запах диму, кізяка та хліба. Зеленів схід. Ширилось, ясніло сьйво безхмарної зорі, — тривожно на неї поглядав Будьонний.

— Наддай!

Попереду з'явилися червонясті вогники багать. Розвідник, що скавав поруч, показав Будьонному на чорні, в досвітньому присмерку, обриси двох дерев, — там був штаб і табір кінного полку Красильникова. Козаки, звичайно, сплять, як кабани, не сподіваючись нападу з степу... Розвідник помилився. Будьонний помітив рух, — осторонь групи дерев з'їжджалися вершники. Білі теж, мабуть, гадали, що мартиновці в цей час, звичайно, міцно сплять в окопах.

Осадивши донця, аж той перебив ногами, намагаючись стіти дибки, Будьонний витяг з піхов шаблю: «За мною!» — і торкнув коня. За ним, — кричачи, ревучи, галасуючи по-степовому, вимахуючи шаблями, — рвонув передній цеп. З важким тупотом червоні лави помчали вперед — туди, де трохи праворуч за чорними деревами відбивалась у калюжі води смуга вранішньої зорі...

Там блиснув і заметався спалах кулемета, свиснули кулі, загуркотів степ... Назустріч сунули ще невиразні маси ворога...

Пархоменко намагався вхопити за повід коня Климента Єфремовича, але той вирвав у нього повід, погнав збудженого коня вперед. Швидко наближалась чорна стіна ворогів. Ворошилов знав, що ці секунди вирішують долю кінного бою: хто перший заверне?.. Він побачив Будьонного, — попереду, підвівшись

у стременах, піднявши клинок, він шукав зустрічі. Вороги — тепер їх добре було видно — виростали цеп за цепом: весь полк мчав на зближення. Будьонний, на розпаленому донці, весь витягнувшись, дістав шаблею бородатого козака, що заскочив уперед, — той вхопився за голову... І відразу ж налетів на двох, рубаючи з плеча і навідліг, — один козак ліг на гриву, в другого з розрубаної шиї ринула чорна кров. Вороги осаджували, завертали. Лише кілька вершників зчепились, але, перекинуті, зім'яті, зникли в нестримній лаві.

Козаки завернули, і гнали, і гнали за ними, рубаючи навідліг, молоді червоні козачата. Ворошилов, захоплюваний потоком ревучих вершників і змилених, упрілих коней, знову побачив вискалену, лису голову донця і маленьку, жилаву постать, і водяний блиск його клинка... Все пролетіло, як ураган...

Ворошилов почав осаджувати. Кричали поранені. Праворуч за ставом, розгорялась рушнична стрілянина. Він спинився під вербою, — кінь потягся до оранжової води. Підскочив Пархоменко...

— Весь полк порубано к чорту... Перемога!

— Як би наші не зарвались...

— Не зарвуться, Будьонний діло розуміє.

— Ти послав до мартиновців?

— Послав двох хлопців...

— Негайно загальний наступ.

8

Так почалась оборона Царицина.

Вагон Сталіна на коліях південно-східного вокзалу був тим серцем, яке гнало організовану волю по всіх закутках міста, з установами, заводами та пристанями, по всьому фронту, де формувалися полки, бригади та дивізії, і на мітингах військові комісари роз'яснювали завдання революції, по всій величезній окрузі, де агітатори та продзагони мітингували по селах, станицях і хуторах, мобілізуючи найбідніше і середнє селянство і ламаючи куркульський опір. Тисячі підвід з хлібом тяглися до Царицина, череди худоби брели по шляхах до волзьких пристаней...

Щодня відправлялися маршрутні поїзди на Москву. На пристанях Царицина, Чорного Яру, Камишина, Балашова вантажили на баржі худобу, рибу, хліб і гнали вгору — на Нижній-Новгород. Північні столиці могли тепер безперерійно одержувати пайок. Загроза смертельного голоду минула.

Але вся небезпека була попереду. Контрреволюція не давала навіть короткого перепочинку. З кінця липня почався генеральний наступ на Царицин красновських генералів. Аероплани — німецького типу Таубе — скинули в Царицин листівки — відозву Мамонтова:

«Громадяни міста Царицина і ви, заблудлі сини російської армії. До вас звертаюся я з останньою пропозицією мирного і спокійного життя в єдиній і великій Росії, Росії православної, Росії, яка вірить в бога. Близький ваш час і близька відплата божа за всі ваші злочини.

«Скажіть, за що загинете ви, за що загинуть ваші дружини й діти і багате місто обернеться на пустиню та руїни? За що ви вмирате? За ті триста карбованців фальшивих, нічого не вартих керенок? Але що ви їсте? У вас навіть хліба не вистачає...

«Іменем бога живого заклинаю вас: згадайте, що ви руські люди, і не проливайте братерської крові. Я пропоную вам не пізніше як п'ятнадцятого серпня здатися і здати ваше місто нашим донським військам. Якщо ви здастесь без кровопролиття і видасте мені вашу зброю та військові припаси — я обіцяю дарувати вам життя. В противному разі — смерть вам ганебна. Чекаю до п'ятнадцятого серпня. Потім — пощади не буде».

Саша Трубка зібрала мітинг на «Грузолісі» і прочитала цю листівку.

— Хто хоче заперечити генералові Мамонтову? — закінчивши читання, спитала вона і лягнула себе по кобурі. — Заперечення вважаю зайвим... Все зрозуміло. В цій кобурі моя відповідь генералам... Пропоную вам, мужики, винести резолюцію: всім без винятку йти на фронт. Всьому «Грузолісу». Колоди катати й пиляти будете потім — коли перепиляємо Мамонтова.

Робітники «Грузолісу» ухвалили — йти на фронт усім. Робітники французького механічного заводу ухвалили — йти на фронт усім. Робітники гарматного заводу ухвалили — мобілізуватися на фронт усім і сполучити це з прокатом удень і вночі — на три зміни — сталюї броні і швидкісним будівництвом бронеполіздів.

За загонами робітників ішли на фронт матері, дружини, сестри, діти, несучи вузлики та кошики з їжею, глечики з кислим молоком... Проводжачих не допускали до позицій, і жінки та діти подовгу стояли десь на пагорку, дивлячись, як їхні невілі чоловіки та брати строяться на полі в два ряди, і тримають рушниці, і повторюють: «Перший — другий, перший — другий», і крокують, і повертають, розладнуючи ряди, і лягають, і старанно стріляють, і потім, трохи навчившись, ідуть далеко в степ — захищати своїм життям робітничу волю.

Лишивши на пагорку вузлики з хлібом, огірками та цибулею під охороною якого-небудь служивого, жінки й діти, схвильовані та мовчазні, верталися до міста, щоб замінити чоловіків на оборонній роботі.

Немало молодих жінок ішло на фронт — санітарками, бійцями, інші — грамотні — в агітпроп — читати в окопах видавану тепер Межимим у Царицині велику газету — «Солдат революції».

До одної з таких дівчат пізно ввечері якось в яру, де містився штаб новосформованого Варваропільського шахтарського полку, — до вогню підійшла Горпина. Була вона одягнена добре — в захисній, туго підперезаній ременем, сорочці, в новому картузі з червоноармійською зіркою.

Обличчя в неї було таке похмуре, ніби вона збиралась перекусити горло цій дівчині, що порозкладала на траві біля вогню увесь свій «струмент»: кілька газет і брошур, чорнильницю і аркушки паперу... Брови в Горпини були зсунуті, ніздрі красивого носа здригались, віі спущені.

— Товаришко, мені з вами поговорити треба, — сказала вона цій дівчині. — Можете ви мене навчити грамоти за два тижні чи ні? Я до того, що це для мене не жарти... (Одвернула обличчя — і тихо.) Я можу щастя своє загубити... Гарячі бої раніш як за два тижні не почнуться, час буде... Треба зрозуміти, — на моєму горбі двоє дітей. Їм треба рости, треба вчитись, а я неграмотна... Крім них — один чоловік, він партійний, Леніна добре знає, Ворошилова знає... І я бачу — йому моя темнота скоро стане впоперек горла... Він ротний командир, — це треба зрозуміти... Два тижні, товаришко, даю вам строку...

Горпина так глянула на міську дівчину, — та відразу ж згодилась, і, не гаючи часу, біля вогню почали перший урок.

За липень група Ворошилова, постачена військовими запасами, привезеними в ешелонах, розширила фронт, захопила Калач і на правому березі — станицю Нижнечирську, де були величезні запаси зерна.

Всі розуміли, що це просування ненадійне, що воно може стати тривким тільки тоді, коли буде розбито головні сили Мамонтова. Вся армія і тил готувалися до гарячих днів.

Військового керівника Снесарева, нарешті, відкликали до Москви, — на вимогу Леніна у Вищій військовій раді, де Троцький злобно захищав генерала. Це було великою перемогою. Одержавши про це повідомлення, Сталін скликав у себе військову нараду. Треба було зробити ще крок в сторону організації армії: знищити чотири царицинські штаби і натомість поставити єдину Військову раду. Про таке рішення Сталін телеграфував у Москву, намітивши п'ятьох членів Військової ради: себе, Москальова, Ворошилова, політичного комісара штабу і Тритовського, військового спеціаліста, — розумну, тямущу і скромну людину з колишніх арміїців.

Вища військова рада затялася і після кількох днів мовчання відповіла, що згодна на утворення в Царицині Військової ради, але вважає, що вона має складатися тільки з трьох членів: Сталіна, Москальова і військового спеціаліста Ковалевського.

Таке рішення було прямою зрадою з боку Троцького. Тоді Сталін, не сперечаючись і не спростовуючи, зробив ще один

організаційний крок: наказав начальникові Надзвичайної комісії арештувати і допитати Носовича, Ковалевського, Чебишева і весь їхній штаб. Це було вже в дні, коли мамонтовські батареї оперезали фронт ураганим вогнем і козаці полки, чудово одягнені в берлінське чорне сукно, хмарами нависли над окопами.

Ковалевського, Чебишева, Сухотіна, Лохматова і Кремнева, — а через кілька годин — інженера Алексеева з обома синами — було арештовано, допитано і після їх зізнань розстріляно.

Генерала Носовича врятував Троцький, звільнивши його з-під арешту і відрядивши в Балашов. Там Носович шкочив ще місяців зо два. Незабаром, побоюючись нового арешту, він перейшов фронт добровольчої армії і подав Денікіну свої пояснення.

Третім членом Військової ради замість Ковалевського був призначений Ворошилов.

Мамонтов зосереджував головні сили безпосередньо проти Царицина і бив наскрізним ударом по магістралі, по якій місяць тому пробивались ешелони Ворошилова.

На кінець другого тижня б'їв Комуністична і Морозовсько-Донецька дивізії почали виснажуватись, — резервів не вистачало. Снаряди й патрони, привезені ешелонами Ворошилова, підходили до кінця. Вища військова рада у відповідь на найтерміновіші вимоги прислати зброю і вогневе спорядження відповіла, нарешті, що зброя і вогнеприпаси можуть бути прислані з Москви лише з умовою, коли в заявках будуть зазначені точні цифри кількості бійців, яким потрібна зброя, наявність військового майна в Царицині і суми, в карбованцях, раніше зроблених витрат.

Сталін відрядив до Москви Пархоменка, щоб вирвати у Вищій військовій раді зброю і вогнеприпаси, негайно привезти в Царицин.

Станицю Нижнечирську довелося залишити. Червоні відступили на лівий берег Дону. Міст було віддано ворогові. Калач залишено. В Царицин день і ніч підходили поїзди, повні поранених. Під Кривою Музгою кращі полки Комдивізії втратили більш як половину складу. Лукаш був тяжко поранений. Сходячи кров'ю, змучена Червона армія спиралася тепер тільки на бронепоїзди, — ураганим вогнем вони відкидали наступаючі величезні резерви мамонтовців. Але бракувало снарядів. Шаленими кінними атаками ворог нестримно рвавсь до міста.

Від гуркоту гармат у Царицині дзеленчали шибки. Все населення поспіхом копало на околицях останню лінію укріплень. Сталін був в окопах. Туди йому принесли телеграму з вимогою негайно утворити Революційну раду Південного фронту на основі цілковитого невтручання комісарів в оперативні справи, штаб розмістити в Козлові¹).

¹ Козлов — 400 верст на північ від Царицина. (Прим. автора.)

Тієї ж години в будиночку на околиці міста зібралась Військова рада, і Леніну і в Центральний Комітет було надіслано телеграму:

«Чи відомий Вищій військовій раді вищезазначений наказ Троцького? Телеграфний наказ Троцького загрожує розвалом усьому фронтові і загибеллю всій революційній справі на півдні і не може бути виконаний Військовою радою Південного фронту».

Сталін не виходив з окопів, керуючи звідти надсиленням резервів, підвозом вогнеприпасів, відправленням нового бронепоезда, озброєного тільки-но вилитими важкими гарматами. В окоп стрибнув Ворошилов, — він повернувся на броньовику з передової лінії, був весь у грязюці, в машинному маслі. Він мовчки дивився на Сталіна, — губи в нього тремтіли.

— Вбито Колю Руднева, — сказав він і з хвилину стояв мовчки. Патронів немає... Відбиваємось самими штиками... Втрати великі... Ну, іду в цеп...

Виліз з окопу. Сів у броньовик (що приїхав по нові кулеметні диски), помчав.

Коли мамонтовцям уже здавалося, що вони ще одним останнім зусиллям вдеруться до міста, — проти них виступив сформований на робітничих околицях свіжий Новонікольський полк. Сталін сказав їм кілька слів, і вони пішли без пострілу. Бронепоезд, що сунув поперед них, вогневим шквалом розчищав шлях. Новонікольці дійшли до окопів ворога і кинулися в атаку. Мамонтовська піхота, що не сподівалась удару свіжих частин, не витримала і побігла. Її зустріли свої ж козачі сотні і кинулися рубати тікаючих. Але й ці сотні було зметено вогнем бронепоезда і батарей, що стояли під містом. Зусилля, з яким білі поривалися до міста, зломилось, як це часто буває, об несподівано введено проти них нову силу. Білі, немов обпечені, відскочили від Царицина. Мамонтов послав резерви. На них з флангу шалено вдарив Громославський полк. Білі почали відкочуватись за Криву Музгу. Тоді на них напосіла морозовська кавалерія і скинула в Дон усе ядро ще ранком, здавалося, — непереможної, надвечір — розгромленої мамонтовської армії.

«Наступ радянських військ Царицинського району завершився успіхом... Противника розбито вцент і відкинуто за Дон. Становище Царицина міцне. Наступ триває. Нарком Сталін».

ОПОВІДАННЯ
ІВАНА СУДАРЄВА

ВНОЧІ, В ШИЯХ, НА СІНІ

Руська людина любить висловитись, — причину цього пояснити не берусь. Як котрий то шарудить, шарудить сіном у тебе під боком, зітхає, як за мамою рідною, не дає тобі завести очі, та й давай м'яким голосом белькотати про своє ставлення до життя та смерті, поки ти остаточно не заснеш. А бувають і такі, — у веселій розмові раптом втупиться в чарку та ще й кашляне, так немов у нього душа до горла підступила, і, ні з того ні з сього, починає звільняти себе від думок...

А думок за цю війну нагромадилось більше, ніж потрібно людині для природного існування. Те, що наші діди та батьки не додумали, доводиться додумувати нам за найкоротший строк, інший раз — поміж двома фугасками... І робити негайний висновок з допомогою зброї... Незрозуміло говорю?

Дід мій був кріпаком у графа Воронцова. Батько мужикував аби-як, жив безтурботно, як трава росте: що здобуде — прогуляє, закликає гостей і — йому нічого не жалко; до різдва все прибере — ані соломинки на погрібняку, ні курей, ні качок, а він, знай собі, сміється: «Веселому й могила — пухом! Либонь, живем один раз...» Ох, любив я папашку!.. Радянська влада стала вимагати від нього серйозного ставлення до життя. Папашка мій образився, не схотів іти в колгосп, продав корову, забив цвяхами хату та й разом із мачухою моею поїхав на Далекий Схід... А мені, його синові, вже довелось вирішувати державну задачу, і вирішувати — не абиак, а так, щоб німець мене злякався, щоб німцеві нудно стало на нашій російській землі... Він стійкий у бою, я — стійкіший за нього, його зламаю, а не він мене... Він, як бик, суне по їжу. Йому дозволено дітей убивати. Він паскудник. А я руку намну, погулявши клинком по німецьких шиях, як було в лютому, і цією ж рукою пишу вірші...

Ото ви правильно відзначили, що я пишу вірші. Друкувався в фронтівій газеті... «У тебе, Сударев, — це особисті слова редактора, — тематичне та бойове кріпко виходить, а лірику треба покинути...» А й справді, ну її в болото. Завів я зошита для таких віршів, але в поході пропав разом із конем Беллеро-

фронт, — такий у мене був кінь... Аж досі жалко цього коня... В березні поранило мене в обидві ноги, без пошкодження кості; думаю: ляжу в госпіталь, хто напуватиме, хто нагодує коня? Довів лікареві, що можу лишитись при ескадроні, і насправді легко видужав... А він, Беллерофонт, розуміє, тварина, чого мені варто в лютий мороз у самих підштаниках прошкунтильгати з відерцем від колодязя до стайні, — в обличчя мені дихав і губою торкав... Віршів не записую, лірику ношу в грудях.

Не так давно бачив в одному приватному домі картину... середньої величини, та й нічого в ній не було особливого, крім одного: уявляєте — лісок, річечка, щонайтіхіша, російська, і берегом біжить стежинка в березовий гайок. Поглянув я і все зрозумів: ах, скільки жив, і не міг словами виявити це... а художник намалював стежинку, і я відчуваю на ній слідочки, вабить вона мене, помру я за неї — це моя батьківщина... Знову незрозуміло говорю?

Уявіть: у селі, на призьбі, сидить бабуся, худа, древня, обличчя взялось могильною землею, самі тільки очі живі. Я сів поряд. День квітневий, сонечко, а ще сніг подекуди і струмки...

— Ну, бабусю, — питаю, — хто ж переможе?

— Наші, червоні переможуть, росіяни.

— Оце патріотка, — кажу. — Чому ж ти все-таки отак упевнено думаєш?

Довго бабуся не відповідала, руки поклала на ковінку, очі, мов чорна, ніч, втупила перед собою. Я вже йти собі зібрався.

— Оце недавно півні шпарко бились, — відповіла, — чужий нашого осідлав та й довбе, і довбе, крилами б'є, та зліз із нього, та й закукурікав... А наш ото скочив і давай знову битись, давай того шарпати і загнав його, куди — і хазійка не знайде.

Ця бабуся — бувши молодою — бігала по стежці понад річкою, березу заломлювала, шум лісовий слухала... Тепер сидить на призьбі, путь її скінчилась, попереду — земля розрита, але хоче вона, щоб її вічний спокій був у рідній землі.

Вам, бачу, спати також не хочеться. Як тільки zenітки скінчать стрілянину, ми заснемо. А тимчасом розповім кілька правдивих історій. Довелось бачити немало, із яких тільки річок мій кінь воду не пив і по цей бік і по тей бік фронту... Придадуться оповідання, друкуйте, сам бо я за славою не женусь.

ЯК ЦЕ ПОЧАЛОСЬ

Березове поліно кололось, мов скляне, під ударом сокири. Гарний був січневий деньок, — спокійний дим над заметеним снігами дахом здіймався й танув у небі, такому бірюзовому, з ніжним полиском по краю, що, здавалось, неможливо, наче в небі такий холод; невисоке сонце дивилось у все око на прикрашену памороззю плакучу березу.

Тільки людина тут мучила людину. А добре б ось так — цюкати й цюкати колуном по німецьких головах, щоб кололись вони, мов скляні... Василь Васильович витер укритою памороззю рукавицею ніс, опустив сокиру й озирнувся. Від села, дорогою, що блідо синіла санним слідом, ішов у вухастій шапці низенький хлопчина — вірніше котився, розстебнув кожушок, вимахуючи собі в поміч руками.

Загрузнувши в снігу по пояс, він переліз через тин у двір, не здоровкаючись, скинув шапку, — від стриженої голови його знялась пара, — витяг із шапки синюватий листочок.

— З літака скинули! — сказав, схопив сокиру і з видихом став цюкати по сучкуватому поліну, щоб звільнити себе від зайвого збудження.

Цього хлоп'яка звали Андрій Юденков. Весною він закінчив у Єльні середню школу, де був за директора Василь Васильович, і готувався до університетських іспитів, але його призвали до армії і в злочасних боях під Вязьмою він потрапив у полон. У той час іще живі були застарілі поняття про те, як треба воювати: якщо оточили — значить, програв, клади зброю. Тоді ще не був достоту відомий німецький характер: на вигляд камінний, але істеричний і слабкий, якщо вдарити на німця з потрібною рішучістю. Але — за науку платять. Поплатився і Андрій Юденков. Разом з іншими військовополоненими його загнали в болото, обгороджене дротом, де всі вони простояли по коліно в рідкій грязюці чотири доби, під дощем, без їжі. Деякі не вистояли, звалились, потонули. На п'ятий день знесилених людей погнали на захід. Дорогою також багато хто лягав, і тоді чути було постріли, на які ніхто не обертався.

Коли проходили через село, звідусіль — із-за тину, або в

трохи відхилену хвіртку, або в пухирчасте віконечко — дивились на понуру юрбу військовополонених милосердні очі російських жінок, і простягалась рука з хлібом, із шматком пирога, а то ще яка жінка, пропустивши похмурого конвоїра с автоматом на шиї, з-під хустки діставала глиняний глечик: «Рідні мої, молочка попоїжте...»

Тут ці люди, хто через нерозуміння своє малодушно поклади зброю, зазнали сорому, і шматок їм заважала проковтнути злоба. Тут багато, хто міцніший, почали тікати, вибираючи пору в присмерку, покіль конвоїри не загнали людей у сарай. Так і Андрій Юденков, одставши, немовби з потреби, кинувся поза спиною конвоїра в дрібний ялиник і довго ліз під пострілами. Геть од шляху від добрався до села Стара Буда. Так само, як і інші втікачі, він постукав у незнайому хату й сказав: «Візьміть у зяті...» За німецьким законом за переховання військовополоненого належить повішення. Із хати вийшов кульгавий чоловік із сивою щетиною на заячій губі: «Ні, боїмось, — відповів тихо, — прохось, любий». До другої хати його впустили. Літня жінка, що мила в кориті лису дитину, подумавши, відповіла: «Ну, що ж, дівка в нас є, дитина є — старшої дочки. Пропала в мене донечка, німці загнали в публічний дім... Лишайся, працєю у сім'ї».

Таких, як Андрій, затьків на селі було кілька чоловік. Одні жили в сім'ях і з ними ділили скудний шматок хліба через саме лише велике російське милосердя. Присланий німцями нетутешній староста Носков, жорстокий, але боягузливий, не дуже допитувався — чи справжні це зяті; він глядів лише того, щоб здавали зброю, та відбирав іменем германського командування теплі речі, поросят і птицю, що не встигли ще взяти німецькі солдати.

Андрій, оглядівшись, почав із цими людьми заговорювати. Всі вони були люті на німців, але всі вважали, що наше діло безнадійно програне: Москву давно віддано, — про це повідомили населення бургомістри й старости, — рештки Червоної Армії гинуть десь на Уралі...

Андрій з досадою підняв разом із зав'язлою сокирою сукувате поліно, грюкнув ним, розколов.

Горючими очима Василь Васильович читав рядки синенького листочка, — в ньому повідомлялося, що мільйонна фашистська армія розгромлена по всьому московському фронту, відступає, кидуючи танки, артилерійські парки, машини, і безліччю трупів своїх устеляє дороги й лісові хаші... Це було мов несподіване помилування після смертного вироку... Він пішов із Андрієм у хату, мимохідь, біля пічки, взяв за плечі, обернув до себе низеньку, дебелу, сиву стрижену жінку — свою годувальницю, що в неї жив на хуторі наче племінник, крикнув їй у обличчя, що аж затремтіло:

— Капітоліно Іванівно, облиште смуток, учиняйте млинці...

Є колосальні новини... Живий руський бог!.. — Проїшов за перегородку і біля столу вголос прочитав іще раз синенький листочок... Ляснув по ньому долонею, зареготав: — А хто в Росію не вірив? А? Хто Росію ховати зібрався? Піднялась, матінка!..

Андрій тут же розповів, як оце недавно почув гудіння літака, вискочив на двір: батечку — наш! А він уже пролетів, і за ним, як голуби, листочки падають.

— Я за ними біжу по пузо в снігу, аж пара від мене... Василю Васильовичу, це все в корені міняє суть справи...

— Звичайно, міняє все в корені! — закричав директор школи, збігав кудись і поклав на стіл парабелум, жирний від масла, і торбинку з патронами. — Скільки я ночей не спав, ждав цього листочка... Все обдумано! Починаємо мститись, Андрію!

— Удвох оце, з одним пістолетом... а їх — дві роти, Василю Васильовичу...

— З чого-небудь починати треба. Перша людина також — здогадалась узяти гострий камінь до рук, а у що розгорнулось!

— Тоді автоматів не було, Василю Васильовичу, камінні сокири та особиста хоробрість...

— Ага! Особиста хоробрість! — він поставив худий палець перед носом Андрія... Ніхто ніколи таким іще не бачив директора школи, — невеличкі очі його свердлили, мов бурави, худорляве книжне обличчя з цапиною борідкою розгорілось, оскирилось чи то від дикого сміху, чи то готуючись укусити. — Ми складаємо екзамен, велике історичне випробування, — говорив він так, немовби перед його пальцем сиділа тисяча Андріїв. — Чи пропаде Росія під німцем, а чи пропасти німцеві?.. На стародавніх цвинтарях діди наші повставали з могил — слухати, що ми відповімо. Нам вирішувати!.. Святині російські, повисаджовані в повітря німцями, вимахують язиками дзвонів... Сполох! Пушкіна любиш? Зоря ця горить у твоєму серці? Культуру нашу, чесну, мужицьку, мудру, несеш у собі? Всі ми винні, що мало її плекали, мало її берегли... Руська людина марнотратна... Нічого... Росія велика, важка, витривала... А чи ти знаєш, яка в російській тиші криється добродішність? Яке милосердя під ситцьовою хустиною? Яка самовідданість!

Василь Васильович промовив усе це, і очі йому пом'якшали. Зате в Андрія сірі, широко розставлені очі стали холодні та злі, і змарніло молоде обличчя з задерикуватим носом. Василь Васильович сказав:

— Тепер конкретно, — починати треба ось із чого: сьогодні вночі йдемо до Старої Буди.

Місяць у блідому райдужному крузі високо стояв над білими снігами з густими де-не-де тінями від корявої сосни, від нічного димаря, що самотньо стирчав з заметеного згарища. Василь Васильович ледве встигав за Андрієм, який жваво рипів ваянками по скляній колії. Андрій підняв руку і спинився. По-

переду тихо, нудно вила собака. Тоді вони завернули по незаїманому снігу і, тяжко дихаючи, вийшли в село від току й стали в тіні сарая. Чорні віконця в хагах корявилися від місячного світла. Віддалік чхав і пострілював грузовик, долинали уривчасті, не наші голоси.

— Фріци консерви та горілку привезли, почекаємо, — сказав Андрій.

Коли на вулиці заспокоїлось, Андрій перестрибнув через паркан.

— Давайте за мною, сміливіше, — і за руку перетяг у двір Василь Васильовича, що плутався в шубі.

Вони постукали на ганочку. Андрій крикнув:

— Старосто, до тебе панове офіцери.

І, коли в сінях зарипіли морозяними дошками, Василь Васильович сказав по-німецькому:

— Выходьте, ви мені потрібні.

— Зараз, зараз, панове, хвилиночку, — похапцем зашепотіли з сіней, одсуваючи засув. Двері відхилились, і в місячне світло з чорної щілини потяглось догідливе, з гострим носом, рябувате обличчя.

Андрій кинувся на двері, вдерся в сіни, і там почалась метушня. Василь Васильович не зразу зміг розібратися в обстановці, біля його ніг сопли, хрипіли, вовтузились... Все-таки розібрав, що зверху сидить староста, ворущачи лопатками, і він револьвером ударив по потилиці цього догідливого чоловічка...

— О-о-о-ох, — протягнув староста, — о-о-о-ох, сволочи!..

В жарко натопленій кімнаті, ледве освітленій прикрученою лампою, віконця були затулені віконницями, над клейончастим диваном, з якого кілька хвилин тому зіскочив староста, відкинувши баранячий кожух і впустивши дідоло брудну ситцьову подушку, була пришпилена листівка — Гіглер у морській формі. На голому столі, поряд із пляшечкою чорнила та розгорненою конторською книгою, лежав новенький автомат, — те, за чим вони сюди прийшли.

— Тепер ти згоден, що ми вже непогано озброєні? — спитав Василь Васильович з усмішкою, яка зсунула набік його борідку. — Бери автомат, я візьму книгу, ходімо до Льоньки Власова.

Старосту, з обережності, вони віднесли з сіней у сарай та й кинули за дрова. Над тихим селом стояв місяць у морозяних веселках, але не чарівні казки розповідав він сплячим людям, — краще б йому зійти червоним, як кров із замученого серця, розпеченим, як зненависть...

— Чого ви все голову задираєте, повітря спокійне, — сказав Андрій. — Лізьте за мною, собак у дворі нема...

Льонька Власов, з похмурим обличчям, з дужою шиєю, ввійшов до них на мороз босоніж, у самій тільки непідперезаній сорочці. Розглядаючи трофейний автомат, підбираючи ноги, ви-

слухав коротке повідомлення про скинену листівку, про необхідність негайних партизанських дій. Коли в нього зацокотіли зуби, сказав:

— Ходімте в хату. Це справи серйозні. Треба по хлопців послати...

В темній хаті, де пахло бідністю, говорили пошепки, змовкаючи, коли за перегородкою ворочались жінки. В неяснім світлі, що пробивалось крізь морозяне віконечко, видно було, як одна з них вийшла, надягаючи в рукава кожушок; Льонька шепнув їй щось, вона, підійшовши до пічки, покликкала юним голосом: «Ваню, подай мені валянки мої», стоячи, всунула в них ноги і мерщій пішла з двору. Василь Васильович взявся був розвивати ті ж самі ідеї, що недавнечко перед Андрієм, але Льонька перебив суворо:

— Тепер агітація можлива тільки бєм. Поцастить нам хоч один гарнізон знищити — підніметься десять сіл. Зброя потрібна. — І він покликав: — Ваню, одягнися, злізь до нас!

З печі зіскочив хлопчик і став близько до дорослих, звівши на них великі очі. Коли Василь Васильович поклав руку на його теплу м'яковолосу голову, він одсунувся — мовляв, не час на ласку.

— Нам потрібна зброя, — сказав йому Льонька...

— Зрозуміло.

— Є поблизу покинута зброя? Ви, хлопчиська, повинні все знати.

— Є. Тут один хлопчисько, Аркадій, той більше за мене знає, вам він скаже. Протитанкова гармата вам потрібна. Є дві гармати — втоплені в річці. Снаряди, знаємо де; в лісі, в ямі, одинадцять кулеметів закопано. А ще в одному місці — ручні гранати й міни. Все покажемо. Що, ви зібрались німців бити?

— Ну, це не твоє діло.

— Як це, не мое діло? — мужичим голосом сказав хлопчик і підсмикнув штани. — Мене можна катувати, від мене нічого не доб'єшся.

Василь Васильович присів, щоб краще розглядіти його обличчя, — воно було дитяче, кругле, з пухлими губами, і не подитячому серйозне. В хату один за одним з'явилися п'ять чоловік фронтовиків і — остання — дівчина, яка по них бігала. Розмотуючи хустку, вона пішла за перегородку. Василь Васильович біля самого віконечка знову прочитав листівку. Андрій, піднявши ребром долоню, сказав, що це заклик до боротьби. Один з фронтовиків одповів:

— От, значить, як справи обертаються. Ну, що ж, одізвуться німцєві наші слізки... Ходімте шукати зброєю...

Отак тієї ночі під носєм у німців відбулась мобілізація партизанського загону з вісьмох чоловік, крім двох хлопчиків-розвідників. Ваня і той другий, Аркадій, всезнайко, повели партизанів, озброєних лопатами, в темний ліс і, не збившись, показали, де треба копати. З ями, з-під снігу та хмизу, витягли

кулемети; з них чотири були цілком готові до бою. Неподалік у другій ямі відкопали ящики з гранатами та штук двадцять мін. Хлопчики умовляли витягти з річки, з-під криги, також обидві протитанкові гармати і згодились навіть самі пірнати в воду.

— Ви, дядечки, тільки збігайте по плішню, розколить кригу, ми студеної води не боїмось.

Але гармати відклали до іншого разу. Зброю ще до світання перенесли на хутір до Василя Васильовича. Жалко, не було тільки гвинтівок.

А вранці він знову колов дрова, наспівуючи в борідку: «Ах, ты, зимушка-зима, холодна больно была, все дорожки замела...» По чистому полю прибіг на лижах Ваня. Удень він не здавався таким маленьким, — кирпатий і не показний, як перед тим уночі.

— Німці переполошилися, знайшли за дровами старосту Носкова. Зараз ходять по дворах, обшукують, б'ють... Крик стоїть. На Федюнінім дворі немовля як головою об одвірок брязнуть... Всі наші хлопці пішли в ліс... А цей хлопчисько, який з ними був, — не знаю, бреше, не знаю, ні, — розуміє по-німецькому трохи. Він чув, вони цієї ночі дожидають грузовиків... Кажі, що тобі ще дізнатись треба.

— Піди до Капітоліни Іванівни, вона тобі млинців дасть гарячих...

Цієї ночі, кілометрів за десять від села Стара Буда, колона німецьких грузовиків наскочила на міни. Як тільки головна машина високо підскочила від гострого вогненного вдару, із соснових хащів застукотіли кулемети. Німцям нікуди було ні звертати, ні тікати: обабіч дороги підіймалась снігова стіна. Їх було (як потім підраховали) двадцять сім душ; вони заметались біля грузовиків, дико скрикуючи, безладно стріляючи й падаючи. З чорної тіні на місячну дорогу вибіг чоловік у чорній шубі і другий, низенький, з автоматом. «Ура!» — закричав чоловік у шубі, піднявши руки. Тоді з снігових обочин посипались партизани, шпурляючи гранати, що перекидалися в повітрі.

За кілька хвилин усе було скінчено. У шістьох здобутих грузовиках, не рахуючи переднього, що згорів, знайшлися гвинтівки, вогнеприпаси, харчі та ерзац-ковдри. Все, що було потрібно, партизани взяли, решту спалили в машинах.

А вранці Василь Васильович знову колов дрова. Повз пустинний хутірець того дня пройшло немало народу. Кожен, побачивши директора школи, кашлянувши чи яким іншим способом виявивши свій намір, обережно, околицею, звертав до його хатинки. Через тиждень у партизанському загоні, під командуванням Василя Васильовича Козубського, було понад двісті чоловік та дві гармати. Тоді приступили до основної операції — знищення в селі Стара Буда німецького гарнізону.

ІІІА

Що здоровіша людина, та що грубіше й простіше життя наше, то вона чутливіша... Чи не так?.. Пусте базікають, буцімто у Івана Сударева зовсім немає нервів. Як почнеш іншим разом зітхати, причепляться жалісливі спогади, — тікаєш від розмов, лягаєш на траву... Вітер гойдає билинки, волоті, видно край неба... І серце стукає в землю: матінко, земле рідна, отворись, приголуб подорожню людину...

Пригадується мені один випадок на початку війни. Вам відомо, — і розповідати не варто, — в якому красивому становищі опинились наші прикордонні війська, коли він у перший же день розбомбив наші аеродроми. В тилу деякі й досі говорять, немовби частини Червоної Армії тоді тікали. Ні, не ображайте безвісних могил, у них лежать віддані сини батьківщини, — життям своїм вони купили можливість нашої перемоги. Об їхні груди розбилось невтримне німецьке нахабство. Стволи кулеметів та гвинтівок розпікались аж до червоного — так ми бились, відступаючи. Він оточував нас безліччю танків, автоматників, бомбив і закидав мінами, як хотів. Ми пробивалися й пробивались; нам було туго, але й німець жажнувся від своїх втрат.

Не заперечую, були поміж нами легкодухі. Вилежавши без пам'яті бомбування, обтрушувались і очі одвертали. «Ну, він узяв гору!» Ці здавались. І ще була причина. Нас багато чого навчали, але не всі міцно засвоїли, що в бою в кожного повинна бути ініціатива. Ми дивились на командира, — він відповідав за все... А якщо його вбили? Ми — без голови?.. От що тоді губило багато частин... І тоді ж стала рости в нас ініціатива. Народ тямущий, у бійці лютий... Гордість наша стогнала. Як свята чекали — добратися до нього врукопашну.

Німан лишився позаду. Ми втратили зв'язок з частинами. І тут німець насунув з усіх боків. Ми мерщій повиривали вузькі щілини, сидимо в них; бронебійних куль у нас і тих нема. А він дзьобає нас мінами з усіх боків, літаки — хвиля за хвилею, земля рипить од вибухів, курява, смердючий гар, в очах, у вухах забито піском. Бува падлюка так низько пролетить, поливаючи з кулеметів, білясту пику його встигнеш роздивитись.

А ми сидимо. Заповіді наші пам'ятаєте? Не визнаємо себе за оточених — і все. І йому лишається те, чого він найбільше не хоче, — йти з нами на рукопашне зближення. І справді, все стихло — ні пострілу, в небі — ні звука. Починаємо чути, як шелестить ліс. Висуваємося із щілин, бачимо — заграва заходу, величезне сонце в останній раз світить нам з-під хмари.

Беремо легко поранених, хто здатен тримати гвинтівку або хоч ногами ступати... Обережно, перебіжками, простуємо до лісу. Там, знаємо, група автоматників і кулемети. Повземо впритул у траві поміж купинами, — одна турбота: ближче підлізти, на «ура». А йому б уже й час відкрити на нас вогонь.

Пам'ятаю, дріж мене пройняв. Що за чорт! Ми вже за півтора кроків, він повинен нас виявити, чому він мовчить? Устаю, припадаю грудьми до берези, вдивляюсь — на галяві ніякого руху. В чім тут хитрощі? І раптом починається тріскотнява в глибині лісу, правіше від цього місця. Трасуючі кулі — сині, червоні, зелені — замиготіли, потяглись нитками. І чуємо — російське «ура!» Глотки в нас самі роззявились; ми піднялись і також — «ура!» Проскочили те місце, де ще вдень сиділи німці, і зустріли їх у лісовій гущину. І розважили душу на цих автоматниках.

Сталось от що: неповна рота, під командою лейтенанта Моїсеева, що відстала від одного полку, пробиваючись на схід, довідалась про наше оточення і, будучи по сусідству, вирішила нас виручити, — з тилу вдарила на автоматників. Ми в цей прорив і вийшли.

Моїсеев був палка людина, народжена воїном. Хто він такий насправді, так ми й не дізнались, — здається, служив десь у Західній Білорусії. Стрункий, середній на зріст, обличчя невиразне, звичайне; рукава гімнастюрки засукані по лікоть, завжди сміявся добродушно, але погляд — гострий, розумний. Так, є золоті люди на Русі!

Пробиваємося разом із ротою Моїсеева на схід. Самі шукаємо німців, — чи гарнізон, залишений у селі їхнім першим ешелonom, чи десантників, — нападаємо перші, і німці перед нами тікають. Обросли ми бородами, чорні всі стали, — вже не знаю, від грязі чи від злості. Бувало, Моїсеев посміюється: з такою армією та під музику, та по Берліну пройтись на страх німцям, от буде браво!..

Одного разу біля полустанку, де стояв розбитий, покинутий поїзд і тільки-но побували німці, на зеленому-зеленому вологому лузі, на нескошеній траві побачили молоду жінку, що лежала там. Руку поклала під голову, другу притисла до прострелених грудей, — немовби спить, опущені вії, вітрець ворухить каштанове волосся, тільки з куточка зблідлого рота — цвочка крові. Біля жінки лазить чорноока дівчинка, років двох, у платтячку горошком, термосить її та все примовляє: «Мама

спить, мама спить!..» Ми підійшли. Дівчинка припала до матері, долоньками стиснула їй щоки й дивиться на нас, мов налякане галчечя.

«Товариші, що там, що там?» — чуємо. Біжить Моїсеев, рве на собі комір гімнастюрки. Ми мовчки розступились. Він зупинився і, немов сам до себе, з подивом: «Мої, мої, дружина, дочка!..» Схопив дівчинку, притиснув до себе... Приклякнув біля дружини в головах і заплакав, завів, як дитина; тут і дівчинка заревла.

Бійці, хто засопівши, хто витираючи очі, відійшли. Я відібрав у Моїсеева револьвер, і на якийсь час залишили його самого з дівчинкою; стали копати могилу під трьома кучерявими безрезами.

Дружина його, мабуть, тікала, в чім була, з дочкою з Белостока, пробирались де пішки, де на грузовику, де випадковим поїздом; на цьому полустанку незадовго до нас німець їх розбомбив; вискочила, побігла по зеленому луку. А в німецьких льотчиків, у жовтогубих хлопчисьок, особливий спорт — пікірувати до бриючого польоту на жінку з дитиною, що біжить без пам'яті... Може, вона години тільки не дождалася зустрічі з чоловіком...

Викопали могилу під березами, — думали, що для однієї людини, а довелось покласти туди двох. Прискакав один із наших розвідників на замореній конячинці, повідомив, що виявлено групу мотоциклістів на шляху, який перетинав біля цього полустанку залізничну колію. Можна було, звісно, відійти непомітно, не вступати в бійку. Але підійшов Моїсеев з дівчинкою на руках; у нього навіть обличчя змінилось, стало сіріше, очі погасли. «Аж ніяк, я не згоден, — сказав він, — хочу зустріти їх, як належить... Тільки так, тільки так, товариші!» Погладив дівчинку по голівці й передав на руки бійцеві, пораненому в голову, і — мені, владно: «Поверніть мою особисту зброю».

Моїсеев сам провів усю операцію: у вузькому місці дороги навалив дерев, посадив у засідку кулеметників та стрільців, і, коли німці безтурботно і з подивом зупинились біля завалу і задні машини підтяглись, — він винищив їх вогнем і багнетами — всіх до останнього. Чи то він справді шукав смерті в цьому бою, чи то давила його лють, — він крутився з гвинтвкою в самій гушніні сутички. Увесь живіт йому прошило з автомата. Все-таки він знайшов сили, сів на дорозі, оглядаючи німецьке побоїще... «Ну, от, Марусю, — сказав, як видно, вже трохи не в тямі, — це по тобі тризна, ховаємо тебе з музикою!..» Звалився на лівий бік, посинілою рукою потяг із кобури револьвер. У нього був увесь живіт перерізаний...

Поховали їх обох в одній могилі. Дівчинка на руках у того бійця, уявіть, не плакала, але дивилась, як доросла, коли закопували її матір та батька. Може, не розуміла, що ми робимо. Хоч ні, — діти в цю війну розуміють більше, ніж нам

здається. В них у голівках багато що ворухиться й дозріває з часом...

Над вечів у лісі, на привалі, ми скип'ятили воду в шоломах, помили нашу дівчинку, загорнули в плащ-намет, влаштували їй гніздо з гілок і поставили охороняти з гвинтівкою бійця-прикордонника Матвія Махоткіна, страшеного на вигляд чоловіка. Дівчинка спала погано, все прокидалась, кликала: «Мамо...» Матвій їй говорив: «Спи, спи, не бійся...» Але вже другого дня вона затихла. Матвій нікому її не довіряв, сам ніс на руках, і допитався, як її звать; вона довго не хотіла говорити, потім раптом сказала йому на вухо: «Ніна...»

Ще багато днів пробивались на схід через німецькі заслони, а коли впритул підійшли до лінії фронту, вирішили дівчинкою не ризикувати. В містечку Немирові попросили незнайому нам жінку, Ріну Михальчик, — сподобалась вона нам, повірили ми їй, — взяти наше дитя. Скільки було в нас цукру та білих галетів — усе віддали цій жінці в посаг за Ніною. Відходячи з Немирова, зазирали до її хати. Ніна стрибала в названій матері на руках, а жінка тихо плакала... От і вся моя історія...

Лишилась наша Ніночка на заході, в німців. І могила під тими березами — в німців...

1942.

ДИВНА ІСТОРІЯ

Ось вони!.. Поповзли один за одним — один, другий, третій — з білим кругом, мов кошає око, з чорним хрестом... Парасковія Савівна перехрестилась, стоячи за спиною в Петра Пилиповича. Як тільки загуркотіли танки, він підскочив на лавку до віконечка й припав до шибки, та, коли вона перехрестилась, живо обернувся, посміхнувся рідкими зубами в цупку борідку. За танками пройшли по брудній сільській вулиці величезні грузовики, напхані солдатами, що сиділи надто рівно. З-під глибоких шоломів — у сірому вологому світлі — німецькі обличчя дивились порожніми очима, також сірі, мертвотні, брезклі.

Гуркотіння колони, що проходила мимо, стихло. І знову стали долимати дуже далекі громові перекоти. Петро Пилипович одсунувся од вікна. У нього сміялися всі зморшки біля очей, самі очі, ледве видні за примруженими повіками, поблискували незрозуміло. Парасковія Савівна сказала:

— Господи, страх-бо який!.. Ну, що ж, Петре Пилиповичу, може, тепер людьми будемо?

Він не відповів. Сидів, стукав нігтями об стіл, — невеличкий, рудий, з широкими ніздрями, плішивий. Парасковії Савівні хотілось заговорити про їхній будинок, але рот у неї був запечатаний побоюванням. Ціле життя боялась чоловіка, з того дня, як її в чотирнадцятому році взяли з бідної родини в багату старообрядницьку. З роками немовби й минулось. Цієї весни, коли Петро Пилипович повернувся, відбувши десятилітній строк покарання, вона знов почала його боятись, і тепер їй було це дуже образливо: до чого такий страх? Він не б'є її не лає, але, як не повернись, на все в нього посмішка, все в нього якісь загадки. Колись у домі не знали, як і книги читають, тепер він приносив із сільської бібліотеки газети й палив гас, читаючи книги. Для цього привіз окуляри з півночі.

Парасковія Савівна, нічого не мовивши, стала готувати обідати, накришила капусти, цибулі, овочів, налила в миску рідкого квасу й сердито гукнула дітей. Обідали з пліснявими сухарями; зерно, муку, копчену гусятину та свинину — все приховали про всякий випадок од німецьких очей. Петро Пилипович,

як звичайно, раніше, як узяти ложку, витягнув трохи руки з рукавів, зігнув їх у лікті й пригладив волосся долонями, — це була в нього батьківська звичка. Коли він викинув руки, Парасковія Савівна раптом сказала з жіночою непослідовністю:

— Вивіску сільради зняли, повинні тепер нам повернути будинок.

Поклавши ложку й витираючи фартухом сльози, вона без упину засипала словами, — розлилася в довгий, сто разів чутій скарзі. Петро Пилипович і діти — хлопчик, такий же рудий, як батько, і дванадцятилітня дочка, з молочнобілим, похмурим обличчям — мовчки продовжували сьорбати кришиво. Нарешті Парасковія Савівна висловила те нове, що мучило її:

— В селі Благовіщенському карного злочинця одного, — це всі кажуть, — на бургомистра призначили, дали йому будинок на цегляному поверсі й коня... А в тебе, слава богу, заслуги вистраждані...

— А й дурна ж ти, Парасковіє Савівно, на весь світ! — тільки й відповів на це Петро Пилипович так переконано, що вона урвала й затихла.

Другого дня прийшли грузовики з німцями вже не в шоломах, а в пілотках. Офіцери зайняли хороший, під залізним дахом, батьківський будинок Петра Пилиповича, що стояв через вулицю, навкоси від хатинки, що в ній він жив зараз; солдати порозміщувались по хатах. Ще за кілька днів до цього майже вся молодь — дівчата й хлоп'яки-підлітки зникли з села, хтось їх зманив. Німцям це дуже не сподобалось. На дверях комендатури та біля колодязя вони наклеїли об'яву, — двома мовами, на гарному папері, — правила поведінки для росіян, з однією карою — карою на горло. Потім почались поголовні обшуки. Налякана Парасковія Савівна розповіла, що є у них один солдат — спеціаліст розшукувати схованих поросят: потихеньку зайте в двір та й починає рохкати — і не відрізниш; рохкає й слухає. Справді, на кількох дворах йому відгукнулись поросята, а вже ж так були сховані на горищі... Вже так ці баби потім плакали...

Німці віднімали все, обчищували хати догола. Парасковія Савівна знемогла, тягаючи ногами носильні речі із скрині в підпілля, звідти — в попіл, у запічок, чи ще куди. Нарешті Петро Пилипович закричав на неї, затупотів ногами: «Сиди ти спокійно або йди геть, помри де-небудь, згинь!» Дім їхній був немовби під заборону, його обходили. Нарешті з'явилося двоє з гвинтівками. Петро Пилипович насунув на очі каракульовий, іще батьківський картуз і спокійно пішов між солдатами. Біля ганку комендатури він спинився й поглянув, як довгий, в окулярах, цілком інтелігентний на вигляд німець, підтягнувши до себе кругловиду дівчинку років чотирнадцяти, обмацував її й лапав; вона злякано підставляла лікті, шепотіла: «Не треба,

дядечку, не треба». Він притиснув її поміж колінами і великими червоними руками стиснув їй груди. Вона заплкала. Він штовхнув її в потилицю, — вона спіткнулась, пішла; він поправив окуляри й поглянув на Петра Пилиповича, — не в обличчя, не в очі, а вище.

— Це і є Петро Горшков? — спитав він трохи задихаючись.

Слідом за цибатим німцем Петро Пилипович увійшов у будинок, де він народився, виріс, оженився, поховав батька, матір, трьох дітей; будинок цей усе життя висів на ньому, як лихо однооке на мужикові, вчепившись в горб. Стіни були свіжо вибілені, підлоги вимиті; в кімнаті з трьома вікнами пахло сигарами; тут у давні часи великими святами родина Горшкових сідала до столу. Другий німець, обережно поклавши перо, поглянув на Петра Пилиповича, коли той входив, так само вище голови, і сказав по-російському:

— Зняти картуз і сісти на стільця біля дверей.

Цей німець був гарненький, з темними вусиками, з блискучим проділом; на чорних петлицях — срібні блискавки, які на дерев'яному, рунічному, алфавіті означали літери «с» і «с», а також головні атрибути германського бога війни — Тора.

— Ваша біографія нам відома, — заговорив він після тривалої мовчанки, — ви були ворогом рдянської влади, таким, сподіваюсь, продовжуєте лишатись. (Петро Пилипович, з картузом на колінах, виставивши бороду, дивився на пана офіцера блискучими цятками крізь зморшкуваті щілинки). Чого ми хочемо від вас? Ми хочемо від вас: цілковитого інформування про населення і особливо про зв'язок з партизанами; примушення населення працювати, — росіяни не вміють працювати, ми, німці, цього не любимо: людина мусить працювати від ранку й до ночі, все життя, інакше її чекає смерть; на моїй батьківщині, в мого батька, є маленький млин, на ньому працює собака, — вона вдень і вночі бігає в млиновому колесі; собака розумна тварина, вона хоче жити, — цього я не можу сказати про росіян... Отже, вас призначать на бургомистра села Медведовки. В понеділок ви будете присутні при страті двох партизанів. Після цього ви приступите до своїх обов'язків...

Петро Пилипович повернувся додому. Жінка кинулась до нього:

— Ну, що сказали тобі? Віддадуть нам будинок?

— Як же, як же, — відповів Петро Пилипович, стомлено сідаючи на ослін і розмотуючи шарф.

— Що тобі ще сказали?

— Звеліли, щоб ти мені в лазні витопила.

Парасковія Савівна запнула, міцно стулила губи, витріщаючись на чоловіка. Але перепитати побоялась... «А хоча й справді — адже сьогодні субота, німці порядок люблять...» Взула чоботи й пішла топити в лазні на березі річечки.

Петро Пилипович добре попарився, напився чайку та й ліг спати. А ще вдосвіта його вже не було вдома.

Партизани, про яких так турбувався гарненський німець з блискавками на комірі, мали штаб — не так далеко від села Медведовки, якщо міряти по прямій, але потрапити туди було дуже трудно: доріжки та ледве помітні стежки, відомі тільки місцевим людям, вели через густі зарості ялинника, вільхи та іншої лісової плутанини до болота; посеред нього на твердому острові містився штаб; всі підходи до нього охоронялись секретами; німці не ризикували й носа поткнути в той ліс. Зайди туди чужа людина — почула б вона, як раптом, десь поряд, застукав дятел, йому далеко відгукнулася зозуля, і пішли по всьому лісі дивні звуки — постукування та посвисти, вороняче крикання, собаче побіхування... Моторошно стало б чужій людині...

Сьогодні в безвітрі сів дрібний дощик. В штабі партизанів значних операцій не передбачалось. Невеликі групи — по три, чотири чоловіка — пішли, як звичайно: одні в розвідку, інші — ставити міни на шляху. Особлива група ще з темна дожидала проходу військового поїзда. Там, по обочині залізничної колії, залитої вапном, щоб виявляти сліди партизанів, тупцями кожен на своїх двох кілометрах німецькі вартові, понуро та боязко поглядаючи на всі боки. За десять кроків од них, у болотці, в осоці, під заламаними гілками лежала спостерігачка-дівчина, озброєна карабіном та двома чорними гранатами, завбільшки з гусяче яйце; трохи далі, за викорчованим корневищем, сидів хлопчик, — йому довелось бачити, як усю родину — матір, бабусю, сестричок — сірозелені солдати в шоломах укинули в сарай, повен сина, і вночі сарай спалахнув, і поміж криками чути було голос матері... Обличчя в хлопчика було жовте, в старечих зморшках; він також не зводив очей з німця, що ступав по колії, в глибоко насуненому шоломі.

Коли один із вартових поминув те місце, яке намітили партизани, за його спиною спритний хлопчина, в туго підперезаній стебаній куртці, одним стрибком перескочив через полотно, тримаючи перед собою автомат, і в ту ж мить другий хлопчина, так само безшумно, кинувся з кущів і швидкими рухами став підкладати під рейку складний і страшний снаряд.

Гуркочучи по лісу, показався поїзд, видний увесь на завороті колії; білі клуби диму, пахкаючи, стелились по землі, плутаючись поміж високими пеньками та нещасними тонкими берісками. Величезний, піднятий над колесами, жарко дихаючи, паровоз наближався; вартові зійшли з полотна, показуючи, що шлях вільний. Перед паровозом пролунав дужий вибух, злетів піщаний смерч, шматок рейки, свистячи осколками, відскочив убік; паровоз, бурхливо мчавши всією вагою, врізався в шпали; ззаду на його задраний зад із тріскотом стали нагромаджуватись вагони, всовуватись один в один, перевертатися й тяжко па-

дати під укіс. Із них, зойкаючи, посипались сірозелені людська...

Крім таких діл, у партизанів було багато й іншої роботи того ранку. Начальник штабу, Євтюхов, тихо розмовляв з гостем, начальником кінної розвідки, Іваном Сударевим. Сидячи біля замаскованої землянки, на поваленій сосні, під мрячливим дощиком, вони пили з консервних бляшанок трофейне французьке шампанське, оспіване ще Пушкіним. В таку вогкість у обох нили старі рани. Євтюхов розповідав про всякі труднощі й неполадки, зв'язані з тим, що в нього невістачає відомостей про операції, які готує ворог, про те, що діється в німецьких тилах.

— Потрібен глибокий розвідник, де його знайти? От мое горе.

— Твое горе ґрунтовне, — розсудливо сказав Іван Сударев і вихлюпнув із бляшанки рештки слабкого напою. — Без глибокої розвідки відважний беться з зав'язаними очима, а це е абсурд.

Під час цієї розмови заворушився сивий від дощу ялиник, обсипаючись краплями, і з'явилися дві дівчини, в потемнілих, наскрізь мокрих гімнастюрках, у коротких спідницях, у великих чоботях. Держачи в руках гвинтівки з примкнутими багнетами, вони вели Петра Пилиповича Горшкова. Очі його були зав'язані ситцьовою хусткою, він ішов простягнувши перед собою руки. Дівчата, перебиваючи одна одну і виправдуючись, розповідали, що цього чоловіка взяли вони за три кілометри звідси, і незрозуміло, як він пробрався через секрети.

— Це жирний карась, — сказав Іван Сударев начальникові штабу. — В Медведовці я в нього раз ночував, розумний і хитрий, цікаво, що він скаже.

Петрові Пилиповичу розв'язали очі, дівчата, перекинувши за спину гвинтівки, з неохотою відійшли від нього. Петро Пилипович підвів голову, дивлячись на затуманене верховіття лісу, зітхнув:

— До вас, власне, я й ішов, діло в мене до вас.

— Цікаво, яке у вас до мене може бути діло, — відповів начальник штабу, пильно та холодно дивлячись на нього. — Німці, чи що, вас кривдять?

— Навпаки, німці мене не кривдять... Я ж десять років одбував покарання за шкідництво.

— Вам відомо, Горшков, що ось ви — некликаний — пробрались сюди, але назад буде вам трудно повернутись?

— Якже, відомо... Я й ішов на смерть...

Начальник штабу презирнувся з Іваном Сударевим і посу-нувся на колоді.

— Та ви сідайте, Горшков, буде зручніше розмовляти. Навщо ж ви обрали такий складний спосіб для самогубства?

Петро Пилипович сів на колодці, склав руки під живото-том...

— Узяв, узяв до уваги, що ви мені не повірите... Податись було нікуди — вчора викликали мене і, бачиш, запропонували посаду бургомистра... У німчиків — кругова порука, от і мене вирішили зв'язати злочином: в понеділок повинен бути при страті двох ваших партизанів...

Євтюхов не всидів на колоді.

— Фу ти, чорт!

Йому навіть брови перекосило, коли, ставши перед Петром Пилиповичем, він свердлив очима його непроникливі щілинки.

— Сядь, це завжди встигнеш, — сказав йому Іван Сударев. — Продовжуйте, Горшков, ми вас слухаємо.

— Спершу от що хочу вам сказати: справді я був шкідником і засуджений правильно. Ні в якій організації не перебував, це мені пришили, але — був лютий, і все... Не вірив, що мої діти будуть жити добре, в достатку, в привіллі... Що я, старий, помру зі світлим серцем, простивши людей, як належить... Що поховають мене з честю на російській землі... Не було в мене прощення... Ну, там злигався з одним агрономом. Дав він мені порошки... Подумав, подумав: корови, годувальниці, коники — чим же вони винні? Ці порошки я викинув, цього гріха на мені нема. А от агроном таки попався і на допиті мене обмовив... А я мовчав зо зла: гаразд, засилайте...

— Дивна історія, — все ще не заспокоївшись, сказав начальник штабу.

— Чим же вона дивна? Руська людина — не проста людина, руська людина — хитро задумана людина. Десять років я працював у таборах, — мало хіба передумано? Так: страждаєш ти, Петре Горшков... Ах, пробачте, додаю тільки про будинок наш, батьківський, під залізним дахом, — непокоїться за нього Парасковія Савівна, але не я, це в мене давно відмерло... За яку правду ти страждаєш? У місті Пустозерську, що неподалік від нашого табору, за царя Олексія Михайловича сидів у ямі протопоп Аввакум. Язика йому відрізали за те, що не хотів мовчати; з відрізаним язиком, сидячи в ямі, писав послання руському народові, благаючи його жити по правді й стояти за правду навіть і до смерті... писання Аввакума прочитав, — тоді була одна правда, сьогодні — друга, але — правда... А правда єсть — російська земля...

— Він переконливо говорить, — сказав Іван Сударев начальника штабу. — Продовжуйте, Горшков, давайте ближче до діла.

— Поспішати не будемо, підійдемо й до діла. Німчик, офіцер, учора розповів про свою собаку, що розумна й корисна тварина, чого, говорить, не можна сказати про росіян. Сміються з нас німці... Га? — Петро Пилипович несподівано розпустив зморшки і безбарвними, круглими, важкими очима поглянув на слухачів. — Сміються вони з руського народу: он,

мовляв, іде невмитий, нечесаний, дурень-дурнем, — бий його до смерті!.. Вчора другий офіцерик на вулиці, при всьому народі, лапати став дівчисько, Кисельову Анютку, хорошу таку, любу дівчинку, задрав їй спідничку, задихається сам... Як це зрозуміти? Антихрист, чи що, прийшов? Російська земля скінчилась? Влада радянська озброїла народ і повела в бій, щоб перестав сміятися з нас проклятий німець... Станове діло ви робите, товариші, спасибі вам... Радянська влада — наша, російська, мужицька... Свій особистий рахунок я давно закрив і забув...

Петро Пилипович зіперся, прикрив долонею лоба під козирком каракульового картуза.

— Тепер — рішайте... Ведіть мене в ліс, розстрілюйте. Я готовий, тільки, їй-богу, кривда буде... Або — вірте мені. Пропоную: давати про них усі відомості, я все буду знати, в штаб армії до них проберусь, — хитрощів у мене вистачить. Працюватиму сміливо. Я смерті не боюсь, катувань не злякаюсь.

Іван Сударев і начальник штабу Євтюхов спустилися в землянку і там трохи посперечалися. З одного боку, важко було повірити такій людині, з другого — по-дурному не скористатися з його пропозиції. Вилізли з землянки, і Євтюхов суворо сказав Петрові Пилиповичу, що все так само сидів на колодці:

— Вирішили вам повірити. Обдурите — під землею знайдемо...

Петро Пилипович просвітлів, устав, скинув картуза, вклонився:

— Це щастя. Велике щастя для мене. Відомості буду надсилати, куди скажете, через мою дівчинку... Синочок у матір удався, слабкий, а дочка, Ганна, — в мене, дитина зла, скрита на...

Петрові Пилиповичу зав'язали очі, і ті ж самі дівчата одвели його.

В понеділок, такий же вогкий і каламутний, німецькі солдати зранку стали вигонити жителів на вулицю, гукаючи їм незрозуміле й тицяючи рукою туди, де сільрада. Там, на невеликому майдані, де ще недавно був палісадник зі статуєю Леніна, знятою та розбитою німцями, стояла гімнастика — два високі стовпи з перекладаиною. Тепер на ній висіли дві тонкі віршовки з зашморгами.

Весь народ уже знав, що будуть вішати комсомольця Олексія Свиридова, — його німці підстрілили неподалік від села, в ліщині, — і Клавдію Ушакову, вчительку Медведовської початкової школи; її також узяли в ліщиннику, коли вона намагалась винести на собі Олексія Свиридова.

Солдати, змахуючи підборіддями та покрикуючи, як на худобу, яку женуть по курному шосе до міста на бійню, тіснили на-

род ближче до гімнастики. Дощ струмував по їхніх сталених шоломах, по зморшкуватих жіночих обличчях, по дитячих щоках... Грязюка чвакала під ногами. Тільки й було чути, як хто-небудь слабо й болісно скрикував, уколений багнетом.

З'явився грузовик. У ньому стояла вчителька, простоволоса, бліда, як покійниця, чорне пальто розстебнуте, руки зв'язані за спиною. Біля ніг її сидів напівживий Свиридов. Був він переконливий і гарячий хлопець, на селі його любили, — нічого від нього не лишилось, замучили, сидів, як мішок. Позаду грузовика виступали обидва офіцери — довгий, в окулярах, з фотографічним апаратом, і гарненький. Обидва солідно посміювались, поглядаючи на росіян.

Грузовик під'їхав, повернувся і задом всунувся під гімнастику. На нього зіскочили двоє солдатів. Тоді Клавдія Ушакова, розплющивши очі, немовби від незбагненного подиву, крикнула низьким голосом:

— Товариші, я вмираю, знищуйте німців, кляніться мені!

Солдат з різмаху долонею затулив їй рота і зараз же, похапцем і незграбно, почав натягати зашморг через потилицю на її тонку, дитячу шию.

Олексій Свиридов, сидячи, закричав надривним хрипом:

— Товариші, вбивайте німців!

Другий солдат ударив його по голові й також почав натягати зашморг.

У натовпі все голосніше плакали. Грузовик різко рвонув. Ноги Клавдії Ушакової поповзли, тіло її нахилилось, немов падаючи, і випросталось вільно, — вона перша повисла на тонкій вірвовці, нахиливши до плеча простоволосу голову, заплющивши очі...

На місці, звідки від'їхав грузовик, стояв Петро Пилипович, бургомістр. Увесь народ із жахом побачив, як він скинув картуз і перехрестився.

Начальник штабу кілька день після страти дожидав дівчинку Горшкова в умовленому місці, — в присмерку, в яру, в густому дубняку. Прийшов сам Горшков. Начальник штабу весь тремтів, дивлячись на нього. А він, присівши навпочіпки, тихим голосом почав докладно розповідати, як відбувалася страта.

— Народ це так і зрозумів, що пішли від нас великомученики святі... Наказ їхній передсмертний у всіх у вухах... Щождо відомостей, то будуть вони такі...

І він став переказувати такі важливі відомості, про які начальник штабу й мріяти не міг. Він довго дивився широко розплющеними очима на Горшкова:

— Ну, якщо ти брешеш...

Петро Пилипович не відповів, тільки розвів долоньками, посміхнувся; з картуза витяг план, де хрестиками були позначені німецькі склади бензину та боеприпасів.

— Ну, це ти облиш плани креслити, — сказав йому Євтюхов,

ховаючи папірця в кишеню, — забороняю тобі якнайсуворіше, мусиш усе тримати в пам'яті... Ніяких документів! І більше сам сюди не приходи, присилай дівчинку...

Відомості Горшкова виявились точними. Один за одним німецькі склади злітали в повітря. Похмура білолиця дівчинка Ганна прокрадалась майже щовечора в ярк і передавала їй важливе й незначне. Одного разу вона сказала, як завжди бубнівним, байдужим голосом:

— Папашка велів сказати: одержано нові автомати, ключі від складу в нього тепер, — вам першим він видасть автомати. Приходьте завтра вночі; тільки наказував: вартових ніяк не стріляти, а різати їх неодмінно...

Петро Пилипович працював сміливо й зухвало. Він немовби знущався з німців, доводив їм, що справді руська людина — хитро задумана людина, і не плоскому німецькому, обмеженому розумові змагатися з тверезим, натхненним, гострим руським розумом, який не знає часто навіть меж можливостей своїх.

Обидва офіцери були певні, що знайшли відданого їм, як собака хазяїнові, кмітливого чоловіка. Жили вони в постійному страхі: під носом у них горіли військові склади, летіли під укіс поїзди, і саме такі, де везли солдатів чи особливої важливості вантажі; їм на думку не могло спастись, наприклад, що майже в половині одержаних із Варшави ящиків уже не було автоматів і пістолетів, а зі складу з Медведовки на фронт відсилано, ретельно закупорені, ящики з піском. Офіцер, з блискавками бога Тора на комірі, не міг здогадатись, що дивний напад в одну з непроглядних ночей на його будинок мав мету викрасти на кілька годин його польову сумку з надзвичайно важливими позначками в карті. Сам він одбувся переляком, коли серед ночі забряжчала розбита шибка, щось упало на підлогу і рвонуло так — не лежав би він у той час на низькій койці, сталося би непоправне. В білизні він вискочив на вулицю. По селу лунала тріскотнява, солдати вибігали з хат, кричали: «Партизани!» і стріляли в темряву. Біля його ганку лежало двоє зарізаних вартових. Він тільки вранці став шукати сумку, але її незабаром приніс разом із чемоданчиком і забрудненим мундиром Петро Пилипович, — він знайшов ці речі тут же на городі, — видно, партизани кинули їх, тікаючи.

Німцям багато коштувало бурмістерство Петра Пилиповича. Все-таки він попався — на дрібниці, вірніше — від гордовитої злости своєї до німчиків. Він викрав печатку й бланк, взяв зі складу німецьку друкарську машинку та й поїхав до села Стара Буда, де партизанив загін Василя Васильовича Козубського. Директор школи написав йому по-німецькому пропуск до міста, в штаб армії. Але Василь Васильович, хоч і добре знав по-німецькому, зробив помилку у відмінку. Це й погубило Горшкова. Його затримали і разом з підробленим пропуском повернули до Медведовки. Обидва офіцери, довгий і гарненький, не хотіли ві-

рити такій незбагненній руській підступності, але потім розлютились: їм усе тепер стало зрозумілим...

Це сталося в ті дні, коли Червона Армія прорвала на одній з ділянок німецький фронт і вибила німців із сіл та присілків. Медведовку зайняли, першими туди вдерлись партизани. На вулиці до Євтюхова підійшла Ганна; волосся в дівчинки було, як ковтун, заліплене землею, обличчя обтягнене, старече, закурене, платтячко подране на колінах.

— Ви папашку мого шукаєте?

— Так, так, що таке з ним?

— Нашу хату спалили німці, маму, брата вбили. Папашку мого чотири дні мордували, він іще зараз живий висить, ходіте.

Ганна, мов сонна, пішла попереду Євтюхова до колишнього горшковського будинку під залізним дахом. Обернулася, насилу розвела зуби:

— Ви не думайте, папашка мій нічого їм не сказав...

У коровнику під бантиною висів Горшков, у самих підштанках, із синіми опущеними ступнями; викривлений тулуб його увесь був посмужений, руки скручені за спиною, ребра випнуті, з правого боку за спиною, в груди був увіткнений гак, — він висів під бантиною, повішений за ребро.

Коли Євтюхов, гукнувши хлопців, спробував підняти його, щоб полегшити м'яку, Петро Пилипович, видно, вже без тям, проговорив:

— Нічого... Ми люди руські...

СЕМЕРО ЗАМУРЗАНИХ

На поміч партизанам прорвалась через фронт велика кавалерійська частина. Самий прорив був нескладний — німців ввели в оману демонстрацією в одному місці, а головні сили перейшли через шосе в іншому. Але похід в сорокаградусну стужу по лісових хащах був небувало тяжкий. Коні грузли в снігу по черево; спішеним кавалеристам доводилось утоптувати ногами сніг і підрубувати дерева, щоб притягати сани і гармати, люди, виснажені денним переходом, ночували в снігу, не запалюючи вогнищ.

На сьомий день походу стало ясно, що людям треба погрітись. Для відпочинку визначили п'ять сіл, розкинутих на берегах маленької річки близько одне від одного. В селах стояли німці. Генерал наказав захопити їх без шуму, та, щоб факельники не встигли підпалити будинки і, до того ж, щоб жоден німець не втік звідти.

Вночі села були обійдені, на дорогах виставлені засади. Під завинання осатанілої завірюхи, — ніби все чортовиння з області зібралось сюди допомагати росіянам, — спішені ескадрони разом з вихорами снігу прорвались у поснулі села. П'ять — одна за одною — зелених ракет, що пронизали летючі хмари, сповістили, що наказ виконано.

Генерал зліз з коня біля перекошеного, з мереживною різьбою, ганочка, освітленого з боку вулиці догоряючими кроквами; біля ганочка уткнувся німець, ніби розглядаючи щось під землею, болотяну шинель його вже замітало снігом. Генерал зайшов у хату і потупотів обмерзлимими чобітьми; жінка в темній хустці, з блідим зім'ятим обличчям, безтямно дивилась на нього, стиха голосячи...

— Ану-бо — самоварчик, — сказав він, скинувши бурку на лаву, стягнув хутряну бекешу і сів на покуті, потираючи опухлі від морозу руки. — А добре було б і баньку витопити...

Жінка дрібно закивала і, пішовши за перегородку, здається, затиснула собі рот, щоб голосно не закричати.

З морозу в хату заходили командири, всі вдоволені, жваво виструнчувались, весело відповідали. Генерал ні-ні, та й прикла-

дав долоні до палаючих щік з відрослою щетиною — йому здавалося, що обличчя від тепла розширюється, як балон. А генерал стежив за своєю зовнішністю. «От чорт, доведеться виспатись разом за сім днів...»

Самовар вніс рослиї парубійко, — обличчя його було в лілових глянсуватих шрамах, карі очі лагідно посміхалися, коли, здмухнувши попіл, він поставив самовар і заходився наливати в чайник.

— Це мати, чи що, ваша? Чому вона так неприємно скиглить?

— Ніяк отямитись не може, — швидко відповів парубійко. — Німці аж надто нервові, у неї крик їхній у вухах стоїть.

— Чи німці нервові, чи росіяни нервові, — без усмішки сказав генерал, обпікаючи пальці об склянку. — А багато в селі вас — збіглих військовополонених?

Плямистий парубійко опустил голову, опустил руки, стримуючись, непомітно зітхнув:

— Ми не винні, товаришу генерал-майор. Опинились ми позади німців — між їх першим і другим ешеленом якраз одинадцятого вересня... Ну, от і розсіялись...

— Ініціативи індивідуальної у вас, бійців, не знайшлося, — пробиватись зі зброєю? Сором! (У парубійка затремтіла рука, притиснута до стегна.) Ну, іди, топи баню, ранком поговоримо.

Ранком генерал, який помився в бані, виспався, поголився і знову був красивий, вийшов на ганок. З тепла дихання перехопило морозом. Біля ганку, де крізь чистий сніг проступали яскравочервоні плями і німців було вже прибрано, стояв той самий плямистий парубійко і з ним шість чоловік — на вигляд всім по вісімнадцять-дев'ятнадцять літ. Вони зразу ж виструнчилися.

— Ага, воїнство! — сказав генерал, наближаючись до них. Збігли військовополонені? Ну що, — відповідальності злякались? Червона Армія, значить, не на Уралі. Червона Армія сама до вас прийшла... То як же ви розцінюєте свій вчинок, — склали зброю перед ворогом! Згодні йому воду возити, капоніри чистити?

І він заходився їх ляяти образливими словами. Парубійки мовчали, тільки в одного очі затуманилися сльозою, в іншого поміж брів лягла вперта зморшка. Одягнуті всі були бідно, погано — в старі баранячі кожушки, в короткі куртки, на одному ватна жіноча кацавейка.

— Червоноармійську шинель проміняли на бабський салоп! Честь на сором проміняли! Кому ви такі потрібні! — міцним голосом напучував генерал, походжаючи по фронту. — Німця бити — не курей щупати... Визначте самі свою долю. Хто з вас може відповісти широсердо?

Відповів міцненький парубійко з водянисто-блакитними очима, з упертою зморшкою над коротким носом:

— Ми цілком усвідомлюємо свою провину, ні на кого її не

скидаємо. Ми зраділи вашому приходу, ми просимо дозволити нам кров'ю розплатитися з фашистами... — Він кивнув на чубатого парубійка, який із здивованою й щасливою усмішкою дивився на генерала. — Його, Костянтина Костіна, сестру, Мавруню, ми знайшли в лісі, повішену за ногу, з порізаним животом... Її ми добре знали, у нас серце по ній в'януло... Отож воду возити фашистам ми не згодні...

Костянтин Костін сказав:

— Товаришу генерал-майор, у вашій групі танків немає. Ми знаємо, де є покинуті танки, ми можемо їх відкопати і відремонтувати, — це наша пропозиція... Ми танкісти.

— Ти що скажеш? — запитав генерал у плямистого.

— Танки є. Недалеко в болоті сидить «КВ» і два середніх. І ще знаємо, де танки. Німці намагалися їх витягти, цілими селами народ зганяли, але покинули. А ми знаємо, як їх витягти. Звичайно, населення познімало з них частини, порозтягало. Ремонт буде важкий. Я сам — механік-водій, — бачите у мене обличчя в шрамах: горів два рази — але справився.

— Гаразд. Ми це питання обміркуємо, — сказав генерал. — Підій хоч в німецькі, чи що, шинельки одягніться, дияволи.

Відпочивши добу, кавалерійські полки рушили в палаючий війною край, де діяло багато дрібних партизанських загонів і десантників-парашутистів. Там був «слойоний пиріг». Не минуло й ночі, щоб яке-небудь село не оточили партизани, підібравшись по глибоких снігах. Вартовий, що наставив вище каски комір баранячого кожуха, з тихим криком падав під ударом ножа. Партизани заходили в затхлі, набиті сплячими німцями хати. Той з німців, хто примудрявся вискочити з цього пекла пострілів, зойків, ударів на вулицю, однаково далеко не зміг утекти, — одного валила куля, іншого рішав дід-Мороз, що проміняв казкову і ялинкову професію на виморожування німців. Путівці стали непроїжджими. По битих шляхах проскакували лише вантажні колони під сильною охороною, та й то не завжди. Рух на залізниці припинився — шлях був захаращений підірваними на мінах паровозами і вагонами, що стали дибом один на одного. Німці втрачали розум у цій «проклятій російській анархії».

Рухаючись широким фронтом, кавалерійські полки вибивали німецькі гарнізони і на кінець березня місяця допомогли партизанам возз'єднати під радянським прапором кілька районів. Народ повеселішав. Скрізь шукали зброю, укріплювали села, де на околицях стояли на варті дівчата з рушницями. Але довга в цьому році зима ламалась, на дахах повисли бурульки, прилетіли худі граки і кружляли, тривожно галасуючи навколо торішніх гнізд. Пішли балачки про те, що німці на західному і північному боці краю стягають великі сили. Генерал послав розвідати, — чи справді ті семеро парубійків-танкістів що-небудь розумне зробили за цей час.

Семеро танкістів додержали слова. Діло в них почалося з бочки трофейного бензину, про яку вони тоді нічого не сказали генералові. Вони полагодили два німецьких трактори і відремонтували один радянський, затоплений колгоспниками в ставку. Восени в цих місцях німецькі танки оточили «КВ», і він, замість того, щоб прокласти собі шлях гарматами і гусеницями або загинути зі славою, кинувся відходити лісом, проламав дорогу в столітніх соснах і загруз у болоті по самісіньку башту.

Плішнями і сокирами вони вирубали навколо танка тунель в промерзлій землі, в котлован під передню частину танка підклали колоди, — їх тут багато валялось під снігом після німецьких спроб; зняли з нього ланцюги і, прикріпивши до трьох тракторів, гуртом вихопили з ями стотонну сталеву фортецю «КВ». Тоді вони сіли й закурили — вперше за два дні і три ночі... Покуривши, тут же в снігу заснули. Танк вони відволокли до села під навіс для сушіння хліба, і тоді почався великий клопіт.

На танку не було карбюратора, всі свічки треба міняти, поршневі кільця були зовсім не придатні, вся оптика вкрадена, ствол гармати пробитий наскрізь протитанковою кулею, а найстрашніше було те, що не збереглося інструментів, жодного ключа, і, коли б цю руїну навіть відправити на ремонтний завод, там з нею поморочилися б до сьомого поту. Танкісти зажурились...

— Наобіцяли генералові, ех, хлопці, падлюками виявляємось, — малодушно сказав губатий Костянтин Костін.

— А хто ж знав! — гримнув на нього замузаний Федя Іволгін. — Якому бісовому батькові, наприклад, карбюратор здався? Капусняк на ньому варити?

Вони сиділи навколо танка під навісом, куди з одного кінця заметіль нагортала голубуватий, мов цукор, замет, що димів поземком.

— Кульки в башті треба міняти, — тихо промовив баштовий стрілець, худорлявий брюнет, схожий на дівчину з вусиками, — а дірку в стволі, в гарматі, пальцем, чи що, заткнути?

— Товариші, закінчили психологію? — спитав той самий — з водянисто-блакитними недобрими очима, технік-студент, москвич, Сашко Самохвалов. — А то я починаю жалкувати, що зв'язався з такою сопливою компанією. — Він підвівся і засунув руки в кишені довгої, йому до п'ят, німецької шинелі. — Ось мій наказ — на ремонт цього крокодила три тижні строку. Для цього треба витягти з болота обидва середні танки, на них знайдемо деякі частини. Не знайдемо — підемо по селах, з хати в хату, відшукаємо все, чого не вистачає: у мужиків усе приховано. Хто зі мною не згоден, пропоную того затаврувати зрадником батьківщини...

Танкісти помовчали, дивлячись, як вітер віддуває йому полу німецької шинелі.

— Ти трохи перебрав, друже, — сказав йому замурзаний Федя Іволгін, — але, загалом, звичайно, правильно.

Всі підвелись, взяли плішні, сокири, почали заводити трактори. Витягнути з болота середні танки було далеко легше. Їх також поставили під навіс. Трое танкістів — Іволгін, Самохвалов і Костін — заходились розбирати мотори. Четверо пішли на село шукати по дворах інструмент і різні частини. І справді, в одного мужика, коваля, який значився в колгоспі кустарем-одиначкою і ледарем, виявили серед поржавілих замків і примусних пальників всі три карбюратори.

Він прийшов туди ж під навіс, де стояли танки. Звали його Гусар; був він жилавий і ставний, незважаючи на літа, з на-смішуватим зморщеним обличчям, на якому великий лискучий ніс виказував пристрасть до випивки. Ущипливо посміхаючись, він слухав, який саме інструмент і ключі необхідно дістати або негайно зробити.

— Антіресно, — сказав він, — антіресно, мене ж бо вже давно вирішили в архів здати, а це, виходить, знадобився кустар-одиночка....

Наступного дня він приніс кілька ключів, так бездоганно зроблених, що танкісти здивувались:

— Невже, Гусар, це ваша робота?

— Антіресно, — сказав він ущипливо, — антіресно, якої ви думки про російську людину. Кустар-одиночка, п'яниця... Так... А я вам скажу, що п'яний дурному не рідний брат... Ні, товариші, поспішили ви судити російську людину.

В Гусара робота так і горіла в руках. Хитрий він був аж дивно. На колгоспній коняці змотався на спалений німцями паровий млин і привіз звідти стальні трости та чавунні шестерні, — з них змайстрували під дахом повітки підйомний кран і трактором витягли з танка башту. Він бігав на лижах по околишніх селлах і примудрився дістати автогенний пальник та трофейні балони з киснем. Він же подав просту ідею: бронебійними снарядами прочистити від задилок прострілений ствол гармати. Після другого пострілу бронебійним снарядом ствол став знову гладенький; наскрізну дірку в ньому, через яку виходили газу, забили стальними пробками:

Тимчасом танкісти приволокли до повітки ще чотири легких танки. На селлах уже знали про цю роботу, і колгоспники обшарювали болота, розшукуючи боеприпаси і танки. Не було такого дня, щоб до повітки не під'їздили сани, валила пара від кошлатої конячини, якою в свій час знехтували німці; в санях сидів дід, з бурульками на вусах, з старечим суворим поглядом круглих очей під зламаними бровами, і його внуча — хлопчисько — не видно від землі — дзвінко питав у замурзаних від гару і мастила танкістів:

— Агов, дядечки, куди скласти сорокап'ятиміліметрові осколочні?

Коли посланець генерала прихав до цього села, під дахом повітки диміли горна, шипів сліпучо-голубий автоген, грюкали молотки по сталі; один середній і два легких танки стояли готові до бою; «КВ», з надітими гусеницями, димів і стріляв у вихлопну трубу, але ще не заводився.

— Перекажіть генерал-майору, що затримка тільки за командами, — сказав посланцеві — лейтенантові з тонкими губами — Сашко Самохвалов, — хай надішлють сміливих водіїв, механіків і баштових стрільців. Та нехай квапляться діставати пальне. Оптики в нас немає, — все познімали німці, доведеться стріляти наводкою через дуло, це також візьміть на замітку... А поки ви будете воловодитись, ми ще підкинемо парочку крокодилів.

Лейтенат мовчки все записав до блокноту, не виявляючи ні подиву, ні захоплення, потиснув руки сімом замузаним, восьмому Гусару і полетів на «городнику» бриючим польотом.

Рушили, нарешті, шумливі весняні води і так позаливали поля й ліси, так буйно здулися річки і горою потекли яри, що й думати було годі про війну. Колгоспники готувалися до сівби. Дівчата з рушницями, нудьгуючи на околицях, звівши брови, дивилися на табуни перелітних птахів. Генерал наказав дістати якнайбільше книжок з місцевих бібліотек, щоб зайняти голови і серця кавалеристів корисним читанням. Але на триста кілометрів навколо всі бібліотеки були знищені німцями, — дивно, як у них вистачило клопоту спалити стільки книжок. Знайшовся тільки пошарпаний роман Вальтера Скотта «Квентін Дорвард». Генерал проковтнув його за одну ніч, лежачи без чобіт і гімнастюрки на лаві біля вікна, за яким в білуватому світлі падали важкі краплі і по всьому селу кричали півні. Потім книжка пішла по взводах і ескадронах для читання вголос.

Та земля протряхля, і німці, невдоволені з того, що не досить замучили російських людей, не досить спалили сіл і селищ і порізали худоби, рушили в наступ десятками батальйонів і сотнею танків на розгром «мужицтва». Але в «мужицтва», на відміну від минулої осені, були тепер добре сформовані і озброєні партизанські полки і на відміну від осені, всім був відомий німецький характер, від якого можна чекати тільки смерті російській людині.

По всьому фронту спалахнули бої. На підмогу партизанам скрізь, де ставало скрутно, встигали кавалерійські полки генерала. Це були хоробрі полки, що прославились у грудневих і січневих боях, — всі з українців, донських, кубанських, терських і сибірських козаків. Вони знали чотири заповіді: не визнавати оточення, виходити з будь-якої обстановки, що створювалася, битися до останнього патрона і живим не здаватись, любити свою зброю і не кидати її навіть у смертний час.

День і ніч німецькі літаки проносилися над селищами, мало не торкаючись колесами стріх, бомбардуючи і обстрілюючи все

живе, по всіх шляхах і путівцях гуркотіли їх танки. Завдання полягало у винищуванні німців, у створенні такого опору, щоб російська земля стала для них землею відчаю.

Під час одного з перших боїв дванадцять німецьких танків, безтурботно і близько один до одного, рухались битим шляхом. Оточувалась велика група партизанів, і танки заходили їм у тил. Праворуч столітні сосни шуміли під свіжим травневим вітром, ліворуч стелилась густа зарість вільшини. Звідти, з цього травневого шуму листя, пролунав гарматний постріл, і головний танк, уражений в борт, зупинився і задимів. Другий снаряд розбив гусеницю в іншого танка. Німці захоплювали люки і, стріляючи з кулеметів, звернули в зарість, де, як зрозуміли вони, ховається партизанська гармата. Але це, виявилось, була не гармата. Розсуваючи зарості вільшини, мов кабан з очерету, вилетів іржавим громадищем «КВ». Німці ніяк не могли чекати тут радянських танків та ще такого страховища, що його не пробивають ніякі снаряди.

«КВ», перевалюючись, виїхав на шлях, майже в упор розстріляв третій танк, що раптом розлетівся від вибуху, з усього розгону виліз збоку на четвертий і розчавив його з страшним хрускотом разом з німцями. Уцілілі танки повернули і поповзли за поворот шляху. На «КВ» відкинувся баштовий люк, з машини на дорогу вискочили Сашко Самохвалов, Федя Іволгін та Альоша Ракітін, — схожий на дівчину з вусиками — замурзані, збуджені...

— Ну й сучий же син цей Гусар! — закричав Сашко Самохвалов. — Звичайно, мотор барахлить! Ану, хлопці, знімай у німців карбюратори...

В той же час на крутому березі річки спішений ескадрон Івана Сударева стримував німців на переправі. Вили і вибухали німецькі міни, перед щілинами, де сиділи кавалеристи, від суцільної запони розривних куль кипіла і диміла земля, рвалася шрапнель, проносились величезні крилаті тіні бомбардувальників, з гуркотом здригався весь берег, і звихрені стовпи, опадаючи, стукали грудками по шоломах і спинах людей. Німецька піхота уже почала вибігати з прирічних заростей, солдати, легко одягнені, в самих сорочках, бігли по воді...

Тоді на виручку Іванові Судареву підспіли два танки замурзаних — середній і легкий. Вони повисли над самісіньким урвищем, над річкою. Через кілька хвилин дуже багато німецьких солдатів попливло за її повільною течією, зануривши в воду голову і ноги. Іван Сударев підняв із щілин ескадрон, і росіяни скотилися з урвища на тих німецьких піхотинців, які встигли вже переправитись плавом та на човнах на цей бік.

В бою легкий танк загинув, — це була перша втрата самохваловського «танкового батальйону». Середній, розстрілявши всі боеприпаси, поспішив до лісу взяти поповнення. Ящики з снарядами лежали в ямі, прикриті гілками. Коли Костянтин Костін

і двоє замурзаних почали витягати ящики і подавати їх в танк, без будь-якої обережності голосно розмовляючи між собою, по всьому лісі часто застукотіли німецькі автомати, кулі зацокали по броні. Тоді замурзані, присівши в ямі навпочіпки, почали розбивати ящики і передавати снаряди через люк в моторі — четвертому, що сидів у танку. Автоматники наближались, — на очах у всіх перебігали від дерева до дерева. Трое замурзаних, повантаживши снаряди, хитруючи, вискакували на гусеницю і — в люк; останнім кинувся Костянтин Костін — сторч головою. Люк захлопнули, і танк погнався за автоматниками. Одного з них, офіцера, взяли живим, відвезли до штабу.

Такий був перший бій «сімох замурзаних», як їх потім прозвали. Генерал викликав до телефону старшину Самохвалова й особисто подякував йому та решті товаришів за стійкість. Замурзані зрозуміли це, як те, що батьківщина їм простила.

1942.

МАТИ І ДОЧКА

Вони підбрали її на шляху. Спершу подумали, що дівчинка лежить мертва, і Гриша крутнув рулем, щоб не розчавити їй босі ноги. Але вона трохи підвела голову, вітер розкуйовдив її волосся, як випалену траву. Гриша загальмував, Юрій, що сидів з ним, вискочив з кабінки, схилився над дівчинкою.

— Лізь у машину.

Вона ворухнулася, спробувала підвестись і знову лягла бочком в дорожню грязюку. Худеньке обличчя її з напівспущеними повіками було хворобливе й голодне, мов у собачки, яка принишкла де-небудь під тином, з обривком мотузка на шиї і, не просячи, дивиться на людей, що проходять. Юрій оглянувся, — в степу під мокрими весінніми хмарами ніде не видно було житла.

— Так! Зрозуміло! — суворо сказав Юрій, хоч нічого йому не стало зрозуміло, і підняв дівчинку. Голова її відкинулась, впала на його плече, але зараз же злякано втиснулась у плечі. В неї навіть кості, здається, були порожні — така худа й легка.

Юрій посадовив її в машину на згорнутий брезент між ящиками з снарядами, скочив у кабіну, грюкнув дверцятами з брудним простріленим склом.

— Наддай! Запізнюємось!

Гриша сказав, крутячи баранку:

— Де-небудь поблизу живуть, а ми її, чорт знає куди, завеземо.

Коли проїхали кілометрів з п'ять, Юрій відповів скрипучим, мляво-повільним голосом, як навчився говорити за час війни:

— Мене дивує твій розумовий апарат.

З шляху звернули на безкраю торішню стерню, вгрузаючи колесами в чорноземі, перегріваячи мотор, дотяглися до балки — степового яру, — верещачи гальмами, з'їхали по крутому схилу і зупинились неподалік від батареї, прикритої зверху сітями.

— Навряд чи від неї що-небудь лишилося, — сказав Гриша, втираючи рукавом піт з лоба. Але дівчинка була жива. Її перенесли в кабінку, і Гриша сказав їй суворо:

— Гляди, не руш тут нічого, сиди спокійно.

Та де там, — у неї й без того ледве жеврів вогник життя під ситцевим блаґеньким платтячком. Юрій довго дивився холодними очима на її поникле обличчя, на дві старечі зморшки від куточків напіврозтуленого рота. Коли артилеристи закінчили вивантаження, він пішов до землянки.

Біля входу до бліндажа, на ящику від снарядів сидів капітан — командир батареї, з виголеним широким мідночервоним, наче ошпареним, лицем і курив коротку люлечку, смачно затягуючись димком.

— Тиша в нас яка! А! — сказав він Юрієві. — Жайворонків чути. Вранці прилетіли, каторжні.

— Як живете? — спитав Юрій.

— Та ось уночі підсипали німчикам жарку. Бажаєте глянути: п'ять танків і дві психічних атаки, з кургана видно багаті результати...

Чемно вислухавши капітана, який ще не зовсім охолов після нічної роботи, Юрій сказав твердо:

— Трофейні цукерки у вас на батареї є? Шоколад, наприклад?

— Шоколад? — здивувався капітан і вийняв люлечку з рота. — Вперше чую, щоб старшому лейтенантові серед голого ступу потрібний був шоколад.

— У мене в машині — дівчинка.

— Так би й сказали одразу. — Треба спитати в розвідників, вони часто приносять шоколад.

Юрій тим же скрипучим голосом пояснив, що капітан його не зовсім зрозумів. Вони пішли до машини. Мідне капітанове лице скривилося від жалю, коли він побачив замучену дитину.

— Як зовуть тебе? Га? Ти відкіля? Чия ти? — запитав він густим простудженим голосом.

Дівчинка, не відповідаючи, знову почала втягати голову в плечі.

— Били її, — сказав капітан. — Річ ясна... Ах, навслоч, ах, наволоч!.. — І він стримано зітхав, згадуючи й свою сім'ю, також розкидану, розтоптану німцями. — Вона не інакше, як з села Володимирського, з того боку. Що ж ви думаєте робити з нею? (Юрій здвигнув плечима). Тут, на батареї, їй буде шумно... Ходімо шукати шоколаду.

— Не треба, не треба, — ледве чутно прошелестіла дівчинка, коли капітан, Юрій і Гриша намагались покласти їй в рот шматочок трофейного шоколаду. Пальці у всіх трьох були грубі, товсті, у дівчинки ротик маленький — страшно доторкнутися. Бились, умовляли. Нарешті вона відчула солодке на вимазаних шоколадом губах і трохи розціпила зуби. Капітан, радісно засопівши, засунув їй туди половину плитки.

Дівчинку залишили з Гришею в кабінці, Юрій став позаду в кузові машини, щоб позирати на небо. Хилячись з боку на бік, димлячи маслом, потяглися назад. Гриша, нарешті, помітив,

що дівчинка на нього дивиться, — значить, шоколад вплинув, повеселішала. Віддавши їй другу половину плитки, сказав:

— Будеш ти розмовляти, чи ні? Ти ж бо доросла.

— Не буду, — тихо відповіла вона.

— Чому ж це? Ми свої. Ім'я скажи. Виходить, ти без роду, племені?.. Мати, батько — де вони в тебе?

Дівчинка відвернулася і більше на нього не дивилась, і шоколаду не з'їла. Її примістили в землянці з накатом, в лісистому яру, де недалеко від станції був склад беєприпасів і жили Юрій, Гриша та ще п'ятеро червоноармійців. Дівчинці влаштували трав'яну постіль, прикриту шинеллю. Вимили їй голову в струмку і, відійшовши, щоб не бентежити (дівчинці було вже, мабуть, років з десять), звеліли викупатися з милом. Юрій виправ її платтячко і заштопав. Годували її в перші дні обережно, по троху і часто; а що годували її всі семеро чоловіків, вона знову стала повторювати, коли їй пхали що-небудь в рот: «Не треба, не треба...» Цілими днями лежала в землянці, обличчям до стіни, дрімала, чи що. Коли з нею жартували, відверталась. Якось Юрій увечері заходився читати їй по пам'яті «Мийдодір» в уривках, які пам'ятав. Дівчинка так засмучено подивилась на нього, з таким докором, що він збентежився, вийшов з землянки — курити.

— Вона причинна, — сказав йому Гриша, — в неї не все гаразд. Примудрись, відвези її в місто, влаштуй де-небудь в лікарню.

Порада була слухна. Та що подав їй Гриша, а не він сам, Юрій пирхнув:

— Вона не хвора зовсім і не причинна... Спекатися люди-ни — це найпростіша справа... В лікарню! Йодоформу вона не нюхала! В неї — горе не дитяче... Ось у неї що...

Увечері і вдосвіта між зорями гули, захлинаючись, німецькі літаки. Там, де була станція, гуркотіли зенітки, доносились важкі розриви. Спати доводилося по-пташиному — напівока. Юрій і Гриша одного разу повернулися вранці, не взяли до їжі, ледве стягнули чоботи, полягали. На Юрійову койку присів кулеметник Ваня — цей жив у яру, як на курорті, бо німці сяди ні разу не прилітали.

— Чуеш, цілу ніч вона плакала, так гірко, як доросла, — сказав Ваня, — просто спати не дала.

Юрій мутно подивився на його товсте обличчя й подумав: «Тобі не даси спати!..» виявилось так. Дівчинка цілий день учора, як прив'язана, ходила слідом за Ванею, куди він — туди й вона, він — на кулеметну точку, гульк — вона між кущами. Він навіть пригрозив їй: «Маскуйся, не виявляй себе». Вона підповзла, сіла перед ним (він розбирав замок) і тихеньким розпачливим голосом покликала: «Ваню...» Він — їй: «Ну, чого

тобі? Поїсти хочеш?» Вона знову: «Ваню», — та так, що в кулеметника мороз пройшов поза шкірою.

Слухаючи на своїй койці цю розповідь, Гриша сказав крізь дрімоту:

— Правильно. У неї серце розм'якло. А як звуть її, не сказала?

— Нічого більше не сказала, тільки — Ваню та Ваню, па-докучала мені цілий день. А вночі — ну плакати.

Те, що в дівчинки розм'якло серце, здалося всім, навіть Юрієві, переконливим. Ваня такий був простий, добродушний і спокійний, така йшла від його слів і всієї поведінки певність у тому, що все буде добре і буде щасливо, що дівчинка, зрозуміло, стала ходити за ним, як прив'язана, і саме йому і вирішила поскаржитись.

Цієї ж ночі Юрій прокинувся і, засвітивши електричний ліхтарик, побачив, що дівчинка лежить, підібгавши коліна, обійнявши подушку, набиту травою, і вві сні гірко плаче і кличе глухуватим, невиразним голосом: «Мамуню, мамуню, де ти?» Юрій не розбудив її, — хай хоч вві сні знайде свою маму... «Чому ти ховаєшся, мамуню?» Дівчинка нараз замовкла — почувлось її дихання — і тихенько, радісно скрикнула... Знайшла, значить...

Юрій закурив, перевернувся на спину. Поволі почали снуватися думки. Був час, глухі роки, коли Іван Карамазов спитав у трактирі брата Альошу: якщо для щастя людей треба принести в жертву лише одну дитинку, замучити її, — чи взявся б ти, заради щастя людей, закатувати дитинку? Іван Карамазов гадав, що поставив перед Альошею нерозв'язну загадку. Альоша тоді не відповів, змовчав... Замучити дитину!.. Що може бути страшнішим... Навіть коли б заради розкішного щастя всього людства... А карамазовська загадка розв'язувалась просто, тепер її відгадали: так, так, закатував би, та тільки дитиною цією хай буду я... Та й пуста ця загадка, вигадана, умоглядна. Життя саме запропонувало іншу: заради врятування від мук хоча б одної — ось цієї — дитини чи готові всі, хто вважає себе людиною, стати на смерть? Питання пряме і відповідь ясна. І Гриша, і Іван-кулеметник, і решта четверо, які по-богатирськи хропуть у землянці, і він — Юрій — відповідають: готові!

Юрій знову набив люлечку. Горло йому роздувало люттю. Гаразд, з філософією скінчимо. Питання ставимо практично: вимагаємо рахунку, три мільйони німців за одну цю дівчинку, три мільйони довгов'язих блондинів з коров'ячими віями й па-срудним мозком...

Ваня-кулеметник узяв казанок і поліз через кущі на самі-сіньке дно яру, де протікав струмочок і в одному місці утвори-

лась ковбана. Там він, коли випадала вільна хвилина, ловив раків. Ваня стягнув гімнастюрку і сорочку, ліг на живіт на краю ковбані і почав шарити руками в мулі, іноді так глибоко, що доводилося занурювати голову у воду. Намацавши рака, Ваня примовляв: «Попався, Ган-Шнапс витрішкуватий... Не цікаво тобі.. Ходи, ходи в казанок.» Один раз, пускаючи бульки, він заглибився в холодну воду мало не по пояс, а коли вирівнявся, в руці в нього бив хвостом величезний зелений рачище. За плечима у Вані весело засміявся ніжний голосок. Зганяючи до лонцю воду з волосся і обличчя, він оглянувся, — сміялась дівчинка... «Ти чого? Хіба можна з солдата сміятись?» Дівчинка широко розплющила голубі очі, брови її піднялися, заломились — ось-ось розплачеться...

— Жартую я з тобою, Машко, не плач.

— Я не Маша, я — Валя, — відповіла дівчинка.

— Ага, ось і сказала, як звуть. Ну — молодчина! — У Вані зуби цокотіли, надів сорочку і гімнастюрку, підсів до Валі і обняв її за плечі, пригорнув до себе.

— Раків наїмося?

— Наїмося, — відповіла вона.

— А тимчасом покуримо? Гаразд?

— Гаразд...

Ваня відірвав газетну смужечку, зігнув, апетитно насипав махорочки з бляшаної коробки, загорнув, смикнув по язичку:

— Ти на мене не гнівайся, Валю. Лейтенант Юрій наказав мені дізнатися про тебе всю підногостну. Він, звичайно, суворий, але справедливий, та, звичайно, як я не виконаю наказу — мені буде прочуханка...

Ваня витяг з кишені «катушу», приладнав — разів зо три вдарив залізячкою по кременю; приємно запахло гнотиком, — закурив.

— Так, так, розповідай...

З Валиних коротеньких розповідей (в цей день і в наступні) виявилось: Валя жила з матір'ю, Мотрьоною Храбровою, в селі Володимирському. Старший Валин брат, Андрій, служив у Червоній Армії, молодший, Миша, торік пропав без вісті, коли село захопили німці.

Мотрьона Храброва дуже боялась одного чоловіка і, уздрівши його з вікна, говорила про нього з тихою злобою: «Знову антихрист по дворах пішов, погібелі на нього нема...» Коли Валя питала: «Мамо, чому ти називаєш Михея Івановича антихристом?» — мати відповідала: «Великою будеш — узнаєш... А ти, Валько, більше помовчуй... Що мати в хаті говорить — не рознось на хвості. Гляди!...»

Жили вони в голоді. Було в них три курочки — дві білі і одна жовтенька — і поважний півень, який все віддавав курям, що знайде. Мотрьона все ховала їх від німців в різні місця. Казала:

— Сонечко весною пригріє, будуть наші курочки нести трое ячоч на день, тоді, донечко, повеселієш...

Одного разу, на світанку, тижнів зо три тому, Мотрьона розбудила Валю:

— Донечко, — сказала, — узуй мої чоботи, накинь хустку, піди поглянь, на кого півень сердиться, чи не лис пробрався до сарая?..

Валя влізла в материні чоботи, накинула хустку, вийшла надвір і побачила: двері в сараї відчинені, хвіртка відчинена, курей немає, тільки півень бігає по подвір'ю, сердито клопочеться. Валя ахнула, виглянула за хвіртку... Від їхнього двору йшов німецький солдат, несучи за ноги курей, — у них вже й крила позвисали... Валя скрикнула, побігла за солдатом. Він разом з курами вскочив у криту вантажну машину, звідки з-за брезенту весело заревло кілька голосів, і машина помчала. Валя лише — навздогін: «Дядечку, дядечку, це ж наші курочки...»

На другому боці вулиці, навкоси від Мотрьониної хати, була нова цегляна школа. Нещодавно туди приїхала машина з людьми в чорних шинелях і чорних кашкетах, парти і книги вони повикладали надвір, вікна замазали крейдою, палісадник обплутали колючим дротом, і стало в школі — гестапо. Повз це місце володимирці й не ходили, а Мотрьона, коли треба було відлучитися з двору, перелазила через тин в провулок.

Валя, все ще стоячи на вулиці, побачила, як звідти, з гестапо, вийшов Михайл Іванович, тупаючи ногами, зліз повз вартового з ганку і, мов п'яний, хитаючись, пішов. Обличчя в нього було сине, — так здалося Валі, — все в зморшках, наче він відвернувся від світла. Дійшовши до Валі, — зупинився, вп'явся в неї пласкими очима.

— Ти чого? Дивитись на мене? Ах, поганко! — вдарив Валю по голові і став топтати чоботом, але все мимо та мимо. А Мотрьона вже бігла від воріт, скрикувала диким голосом і з ходу вчепилася нігтями в налите, кругле обличчя Михея: «Ти за що, ти за що вдарив мою дочку!» — звалила його на спину і ляскала по щоках. «Антихрист проклятий!» Він був чи то п'яний, чи то злякався і тільки борсався руками і ногами, і Мотрьона лупцювала його, аж поки на ганку гестапо хтось, грюкнувши дверима, не закричав різко.

Цього прочухана Михайл не подарував Валиній матері. Вночі до них у хату зайшло з кишеньковими ліхтарями два чорних солдати і стали біля дверей. Увійшов офіцер, довгов'язий, з маленьким обличчям без підборіддя, і за ним — Михайл Іванович.

Мотрьона затремтіла, притулилась до печі: «Кінець мій, донечко...» — прошепотіла. Михайл висмикнув Валину руку з її руки і штовхнув Валю за перегородку, де стояло ліжко.

— Накажете зробити трус, пане обер-лейтенант?

Офіцер сів до столу і відповів спроквола, російською мовою:

— Роби своє діло.

Крізь щілину в дверях Валя бачила, як Михайл вискочив на лаву і просто до образів на покуті.

— Так і є, пане обер-лейтенант, лист тут від її сина, від Мишка...

Валя чула, як мати відповіла тихо й виразно:

— Лист підкинутий... Вірте мені, пане... Син мій Михайло пропав минулого року, всі на селі знають... Не може бути листа від нього...

Офіцер дістав білу цигарницю, відкрив, одразу звідти висулулась цигарка і спалахнув вогник. Михайл сказав:

— Ха-ха, хитро, скажіть...

Офіцер закурив, верхня губа його була довша від нижньої, він поставив лікті на стіл і почав читати листа. Михайл, скривившись, шепотів:

— Його, його лист, Мишків, він у загоні розвідником, з матір'ю має зв'язки... А другий її син, Андрій, літає через фронт до цих партизанів...

— Вірте, пане, не може він мені писати, я неписьменна... — знову проговорила Мотрьона.

— А ось ми зараз узнаємо — письменна ти чи неписьменна... — В офіцера раптом виступила жила через усю довгу шию. — Я не буду з тобою гаяти часу. Раджу тобі зараз сказати всю правду, бо біль буде жахливий. — Він повернув голову через плече до чорних солдатів. — Приготувати мотузку, ослі, жаровню! — І раптом з-під тіні козирка глибоко натягнутого великого кашкета став дивитися на Мотрьонині посинілі руки, складені на животі...

Потім почалось те, про що Валя ніяк не могла розповісти навіть Вані-кулеметнику: у неї стискалися зуби, випиналося горло і не було слів, тільки тоненький писк, як у миші... Все ж можна було зрозуміти, що Валя тоді кілька годин за дощаними дверима слухала, як катували матір, — стогін, охкання, зойки з болю, бурмотіння і — знову метушню, і крик, і рев уже не голосом матері...

Наступного дня сусідка, скрадаючись, пробралась до Мотрьониної хати. Побачила на підлозі кров, жмутки волосся, ганчірки. Валу вона знайшла за перегородкою на розкиданій постелі, серед покусаних подушок. Дівчинка була непритомна. Сусідка перенесла її до себе. А двері Мотрьониної хати підперла кілком і зачинила в хаті віконниці.

Дні стояли виснажливі, пекучі, безвітряні. На дорогах стояла курява від незчисленних машин. Мідне сонце пекло крізь поршну імлу. Юрій з'являвся в землянці рідко — худий, чорний,

злий; говорив крізь зуби, і так скрипуче — набридало слухати. Всі розуміли, що воєнна гроза насувається, німці готують десь удар, і він буде жорстокий.

Приїхав на «антілопі» капітан — командир батареї, обличчя його стало ще ширшим, весь він, від вусів до чобіт, був сірий від пилу. Сів під дубочком на лаву біля одного столика, з задоволенням скинув кашкета, попросив джерельної водиці.

— Зі станції заїхав до тебе, — сказав він Юрію, — дуже раки у вас в яру добрі, підкинь з півсотні. — Він підкликав Валю і схвально пом'яв її щоки, що закруглилися. — Весела стала, ач ти, балухата!.. А пам'ятаєш, шоколаду не хотіла їсти? — Він так густо зареготав, що Валя подалась назад. — Тепер все їси? Молодчина, дівко!.. Ану ж бо, піди натягай мені раків жирніших...

Капітан випив півтора казанка холодної води і, закуривши, став балакати про те і про се, про що в години дозвілля говорять на фронті: про домашнє, про миле, про минуле і про те, що качок і тетерюків розвелось в цьому році, як комарів, — «восени одержу відпустку, поїду до матері на Урал, там пополюю»... Позаздрив Юрієві, що йому по службі доводиться мотатися туди й сюди... «А я, мов борсук, сиджу на батареї, все мрію: дістати б мені твори Олександра Дюма... Читав? А я не читав, кажуть — не відірвешся...»

— Про німців що чути? — проскрипів Юрій. — Чи скоро скінчиться ця тяганина?

— Днів через п'ять ждемо... Помітно нервуються німчики. На мої ділянці зосередили артилерійський полк, перекинули... На передовій сиділи в них тотальні, тепер замінені добірними частинами, — ордени, медалі мало не в кожного. «Язика» брати — почухаєш потилицю. Танків, авіації стягнули жакливу кількість... Ждемо, ждемо... Це ти точно, що набридли.

Випнувши гострий ніс, Юрій сказав:

— Навернуться вони на нас.

— Це точно, не сорок же перший рік. Духу їм задамо...

Капітан залюбки змінив розмову, коли Валя принесла в плетеному кошику зелених раків, які сердито ворушилися. Капітан надів кашкета, устав потягуючись:

— В гості на батарею не кличу... Біс їх знає, можуть вони й сьогодні вночі рушити... Мої розвідники наказ перехопили: три дні дається на оточення Червоної Армії і чотири дні — на ліквідацію... Ми посміялися... Ну, прощайте... Скоро, може, не побачимось...

Тепер курява здіймалася не від самих коліс, гуркотів і запинався чорною завісою весь горизонт на заході. Рєвіло і, падриваючи вуха, вило небо від несбаченої кількості літаків. І так — день і ніч, тиждень і другий. Зіткнулись, нарешті, два багатоголових велетні! Поквапно, по-мурашиному копошився тил, їхали

і йшли роти, полки, дивізії, не вибираючи доріг, мчали вантажні автомашини, повні снарядів, ніби Волга, Урал і Сибір повними пригорщами шпурляли жар у цю громокиплячу смугу землі, де німецькі армії в смертельній люті силкувались пробитися крізь російські армії, і не могли пробитися й зламати їх, і гинули, і нові болотяно-зелені роти, батальйони, полки і дивізії виплигували з вагонів, з машин, мчали в танках і за танками і розривалися, спалювалися, обвуглювались, злітали клаптями в повітря у вибухах російської артилерії, повітряних танків і гвардійських мінометів.

В ці дні про Валю забули. Одного разу забіг Юрій по цигарки, — запалі шоки поросли щетиною, очі провалились і вицвіли. Він побачив: у землянці, де вже з тиждень ніхто не жив, було чисто підметено віником, койки прибрані, на їржавій пічурці стояв крихтний жовтенький букетик. Валя сиділа й тихо шила з заношеного клаптика лялькову сорочку, тут же лежала й лялька, змотана з автомобільного ганчір'я, обличчя в неї було з паперу, з намальованими очима.

— Здрастуй, Валю! Ну як — нічого, — сама не боїшся?

— Ні, не боюся, дядю Юро.

— А як ти без гарячого?

— Сірники вийши, лишіть мені сірників, дядю Юро... Я варила й гаряче...

— Нічого... Тримайся, Валько! Справи йдуть не погано... Прощай...

Село Володимирське було захоплено так раптово, що звідти не втік жоден німець. Не встигло утекти навіть гестапо, — величезна вантажна машина з чорними солдатами та їх командиром була перехоплена на ґрунтовій дорозі і спалена з усім, що в ній було. Фронт просувався далі на захід. Юрій разом з господарством перебрався до гаю недалеко від села Володимирського.

Шофер Гриша, розповідаючи в сутінках після вечері різні воєнні новини, про які шофери чомусь довідуються раніше від інших людей, сповістив між іншим:

— А наша Валька таке наполегливе дівчисько, оце бігала в село й розпитувала про цього самого Михея Івановича, прізвище у нього давнє — Непей. Повернулась похмура: Непей мов крізь землю провалився. Жителі про нього кажуть: «Гірше за чуму в нас був; ми, кажуть, живого б його в яму закопали, він це знає... От і втік...»

Тільки-но Гриша згадав про Михея, Валя з'явилась. Насуплене обличчя її було як у дорослої, губи стулені. Сіла на краєчку колоди поруч з Юрієм. Коли про все перемовили і Ваня-кулметник, витягнувши німецьку губну гармонію, почав, навчаючись, насвистувати, Валя сказала, опустивши голову:

— Дядю Юрію, знайдіть цього чоловіка, що маму мою мучив.

Тоді всі обернулись і подивилися на дівчинку. Юрій, посіпавши ніздрею, відповів:

— Ми постараємось, Валю, це зробити. Товариші, треба було зібрати про нього відомості.

За це взявся шофер Гриша. Через кілька днів, о такій же годині, він уже міг дещо розповісти.

Михей Іванович прийшов до села не знати відкіля, років з вісім тому, одружився з одною колгоспницею-вдовою і незабаром загнав її в могилу. Про себе розповідав що він — потомствений шахтар, але наймовірніше, його батько і він до революції були підрядчиками на шахтах. Був він злий і викрутливий. Завжди у нього в хаті, принісши закуску або за гроші, — можна було дістати самогону. Один час почав до нього їздити пиячити ветеринар, і вони ось що зробили... (Дізналися про це пізніше, при німцях, коли Михей сам почав хвастати своєю спритністю). Напередодні покрови, рано-вранці, доярка прийшла до корівника і бачить — симентальська корова Предсідателька, гордість колгоспу, лежить на соломі здохла, з широко вискаленими зубами. Зчинився періполох. Ветеринар ночував у Михея і прийшов разом з колгоспниками, оглянув Предсідательку. «Відійдіть товариші, — сказав поважно, — є побоювання, що це сибірка». Корову з усією осторогою відволокли за село, закопали разом з шкірою, корівник дезинфікували. Слава богу, падижу більше не було. А Михей і ветеринар цілу зиму їли солонину. Що ж він вчинив, чим потім хвалився? Взяв він величезну картоплину, вночі, з підробленим ключем, прокрався до корівника і спиртно засунув картоплину Предсідательці в дихальне горло, засунувши по лікоть руку їй в рот. А наступної ночі вони з ветеринаром корову відкопали і обілували.

Коли почалась війна з німцями, Михей так підбадьорився, що не міг приховати злобної радості і весь цей день, зустрічаючи людей, повторював, виблискуючи очима: «Ох, полетиться кривця!.. Ох, кривці тепер проллється!..» Коли наші, відступаючи, проходили селом, хитаючись від втоми, голодні й невеселі, і червоноармійці постукали до Михея — попросити молочка, він прочинив віконечко: «Немає, немає, рідні, радянська влада все підчистила...» Коли зайшли німці — слідом за танками, Михей, причесаний, з змашеною головою, в чистій сорочці та доброму піджаку, стояв біля воріт, тримаючи на вишиваному рушнику хліб з срібною сільничкою. Він кланявся німцям доти, поки один з офіцерів, проходячи, не взяв у нього хліб, передав солдатові і сказав: «Прекрасно, хвалю...»

Незабаром Михей почав ходити по дворах і заводив розмови, присівши на ганочку, постукуючи ціпочком і двозначно поглядаючи на похмурого хазяїна її хазяїну з розгубленим обличчям.

— Не знаю, — міркував, — далєбі, не знаю, як жити тепер будемо при новій владі, колгоспники? Згарячу я, сам знаєш, хліб-сіль їм підніс... Але тепер, між іншим, почав сумніватися... Все-таки радянська влада дещо дала... Звісно, при німцєві порядок, приватна торгівля, і взагалі, але господар він крутий... І так думаєш і отак думаєш... Ось і ходжу по людях. — І він, кривлячись, чухав ціпочком за вухом. — Звичка... Громада... Колектив... Бач, багато і в партизани йдуть, — значить, щось та є... Чи міцно німці тут осіли? Теж питання. Ти як гадаєш, Степане Петровичу!..

Солдати німецького гарнізону спершу — тиждень, другий — ніби не звертали особливої уваги на населення. Жили, як на курорті, провадили навчання, грали у футбол, дуділи на трубах, ходили в самих трусах, безсоромні, по вулиці. Але, коли приїхали чорні і біля школи на фанерному листі вивісили оголошення, погрожуючи — з усякого приводу смертною карою, пімці показали вовчі зуби... Пограбували село організовано, дочиста, і те, що не вивезли в машинах чорні, підчистили солдати гарнізону.

Гестапс почало цікавитися кожною сім'єю. Ось тоді й зрозуміли володимирівці, чого до них заходив Михайл на двозначні розмови. Спритно, падлюка, непомітно вивідав між словами, в кого син або зять у Червоній Армії, хто був зв'язаний з місцевими комуністами, хто дружив з учителем Вірьовкіним. Учителю напередодні приходу німців зник з села разом з кількома молодими хлопцями, і тепер, кажуть, він у районі висаджує в повітря мости і склади, підірвав один поїзд з броньовим ессєвським батальйоном і чимало спалив машин на дорогах.

Після страшної загибелі цього ешелону (з повного ходу вагони видерлись один на одного і звалились з високого насипу) чорні стали брати людей — і старих і підлітків — і відводили їх до школи. Брали переважно з тих дворів, де бував Михайл. Ночами з шкільного підвалу крізь душники вихоплювались такі жахливі зойки — чули їх аж на кінці села, і люди не могли спати, — сидючи на лаві, мотали головами діди, баби шепотіли молитви...

Про Михея почали говорити, що він буває при катуваннях, — інакше чому взялися на його подвір'ї дві корови й бичок. Сам він тепер ходив у зеленій куртці, підстригав бороду і чуб на голові, а одного разу бачили, як він куриє сигару. Люди, углядивши, що він звертає до їхньої хати, ховали їжу і одєжину, що збереглася, відпроваджували дітей якнайдалше. Впускати Михея не хотілось, не впустити було небезпечно. Він приходив до людей тепер не просто, а витягав з кишені пляшку шнапсу...

— Не люблять мене земляки, — казав, сідаючи до столу, — бачу, все бачу... Не вірять мені... Плітки про мене пускають, плітки... (З другої кишені діставав сало й різав його квадратними шматочками). А я хіба не людина? Звір я хіба або чорт? Ех, любі ви мої, нудно мені... Так мені нудно з німцями!.. Вірять

вони мені з тої самої години... А вже як німець повірив — його не схитнеш!.. Це — техніка, організація... Йому думати ніколи, він думає мало... Михайл наливав, підсовував голодному хазяїнові скляночку і сальце. — І це ж бо вони про мене ширять гидоту, ніби я в гестапі працюю... Спутують мене, щоб Михеєві, в разі чого, як повернеться радянська влада — подітися було нікуди... Ну, давай, куме, вип'ємо, чи що... Може я по слабості не так зробив, не те сказав, простить мені христароди... Ось цю пляшку в них попросив — дали. Але як? «На!» — в морду ткнули, як собаці... Ось корови мої, теж... Адже ці гроші на корів були в мене давно приховані... Люблю молочко, а це більше солонинку люблю. — І він лукаво підморгував і, сміючись, наливав по другій. — Та чорт з ними, з коровами, якщо така про мене слава!.. Покину все, піду звідси геть... Переберусь через фронт, — робить зі мною, що хочете... Або до Вірьовкіна піду, впаду йому в ноги, — кров'ю скажу, хочу спокутувати всі гріхи...

Хазяїн, що був розумніший, мовчав, не дивлячись в очі; хазяїн простіший починав вірити і підтакувати. А через кілька днів по нього з'являлись чорні.

Юрій пішов разом з Валею в сьомий відділ до майора і розповів йому про Михея. Тривожно переводячи очі з Юрія на майора, Валя з таким напруженням слухала, що, здавалося, все маленьке життя її жевріло одною надією — знайти цього чоловіка, а не знайдуть — і погасне вогник. Майор записав дані: «Будемо шукати падлюку...» І Валя усміхнулася, здивилась на нього і знову тривожно захитала головою.

По дорозі до гаю, у свій табір, Юрій ішов швидко, Валя підтюпцем поспішала за ним...

— Звідки ж я знаю, Валею... Сказав — значить, буде шукати.

— Дядю Юрію, я сама теж піду шукати.

— Куди ти підеш! Дурниці... На міну потрапиш, або машина задушить...

— Не можна?

— І не можна, і не приставай, і замовчи...

Кілька днів Валя сумувала, відповідала лише «так», «ні», сиділа осторонь, насупивши коротенькі, трохи підняті брови. Якось ранком її не знайшли в землянці. Втекла. Стали обмірковувати: ясно, пішла на розшуки Михея. Так усім було прикоро, — чорт, пропаде дівчинка! Гриша ходив у село, розпитував; дехто справді бачив її біля позабиваної — Мотрьониної хатинки, в деякого вона питала про Михея, а куди пішла потім — ніхто не бачив.

Днів через три Валя прокралась до табору, як провинне собача, нечесана, подряпана, замурзана. Її не ляли, не розпитували, обійшлися суворо — та й тільки. Валя проснала трохи не добу, попоїла, а вранці її знову не знайшли.

Одна жінка, дружина місцевого комуніста, повернувшись з двома дітьми до зруйнованої хати, розповіла сусідам (а через годину двоє хлопчаків прибігли до гаю і розповіли про це шоферові Гриші), що кілометрів за п'ятнадцять від села, на шляху, здибалася Мотрьонину дочку і вона все їй повідала, отак жалібно... А яка тямуща дівчинка, здогадалася, що Михей неодмінно ховається де-небудь на военных роботах... «Все обійду, тільки Степанидо, де дороги лагодять, де протитанкові рови копають, всім в очі подивлюсь...» Поплакали ми з нею, дала їй сухарика, і вона пішла...

— Дядю Юрію, чуєте, дядю Юрію, вставайте-но хутчій, ходімо...

Юрій глибоко засопів, прокидаючись. Світанок ледве пробивався в маленьке віконечко землянки. Валя стояла біля койки, торкала його за обличчя...

— Знайшлася... Здрастуй... Ну, й погане ж ти дівчисько!.. Чого мене тормосиш?

— Ходімо до того дядечка, куди ми ходили з вами... Дядю Юрію, я ж бо знайшла його...

У неї дивно задзвенів голос. Юрій, все ще сопучи, натягнув чоботи, підперезався, пригладив чуба...

— Ну й ну! Невже знайшла?

— Егеж... Там я все розповім, тільки швидше.

Вони пішли в сьомий відділ до майора, який спав на двох зсунутих лавах, загорнувшись у шинель і поклавши портфель під голову. Валя, не чекаючи, поки він прочумається й сяде до стола, квапливо почала розповідати, як вона знайшла і впізнала Михея.

— Двісті кілометрів виходила, все-таки він мені попався... Дядечку, він вуса і бороду збрив, тільки я одна й можу його впізнати...

Трохи згодом з Валею виїхали на те місце, де лагодили підірване німцями шосе. Валя, стоячи у відкритій машині, напружено дивилася вперед. Підняла руку, оглянулася і прошепотіла майору:

— Тут...

Якийсь чоловік, сугулячись, білий від вапняного пилу, з обмотаною хусткою головою і обгорнутими ганчір'ям широко розставленими ногами, колов щербінь. Коли зупинилась машина, він підвів голову, прищулився і коротконосе голене обличчя його скривилось, ніби він глянув на світло...

— Він! — скрикнула Валя, вказуючи на нього пальцем.

— В чому річ? — хрипко спитав цей чоловік у майора, що підійшов. — Документ мій? Будь ласка... Все гаразд... — І він, різонувши колючим оком дівчинку, що стояла поруч з майором, низько нахилився і знову став колоти камінь.

Майор запитав, перегортаючи паспорт:

— Ваше прізвище Павлов, Олексій Дем'янович, тринадцятого року народження (Холодна Валина рука схопила його руку і стиснула).

— Правильно — Павлов, Олексій Дем'янович, — не підводячи голови, відповів той. — А в чому все-таки річ?

— А в тому, що паспорт твій з німецької комендатури...

Чоловік поволі хитнув головою, усміхнувся.

— Ви мене на бога не беріть, товаришу, паспорт мій виданий смоленською міліцією, я біженець з Смоленська, інвалід громадянської війни. — Він раптом потягнув носом. — Теж, життя собаче!.. Довбай каміння, жерти нічого... Пропливай кров за радянську владу, а тобі он що підсовують: з комендатури паспорт...

Майор до цього мовчав, а коли чоловік засопів з сльозою, майор витяг пістолет:

— Встань! — Чоловік неохоче підвівся й сердито відкинув молоток. — Підніми руки... (Майор похлопав по його кишнях).
Йди до машини, поперед мене...

Михей не довго відпирився, — його одразу впізнали свідки. Тоді він почав розповідати.

— Під німцями був п'яний без просипу, спершу з радості, а вже потім совість свою заливав, проклятим... Не таю, — зустрів німців з хлібом-сіллю, — нудно мені було при радянській владі, повірив, що під німцем почну жити, розумієте, — жити! Але мене вони обдурили, прошу дати змогу про це оголосити по радіо, привселюдно... З охотою, з охотою спершу працював у них у ролі, як то кажуть, артиста... Цікаво було з упертого мужика вилотити, що він насправді думає, репаний... Він мені не довіряє, він опирається, а я його, мов голого, бачу і сказати примушу... Радянська влада мною знехтувала, а тут я розвернувся... Коли моїх мужичків почали тягати в гестапу та я почув, як вони там кричать, ох — що я наробив! Отямився, заметався... Хотів на себе руки наложити... Але знову — горілка, знову страх перед чорними... Жахливі люди, громадянине слідчий... І тут вже я покотився на дно... Луснула в душі в мене струна, громадянине слідчий... Запитуйте, — все розповім, у всьому відкриюся... Таке, що волосся дибом стане...

Кілька ночей він розповідав про муки російських людей, про катування і страти в гестапо. Показав яму, де закопували трупи замордованих, показав закопані німцями в підвалі школи знаряддя катувань: жаровню, залізні гаки, якими підвішували за ребро, гумові канчуки, дерев'яні голки-колочки, що їх забивали під нігті...

Розповідав про катування тихим голосом, докладно, ніби про який-небудь кустарний заводик, де забивали худобу і ви-

роблювали ковбасу... «Був присутній, при багатьох катуваннях був присутній», — мимрив він, заплющивши очі. І раптом упав на підлогу, став нігтями шкребти землю. — «Ось вона, кривця, ось вона, кривця!» — і цілував земляну підлогу.

— Киньте придурюватись, надто вже ви огидні, — сказав йому по-людськи офіцер, який провадив слідство. Потім, уже в камері, запитав: — Ви, Михай Непей, думали коли-небудь, працюючи на німців, що продаєте російський народ, продаєте батьківщину?

— Думав, думав... Та ж з самої батьківщини ситий не будеш, своя сорочка до тіла ближче...

Словом, для трибуналу все було ясно. В присутності жителів села Володимирського, що товпилися біля школи, в самій школі й на підвіконнях, суд засудив Михея Івановича Непея до повішення. Коли суддя промовив це слово, Михай, що стояв рівно, з витягнутими по швах руками, навіть не кліпнув, нічого не змінилось на його голеному, щетинястому, припухлощому обличчі з низеньким лобом. В залі вражено, вдоволено ахнули, і одразу сотні рук заплескали в долоні, і жіночий голос вигукнув гнівно:

— Мало йому, падлюці... Мало йому такої кари... Шкуру з нього треба здерти!..

На ранок біля шибениці, — двох невисоких стовпів з перекладиною, — знову зібралося все село. Михея привели під охороною чотирьох червоноармійців. Він ішов, як на ватних ногах, похнюпивши голову. Суддя вдруге прочитав вирок. Михея підвели до табуретки. Він подався назад. Його підхопили, поставили... Тоді він метушливо сам почав надівати на себе зашморг.

І всі побачили його ненавидячі, білясті, пласкі очі й ненавистницьку посмішку, що розтягнула дрібнозубий рот...

Валя, яка стояла зовсім близько від нього, вигукнула, стискуючи кулачки:

— Ти не смійся!.. Ти покричи, як мама моя кричала!..

П Р И М І Т Ь И

З В А Б А

Ярижка — нижчий службовець поліції.

Кочубей, Василь Леонтійович (народ. коло 1640 р., страч. 1708), генеральний писар запорозького війська, з 1694 р. генеральний суддя.

Єфимок — старовинна назва монети, що була в обігу в Росії до половини XVIII сторіччя.

Мазепа, Іван Степанович (народ. коло 1644 р. помер 1709 р.), український гетьман (з 1687 р.), провідник інтересів багатої козацької старшини.

Мусін-Пушкін, Іван Олексійович — боярин з стародавнього графського роду Мусіних-Пушкіних, був воєводою в Смоленську, в Астрахані. Під час Північної війни супроводив Петра I в походах і брав участь в Полтавській битві.

Левенгаупт, Адам Людвігович (1659—1719), шведський генерал. В 1709 р., після битви під Полтавою, Левенгаупт відступив з рештками шведської армії, але росіяни наздогнали його і примусили здатись у полон. Помер в Росії.

ГОБЕЛЕН МАРІЇ-АНТУАНЕТТИ

Марія-Антуанетта (1755—1793) — французька королева, дружина Людовика XVI, дочка австрійської імператриці Марії-Терези. Після скинення з престолу Людовика XVI її було ув'язнено, віддано під суд революційного трибуналу і 16/X-1793 р. страчено.

Гобелен — килим для прикрашення стін, художньої ручної роботи з шовку і вовни. Вперше виготовлення гобеленів почалось близько XV сторіччя у Фландрії (Брюссель, Аррас), згодом гобелени почали виробляти при Людовіку XIV в Парижі в державній мануфактурі, яка раніш належала братам Гобелен (звідси назва — гобелен). Досвідчений майстер може виткати за рік в середньому лише I кв. метр килима. Гобеленами називають також килими механічного виробу.

Лубе, Еміль (1838—1929) — французький президент з 1899—1906 рр.

Буше, Франсуа (1703—1770) — французький живописець. Своїми декоративними картинами на міфологічні й еротичні сюжети догоджав смакам аристократії та збагатілих відкупщиків.

Гебер, Жак-Рене (1757—1794) — один з діячів французької буржуазної революції.

Робесп'єр, Максиміліан (1758—1794) — видатний політичний діяч французької буржуазної революції, вождь якобінської партії.

Гревський майдан — нині Майдан Ратуші в Парижі; у феодальну епоху — місце страт.

Сен-Жюст, Антуан-Луї-Леон (1767—1794) — діяч Французької буржуазної революції.

Леба, Філіпп (1765—1794) — діяч Французької буржуазної революції.

Людovic XVIII (1755—1824) — французький король з 1814 по 1824 р. брат страченого за постановою Конвенту Людовика XVI.

Тюїльрі — королівський палац в Парижі, після повалення монархії народ штурмом здобув його, і він служив місцем засідань Конвенту; за Наполеона I — імператорська резиденція; під час боїв з комунарками палац згорів (24. V-1871 р.).

Луврський музей — колишній королівський палац в Парижі. Від часу Французької буржуазної революції наприкінці XVIII століття — національний музей.

ДРЕВНІЙ ШЛЯХ

Аттичні гаї — гаї Аттики, області у Середній Греції з головним містом Афіни.

Гіперборейські країни — (з *старогрец. мифів*). Міф про казкове плем'я гіперборейців, охоронців скарбів храму Аполлона, був використаний авторами соціальних утопій: вони побудували на цьому уявленні про гіперборейців та їх країни, як про фантастичний народ, що живе на краю світу. Сучасні етнологи умовно визначають цим іменем арктичні племена, що живуть у північно-західній Америці і північносхідній Азії. Тут Гіперборейські Країни, палаюча Гіперборея в розумінні — фантастичні країни.

Геллеспонт — старогрецька назва Дарданельської протоки, що з'єднує Мармурове море з Егейським; легенда пов'язує виникнення цієї назви з міфом про Геллу, дочку фесалійського царя Атамаса, що втекла у Колхіду від гніву мачухи і загинула у Геллеспонті.

Арголіда — область у стародавній Греції (в Пелопоннесі). У давньому минулому Арголіда відіграла велику культурну роль: тут були розташовані головні центри т. зв. «Мікенської культури» — Мікени і Тірінф.

Пелазги — доісторичний народ, що населяв еллінську територію.

Еллада — в стародавні часи назва Греції. Термін «Греція» виникає в пізніші часи.

Стіни з циклопічних каменів — руїни стародавніх будівель з величезних кам'яних брил. Назва походить з Греції, де будівниками подібних споруд вважали в ті часи міфічних велетнів циклопів.

Воли сіяли драконові зуби, і з них народжувались воїни (міф) — епізод з походу аргонавтів (див. аргонавти).

Ахеїці — 1) одне з чотирьох головних племен старогрецького народу, що жило в південній Фесалії і на півночі Пелопоннесу, в Ахейї; 2) одне з найдавніших загальних назв греків; в римську епоху офіційна назва Греції — Ахейя.

Триреми Мітрідата — старогрецьке воєнне судно, що рухалось за допомогою весел (в команді з 200 людей було 170 веслярів).

Мітрідат Великий (111—63 рр. до н. ери) — цар Понта і Боспора (на місці сучасної Керчі) завоював майже всю Малу Азію і Чорноморське побережжя Кавказу. Прагнути створити світову монархію, провадив війни з римлянами, так зв. Мітрідатські війни.

Візантія або Візантійська Імперія, східна половина римської імперії після її розпаду, із столицею Константинополь (Візантія).

Рим — спочатку рабовласницький Поліс — місто, що являло собою водночас і державу, яке поступово підкорило собі інші міста і племена Аппенінського півострова; згодом — рабовласницька держава, що об'єднала в своїх межах південно-західну частину Європи, Британію, побережжя Північної Африки, Єгипет, Малу Азію, Сірію, Балканський півострів, Чорноморське побережжя. За стародавніми переказами, Рим засновано в 753 році до н. ери (початкова дата римського літочислення).

Ренесанс (*франц.*) або Відродження. — В історії мистецтва цим терміном визначається стиль архітектури і образотворчих мистецтв Західної Європи XV—XVI ст. ст. (передусім в Італії, передовій країні того часу). Лозунгом нового мистецтва було відродження форм античного греко-римського мистецтва, яке проголошувалось зразковим, класичним. Найвидатнішими представниками стилю відродження в мистецтві були художники Леонардо-да-Вінчі, Мікель Анджело, Рафаель, Тиціан, архітектори Браманте, Паладіо.

Афродіта (*міф.*) — у стародавніх греків богиня краси і любові, покровителька мореплавців і рибаків.

Аргонавти (*міф.*) — за старогрецькими переказами — учасники морського плавання на чолі з Язоном, на кораблі Арго у Колхиду за золотим руном — золотою шкурою барана. Колхідський цар Аїет для випробування хоробрості і сили Язона звелів йому запрягти в плуг міднокопитних биків, у яких з ніздрів виривалося полум'я, виорати ними поле, посіяти зуби змія-дракона, з яких виростають воїни, і перемогти цих воїнів в боротьбі.

Колхіда — сучасна Західна Грузія (Ріонська низовина).

Зевс (*міф.*) — наймогутніший з богів, що жили на Олімпі. Римляни ототожнювали Зевса з Юпітером.

Гекзаметр — розмір віршів, переважно у стародавній грецькій і римській поезії.

Троада — в старовину — область в північно-західній частині Малої Азії.

Троя (*Ліон*) — головне місто Троади. В «Іліаді» Гомера розповідається про похід греків під Трою і її облогу на протязі 10 років, а потім — зруйнування міста.

Прекрасна Єлена — дружина спартанського царя Менелая. Викрадення Єлени троянським царевичем Парісом, за гомерівськими поемами, було приводом до легендарної Троянської війни.

Еолійські греки, або Еолійці — одне з чотирьох корінних грецьких племен, які довгий час виконували роль форпосту і заслону від нападів з Півночі, тому еолійські герої виступають в ролі оплоту і захисників інших греків; так, одним героєм Гомеровського епосу (головним героєм «Іліади») був еолієць Ахілл.

Гектор і Патрокл — герої гомерівської поеми «Іліада». Патрокл був забитий Гектором і сам загинув в єдиноборстві з Ахіллою.

Фракія — область на північному сході Балканського півострова.

Хетти — народ мішаного походження, що в другому тисячолітті до н. ери завоював більшу частину Малої Азії та Сирії і заснував могутню державу.

Богазкей (Богаз-Кей) — політичний центр хеттської держави, місто, що тоді називалось Хатушан.

Фрігійці — жителі Фрігії (Мала Азія).

Лідійці — від назви країни Лідія — у старовину держава на заході Малої Азії, на схрещенні торговельних шляхів.

Фінікійські купці — купці з Фінікії; Фінікія — стародавня назва вузького берегового пасма в північній Сирії між Ліваном і Середземним морем. Вигідне географічне положення Фінікії зробило її центром торговельного мореплавства стародавнього Сходу.

Амфора — у стародавніх греків і римлян — глиняна посудина, що звужувалася донизу, з двома ручками.

Мікени — місто в Арголіді, що прославилось археологічними пам'ятниками: стіни циклопічної кладки (див. вище) з Львиними воротами, скарбниця царя Атрея тощо.

Тірінф — старовинне місто античної Греції на південний схід від Арголіди, на південь від Мікен (див. Арголіда).

Фіви — одне з стародавніх міст Греції, яке зруйнував Олександр Македонський (335 рік до н. ери).

Спарта — наймогутніша стародавня держава Пелопоннесу, що виникла в південно-східній частині його, в Лаконії.

Ахіллес, Ахілл — легендарний грецький герой — напівбог в гомерівській поемі «Іліада», учасник осади Трої.

Фессалія — область в північно-східній частині Греції на побережжі Егейського моря.

Додонський оракул — найдавніший з старогрецьких оракулів в м. Додоні.

Зуави — французькі піхотні частини, створені в Алжирі в 1831 р. для колоніальних завоювань.

Левантинці — від старовинної назви країн східного побережжя Чорного моря Левант (Мала Азія, Сирія, Єгипет). Левантинці — уродженці цих країн, переважно жителі портових міст.

Олімп — гора в Греції біля Західного берега Салонікської затоки. У стародавній міфології — місце перебування богів «олімпійців».

Гомерівські греки — герої «Іліади» і «Одіссеї», поем Гомера, напів-легендарного поета.

Хітон (*старогрец.*) — чоловічий одяг на зразок сорочки.

Пелопоннес, півострів на півдні Греції.

Калабрія — найбільш південний острів Італії між Тірренським і Іонічним морями, від о. Сіцилії відокремлений вузькою Мессінською протокою.

Одіссей — легендарний герой гомерівської поеми «Одіссея».

Нептун (*міф.*) — у древніх римлян — бог моря, озброєний тризубцем, брат Юпітера. Ототожнювався римлянами з грецьким Посейдоном.

ХЛІБ

Вперше повість надруковано уривками в журналі «Молодая гвардия» 1937 р. № 10—11 і повністю в тому-таки журналі 1937 р. № 12. Перше окреме видання: «Хліб» (Оборона Царицина). Повість. ОГИЗ, Державне видавництво «История гражданской войны» М. 1937 (вдруге в 1938 році). В 1938 р. і згодом неодноразово передруковувалась в центральних, республіканських і обласних видавництвах. Перше українське видання — видавництва «Молодий більшовик», Київ, 1938 р. Повість «Хліб» перекладено майже на всі мови світу.

Рокамболь — багатотомний кримінально-пригодницький роман французького письменника Понсон-дю-Террайля (1829—1871).

Генерал Ейхгорн — начальник німецьких окупаційних військ на Україні в 1918 році.

Пархоменко, Олександр Яковлевич (1885—1921) — разом з К. Є. Ворошиловим керував походом 5-ої армії з Донбасу в Царицин. Був особоуповноваженим Реввійськради 10-ї армії під час героїчної оборони Царицина в 1918 р. З осені 1918 р. брав участь в організації 1-ої Кінної армії. З квітня 1920 р. — начальник 14-ї дивізії 1-ої Кінної армії. Керував всіма прославленими боями цієї дивізії. Забитий під час переслідування банд Махно.

З М І С Т

	Стор.
О. М. Толстой. <i>Передмова Н. Крутікової</i>	3
Оповідання:	
Зваба. <i>Пер. М. Лук'яненко</i>	21
Гобелен Марії-Антуанетти. <i>Пер. М. Лук'яненко</i>	30
Морозяна ніч. <i>Пер. М. Лук'яненко</i>	40
Древній шлях. <i>Пер. М. Лук'яненко</i>	46
Дитинство Микити. <i>Пер. О. Ільченка</i>	63
Хліб (Оборона Царицина). <i>Переклад за редакцією Н. Андріанової</i>	139
Оповідання Івана Сударєва:	
Вночі, в сінях, на сні. <i>Пер. О. Ільченка</i>	337
Як це почалось. <i>Пер. О. Ільченка</i>	339
Ніна. <i>Пер. О. Ільченка</i>	345
Дивна історія. <i>Пер. О. Ільченка</i>	349
Семеро замурзаних. <i>Пер. О. Гурєєва</i>	359
Мати і дочка. <i>Пер. О. Гурєєва</i>	367
Примітки	382

Редактор В. Мефедова
Техредактор Р. Циппо
Художник В. Стеценко
Коректори В. Нежнипапа і В. Пастревич

Алексей Толстой. Избранное.
(на украинском языке)

БФ 02238. Підписано до друку 2. VIII. 1949 р. Друк. арк. 24¹/₄.
Формат паперу 60 × 92¹/₁₆.

Набрано в друк. М-301. Надруковано в друк. М-161 і М-402.

ОЛЕКСІЙ
ТОЛСТОЙ

ВИБРАНЕ

ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ

Ціна 9 крб. 25 коп.

Укр.

